Борис Полевой
ГЛИБОКИЙ ТИЛ

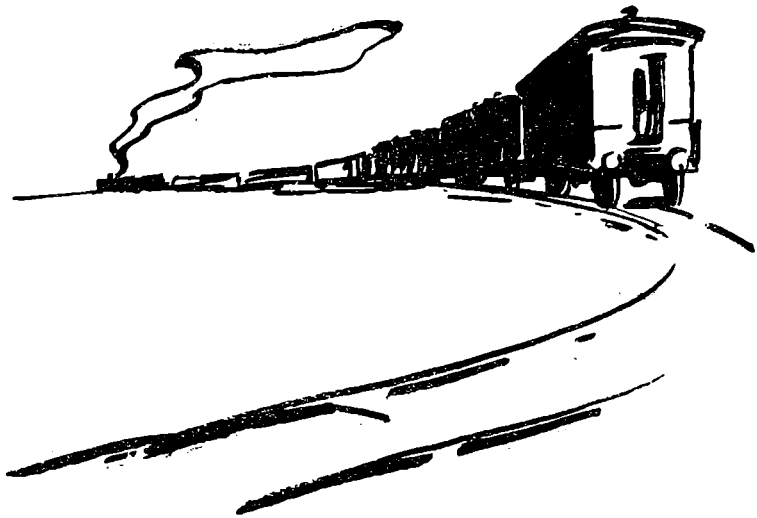

РОМАН

Переклад з російської
АРСЕНА ІЩУКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1960

Переклад здійснено за виданням:
Борис Полевой. Глубокий тыл. Роман.
«Советский писатель», М., 1959.

Землякам, робітникам «Пролетарки», серед яких минули мої дитинство і юність — з любов'ю.

Автор

ЧАСТИНА ПЕРША

1

В середині грудня 1941 року дорогою, що вела до обласного міста Верхнєволзька, втомленою ходою, ледве переставляючи ноги в розтоптаних валянках, йшла жінка, закутана в темну бабську хустку. Дорога була однією з тих фронтових шляхів, які в дні бурхливих наступів виникали іноді протягом однієї ночі. Вона являла собою найкоротшу лінію між місцем зосередження військ і рубежем атаки. Вихопившись із старого засніженого бору, вона пролягала через перелісок, покритий блискучим снігом, поля, збігала в байраки, знову здіймалась угору і, нарешті, вже перед самим містом, наче по клавішах, стрибала, перетинаючи замерзлі грядки незібраних городів. Головки капусти, розчавлені колісьми й гусеницями, порипували під ногами піхотинців.

Виждавши хвилину, коли поблизу нікого не було,

жінка нахилилась, підняла вцілілу головку, обібрала почорніле листя й стала гризти білий качан. Мерзла, без усякого смаку капуста хрумтіла на зубах, але голоду не гамувала. Тарабанячи дерев'яними бортами, нашвидку побіленими, переганяючи подорожню, мчали грузовики. Бійці, що сиділи в них у новеньких кожушках і в таких же шапках-ушанках, були в доброму гуморі.

— Агей, тітко, куди тюпаєте? Сідайте, підвеземо! — крикнули з однієї машини.

Хтось застукав долонею по кабіні. Водій враз загальмував і, висунувшись із дверцят, тривожно втупився в безбарвне зимове небо.

— Відбій повітряної тривоги,— пояснили з кузова.— Ось мирне населення треба підібрати... Тітко, ідіть-но сюди!

З допомогою міцних рук жінка вилізла на машину.

— А ви, одначе, важкенькі!

Жінка не відповіла. Вона вмостилася в куточку плечима до кабіни і продовжувала крадькома обгризати качана, затуляючи рот кінчиком хустки. Бійцям, обмундирування яких ще пахло нафталіном інтендантських складів, було дивно, що на морозі жують мерзлу капусту. Дивно і трохи навіть моторошно.

— Ану, хлопці, пошукай у кишенях, у кого що знайдеться перекусити.

Але частина наступала, речові мішки були в обозі. Шмат старого, виваляного в махорці сала, потовчений на крихти сухар та три сіреньких грудочки цукру — все, що знайшлося.

— Спасибі,— тихо мовила жінка, блиснувши з-під хустки очима.

Був один з тих ясних і тихих зимових днів, коли мороз і без вітру добре дошкуляє, коли все навкруги: кожна часточка відполірованого косогору, кожна гілка на дереві, кожна билинка, що стримить з-під снігу,— все густо посолене памороззю, виблискує й іскриться. Тіні здаються синіми. Сніг рипить під колесом, як крохмаль. І все ж, незважаючи на мороз, на пишний іній, час від часу відчуваєш на скроні зовсім ще несміливий дотик сонячного променя. В такий день навіть заклопотаний, зайнятий чоловік раптом зупиниться, вдихне на повні груди свіжого, морозом настояного повітря й усміхнеться, охоплений неясним передчуттям весни.

Але ні жінка, що тихо сиділа в куточку кузова військової машини, ні бійці, що стовпились коло бортів, ні ті, хто поспішав по щойно второваній, утрамбованій гусеницями і втоптаній колісьми й підошвами дорозі, не бачили, не відчували тої краси. Думки їх були там, де з раннього ранку гуркотіла артилерія, гриміли вибухи авіаційних бомб, де з машини вже можна було розпізнати вдалині чорні димарі й контури будинків міста Верхнєволзька. В дальній його частині щось горіло. Дим, клубочачись, знімавсь угору, забруднюючи світле холодне небо, і на тому фоні місто, добре освітлене сонцем, що сходило над горизонтом, мало якийсь трагічний вигляд.

— Ви звідти, тітко? — цікавились бійці, збуджено прислухаючись до стрілянини, що з кожною миттю чулася все чіткіше й чіткіше.

Жінка ствердно кивнула головою. Клуби диму наче гіпнотизували її. Вона не зводила з нього очей.

— Ну, як ваш Верхнєволзьк, нічого собі містечко? Варто за нього воювати?

— Не містечко, а місто. Хороше місто. Красиве... було.

— Так, видно, перепало йому... Хлопці, дивіться, дивіться, он праворуч домище — наскрізь просвічується... Ой матінко, самі стіни!

— А димар он, димар, наче обгризли його! Чи не снарядом? Громадянко, а що то він підпалив?

— Не знаю... Там комбінат текстильний... «Більшовичка».

— Це — де знаменитий ситець виробляли?

— Не тільки ситець... Він, він і горить. От біда!

— Не бідкайтеся, підождіть. Зараз дамо хрицю духу.— Клуби диму темнішали, густішали. Не зводячи з них очей, жінка тихо зітхнула:

— Спізнились. На кордоні треба було давати духу.

Немолодий, вусатий, огрядний боєць, що єдиний серед усіх товаришів зберіг на обличчі важкий зимовий фронтовий загар, міцно стоячи в машині на широко розставлених ногах і незважаючи на те, що дуже трясло, якось умудрившись тримати в кулаці цигарку, похмуро глянув на жінку.

— Спізнились... В машині воно легко патякати,— прорік він соковитим співучим діалектом, який можна почути в містах Донбасу.— Спізнились чи ні, а як геть-чисто ввесь фашизм, матері його чорт, та разом, та ззаду, та зненацька

тебе по потилиці торохне, не зразу й опам'ятаєшся. Які Гітлер держави протягом тижня з ніг валив... Спізнились!

Він докурив цигарку, що аж зашкварчала в пожовклих пучках, сплюнув, дістав з кишені кисет і залишки тютюну висипав назад. Машину сильно підкинуло. Всі присіли, дехто навіть упав на дно кузова. Вусатий боєць, все ще стоячи, з поблажливою посмішкою дивився на хлопців, які спішили підвестись.

— От «герої»... Справжню стрілянину, мать, тільки й чули, що на полюванні.

Машина переганяла піхотинців, які йшли один за одним по обочинах, притримуючи рукою гвинтівки, випереджала артилерійські упряжки. Коні зовсім пристали, і над їхніми крупами, наче над ополонкою, звивалась пара.

Ледве витягаючи валянки з снігу, обочиною бігли телефоністи, лишаючи на блискучому насті ледь помітну нитку провода. Натруджено торохкаючи мотором, цілиною сунув гусеничний трактор. Він волік збиті з колод сани, на яких височіла під брезентом купа якогось воєнного добра... Незважаючи на мороз, з розчервонілих лиць струмив піт,— здавалось, усі, хто поспішав цього холодного дня до міста, тільки що вискочили з лазні.

Городи кінчились, шлях порівнішав. По рядках понівечених, обпалених дерев, по стовпах і хатніх димарях, які стриміли над снігом, можна було здогадатись, що машина опинилась уже на вулиці передмістя. Самої вулиці не було. Не було й тротуарів. Стежечками, протоптаними на снігу, густо йшли поранені. Брели вони то поодинці, то групами, підтримуючи один одного. Жінка підвелась і кожного з них зустрічала й проводжала тривожним поглядом.

— Що, громадяночко, може, синок на фронті? — співчутливо питав вусатий.

— Чоловік,— тихо відповіла.

— Піхота-матінка?

— Сапер.

Поранені вже дещо відрізнялись од тих, що були в дні відступу. Не відчувалось у них ні розгубленості, ні розпачу. Навіть зараз ось, шкандибаючи з паличкою чи несучи на дощечці пошкоджену руку, прив'язану до шиї широким бинтом, вони горіли бажанням іти в наступ, охоче відповідали на питання і самі цікавились усім, що відбувалось.

— Ну, як там? — питали їх з машин.

— Тікає, сатана... Оточили його — змушений тікати.— Відступає... Ох і дали ж йому прикурити!

— Місто знищено дуже? — цікавився вусатий.

— Та вже поглумився над ним Гітлер.

— А як, усе звільнили?

— Не турбуйся, й тобі діла вистачить... За річкою тримається ще. Стріляє, собака, дихнути не дає.

— Агей, куди тебе несе під техніку! З дороги. Марш, марш, марш...

— Мені б тут злізти,— несміло промовила жінка, коли машина, вискочивши на набережну Волги, повернула ліворуч.

— Одну хвилиночку,— сказав вусатий, постукавши по кабіні.

Знову вискнули тормози, і машину потягнуло юзом, знову з дверцят висунулась голова шофера і обачливо піднялась угору.

— Тю, друг, дуже вже ти слабкий на втори,— усміхнувся вусатий.— Громадяночку ось приземлити треба... Щасливої дороги.

Жінка вилізла з кузова й побрела вздовж берега Волги, де, забувши правила протиповітряного маскування, густо йшли наступаючі частини. Красень міст, яким так пишалися жителі Верхнєволзька, був зірваний. Його центральний прогін звисав униз обірваним мереживом. Але сапери вже позначили тичками переправу через лід. Наступаючі, вигинаючись вужем, пересікали ріку і зникали десь у задимлених руїнах. Щоб скоротити шлях, жінка перейшла річку навкоси, злізла на стрімкий схил берега й зразу опинилась на майдані.

Тут стояв старовинний, катерининської пори палац, перетворений за радянського часу в музей. Тепер він нагадував театральну декорацію, недбало знесену зі сцени і будь-як встановлену в дворі: крізь покриті кіптявою вирви вікон виднілись посріблені памороззю верховіття дерев парку.

Важко було дивитись на все те. Жінка одвернулась і зойкнула з несподіванки: на майдані перед палацом виструнчились рівні шереги хрестів, схожих один на одного, акуратних соснових хрестів, на яких умілою рукою старанно було написано прізвище, ім'я, дата смерті, а подекуди тією ж чорною фарбою і вимальовано залізного хреста, а то два чи й три. На майдані не було нікого. Лише

один якийсь чоловік бовванів там. Це був немолодий боєць у шинелі третього строку, з червоною пов'язкою на рукаві. За плечима в нього висіла гвинтівка. Він тримав червоний прапорець.

Вражена виглядом дивного кладовища, де хрести стояли, як війська на параді, жінка кинулась до того чоловіка, який щось замислено роздивлявся. Він підвів поморщене, аж синє від холоду лице і прапорцем показав на розриту снарядом могилу. Ядовито жовтів на снігу мерзлий, розкиданий вибухом пісок, а на дні воронки виднілись чотири пари босих ніг з пальцями і п'ятами, наче вирізаними з слонової кості.

— Хитрий фріц, — хрипло промовив простудженим голосом боєць.— Бачиш, під одним хрестом чотири мешканці... Довоювались.

І раптом несподівано відчайдушним стрибком боєць звалив жінку з ніг і сам упав поруч. Почувся пронизливий свист. Щось затріщало, посипались тріски, застукотіли грудки мерзлої землі.

— Лежи, бабо. Не підводь голови, бо ще не все! — шепотів солдат побілілими губами, притискаючи жінку до землі.

В повітрі знову свиснуло. На цей раз вибухи почулись далі десь, і в хмарі білої й червоної пилюги стала осідати і, осідаючи, розсипатись одна зі вцілілих досі стін палацу.

Потім міни перестали падати. Уляглась пилюга. Але все ще відчутно пахло битою штукатуркою, чадом згарища. Солдат підвівся. Зняв рукавицю і почав обтирати нею змокрілу в снігу гвинтівку.

— А ти, бабо, геть звідси, щоб і духу твого тут не було! Він перечекає хвилин десять і знову почне гатити. Поки мовчить, ти алюром три хрести...

Солдат озирнувся і змовк, вирячивши очі на співбесідницю. Вона вже звелась на ноги. Хустка збилася з голови. Перед здивованим регулювальником стояла ще молода кругловида жінка з чіткими дугами брів, задерикувато кирпатим носом і яскравими, наче трохи припухлими губами. Волосся, зав'язане ззаду важким пишним вузлом, було у неї русяве, а очі карі, і вони, ті очі, хоч і схвильовані тільки що пережитим, явно знаючи свою силу, дивились на солдата сміливо і наче навіть насмішкувато.

— Пробачаюсь за бабу, громадяночко,— сказав регулювальник і козирнув.— А між тим, все-таки ідіть звідси. І якнайшвидше.

— А там як? — спитала жінка, показуючи туди, звідки летіли міни.

— Частини наші ще в обід прорвались туди. Потім і танки пройшли. Але ось бачите...

Над головою щось дивно прошаруділо. Жінка запитально глянула на співбесідника.

— А це снаряд. Важкими гатить... Ідіть, ідіть, тут ще може таке...

І наче на підтвердження його слів, три гучних вибухи, що розляглися десь оддалеки, знову струсонули землю.

2

Але жінка все ж пішла за вузеньку річку Тьму — туди, звідки летіли снаряди й міни. Почувши в повітрі знайомий уже тепер свист, вона кидалась у сніг, перечікувала вибух, зводилась і знову йшла. Щось сильніше, ніж страх, вело її вперед. Вона майже бігла, не звертаючи уваги на руїни, які бовваніли на місці будинків, на обірвані проводи, що, скрутившись спіраллю, тихо дзвеніли коло покалічених осколками стовпів, на пожежі, що палахкотіли скрізь, на потоки військових машин, які раптом заповнили безлюдні вулиці.

Здавалось, що жінка нічого того не бачила. Навіть труп німецького шофера, що стирчав у дверцях розбитого грузовика, не привертав її уваги. Та раптом вона зойкнула й зупинилась. Крізь руїни вигорілого будинку, що чорнів у кінці вулиці, вона, застигши від жаху та подиву, побачила величезне незвичайне поле. Там, де вона з дитинства звикла бачити вулиці старої прифабричної слобідки, ряди маленьких дерев'яних будиночків, що причаїлись серед садочків, тепер був покритий невисокими пагорками пустир, і на ньому — здавалось, зовсім безладно — розкидані по одному, по два будиночки, телеграфні стовпи, стовбури дерев... Погляд жінки безпорадно нишпорив між уцілілими будівлями, намагаючись відшукати той маленький з синіми віконницями і різьбленими наличниками будиночок, з якого вона зовсім ще недавно тікала в страшну пошматовану ракетами і вогнями вибухів ніч.

На знайомій зупинці, загрузнувши в глибокій кучугурі, стояв трамвайний вагон з прицепом. Стінки його були посічені осколками, шибки повипадали, а всередині набилось снігу. Тепер, здогадавшись, де вона, жінка по ледь помітній на снігу стежині дійшла до вцілілого будинку. Звідси до її житла лишалось пройти квартал. Але квартала не було. Його можна було вгадати лише по невеличких пагорках снігу. І дороги не було — скрізь лежали кучугури снігу. Загрузаючи місцями по коліно, жінка дійшла до знайомих воріт. Вони стояли серед засніженої рівнини й нікуди не вели. Вітер хряпав незапертою хвірткою. Гучно торохкотіла бляшана скринька «Для листів і газет». Жінка погладила рукою холодну бляху, спробувала зачинити хвіртку і по своїх же слідах, які вже замітало снігом, побрела назад. Тепер вона ледве пленталась, наче там, коло воріт, їй на плечі звалили важкий якийсь тягар.

Вона повернулась по своєму ж сліду до вцілілого будинку. На його ганку стояла тепер неприродно товста жінка з обличчям дивного брунатного кольору. Насторожено, допитливо, радісно дивилась вона на прибулу.

— Здрастуйте,— сказала та, зупиняючись біля ганку.— Я Калініна, я мешкала он там, у будинку Узорових, я їх...

— Не пізнаєш, Анно? — з гірким сумом спитала та, що стояла на ганку.

— Нефедова? Настя?..— ще непевно мовила та, яку названо Анною.— Настусю!

— Анночко!

Жінки обнялись і завмерли, немовби з сил зразу вибились.

— Повернулась?

— А ти тут була?.. Товста яка, й лице.

— Товста,— гірко усміхнулась Нефедова.— Все, що лишилось, на себе одягла. Холодно ж. А лице? З місяць не вмивалась, води ж нема... Для пиття сніг топимо, а чи багато на таганці натопиш? Тут таке...— І вона заплакала, припавши до Анни і пристрасно шепочучи їй на вухо: — Гади, гади... Будь вони прокляті!

Потім вона витерла лице кінчиком хустки, і там, де по скронях текли сльози, на шкірі лишались світлі стежечки. Тепер вже й сама Анна дивувалась, як це вона зразу не пізнала свою давню знайому, разом з якою часто поверталась після зміни чи з партійних зборів.

— Це ж ти як, до Рагузіних перебралась?

— Та хіба я одна? Коли він, проклятий, слобідку спалив, ми всі, хто тут поблизу жив, сюди, в цей будинок, і напхались... Нас там як насіння в огірку.

— І свекруха моя з вами? — з надією спитала Анна й нетерпляче ступила на ганок.

— Нема її з нами, там вона.— Нефедова показала брунатною рукою туди, де посеред поля стояли одинокі ворота.

— Як там? — Крізь подив у голосі Анни почувся жах.

— Згоріла твоя свекруха.

Анна Калініна схопилась за точений стовпець ганку.

— Що? Насте, що ти кажеш? Як це згоріла?

— А так, у хаті своїй. Де ви там з нею розлучились, не знаю, але тільки наступного дня вже при німцях — бачу: йде з відрами до криниці. І кажуть люди: Надія Узорова з евакуації повернулась і наче не при своєму розумі, од людей одвертається, ні з ким не розмовляє, замкнулась у хаті й сидить... Ну, а потім, у листопаді, коли наші за Волгою заворушились, Гітлер і заходився слобідку палити. Доти, чи що, якісь він тут будував для оборони... Ну, тут їхні солдати всіх з будинків виганяти стали, і її, тітку Надю, свекруху твою, теж. А вона не захотіла виходити — ні та й годі. Вони її на оберемок, силою витягли, будинок з якихось там спринцовок облили, ну й зразу його полум'ям охопило. А коли пожежа розгорілась, вона вирвалась від них та в двері. Цінності якісь, чи що, були там у неї заховані, чи просто звихнулась. Німці ж за нею у вогонь не полізуть. Ну й лишилась там... В мене на очах... Я з клунком та з дітками тут, поруч, конала.— Сльози знову потекли по скронях оповідачки.— Ой Анно, скільки тут людей вимерло!.. У спальнях, кажуть, по закутках на своїх ліжках так задубілі покійники й лежать.

— А наша ткацька?

— До сьогодні стояла. Там щось оцей інженер Владиславлєв длубався, пускати, чи що, хотів її для німців.

— Як Владиславлєв? Який? Це з прядильної, чи що?.. У німців залишався?

— Та не залишався, це було б ще нічого, Анно, мало хіба народу залишалось... Він у них від бургомістрата всіма справами тут заправляв, Юда Скарійотська...

— Ну, а фабрика?

І раптом, уже крізь сльози, Нефедова промовила:

— Та ж бачиш — це вона й горить, наша ткацька. Вночі, як гармати вдарили, фашист її й підпалив. Це звідти дим валить.— Взяла жменьку снігу, кинула в рот.— А твій же де, Жорка Узоров?

— А де ж йому бути? Де всі, там і він. На фронті... Ой лишенько, як же він матір любив: вже й не знаю, Насте, як йому про це написати.— Анна раптом заспішила.— Ну, бувай.

— Куди ти? Заходь до хати. Якось помістимось, хоч погрієшся...

— Піду... Горить же, горить як.

Тепер, коли всі вулиці було зруйновано, віддаль одразу скоротилась, і фабрика, якої раніше звідси й не видко було, виявилась зовсім близько. Клуби густого, масного диму заслоняли її. Анна йшла навпростець, прямо на той дим по кучугурах, перетинаючи навкіс колишні квартали слобідки. Високий дерев'яний паркан, яким колись було обнесено величезний двір комбіната «Більшовичка», був розібраний на паливо, і трагічна картина пожарища раптом постала перед очима Анни.

Більша половина фабрики, де містились основні ткацькі зали, світлі приміщення їдальні, червоного кутка, читальні, парткабінету, були охоплені полум'ям. Стеля обвалилась. Але стіни ще тримались, і з металевих віконних рам капало риже розтоплене скло. Через вирви було видно, як ліниве полум'я з шипінням перебігало поміж розпечених станин.

Пожарище дихало гірким жаром. Попід стінами розтопився сніг, оголивши широку смугу грунту. Виднілась прим'ята, але не вбита зимою зелена травиця. Анні здалося навіть, наче до смердючого чаду примішується запах відлиглої землі. Якось зразу знемігши, жінка сіла на кучугуру й затулила руками обличчя...

Скільки вона отак, в тяжкому напівзабутті, просиділа, Анна не знала. Розбудило її порипування снігу. Крадькома озирнулась. Поруч стояв невисокий на зріст чоловік, такий кряжистий, широкоплечий, що в своїй тужурці з телячого хутра він нагадував квадрат. І все на ньому: і ця тужурка, і каракулева шапка, і білі бурки, і навіть польова сумка, яку він тримав у руці,— були заляпані якоюсь темною масною рідиною. Його грубувате, теж квадратне обличчя з тяжким підборіддям було скорботним. Він мор-

щився, наче відсвіти пожежі пекли щоки, і йому було боляче.

— Василь Андрійович? — радо вигукнула Анна, підводячись з кучугури.

— Калініна! А я дивлюсь, хто це на снігу сидить. Сама? А твої? А Олексіївна? Батько, діти?

— Мати тут недалечко... Ми тоді пішли з міста й поселились разом на селі. Мама й зараз там з дітьми. А тато,— Анна зітхнула,— а він як пішов тоді з винищувачами, то більше його й не бачили. Вбитий, кажуть. Багато їх під містом полягло. І ще горе — свекруха в домі своєму згоріла. А племінниця Женя, ну Женька Мюллер, наш секретар комсомолу, вона зв'язок з підпільниками підтримувала, так її гітлерівці вбили ще в листопаді.

Анна поспіхом розповідала свої гіркі новини, немов шукала в тому втіху. Але в директора її фабрики були свої думки, свої турботи, своє горе. Він неуважно слухав, хитав головою, говорив «так?» «невже?» і раптом з досадою вимовив:

— Уявити тільки, до сьогоднішнього ранку все було ціле... А як запалили мерзотники — все зразу зайнялось! Тут уже без досвідченого інженера не обійшлось...

— Кажуть, Владиславлєв коло них вештався.

— Владиславлєв! Олег Ігорович?.. Не може бути...

— Настя Нефедова сказала. Вона тут залишалась. Жінка поважна, словами розкидатись не стане.

— Не вірю... А втім, це не головне. Головне, знаєш, що? Зал автоматів не зайнявся. Цілий. І підготовчі цехи цілі. Розумієш, Калініна, що це значить? Ось що погано — котельню зірвали. Коли б ще й котельня!..

Квадратне лице директора знову стало задумливим, але з вузьких очей, в яких відбивались багряні відблиски пожарища, зникла скорбота. Мабуть, він уже щось вирішив, і очі його набули свого звичайного заклопотано-ділового виразу. Під шкірою неголених щік, покритих рудою щетиною, ворушились вилиці.

— А що ти думаєш, справді вийде,— раптом сказав він,— я тобі кажу, Калініна, вийде.— І, помітивши, що Анна здивовано дивиться на нього, пояснив: — Фабрику пустити можна, от що. Хоч частину фабрики, та пустим... От, пройдисвіти, як підпалили!.. Але стривай, Калініна, а що, як... Ні, так не вийде...

Він говорив як у гарячці, і Анні стало ніяково.

— Ви давно тут, Василю Андрійовичу?

— Та з годину, а може, трохи й більше... Тільки ось встиг навколо корпусів обійти. Мене танкісти підвезли.

— То ж то я бачу — ввесь у мазуті.

— Ет, що там мазут! — відмахнувся директор.— Ні, ти, Калініна, подумай, учора — та що там учора! — Сьогодні вночі все було цілісіньке... Так де твої, кажеш?

— Я ж вам сказала.

— Ах, так, так.. Женю жаль! От комсомольці жалкувати будуть... І Микола Іванович Вєтров загинув, чула? Краще б уже мені праву руку відірвало! Всіх наших комуністів в умі перебрав: нема у нас нікого, хто б його замінив... Наново, все наново треба починати... Як же це Женя, га? А як розвідника, мені її хвалили, казали — гордіться, ткачі...

Анна взялась було розказувати, як у холодну ніч її племінниця разом з напарницею, повертаючись з важливим дорученням від міських підпільників, переходили Волгу, як гітлерівці помітили їх на льоду й обстріляли, а дівчина, смертельно поранена, впавши на лід, наказала своїй напарниці кинути її й тікати. Директор співчутливо кивав головою, але у вузьких, широко розставлених очах знову відсвічувалась байдужість до того, що говорила Анна.

— ...Тисячу двісті верстатів я все-таки пущу... Звичайно, не те, що раніш, але й не дрібничка... Ні, ні, нічого, хоч маленький пай, та наш... Тисячу двісті верстатів — це значить...

— Верстати... А хто ж працювати буде? — Ображаючись, що її так неуважно слухали, запитала Анна.

— Хто? А ось ми з тобою, та й ще прийдуть... Та он, бачиш, уже йдуть...

Обходячи пожежу, протоптуючи шлях на пухнастому снігу, до них наближався гурт жінок. З ними було й кілька чоловіків. Анна не роздивилась, хто саме йшов. Але ясно було — то свої, з ткацької: і вона, загрузаючи в снігу, кинулась їм назустріч.

— Рідні!

— Калініна... Жива, здорова?

— А фабрика наша горить, красуня... Хлопців ти, Анно, де лишила? Олексіївна де?

— Як ви тут жили?

— І не питай — хіба це життя! Собача смерть, і та солодша... Дехто, звичайно, влаштовувався.

— Про Владиславлєва правда?

— Гад... Та й ще тут були...

— Татуньові твоєму преподобному теж не гірко жилось,— вимовила худенька жовтолиця жінка непевних літ, Зоя Перчихіна, яку Анна знала ще в дитинстві.

— Як, тато живий? — радісно вигукнула Анна.

— А що йому станеться? Він з німцями не сварився. В нього якийсь там гітлерівський офіцерик чаював,— з докором промовила Перчихіна.

— Брешеш! — одразу скипівши, крикнула Анна.— Брешеш, базіко нікчемна... Не може цього бути! Мій тато...

— Чого маю брехати... Комірчини ж поруч — сама бачила... Он у людей спитай.

Анна оторопіла. Ці новини приголомшили її. Радість дивно переплелась з відчуттям такої несподіваної для неї біди. Батько живий і якшався з гітлерівцями! Чи ж може це бути? Допитливим, благальним поглядом дивилась вона на худі, немічні обличчя знайомих і переконувалась, що Перчихіна, мабуть, правду каже. В натовпі вона помітила Настю Нефедову і з надією чекала її слова.

— Казали люди,— неохоче підтвердила та, одвертаючи голову.

Анна розгублено оглядалась. Люди підходили ще й ще. Вітались, сміялися, плакали. Вони бродили навколо фабрики, що дотлівала, ніби лісові бджоли, які під час пожежі розбурханим роєм літають над своїм дуплом. І, як бджоли навколо матки, збились ці люди в тісний гурт навколо невисокого квадратного чоловіка в заляпаній мазутом одежі.

— Василю Андрійовичу, згоріла годувальниця наша, осиротіли ми... Як тепер жити будемо?

Квадратний чоловік, який, очевидно, зумів уже приховати свої переживання, діловито тиснув руки прибулим, наче попрощався з ними тільки вчора і нічого в цьому особливого немає. Він весь поринув у свої думи, розрахунки...

— Нічого, нічого, пустимо,— повторював він знову й знову, намагаючись, мабуть, переконати не тільки співбесідників, але й самого себе.— Дещо збереглось.

— Що! Дірка від бублика?..— сумно дехто жартував.

— Спалити, Василю Андрійовичу, легко, сірником чиркнув — і все, гори, фабрико. А відбудувати — роки... багато років треба.

— Ну, ні! — хмурився директор, потираючи жорстку щетину на важкому своєму підборідді.— Роки... Хто це нам дасть роки? Завтра ось і почнемо...

— Завтра ще й не догорить,— втрутилася в розмову Перчихіна.— Завтра тут ще гаряче буде... І хто ж це, Василю Андрійовичу, починатиме завтра?

— Як це хто? Я ось, ти, вони... всі,— спокійно відповів директор.— І чого роздумувати? Рішення бюро міськкому зобов'язало нас одразу ж після звільнення розгорнути відбудовні роботи. Одразу ж! Так і записано.

— Та коли ж це воно встигло постановити? — з сумнівом озвався хтось із гурту.— Фабрика ж тільки що звільнена. Горить.

Директор хмурився. Не вмів він роз'яснювати людям. Йому здавалось, що він марно витрачає час на непотрібні розмови, що все це вже й без того зрозуміле.

— Ет, сісти б, зараз би й записав вас усіх,— сказав він, заклопотано оглядаючись.

Хтось прикотив і поставив на-попа бочку з-під бензину. Притягли три німецькі каністри. Поклавши їх одну на одну, Слесарєв влаштувався біля бочки, витягнув з польової сумки загальний зошит, розгорнув його перед собою й одяг окуляри. Тепер він квапливо говорив усім, хто підходив: «Здрастуйте, здрастуйте»,— і зразу ж записував на розкреслену сторінку зошита ім'я, по батькові, прізвище, адресу, фах.

Він уже працював, цей квадратний чоловік.

— Діла йдуть, контора пише,— кивали в його бік старі ткацькі підмайстри.

Ця його спокійна діловитість чомусь дивовижно заспокоювала й інших. Люди радо юрмились навколо «контори», пошепки розповідали новини.

З сумом згадували секретаря парткому Вєтрова, який загинув під час оборони міста. Міркували, чи далеко загнали фашистів, чи скоро кінчиться війна.

Снаряди залітали вже й сюди і розривались десь у пожарищі, викидаючи фонтани іскор. Під час розривів Слесарєв здригався, пригинався, але зразу ж випростовувався й сердито поправляв окуляри,— адже жінки, що його оточували, стільки пережили за ці місяці, навіть і не оглядались, вони знали: якщо гримнуло — пригинатись уже пізно.

Анна стояла віддалік, наче слідкуючи за тим, як у

вирвах вікон з притихлого, тьмяного вже полум'я, остигаючи, починали вимальовуватись темні контури обгорілих верстатів. Щось заважало їй підійти до гурту людей біля чоловіка, який уже працював. Навіть коли десь взявся маленький рухливий боєць у новому неправдоподібно світлому, новенькому ще кожушку, в шапці-вушанці, збитій на саму потилицю, і люди раптом пізнали в ньому свого візника основ, Анна не підійшла до нього. До неї лише здалека долетіли уривки фраз:

— «Катюші» як жахнуть, жахнуть, артилерія як рвоне, земля як заходить ходором, ми всі й побігли: «Ура»!..» Я одну гранату хлоп, другу хлоп... Ага, сучі діти, не подобається, давай піднімай. Хенде хох!.. Тепер сто верст перти буде й не зупиниться.

На цього маленького бійця, схожого в своєму кожушку на задерикуватого горобця, дивилися з ніжністю, з гордістю, з надією — наш! Якась ткаля ласкаво гладила його задубілий на морозі кожушок, інша по-материнському глибше насунула йому на голову шапку: вприв, простудишся.

— А Гітлер до нас не повернеться? — боязко спитав хтось.

— Повернеться? Ну, ні! Ми ж його он як! — Боєць широко розкинув руки і рвучко звів їх, залишивши між ними малесеньку щілинку.— Він, холера, в цю щілинку ледь-ледь виліз. Та й вилазити мало кому довелось: їх на околиці видимо-невидимо навалено.

— А хто ж це з гармат б'є?

— А ось хто: в нього манера така: він, як відступати збирається, солдат до гармат і кулеметів ланцюгами приковує, от вони й стріляють, поки в них не влучиш. Смертники. Це він завжди так.

— Ой, страх який!

— Твої, матусю, страхи кінчились, а його тільки починаються... Ми йому покажемо!

Більшість слухачів знала німців не гірше, ніж цей хлопець, який відпросився на годинку з частини, щоб забігти на рідний тільки що звільнений від окупантів фабричний двір. Ще вчора вони бачили, як, дзвінко стукаючи кованими чобітьми, крокували тут патрулі в сіро-зелених шинелях. Ще вчора польові кухні, встановлені на автомашинах, розносили запах засмажки, від якої голодні просто непритомніли. Ще й сьогодні на світанку бачили вони, як під вогнем радянської артилерії німецькі частини, хоч

і поспіхом, але досить ще організовано залишали місто. Та радість звільнення паморочила голови, і всі вірили, що гітлерівці переполохані біжать у паніці, що місто завалено трупами ворогів,— вірили, що стріляють не артилерійські дивізіони, які прикривали відступ німецько-фашистської армії, а приковані до гармат солдати-смертники...

Густішав натовп. Підходили люди й до Анни. Вона відповідала на привітання, цілувалася з жінками, тисла чиїсь руки, а з голови все не виходила жорстока думка: батько! Як це могло статись? І куди тепер іти їй, Анні Калініній? Будинок, де вона мешкала, згорів. До батька? Туди, де, як кажуть люди, випивали гітлерівські офіцери? Ні, ні!.. Де ж голову прихилити? Куди перевозити діток?.. І ще турбувалась: мати... Як, довідавшись, перенесе все це вона, стара більшовичка, яку тут усі знають, про яку зараз розпитують майже всі... І раптом охоплювала жінку тужна безнадія — адже ж нічим тепер цієї біди не поправиш!.. Ой, як зле...

Хтось обережненько, але настійно торгав її за плече.

— Ти що, заснула, Анно? — почувся біля самого її вуха глухуватий, дуже знайомий голос.— Ну, здрастуй, дочко!

Анна кинулась, почуваючи, як одразу запалали її вуха. Перед нею стояв Степан Михайлович Калінін, її батько, один з ветеранів комбінату «Більшовичка». Високий, постаречому ставний, зі срібними розкішними вусами і такою ж срібною, акуратно підстриженою борідкою, які тільки більше відтіняли зовсім не старечу свіжість крупного обличчя, він з подивом дивився на дочку. В пижиковій шапці-вушанці, в звичайному своєму напівпальті з потертим хутровим коміром, він був таким, як завжди. І це виділяло старого в натовпі блідих, виснажених, неохайно одягнутих людей з закуреними темними обличчями.

— Ти що ж, доню, язик проковтнула? Де мати? З нею щось трапилось? Говори ж!

3

Не тільки Варвара Олексіївна Калініна, але й усі мешканці і постояльці села, що лежало в лощині віддалене од великих шляхів, цієї ночі не лягали спати.

Приземкуваті хати його були битком набиті біженцями

з Верхнєволзька. В більшості — це текстильники з фабрики «Більшовичка», «Будьонівка», «Червона зірка». Трагічної ночі, коли всі залишали місто і житло, вони якось дістались сюди з клунками, з дітьми і, знесилівши, зупинились відпочити. Та так і захрясли, повіривши, що далі гітлерівців не пустять: тісно, голодно, а все-таки ближче до рідного міста. Хоч здаля на нього подивитись можна.

Колгосп, де осіла Варвара Олексіївна з дочкою Анною, з її дітьми Леною й Вовою і з старшою онукою, сімнадцятилітньою Галиною, був невеликий. В тяжкі дні колгоспники віддали армії під заготівельні розписки все, що встигли зібрати тієї тривожної осені, і нежданим своїм гостям могли надати тільки житло. Жили біженці з того, що ножицями зрізали на полях колосся, не зібране у метушні відступу, сокирами вирубували з землі невикопану картоплю, видлубували з кучугур капустяні головки і тим перебивалися, сподіваючись, що незабаром Червона Армія звільнить місто і можна буде вернутись додому, до своїх справ.

День звільнення наближався. Ніхто, звичайно, не говорив людям, що тулилися в тісних хатах, про підготовку тут наступу, але з багатьох ознак вони самі зрозуміли, що бажаний час наближається... Ночами пересувались війська. Недалеко в лісі одного разу на світанні виявились величезні гармати з націленими на Волгу жерлами... Як тільки сутеніло, скрізь у пітьмі чулося рокотання моторів, брязкіт гусениць. Та й самі бійці, що заскакували іноді в хату погрітись, напитись води, мали якийсь особливий, діяльний, веселий вигляд.

Біженцям не терпілось, вони зв'язали свої речі в клунки та так і сиділи на них, стелячи на ніч тільки сяку-таку постіль.

Відсвіт жовтуватої холодної заграви уже змінився густим присмерком, коли в хату прибігла онука Варвари Олексіївни, кирпатенька Галина, й навіть забувши причинити двері, стоячи на порозі в хмарці морозяної пари, закричала:

— ...Від Радянського Інформбюро: слухайте, слухайте! Ой, яка новина! Зараз проїхав до фронту якийсь генерал великий у бекеші, шапка трубою. А за ним машини, машини — всі як є,— начальство.

— Двері, двері зачини, Галю! Хату ж вистудиш! — чулися з напівтемряви роздратовані голоси.

— Подумаєш, двері! — не ніяковіючи, вела та.— До Верхнєволзька подались. Хай крізь землю провалюсь, якщо не фріців бити.

Галина, чи Галка, як, наслідуючи її бабусю, всі звали цю смугляву, маленьку, непосидющу дівчину, почала впевнено висловлювати всілякі здогади, наче командуючий фронтом, відомий і любимий радянськими людьми генерал, не тільки проїхав зараз через село, але й устиг мимохідь поділитися з нею стратегічними задумами Ставки і власними оперативними планами.

Як би там не було, але тієї ночі в хаті ніхто, крім дітей, спати не ліг. Мовчки зітхаючи, сиділи при світлі скіпочки, яка повернулась із старовинних пісень у хату, де під стелею висіла сліпа в ці дні електрична лампочка. Іноді то та, то інша жінка мовчки вставала, закутувалась, накидала пальто, виходила з душної хати на вулицю, на мороз, і дивилася туди, де за чорним парканом лісу, за мерехтливим ліловим блиском снігів зоряне небо схилялось до невидимого звідси міста, до міста, по якому ходив зараз ворог. Тільки глухий і вже далекий, ледве чутний рокіт моторів та зрідка глухий стукіт колоди, тріснутої на морозі, порушували тривожну тишу. І десь зверху, в поцяткованому зорями піднебессі, то стихаючи, то підсилюючись, нудно, як комар, гув чийсь літак. Але нічого особливого не відбувалось. І, зітхнувши, змерзла жінка поверталася до хати, де ввіткнута в щілину між цеглинами печі, потріскуючи, коптіла скіпочка.

— Ну, що там? — питали з душної напівтьми.

— Спіть, починатимуть, то почнуть і без нас.

Але, як і раніше, ніхто не спав. Варвара Олексіївна думала про дочку Анну — та не втерпіла, залишила дітей на бабуню і, не взявши нічого їстівного, подалася пішки до міста... Для чого? Кинуть бомбу — і все. А діти ж як? Стара дивилася в куток хати, де серед інших дітей на смугастому матраці, розкинутому прямо на долівці, її молодша онука — чорна, смуглява, довгонога Лена, дівчинка років дванадцяти,— обнімала спросоння руденького, міцненького, як морквина, шестирічного хлопчину, що вткнувся носом їй у живіт... Дід загинув, батько воює десь, чи й живий ще, а мати лізе кудись під бомби. Ох, завжди ця Анна така нетерпляча.

Господиня дому, немолода колгоспниця, чоловік якої і двоє синів теж були в діючій армії, стоячи на колінах,

била поклони перед невидимою в пітьмі іконою. Її тінь, величезна, розпливчаста, стрибала по дерев'яних стінах, переламуючись на виступі печі. Губи шепотіли щось невиразне. Чулися тільки окремі слова, що вимовлялись найбільш пристрасно: «...Господи, поможи нашим, спаси і сохрани...»

Варвара Олексіївна неприязно слідкувала за тим, як повзе по стінах тінь, а тривожні думи вертілися все навколо своїх. Думалося про Галину сестру Женю, загиблу десь під містом, про сина Миколу — льотчика, який давно не дає про себе знати, знову й знову про чоловіка... Сказали їй, ніби бачили Степана Михайловича вбитим на укріпленнях під містом, де загинув секретар парткому фабрики Вєтров і склало голови немало знайомих текстильників з винищувального батальйону. І все ж, наперекір усьому, в ній жила надія: а може, й не вбили, може, він був тільки поранений і, опинившись у німецькому тилу, пішов до партизанів чи, може, десь отак чекає звільнення міста?

— ...Спаси і сохрани, принеси перемогу над окаянним антихристом Гітлером...— настійно шепотіла господиня.

— Та кинь ти свого бога, ну його к лихій годині! — розсердилась нарешті Варвара Олексіївна.

— Стара ти людина, Олексіївно, а кажеш хтозна-що,— осудливо відповіла господиня.— Без бога ні до порога.

— А куди він, твій бог, дивився, коли вся нечисть на нас напала?.. Якби він справді був на цих ваших небесах, то гнати б його звідти поганим віником. Всемогущий!.. Якщо він справді все може, то чого ж він на землі такі неподобства допускає?

Господиня, покректуючи, важко підвелась із долівки, поправила ковдру, що зсунулась з чиєїсь дитини, сіла до столу.

— Сердита ти дуже, Олексіївно, нікому й нічого простити не можеш... Ну, а коли він трохи прогавив і щось не вийшло в нього як слід? Хіба в нього мало клопоту?

— То чого ж ти перед роззявою поклони б'єш!

— Ось тому, що бога ви забули, зневажаєте його, ми й терпим...

— Поляки он які богомольні, найперші в світі, а їх Гітлер першими й накрив...

— Стривай-но. Чуєш?

Підлога відчутно задрижала, забряжчали вікна. В

притихлу хату владно вривався гуркіт, немов хтось висипав у бляшану мірку картоплю з мішка.

Невже почалось? — скрикнула Варвара Олексіївна і з молодечою спритністю, прямо як була, простоволоса, в одній кофтині, в шльопанцях, кинулась до дверей. За нею подалися й інші.

Стояла ніч — густа, зоряна. Лише на сході ледь-ледь на світанок займалося. А там, де за чорною смугою лісу був Верхнєволзьк, небо моторошно здригалось, його шматували спалахи рвучких вогнів, блискавками пронизували освітлювальні ракети. Гуркотіло дужче й частіше. Тепер у цей гуркіт вплітались баси дальнобійних гармат. Сковані морозом дерев'яні стіни старої хати покректували від кожного залпу. Колгоспниця тремтячою рукою безперестану хрестилась.

— Йди до хати, застудишся, і ви всі... Не травень,— сказала Варвара Олексіївна.

Але жінки, що вибігли, як і вона сама, хто в чому був, стояли, притиснувшись одна до одної, і не могли відірвати поглядів від зірниць на обрії. Надія, велика, гаряча надія горіла в стомлених очах. Коли Варвара Олексіївна, відірвавши погляд від розбурханого, грімкотливого обрію, схопилась за клямку дверей, з сіней вискочила, мало не збивши її з ніг, Галка, одягнена в хутровий сачок, запнута пуховою хусткою, у валянках.

— Куди це ти, голубонько, зібралась? — здивовано вимовила стара.

— Та туди ж, туди ж, гадаєте, що буду сидіти, чекати, поки тітка Анна за нами машиною заїде? Ждіть — дочекаєтесь її!

Маленька, смуглява, з особливими якимись рум'янцями на щоках, Галка скидалася дещо на бабусю, тільки очі мала сірі, великі, широко посаджені, які жадібно дивилися на світ, а у Варвари Олексіївни чорні, вузенькі, наче завжди на щось націлені. І ці очі, такі темні, що навіть білки їх нагадували колір кави, дивилися на дівчину так, що та знітилась, почервоніла.

— І думати облиш!.. Білочка, та за Батьківщину загинула, а тебе здуру під кулі несе. Ану, назад!

— Бабусю, та я ж...— Між довгими віями, застеляючи очі, розливались прозорі озерця.

— Та я ж, та ти ж... Все! Ступай до хати. У тебе он мати воює, і за тобою доглядати вона мені доручила.

За лісом протягло зарокотіло, наче хтось стріпнув з квачика червоні бризки, і вони віялом знялися в небо й понеслись за річку. Рокотало ще й ще. Вся передранкова пітьма, й хмаринки, що з'явились на небі, і, як здалось, навіть самі зорі — все забарвилось у малиновий колір.

— «Катюша»! Ура! «Катюша» заговорила! — кричала Галка, підстрибуючи на рипучому ганку.

— Ну, от бачиш, здається, й без тебе впораються,— примирливо пробубоніла бабуся, впихаючи онуку в напівтемні сіни.

В хаті стало холодно. До незатулених, густо спітнілих вікон горнувся убогий грудневий світанок. В напівпітьмі жінки швиденько складали й зв'язували речі. В хаті панувала та нервова якась метушня, що виникає на вокзалах задовго до прибуття нешвидкого поштового поїзда.

4

З важким почуттям, в якому переплітались і любов, і сором, і подив, і жаль, Анна дивилась на батька. Час, протягом якого загинуло стільки народу, покалічено безліч людських доль, зруйновано місто, спалено фабрику, здавалось, і не позначився на ньому. Він залишився таким, як і був. І тепер ось дивився на дочку спокійними голубими очима, і десь у сивині пухнастих вусів ховалась ледь помітна звичайна його ласкава посмішка, яка наче промовляла: всіх вас наскрізь бачу, бачу, та мовчу.

— Що ж, Аню, ти ніби не рада, що бачиш мене?

В сім'ї на Анну завжди говорили — татова донька. Вона виростала такою ж ставною, показною, як і Степан Михайлович, з таким же хвилястим русявим волоссям, яке було колись і в нього, тільки очі в неї були карі, а в нього веселі, блакитні, як небо. Навіть коли він був уже літньою людиною, на них звертали увагу. І, очевидно, тому, що розсудливого, завжди врівноваженого ласкавого батька вона любила більше, ніж одверту, гостру на язик матір, те, про що вона зараз довідалась, особливо схвилювало її.

Усмішка поступово сходила з обличчя Степана Михайловича.

— Ти чого це дивишся, як солдат на вошу? Що з матір'ю? Хвора? Померла?

Він простяг дочці руки, але та відсахнулась.

— Геть... знеславив усіх...

Обличчя Степана Михайловича спохмурніло. Він розсердився, навіть губи затремтіли від образи.

— Стривай! Що ти мелеш?... Дівчисько!

— Стара людина, стільки з сім'ї на фронті... Онуку фріци вбили, а він тут з гітлерівськими офіцерами чаює...

Це було для Степана Михайловича наче грім серед ясного неба.

— Вбили? Котру? Галю, Лену?

— До чого тут Лена! Женя загинула...

Збагнувши щось, старий зітхнув з полегшенням:

— Не загинула вона, Білочка жива... Поранена тільки. Ми з нею тут разом бідували... вже одужує, шкандибає потроху з палицею.

Ще одна новина! Серед біженців, які тимчасово жили у навколишніх селах, багато говорили про смерть Жені Мюллер. Розповідали деталі, передавали останні її слова. Скільки за нею виплакали. І ось — жива. Жила, виявляється, в діда. Все переплуталось, перемішалось.

— А як же вона до тебе потрапила?

— Поранену принесли.

— Хто приніс?

— Люди... Світ не без добрих людей,— ухильно відповів Степан Михайлович і раптом, схопивши дочку за плечі, струсонув її.— Скажеш ти мені, нарешті, де мати? Що з нею?

Поступово неприязнь до батька стухала. Щось не те говорила Перчихіна. Але розібратись було важко. Відчуваючи страшну втому, Анна монотонно, наче крізь сон, розповіла батькові, що вчора вранці вона розсталася з матір'ю і, залишивши на неї дітей, пішки прийшла в місто.

— Слава тобі господи!.. А я вже подумав...— заспокоєно промовив старий.— А Женя казала ніби ви всі пароплавом на Урал подались.

— Це Марія з дітками до свого Арсена попливла... Нас із мамою кликали — це правда. Та ми вирішили: якнебудь перезимуємо тут, ближче до міста.

— Значить, вірили?

— Ми то вірили,— відповіла Анна, і карі очі її знову стали чужими, колючими.

— І ми вірили,— не ніяковіючи і не відводячи погляду,

промовив старий.— Ми з Білочкою і не тільки вірили,— додав багатозначно.

— А люди кажуть, наче гітлерівці до тебе заходили, офіцери...

— Це для того, хто погано бачить, для кого всі на один кшталт. Не всякий німець — гітлерівець. Про це, дочко, треба детальніше, та й не тут говорити... Ти краще розкажи, як ви там жили...

Та розмова не клеїлась, вона була нещира, не така, як між рідними. Стояли, наче чужі, обмінюючись новинами. Сестра Ксеня з дочкою в Іванові, працює, кімнату одержала. Сестра Марія з дітьми, з чоловіком Арсеном Куровим на Уралі, кажуть, верхнєволзькі, прибувши туди, свій машинобудівельний уже пустили на новому місці... Брат Микола давно не пише, та й куди писати, на яку адресу? А жінка його Параска при своєму госпіталі десь у тилу осіла. Про неї ні слуху ні духу, але та не загине, не з тих...

— А твій Георгій що пише?

— Що йому писати, всі вони одне пишуть: воюють. Тільки щось рідко листи стали приходити. Ми йому щотижня посилали, а він — раз на місяць... Що вже й думати,— не знаю.

— А нічого й не думай. Йому не до листів. Бачиш, скрізь наступають... Та ось,— спохватившись, занепокоївся старий,— а Тетяна, як вона? Ви їй про Білочку, не дай боже, не повідомляли?

— Ні. Чекали, поки похоронна прийде.

— От і слава богу, не спитавши броду, не полізли в воду.

Підійшов директор. Він був дуже заклопотаний і, привітавшись із Степаном Михайловичем, попросив Анну оббігти навколо ткацької, подивитись, чи не блукають там фабричні. Якщо кого зустріне, направляти сюди, до нього, або самій записувати прізвища й адресу. Та от ще всіх, кого можна, повідомляти, щоб завтра вранці на роботу ставали.

— На роботу? — Анна мимоволі глянула на дотліваючі руїни. Серед них подекуди виднілись охололі, темні, криві, кособокі кістяки верстатів, із стін звисали покручені шківи, розтоплені залізні сволоки.— Куди ж це на роботу, Василю Андрійовичу?

— Як куди? Сюди... Щойно секретарю міськкому пообіцяв приступати завтра до відбудови.

— Секретарю міськкому?

— Еге ж, он він ходить...

І справді, Анна побачила поблизу секретаря міськкому. Високий, дещо сутулий, у каракулевій папасі, він про щось розмовляв з міцним приземкуватим військовим. У руках він тримав пенсне і показував ним у бік згарища. Військовий стримано кивав головою, й здавалось, що він погоджується, але сам не вірить у те, про що йому кажуть.

— Зараз, зараз усе зроблю,— квапливо відповідала Анна директорові, полегшено зітхнувши.— Пішла я, тату, бачите...

— Заходь ночувати,— сумно усміхаючись, сказав Степан Михайлович і тицьнув їй у руку якийсь пакуночок.— Візьми, захопив про всяк випадок. Голодна ж, напевне.

В пакунку були житні коржі, посипані зверху погано розтертою сіллю. Сіль хрумтіла на зубах. Коржі здалися винятково смачними. Анна схопила жменю снігу й кинула в рот. Сніг був такий чистий, наче лежав у полі, а не на фабричному дворі.

Обходячи фабрику, жінка переконалась, що величезний, весь наче з самих вікон і залізобетонних стовпів зал автоматів — побудований якраз перед війною, гордість верхньоволзьких текстильників — дійсно врятований від пожежі. Тільки дах виявився пробитим та шибки подекуди винесла вибухова хвиля. Старі невисокі корпуси підготовчих цехів, що стояли недалеко від ткацької і були з'єднані з нею лише заскленою галереєю, теж уціліли. Але котельня здаля скидалась на старого гриба, важка шапка якого осіла на перегнилу ніжку. Стіни були підірвані, і дах, уцілівши, зліг прямо на казани.

Не дійшовши до руїн, Анна здивовано зупинилась. Високий чоловік брав по черзі на руки якихось людей, легко, наче дітей, піднімав угору, і вони зникали під похилим дахом. Коли Анна наблизилась, чоловік той був уже сам. Склавши долоні рупором, він кричав до когось у вирві стіни.

— ...Флянці як флянці! Чого там мацати? Обстукати треба, скрізь обстукати, і болти перебрати, котрі годяться... Ясно?

Чоловік видався Анні знайомим, але згадати, хто він, вона не змогла. Спитала прізвище, адресу, де працює.

— Це ж для чого? — незлобиво поцікавився велетень,

пильно дивлячись на її обличчя, що розчервонілось від ходьби й морозу.

— Завтра на роботу виходити, ось для чого,— весело сказала вона, сподіваючись, що приємно вразить співбесідника.

— А ми вже вийшли,— просто відповів той, витер об ватянку велику свою руку й простяг Анні.— Лужников Гордій Павлович, механік котельні, прожив сорок вісім років, одружений, не судився, адреси не маю.— І розвів великими руками.— Згоріла адреса, товаришу начальник... Все?

— Агей, з ким це ти там, Гордію Павловичу? — почулось із щілини під дахом.

— Та ось товариш тут один симпатичний робочий клас реєструє... Ну, як там? Обстукали труби? На згинах, на колінах ретельніше! — І пояснив Анні:— Самовар тут ось свій досліджую, чи зберігся.

— Це вони досліджують, а ви?

— А мені в ту щілину трудно пробратись — замала,— сказав Лужников, усміхаючись.— От і доводиться керувати, так би мовити, з кабінету...

Анна переписала чимало людей, здивувавши всіх радісною звісткою. А коли повернулась до руїн, що тліли ще, люди купчились коло телеграфного стовпа, на якому біліла від руки написана, м'якушкою з хліба приліплена об'ява:

«До відома робітників, інженерно-технічних працівників і службовців ткацької фабрики комбінату «Більшовичка».

Цим дирекція фабрики доводить до відома, що з 17 грудня 1941 року буде вестись прийом на роботу. Бажаючі отримати таку, повинні з'явитися у відділ кадрів фабрики, що тимчасово міститься в приміщенні пожежного поста. Перевага при вступі надаватиметься тим, хто працював на даній фабриці до її евакуації, і їх рідним, що мають кваліфікацію, а також тим, що бажають такову отримати.

Директор фабрики В. Слесарєв».

Почерк був чіткий, круглий. Слесарєв сам написав цю бумагу, і всі ті жінки і дехто з чоловіків — літні слюсарі, шліхтувальники, помічники майстрів — читали й перечитували її, милуючись неоковирними, канцелярськими, але

такими знайомими з дитинства, звичними словами. Були серед них і літні пенсіонери, які прийшли сюди, спираючись на паличку, і матері з дітьми на руках. Всі ці люди десятиріччями працювали тут. Все життя їх проходило на цій фабриці. Навіть під час відпусток, одержавши путівки в будинок відпочинку чи в санаторій на південь, деякі з них почували себе від вимушеного неробства якось незвично й не гаразд. А тепер цілі місяці минули без роботи, та ще й які! І нема фабрики. Гірким чадом дихає згарище. І раптом — об'ява: «Цим», «які», «такову». Люди вірили й не вірили.

— Дуже вже швидкий наш Василь Андрійович... Куди ж тут «на роботу»?

— Коли написав, то, мабуть, знає... Чоловік він діловий, не базікало якесь.

Двір комбінату занесло снігом. Тихо, як на кладовищі. Сапери нишпорять по кутках вцілілих корпусів, вишукуючи міни. Бійці в зелених кашкетах прикордонників витягають з підвалів німців, що сховалися там. Десь час від часу розривається снаряд, і луна розлягається по дворі, гучна, дзвінка, наче в горах. Звідти, де сонце сідає за зруйновану електростанцію, чується ще й кулеметна стрілянина. А тут Слесарєв, оточений людьми, сидить на бочці, наче в кабінеті, на носі окуляри, бракує лише чорних сатинових нарукавників, які він одягав, бувало, під час роботи. Від усього цього на душі в Анни стало якось невимовно добре. Знову повернулась до неї життєрадісність. Вона поклала на бочку список і з перебільшуваною урочистістю, не без іронії, відрапортувала в стилі об'яви:

— Цим доводиться до вашого відома, Василю Андрійовичу, що всіх бажаючих отримати такову, тих, які мною записані, в мене тридцять одна душа.

Директор, було, спохмурнів, але зморшки на його крутому лобі зараз же розбіглись, а на великих нерухомих губах заграла посмішка.

— Бачили? На Калініну ніяка війна не впливає. Як була насмішниця, так і залишилась.

— А навіщо мені мінятись? Мене й таку чоловік любить.

Люди усміхались. Знову перед ними була колишня Анна Калініна.

5

Тут же, коло бочки, Слесарєв провів щось подібне до наради інженерів, техніків, майстрів, які щойно підійшли, визначив їх нові обов'язки, поставив перед усіма найневідкладніші завдання на завтра. Перед евакуацією Анна працювала старшим майстром по ремонту. Слесарєв запропонував їй зараз підібрати людей у бригаду відбудовників. Вона взялася за цю нову справу з таким захопленням, що звільнилась тільки тоді, коли почало сутеніти і відсвіти пожежі відбились на низько навислих зимових хмарах.

Шлях до двадцять другого гуртожитку, де жили старі Калініни, лежав через двір комбінату. Зовсім недавно тут усю ніч сяяли щедрі вогні. Тепер доводилось іти майже навпомацки. В Анни з'явилося дивне відчуття, наче вона раптом осліпла, оглухла й не відчуває ніяких запахів. Йшла по ледь помітній на снігу стежечці і не чула звичних шумів: ні мелодійного гудіння, яке завжди долинало з електростанції, ні глухого бухкання великого молота на механічному заводі, ні тонкого співу веретен, який завжди, здавалось, лився з вікон прядильні. Тільки заметіль шелестіла сухим снігом, ніби намагаючись занести й цю останню стежину. Раніше ніхто ніколи не бачив замерзлою річку Тьму, що протікала через фабричний двір: навіть у найлютіші морози вода її чорніла, димилась в густо порослих, покритих інеєм берегах, дихала на прохожих запахами фарбувального й ситцевого виробництва. Тепер річка ця зовсім губилась у засніжених берегах. Лише де-не-де вгадувались ополонки.

До них вели покручені стежечки. Однією з них, зовсім як на селі, постукуючи відрами, йшла жінка.

«...По воду ходять»,— здивувалась Анна. І це допомогло їй збагнути, як важко жилось людям у величезних гуртожитках, позбавлених води, світла, тепла, каналізації... Все, все змінилось. І там, де вночі око звикло бачити громаддя прядильної, підперезаної п'ятьма рядами яскравих вогнів, зараз тьмяно височіли безформні руїни, які, здавалось, своїми уламками зачіпали тихе зоряне небо.

Анна була не з боязких, але коло цієї величезної мертвої кам'яної купи їй стало так тоскно, так моторошно, що вона кинулась тікати і бігла, поки, спіткнувшись, не впала в невеличку засніжену воронку. Підводячись, вона побачила майже поруч трупи двох німецьких солдатів, що

лежали, наче ганчір'яні ляльки. Від несподіванки вона скрикнула, але потім, якось одразу заспокоївшись, пішла далі, весь час чуючи перед собою незвичний стукіт своїх кроків та гуркіт недалекої канонади, що відлунював між руїн.

Двадцять другий гуртожиток для робітників — більшість текстильників називали ці гуртожитки по-старому «спальнями» — в часи фабрикантів Холодових носив назву «сімейний». Тоді це була «спальня» для привілейованих. У ньому проживали підмайстри, конторські рескон-тери, текстильні художники, які створювали малюнки для знаменитого холодовського ситцю, відомого на весь край, гравери, які вручну переносили ці малюнки на мідні валки, ракліcти — тонкі майстри текстильного друку, які прикрашали тканину малюнками з шести, восьми і навіть десяти кольорів і відтінків.

Родина ракліста Степана Михайловича Калініна мешкала в цьому гуртожитку з дня його заселення. Тут, у надбудові третього поверху, або, як говорили місцеві жителі, в «глагольчику» Калініни мали вузьку довгу кімнату з великим вікном і дверима, що виходили в напівтемний, із заасфальтованою підлогою коридор. Тут Анна народилась, виросла й прожила до самого одруження. В кімнаті цій завжди було тісно. В передній її частині до стін тулились вузькі ліжка старших дітей. Перед підвіконням, завжди заставленим квітами, стояв чисто вишкрябаний стіл, де їли, займались рукоділлям, готували уроки, читали, а вечорами, напередодні вихідного, грали в козла, а бувало, що й в очко. Ця передня частина була відділена від задньої рожевою ситцевою занавіскою. За нею стояло широке ліжко батьків, а напроти — довгаста шафа, яка була водночас буфетом і комодом. В ній містилась і поличка для різного батькового начиння. Коло стіни на скрині, в ногах батьків, стелили маленьким. Це була звичайна обстановка в сімейних кімнатах, які за давньою традицією звалися тут комірчинами.

Але кімната Калініних мала свою особливість: передня її частина вважалась «маминою». Тут на видному місці висів у саморобній рамці пожовклий, вставлений ще в перші післяреволюційні роки плакат з написом: «Привид бродить по Європі, привид комунізму». На ньому був зображений Ленін, він рвучко йшов, і поли його пальта, одягненого наопашки, розвівав вітер. А в кутку стояв з

розкритою чорною пащею радіорепродуктор. Його Анна пам'ятає ще з днів своєї юності. Задня частина кімнати вважалась «татовою». Тут за поличками з начинням примостилась худа чорнолика богородиця в тьмяній срібній ризі і комусь, здавалось, погрожувала тонким пальчиком. Під іконою була навіть лампадка.

Після Жовтневої революції, коли повтікали за кордон фабриканти Холодови, комбінат вже не належав до Товариства Верхнєволзької мануфактури, перетворився в Більшовицьку мануфактуру, а згодом, якось без офіційних перейменувань, у «Більшовичку». Навколо виросли великі й малі селища — фабричні, кооперативні, комунальні. Мешканці гуртожитків потроху роз'їхались на нові квартири. Діти Калініних теж придбали кожен своє житло, але старі, люди заслужені, добре відомі на всій фабриці, яким було дуже легко одержати нову квартиру, так і залишились у своїй кімнаті, в «глагольчику», який здавна називався калінінським і навіть у честь Варвари Олексіївни іменувався сусідками «тітки-варчиним».

Все це величезне приміщення, всі його сходи, закутки, коридори Анна пам'ятала навіть краще, ніж згорілий будинок свого чоловіка, де прожила останні роки. Коли б не це, нізащо б не добралась до тітки-варчиного «глагольчика»,— така непроглядна пітьма огорнула її. Як тільки за її спиною, вискнувши, зачинилися двері, на неї війнуло могильною сирістю. Здавалось, тут було холодніше, ніж надворі. Аж здригнулась.

Заплющивши очі, Анна намацала круглий металевий поручень, піднялась на третій поверх і, тримаючись за стіну, ступила вздовж коридора. Темно. Тихо. Лише десь чути було плач дитини, та ще доносився звідкись кашель, сухий, надривний, безнадійний. Дійшовши до того місця, де треба було повернути у «глагольчик», і відрахувавши четверті з краю двері, Анна нерішуче зупинилась. А що, як заблудилась? Раптом не ті двері? Їй чомусь стало страшно. Тремтячою рукою вона дотягнулась до овального металевого номерка і намацала там цифри «4» й «6». Сорок шість, тут. Постукала. З відчинених дверей несподівано повіяло хатнім теплом. В жовтавому світлі гнотика, що плавав у картонному каганці, вималювалась масивна постать батька.

— Чого так пізно?

За плечима батька постукувала об підлогу палиця.

Рожева, з величезними й розкішними півоніями ситцева занавіска розсунулась, і там показалась тоненька стрункa дівчинка з важкою світло-русявою косою, перекинутою через плече. Це була племінниця Анни Женя Мюллер, про загибель якої було стільки розмов. Вона схудла. Лице, на якому колись завжди грав легенький рум'янець, було бліде. Рівний, з маленьким горбочком ніс дещо загострився, і коса від усього цього видавалась ще важчою. Йдучи сюди, Анна вирішила, поки все не вияснiться, бути стриманою й холодною, але, побачивши Женю, кинулась до неї, забувши про все.

— Білочко, хороша ти моя... Як же зрадіють бабуня й Галочка. Ой, як же вони плакали за тобою.

Дівчина теж розхвилювалась. Рум'янець плямами ліг на змарнілих щоках. На очі навернулися сльози, губи затремтіли. Але вона все-таки стрималась і навіть ледь усміхнулась.

— Невже й ти, тьотю Анно, навчилася плакати? Ти ж тільки сміятись уміла.

— А ти така колючка, як була! — сказала Анна й дійсно засміялась так дзвінко, заохочувально, як не сміялась уже давно, а потім схопила дівчину за плечі, повернула її до світла, стала роздивлятись — схудла, змужніла і така гарненька стала! Хлопці з фронту повернуться — падатимуть, як мухи!

— Та не дави ти її, не дави! Вона ж тільки тиждень, як на ноги стала,— хвилювався дід, радіючи з такої сердечної зустрічі.

Потім пили чай, власне, не чай, а навар сухого листя брусниці. Цей напій, пропахлий димком, здавався кращим, ніж справжній чай найвищого гатунку. Знову говорили про рідних і родичів, яких війна розігнала по всій країні, сумували за Анниною свекрухою, яка загинула такою страшною смертю, висловлювали різні здогади про Аннииого чоловіка, від нього листи приходили дуже рідко, і заздрили сестрі Марії, що десь забралася в такі далекі краї.

— ...Та й холодно ж у вас тут, у спальні, як ви тільки вижили в ній,— сказала раптом Анна.

— Це вірно, як кажуть, що громаді, те й бабі, як на вулиці, так і тут,— посміхнувся Степан Михайлович.

— Зовсім не топлять? — якось машинально спитала Анна.

Дід з онукою перезирнулись.

— Гітлер усе ніяк не зібрався в ліс по дрова,— усміхнулась Женя.

— Не топлять! — гірко повторив за Анною Степан Михайлович: — Тут, голубко, не те що топити, мертвих з комірчин нікому винести! Походи по поверхах, так і лежать задубілі в своїх постелях...

Тепер Анна запримітила в кутку піч, зроблену з великої залізної бочки, і на печі казан. В ньому щось хлюпотіло, розносячи навколо дражливий запах трохи пригорілого пареного зерна. Її погляд зупинився на двох порожніх консервних баниках з яскравими, явно закордонними етикетками. Вони впадали в око, ятрили Анні душу, заважали їй відпочивати, насолоджуватись теплом і затишком батьківського гнізда. Батько обіцяв розказати все. Їй не хотілось його квапити. Але думка якось сама знову й знову поверталась до того ж: тут бували німці. До кого вони ходили? Чого?

— ...А напарниця твоя, Женю, розказувала, начебто тебе чергою з автомата мало не надвоє перерізали. І ніби ти їй веліла бігти й сказала: передай, що, мовляв, умираю за Батьківщину, за Сталіна... Про це і в газеті писали. Тільки не вказуючи прізвища: товариш М.

— То неправда. Коли мене поранили, її біля мене й не було: туман був, ми заблудились і більше не бачили одне одного.

— Ну, а хто ж тебе все-таки врятував, як ти тут опинилась? — Анна пильно глянула в голубі очі племінниці.

— Казав же тобі: світ не без добрих людей,— поспішив втрутитись у розмову батько.— Ти краще розкажи нам, як там стара моя: все бурчить, турбується, чи, може, трохи заспокоїлась, охолола в евакуації?

Він явно збивав розмову на інше. Але Женя перешкодила старому. Твердо дивлячись в очі тітки, вона спокійно, навіть з почуттям гордості, вимовила:

— Не люди, а один хороший чоловік. Німець, військовий.

— Як, гітлерівець? — майже скрикнула Анна й навіть якось підсвідомо одхилилась від дівчини.

— Ні, не гітлерівець,— зовні спокійно, але з затамованою мукою відповіла та.— Він хороший чоловік, його батько — комуніст. Він зараз сидить у концтаборі. Курт теж раніше був комсомольцем...

— Це його гостинці? — Анна гидливо показала на банки, що не давали їй спокою.

Старий, зігнувшись, втупився очима в чашку. Але Женя з підкресленим спокоєм підтвердила:

— Так, це Курт приніс. І ось це теж,— показала кінчиком палиці на два повнісінькі мішки, що виглядали з-під ліжка.— Горіла пшениця з елеватора. Ми кашу варим, он у казані кипить.

— Чи не багато на двох? — спитала Анна, почуваючи, що в ній піднімається хвиля нестримного роздратування.— Животи не луснуть? Чи, може, ви вже тут «приватну ініціативу» проявили, торгівлю налагодили на німецький кшталт? Гітлерівці, кажуть, до цього заохочували...

— Що це ти, дочко, бог з тобою! — ображено вигукнув дід.

— Цією кашею ми весь коридор годуємо,— так же спокійно відповіла Женя.— Всіх, хто охляв.

— Справді, ось зараз укипить, і будемо роздавати. Побачиш... Білочко, глянь, чи вже розварилась?..— І знову, намагаючись відтягти неприємну розмову, старий попросив: — Та ти ж про маму, про маму... заскучав я за нею. Знаєш, як у тій приказці: без чоловіка голова не покрита, а без жінки хата гола...

Почувся тихий стукіт, і двері відчинились.

— Здоровенькі були, Михайловичу, драстуйте, Женечко. Чи не рано я? — сказала, ставши на порозі, невисока худа жінка з блідим безкровним обличчям, на якому виділялись великі губи і майже зовсім круглі, обведені темними колами карі очі. Ці очі з подивом дивились на Анну.— Хто це у вас?.. Анна! Невже не пізнаєш?

Тільки по голосу, по характерних українських інтонаціях і можна було вгадати в цій скорботній жінці, що стояла з кастрюлькою в руці, катушницю Лізу Борисенко, яка славилась на весь гуртожиток своїми піснями. Анна кинулась до давньої подруги; до горла підкотився якийсь клубок, що важко було слово вимовити, та Ліза й так усе зрозуміла.

— Змінилась, га? Та я ще нічого, є такі, що й з постелі не підводяться. Ось ми з Женечкою по комірчинах їм варене й розносимо. А як же, коли вони не ходять... Ой Анюсю, а діточки малі, наче з воску, а ручечки й ніжечки — аж світяться. А скільки при смерті...

— Так чого ж ви? — з докором сказала Анна, звертаючись невідомо до кого.— Хіба тут кашею допоможеш? Людей треба кликати.

Вона вже стояла коло дверей, поспіхом одягаючи пальто.

— Куди ти? Почекай до ранку. Хто ж до нас піде в такий пізній час!

— Підуть,— упевнено сказала Анна, накидаючи на голову хустку.— Не можуть не піти.

Наосліп бігла вона темними коридорами, не розбираючи, куди ступає, перестрибувала через сходи, зразу намацала залізну клямку дверей, відполіровану руками багатьох поколінь мешканців. Вискнувши завісами, двері випустили її і одразу ж сердито зачинились. Надворі, як і раніше, сипав сухий сніг і дошкульно колов їй лоба, перенісся, губи. Але після затхлого холоду коридорів морозу майже не відчувалось, а повітря здавалось надзвичайно приємним.

Що шукати? Райком? Райраду? Воєнну комендатуру? Все, що представляло тут партію, Радянську владу, армію, розмістилось, мабуть, на нових місцях. Як їх знайти? В кого запитати? Кому розповісти про тих, чий немічний, сухий кашель чується в темній тиші коридорів? Кого покликати на допомогу зараз, уночі, в зруйнованому місті, де, мабуть, ще нічого не стало на свої місця?

Школа! На фабриці хороша школа, де колись училась і Анна. Якщо приміщення лишилось цілим, напевно, там хтось є. Здогад справдився: в одному з вікон нижніх класів крізь щілину в маскувальній шторі пробивалась смужка світла. Жінка кинулась на ганок і затарабанила в двері. Що там за установа, їй зараз байдуже. Це свої, радянські люди. Вони не можуть, не мають права залишитись байдужими до її заклику.

І вона не помилилась. Тут ще тільки організовувався воєнний госпіталь. Але вже через якусь годину затхлу пітьму коридорів гуртожитку прорізали метушливі промені кишенькових ліхтариків. По асфальту квапливо цокали підкови солдатських підборів. Рипіли носилки. Запахло ліками, стравами. Жіночий голос вимогливо кликав з пітьми: «Сюди, сюди, тут двоє хворих дітей». Хтось застерігав: «Агей, з ношами! Обережніше, не посковзніться на сходах». Простуджений бас сердився: «Та куди ви в біса тичете ліхтар! Посвітіть на хвору!» Чоловічий голос не-

певно бубонів: «А ти, мала, обійми мене ручкою за шию». Жінка в сльозах весь час повторювала: «Свої, рідні ви мої! Дочекалась-таки, свої прийшли!»

Тільки коли у великих вікнах в кінці коридора, іменованих тут чомусь «італійськими», стало розвиднятись, Анна, стомлена, але задоволена, повернулась до батькової кімнати. Ледве добралась до маминої половини, де їй уже постелили на Галиному ліжку, важко впала на нього і раптом якось одразу стихла. Коли Женя встала, щоб погасити каганця, вона побачила, що тітка спить, не роздягнувшись, в жакетці й валянках, згорнувшись калачиком, прямо на ковдрі.

6

Прокинувшись, Анна не зразу збагнула, де вона. Гострий жовтогарячий промінь, вириваючись звідкись згори, навскіс пронизав пітьму. Він уткнувся в рожеву занавіску, і в його світлі полум'яніла червона лапата півонія. Остаточно прокинувшись, Анна зразу ж знову здивувалась: мати розказувала щось різко й голосно, як часто розмовляють старі ткалі, що звикли до гуркоту верстатів. У розмову весь час встрявала Галя, сиплючи своїми вже та вже. А діти?

Наче вітром здмухнуло Анну з постелі, вона рвонулась і розсунула занавіску. Старі сиділи рядком на широкому своєму ліжку. Лена й Вова куняли, зручно влаштувавшись обоє на колінах дідуся. В темному кутку, коло пічки, в якій так весело потріскувало, притулилися одна до одної голови: чорна, кучерява і біла з великою розкішною косою. Чорна збуджено стріпувала кучерями. Чулося:

— ...Молодий, симпатичний, з вусиками. Він зразу ж нахилився, підняв дітей, бабусі ввічливо допоміг, а я тупцяю, дурепа, в цих осоружних валянках з калошами, наче перекупка якась. А він сміється: «Чого стовбичиш, стрибай у машину, кнопка!» Ти розумієш, Женечко, це до мене «кнопка»... Та я б йому показала кнопку, та, думаю, ще розгнівається, не візьме, й доведеться мені в цих паршивих мокроступах: хляп, хляп, хляп... Сіла.

— Мамусю, як же ви добрались? — спитала Анна.

— Вже прокинулась? Дуже просто. Адже не в гітлерії, свої ж люди, не кинули, підвезли.

— Нас дядя лейтенант підвіз на розмальованій півторатонці,— авторитетно підтвердив Вова, розплющуючи одне око, але не підводячи голови з дідусевого плеча.— А Галю він дражнив кнопкою.— І для більшої переконливості Вовка закінчив фразу слівцем, очевидно, тільки що почутим на воєнній дорозі.— Точно.

З нагоди такого виняткового випадку дід зняв з шафи блискучий самовар, оздоблений медалями. Незабаром він, ніби взявшись у боки, муркотів на столі, пихато поблискуючи в бік електричного чайника, який, уявившись пилюгою, байдикував на підвіконні.

— От і зовсім як у мирний час,— радо потираючи руки, сказав старий.

Сім'я, сидячи круг столу, задоволена, ласкава, в благодушному настрої наче забувала про пережите. Такою здалася б вона сторонній людині. Але тому, хто знав Калініних, напевне, впало б в око, що поважний, стриманий Степан Михайлович зараз дещо більше, ніж завжди, метушиться й говорить, що Варвара Олексіївна, навпаки, мовчазна, часто відповідає невлад і погляд її, коли зупиняється на чоловікові, раптом стає неспокійним. Анна бачила це, і якось мимоволі поглядала на іноземні етикетки консервних банок. Ой, як би було добре, коли б не цей проклятий німець!

Анна задивилась на Женю. Вона і Галя сиділи тепер поруч на дерев'яній скрині. Галя щось схвильовано розказувала сестрі на вухо, витріщаючи свої сірі променисті очі. Женя посміхалась з якоюсь ласкавою зверхністю, перебираючи пальцями кінчик коси. Вона була дуже схожа на свого батька, якого Анна пам'ятала таким же молодим білолицим, синьооким.

Рудольф Мюллер був одним з тих іноземних спеціалістів, яких колись виписували з-за кордону промисловці Холодови, виказуючи погорду і до вітчизняних інженерів, і до майстерності та кмітливості російських робітників. Тут були і німці, і англійці, і чехи, і бельгійці, але всіх їх текстильники іменували німцями. Німецькою слобідкою й називали ту частину двора, де в старих двоповерхових дерев'яних будинках жили всі ті іноземці окремою колонією.

Після революції більшість іноземних спеціалістів роз'їхалась по своїх країнах. Майстер Мюллер, якого адміністрація давно запідозрювала в злочинних зв'язках з

фабричними політиками, в Німеччину не повернувся. Він виявився більшовиком-підпільником, одним із тих, хто встановлював у місті Радянську владу. Потім разом із сформованим на «Більшовичці» полком Червоної Армії він пішов на фронт, був комісаром під час війни і одружився на молодій ткалі Тетяні Калініній, що стала в тому ж полку медичною сестрою. Разом вони повернулися в рідні краї, і колишній майстер-фарбовар привіз срібну шаблю, одержану від командування за хоробрість. В першу п'ятирічку робітники обрали Рудольфа Мюллера червоним директором ситцевої фабрики, а коли почалась колективізація, міськком партії послав його на село. Звідти привезли його в червоній труні. Він загинув від куркульської кулі. Стоячи з комсомольцями в почесній варті, Анна назавжди запам'ятала тонкі, ніби виточені риси його обличчя, розкішне русяве волосся. Тепер, дивлячись на Женю, вона думала, якою ж разючою може бути родинна схожість. Дівчина, мабуть, і вдачею пішла в батька. Така ж відверта й наполеглива...

Але, милуючись племінницею, навіть пишаючись нею, Анна ні на мить не забувала про ту людину, через яку в цій завжди дружній і міцній сім'ї намітився розлад. Чому тут вештався цей німець? Чому про цього гітлерівського вояку племінниця говорить як про друга? Анна перевела неспокійний погляд на дітей. Вони збирались щось ділити справедливо, по-солдатськи.

— Кому? — питала Лена, піднімаючи затиснутий кулачок.

— Мені, мені! — нетерпляче кричав Вовка, заплющивши очі, ніби зовсім стороння людина.

Дівчинка розкрила кулачок. На долоні була шоколадка. Анна відібрала її.

— А це звідки? — суворо спитала вона.

Степан Михайлович мовчав, а Женя, злізши зі скрині, кульгаючи, підійшла до столу й спокійно пояснила:

— Це теж приніс Курт.

Он воно що! От що мучило Анну, заважало спокійно чаювати. Хіба ж гітлерівці задарма годували б кого-небудь шоколадом! Чим же з ним розраховувались? Чим? Чому в цей дім, де люди помирали з голоду й замерзали у своїх постелях, в одну з кімнат носили шоколад?

— Виходить, що гітлерівець вам сюди ще й ласощі носив?

— Я ще раз кажу, Курт не гітлерівець,— повільно вимовила Женя. Вона, як і раніше, одверто дивилась в обличчя Анни, і сині очі її зробились холодними й колючими.— Він розповідав, що був юнгштурмівцем [1].

— Він що завгодно може сказати! А він тобі не говорив, що він — онук Карла Маркса чи небіж Клари Цеткін?

— Внуком Карла Маркса він себе не називав. Але говорив, що його батько — комуніст і сидить у таборі Бухенвальд. І я йому вірю, чуєш?! — В голосі й очах дівчини відчувся виклик.

— Кому ти віриш? — крикнула Анна.

Степан Михайлович підвівся, спробував помирити дочку з онукою.

— Анно, не гарячкуй. Заспокойся.

Але було пізно. Відштовхнувши старого, Анна знову опинилась віч-на-віч з дівчиною.

— Ти, комсомолка, говориш про нього, про цього... наче він твій друг.

— Так, він мені друг!

В Анни опустилися руки.

— Ти, може, ще скажеш, що любиш його?

Сині очі виказували ту ж твердість, вони одверто дивились в лице Анни, а зблідлі губи спокійно вимовили:

— А хіба можна заборонити кохати?

Анна метнулась до ліжка, схопила Вову, який уже замурзався шоколадом, стала гарячково одягати на нього шубку.

— Ходімо, маленький мій, ходімо... Лено, одягайся, швидко!.. Нам тут не місце.

— Опам'ятайся, не роби дурниць.— Дід намагався вирвати з її рук переляканого хлопця.

— Це я роблю дурниці? — бубоніла Анна.— У дівки мати в Червоній Армії, а вона тут з гітлерівцями водиться. А дід і раденький, консерви та шоколади бере... Це я, виходить, дурниці роблю? Це ви всі тут з глузду з'їхали! Та ти будеш, капосне дівчисько, одягатись? Що в тебе, руки покорчило?!

Вона дзвінко шльопнула Вовку. Але хлопець був не з лякливих і не виносив несправедливості. Він не заплакав. Тільки почервонів і, нахиливши голову, як роздратований бичок, мовчки кинувся на матір, розмахуючи міцними ку-

---

[1] Формування комуністичної молоді в догітлерівській Німеччині.

лачками. Це ще більше розлютило Анну. Відштовхнувши хлопця, вона кинулась до племінниці.

— Свої прийшли, га? Зраділа? — І раптом, не витримавши, вигукнула:— Німецька кров заговорила!..

Настала тяжка тиша. Навіть Вовка, відчувши щось страшне, одразу притих. Тоді повільно підвелася Варвара Олексіївна. Підійшла до дверей. Неголосно, але так, що всі виразно почули, промовила:

— Кров?.. Оце вже, моя мила, дійсно по-гітлерівськи мовиш.— І, показавши сухеньким пальцем на двері, тихо сказала:— Геть!

І може, тому, що в самий розпал сварки раптом прозвучав цей спокійний, тихий голос, Анна, якось знітившись, опустила очі й покірно пішла до порога, тягнучи за руки принишклих дітей... У коридорі вона зупинилась і, застібаючи Вовину шубку, глянула на закриті двері. В душі вона сподівалась, що двері відчиняться, її наздоженуть, зупинять, умовлять. Але цього не сталось.

Тільки тоді, коли Анна з дітьми вже спустилась по сходах, Степан Михайлович нерішуче взявся, було, за шапку.

— Куди ж вона з дітьми? Ти, Варко, про це подумала?

Але Варвара Олексіївна рішуче зупинила його.

— Не загине! — Потім перевела на чоловіка свої карі, вузькі, все ще красиві очі й голосно запитала:— Ну, друзі милі, розповідайте, що ви тут без нас накоїли.

7

І вона почула дивну історію.

Взвод під командуванням колишнього гренадера царської служби Степана Михайловича Калініна разом з усім загоном винищувачів стійко тримав укріплення, нашвидку споруджені в західній частині міста. Артилерії й танків не було, але кількох розумно розставлених кулеметів виявилось досить, щоб протягом майже доби відбивати атаки німецьких піхотних передових ліній, які, до того ж, виявились не досить активними на цьому напрямі. Справа доходила до ручних гранат. Обидві сторони мали великі втрати.

На другу добу люди, які відправляли до Верхньоволзька поранених, повернувшись, доповіли: місто евакуюють. Цілу ніч в тилу укріплень палахкотіли пожежі. Потім атаки при-

пинились, і німці, окопавшись, було, напроти, всі раптом кудись зникли. Настала тиша, її порушували тільки віддалені постріли з обох боків. Розвідники, дослідивши тили, доповіли: ворожі танки зайняли вже фабричний район, бої перенеслись до мостів на Волзі.

Командира й начальника штабу загону, поранених осколками снаряда ще на початку бою, давно евакуювали. Комісар Вєтров, який узяв на себе обов'язки обох, загинув під час однієї з останніх атак. Як бути далі, ніхто не знав, на танки з гранатами й гвинтівками не кинешся. Спробували зв'язатись із командуванням, але штаби були вже евакуйовані за річку. Тоді наймолодші винищувачі вирішили зі зброєю в руках прорватись через фронт до своїх. Вони пішли, а старші за віком, яких у загоні була більшість, поховали вбитих. В окремій могилі закопали комісара Вєтрова, за старим звичаєм поклавши в головах кашкета покійного, постояли над свіжим земляним горбочком та й розійшлись хто куди.

Степан Михайлович вирішив повернутися додому. Він закопав гвинтівку, набрав коло укріплень в'язку дров, завдав на плечі і з нею прийшов на фабричний двір, по якому вже шастали гітлерівці з інтендатських команд. Нікому з них не було діла до сивого діда з в'язкою дров за плечима.

Так добрався він до свого гуртожитку. Нікого в коридорах не зустрівши, прийшов до «глагольчика» на тітки-варчину половину. Двері були не замкнені. Штовхнув їх і побачив, що за столом, загорнувшись у ковдру, сидить Женя. Давно вже не бачився дід з онукою. Останні місяці Женя вчилася на якихось курсах за містом, у воєнних таборах. Дома бувала рідко, засмагла, заклопотана, і нічого ніколи не розказувала про ті курси. Та її й не розпитували, догадуючись, що дівчина, для якої німецька мова була другою рідною, готується до якоїсь особливої, очевидно, секретної роботи. Найшовши онуку в окупованому місті, в майже пустому гуртожитку, старий зрадів і не здивувався.

— Ти що ж, лишилась? — тільки й запитав.

Женя мовчки кивнула головою.

— ...Ми вже, Варю, дещо тут пропустимо, добре? Не наш капітал, не нам його й витрачати,— сказав Степан Михайлович, перервавши розповідь.

— Конспіранти,— усміхнулась Варвара Олексіївна.—

Я не люблю в чужі горшки совати свого носа. Ви про німця отого. Як він до вас потрапив?

— І про Курта розкажеш все, як було... Ти б, Галю, пішла погуляла, їй-богу... Що ти все дома стовбичиш? — запропонував, було, дід, але зустрів такий бурхливий опір, що тільки рукою махнув...

Довелось продовжувати розповідь при молодшій внучці. Женя слухала мовчки, спершись підборіддям на свій костурок, затиснутий між колінами, непорушна, наче заклякла. Напроти за столом сиділа Варвара Олексіївна. Вона теж не рухалась. Тільки сухі пальці її весь час щось робили: перебирали рушник, кришили скоринку хліба, збирали крихти, совали ложкою по столу. Лише зрідка зводила вона погляд то на діда, то на внучку, і в тому погляді було щось таке, від чого Галі, яка пильно слідкувала за всім тим, було сумно, страшно й жалко бабусю, дідуся й Женю...

— ...Як тільки німецька комендатура оголосила, що будуть реєструвати всіх жителів, ми з Женею найперше туди, проштемпелювали паспорти, аусвайс одержали — все чин чином,— оповідав Степан Михайлович.— Аусвайс—це право на проживання. Він у них багато значить...

Степан Михайлович вів важке господарство. Женя то зникала на цілий день, то, прийшовши, годинами сиділа коло грубки з книжкою, а потім знову кудись ішла. Дід не розпитував, де вона буває, але в міру сил намагався допомагати їй. Одного разу дівчина прийшла дуже збуджена й заявила, що їй треба перебратись через фронт. Хвилювалась. Хвилювався й дід, але, приховуючи свій неспокій, взявся сам готувати внучку до важкого й небезпечного діла. Це він придумав одягти її якнайгірше, покласти в мішок різного лахміття: якщо зупинять, показуй паспорт, аусвайс і чеши по-німецьки — мовляв, їсти нічого. Ось, мовляв, зібрала дещо з лахміття на хліб та картоплю міняти в селі... І справді, коло лінії фронту її затримали. Врятували непідробний аусвайс, чиста німецька мова та сині очі. Дівчина повернулась додому і цілий день мовчки пролежала в постелі, пригнічена пережитим.

Але ввечері знову пішла і на цей раз, під час великої заметілі, без особливих пригод перейшла річку.

Знову вона появилась у гуртожитку днів через три, заспокоєна, впевнена і навіть весела. Дід приготував їй своєрідний подарунок. Шукаючи їжу й паливо, він зумів виві-

дати, що в бавовняних складах німці відкрили ремонтні майстерні, настягали туди різних машин, і що така майстерня, але вже для танків, організована в старому трамвайному парку. Він дав онуці зірване на стовпі повідомлення бургомістра про набір робочої сили для відбудови електростанції і пуску ткацької фабрики, «пошкоджених червоними при відступі». Тим, хто прийде на роботу, обіцяли жалування й продуктовий пайок. Підпис під повідомленням стояв: заступник обер-бургомістра міста Верхнєволзька з економічних питань дипломований інженер О. І. Владиславлєв...

— Це ж тільки уявити, яку змію на грудях пригріли... Орден кому дали...— перервала розповідь Варвара Олексіївна.

— Отож, бач,— розвів руками Степан Михайлович.— Він тут у нас весь час сновигав, як біс-спокусник: ось вам продуктовий пайок, працюйте... через пайки народ було пішов — не вмирати ж з голоду. Потім бачать — щось не те. Замість пуску машини, яка новіша, розбирати та спаковувати примушують. А тут ще підпільники листівочкою роз'яснили, мовляв, хотять наше устаткування на свій фатерлянд тягти, а ви їм допомагаєте... Ну, тоді люди й розбіглись. І лишився дипломований інженер сам-друг зі своїм бургомістром.

— Бачиш ти, яка гадюка! А на зборах найбалакучіший був. Статейки попписував...— обурювалась Варвара Олексіївна, наче це вона прогавила зрадника.— Ну, а зараз де він? Піймали хоч?

— З собою забрали. Його тут дехто підстерігав з подаруночком, та от прогавили. Хитрий він, цей Олег Ігорович.

— Не він хитрий, а ми дурні... Ну й діла... А в нас чутки були, наче механік Лаврентьєв з електростанції теж до цього поганого діла руку приклав.

Дід і онука обоє заперечливо замахали руками.

— Лаврентьєв,— схвильовано сказав Степан Михайлович.— Його, за правилами старого часу, треба було б до ліку святих великомучеників зарахувати... Деталі електричних машин він топив у річці Тьмі, коли відступали. Ну, на річці застудився, хвороба його до ліжка й прикувала. Навіть заховатися не встиг. Так і лежав у себе дома. Ну, а німці якось пронюхали про затоплені деталі й узялись за нього. Ходять біля нього, їжу з офіцерської кухні

додому присилають, лікар їх занадився до нього, мовляв, німецьке командування поважає інтелігенцію... А потім туди й Юда цей, Владиславлєв, почав учащати: даремно ви, мовляв, опираєтесь. Що вже він там йому говорив, не знаю, а тільки стало відомо, що Лаврентьєв слухав-слухав та й плюнув у пику тому Юді.

— І що ж тоді?

— Тоді взялися мучити. Поставили коло порога солдата і ні йому вийти, ні до нього зайти. Мовляв, опам'ятайтесь, скажіть вартовому — все буде: і їжа, і лікар, і в найкращий курорт у саму Німеччину відвезем. Не покликав. Помер — чи з голоду, чи від хвороби, чи замерз у нетопленій хаті. Ось як було. І коли б я був Михайлом Івановичем, я б тому інженеру Лаврентьєву зірку Героя на могилу поклав би...

— Визнають за потрібне — покладуть. Не нам про це турбуватись,— перебила Варвара Олексіївна і допитливо глянула прямо в очі чоловіка.— А ти, старий, усе від німця сліди відводиш.

— Ох і спритна ж ти, Варко, все тобі швидше та хутчій, а від недопеченого, як знаєш, живіт болить. Та коли так, слухай про німця...

...Другий перехід через фронт і назад пройшов Жені благополучно. Третій вона мусила зробити разом з напарницею. Тепер вона збиралась без особливої тривоги, цілий день була весела, попрала, висушила над грубкою й погладила дідові білизну. Читала «Останній із Удеге» Фадєєва. Під враженням прочитаного, вкладаючи в мішок всяку всячину, вона гаряче доводила, що далекосхідним підпільникам і партизанам під час громадянської війни було набагато важче, ніж теперішнім. Перед тим, як піти, Женя навіть оглянула себе в дзеркало...

Тієї ночі, роздумуючи над долею внучки, Степан Михайлович ніяк не міг заснути. І раптом у коридорі почулися важкі кроки, і хтось почав гатити чоботом у двері. Не одягаючись, старий відчинив і одсахнувся: з пітьми на нього ступив високий худий німець у військовій формі. Він тримав на руках Женю. Голова її, відкинута назад, безсило погойдувалась. Якусь мить він постояв у дверях, потім рішуче підійшов до ліжка й обережно поклав свою ношу. Випростався, козирнув дідові, пристукнув закаблуками й пішов.

— Білочко! — крикнув дід, нахиляючись над ліжком.

Дівчина лежала нерухомо, в якійсь неприродній і незручній позі. Очі були заплющені.— Що тобі, внученько?

Все це так вразило діда, що він не помітив, як німець в окулярах знову появився в кімнаті. В руках у нього була важка санітарна сумка. Він дістав звідти якусь пляшечку, підніс її до носа дівчини. Та здригнулась і повільно відкрила очі. Помітила схилене над собою чуже обличчя в окулярах, перевела погляд на пілотку і щось сказала німецькою мовою.

Діючи впевнено, вправно, німець зняв тимчасову перев'язку і зробив нову. Все це він робив мовчки. Закінчивши, встав, помив коло порога над відром руки, з інтересом оглянув кімнату, ще раз глянув на поранену, на діда і, нічого не сказавши, козирнув і вийшов.

— Хто це, Білочко? — спитав вражений старий. Допомагаючи перев'язувати, подаючи воду, бинти, він діяв наче уві сні і тепер ніби прокинувсь.

— Фельдшер... Він мене врятував,— тільки й сказала Женя, знову знепритомнівши.

Так у сорок шостій кімнаті з'явився єфрейтор Курт Рупперт — військовий фельдшер, старший санітар батальйону баварських єгерів «Едельвейс», що тримав оборону у східній частині міста. Дві кулі, послані з автомата, пробили Жені стегно наскрізь, на щастя, не зачепивши кістку.

Другого дня фельдшер прийшов знову. Він мовчки почепив шинель на цвях і, застромивши пілотку під лівий погон кітеля, став мити руки. Він оглянув рану, перев'язав її. Потім сів на стілець біля Жениного ліжка і деякий час мовчав, часто протираючи окуляри. Посидів та й пішов, сказавши, що через день зайде оглянути рану.

З того часу Курт Рупперт став навідуватись у сорок шосту кімнату навіть частіше, ніж, на думку діда, вимагав догляд за раною. Потроху він призвичаювався, ставав одвертішим і балакучішим. Одного разу, коли він пішов, дівчина дуже схвильовано розповіла дідові про те, що сказав німець. Виявляється, батько його комуніст, сидить в концентраційному таборі Бухенвальд, а сам він був колись комсомольцем. Тому його не взяли на стройову службу. Тільки під час війни, коли в армію брали абсолютно всіх, його, як студента медика, мобілізували, давши чин військового фельдшера...

— ...Він тобі так і сказав: батько — комуніст? — Варвара Олексіївна вп'ялась очима в лице внучки.

— Так і сказав,— спокійно підтвердила та.— І ще того вечора він сказав, що ненавидить Гітлера і що багато солдатів, особливо старші за віком, не люблять наці, але навіть віч-на-віч, між собою, про те не говорять, навіть думати бояться, щоб не проговоритись уві сні. Вони так бояться, що ладні скоріше вмерти, ніж зізнатися в тому. Бо загине не тільки той, хто так думає, але й уся його сім'я.

— Ой, як цікаво... наче в кіно! — видихнула захоплена Галя.

— Мовчи! — гримнула на неї бабуся, невідривно дивлячись допитливими синіми очима на старшу онуку, спитала:— А коли вони такі перелякані, то чому цей німець з вами відвертий? Чому він так вам довіряє?

Женя мовчала. Світлі, довгі, загнуті вії, здавалось, зовсім закрили її очі. Вона почервоніла, але це було не від сорому.

— Не першого ж дня, не відразу ж він зізнався,— допоміг Жені дід.

Женя звела очі. Вони світились гордістю.

— ...Він сказав, що я перша російська дівчина, з якою він познайомився, і ще сказав, що я найкра́ща зі всіх тих, кого він досі знав.

— Он як! — дещо насмішкувато промовила Варвара Олексіївна.— Добре, він сказав тобі, що був комсомольцем, а ти?

— А я йому відповіла, що коли це так, то як же у нього піднялась рука стріляти на нас? Він відповів: «Я фельдшер і за війну не зробив жодного пострілу...» Ми з дідом вирішили його випробувати, і того вечора дідусь повів його по спальні: ось любуйтесь — це справа ваших рук. Він жахнувся й одразу ж взявся оглядати хворих... Наступного дня десь дістав і приніс трошки ліків.

— Ти, Варко, не повіриш, ця дівка наша ним так верховодила: хоч що скаже, він на все — натюрліх, натюрліх! Хоч що спитає — яволь! Не віриш? Он мішки з горілим зерном, з якого кашу варимо. Білочка йому: люди з голоду мруть. Він з розбитого елеватора, чи що, машиною два мішки пригнав.

Тепер Варвара Олексіївна замислилась.

— А звідки вам, мої милі, відомо, що він не з гестапо? Адже там теж не дурники, вуха розвішувати не доводиться.

— Стривай-но, стривай, в тебе знову, Варко, сани попереду коней біжать... Гестапо! Думаєш, ми про це не думали? Тільки не може того бути. От дивись: попервах я сказав йому, що колишній царський гренадер, карточку ту, де при всіх регаліях, йому показав. Він і оком не кліпнув. А гестапо зразу накинулось би на таку потрібну в їхньому ділі знахідку, мовляв, служака царський, згодиться. Ні, цей справжній. Бувало, говорять вони з Білочкою, говорять, сперечаються, я інколи закуняю... А одного разу, прокинувшись, чую, Білка на нього кричить, а він очі в підлогу і пілотку в руках мне.

— Ну то про що ж ви тоді з ним говорили?..— Варвара Олексіївна перевела на внучку суворий погляд.

— Я тоді йому сказала: коли ви німецький комсомолець, то ви повинні допомагати нам Гітлера бити. Він: «Фрейлейн Женя, але як, як я можу?» Можете, беріть листівку-перепустку й переходьте до нас. Він головою хитає: «Вам мене не жаль! У вас же полонених не беруть». Я розгнівалась: ви, кажу, боягуз і шкурник і не ховайтесь за всякі вигадки. Він схопився, кинувся до дверей, потім повернувся й каже: «Добре, хай мене навіть розстріляють, я перейду, щоб довести вам, що я не боягуз».

— Цілий вечір вони вчили по-російськи: «Товариш», «Не стріляй», «Я не ворог, я друг», «Ведіть мене до командира...» Я ось і зараз слово в слово пам'ятаю, а він нездібний щодо російської мови виявився. Ніяк визубрити не міг,— додав дід.

Варвара Олексіївна, взявшись уже мити посуд, похитала головою:

— Ну й ну...

— Ось тобі і ну, баранки гну... А потім він десь зник. Що думати-гадати — не знаємо. Може, перейшов, може, свої підстрелили, може, наші, а може, гестапо викрило й схопило.

— Так, це цілком могло статись,— замислено мовила Женя.— Останній раз він заскочив на хвилинку і все прислухався, чи не йде хто коридором. А наступного дня навіть не зайшов, а там, де домовились, листа лишив... Обличчя дівчини спохмурніло. Потім свавільним рухом голови вона перекинула косу назад і, твердо глянувши на бабусю, сказала:

— Одне знаю: він не ворог.

Варварі Олексіївні відлягло від серця. Вона повірила

чоловікові й внучці. Гестапо, мабуть, тут дійсно ні до чого. Курт Рупперт зник, не завдавши нікому шкоди. Стара більшовичка навіть трохи гордилася своїми. Але вона розуміла, як важко буде пояснити все це людям, які так багато натерпілись від гітлерівського нашестя і звикли бачити ворога в будь-якій людині, одягненій в ненависну сіро-зелену шинель. Вона знала, які ускладнення, може, навіть неприємності можуть бути у старого і його улюблениці після цієї історії з німцем, незвичайної історії, в котрій все доводилось приймати на віру і нічого не можна було довести. Якщо рідна дочка Анна кидає такі слова, то чого можна сподіватись від чужих. Анна — гаряча, але розумна голова. Охолоне, розбереться — сама збагне. А як переконаєш сусідів, знайомих, товаришів? Та ще цей Женин вольовий характер. Вона, щоб виправдатись, не кривитиме душею, не віддасть у жертву пересудам дружбу з тим Куртом. Дружбу? А може, любов? І, зітхнувши, бабуся говорить сама до себе: «Так, чого тільки на світі не буває,— може, й любов».

8

Вже по дорозі на фабрику Анна каялась, що наговорила зопалу багато зайвого. Але слово не горобець, назад не вернеться. Намагаючись не думати про це, вона поспішала, тягнучи за собою Вовку, який ледве встигав за нею.

Ще вчора вночі Анна, йдучи одна до старих, почувала себе на фабричному подвір'ї так, наче одним однісінька істота на спустілій землі. Сьогодні скрізь вирувало життя. Не вузенька стежка, а кілька наїжджених доріг перетинали двір в різних потрібних напрямках. Переганяючи Анну, довгим ланцюгом тяглися машини. Дзвякаючи гусеницями, медвежою ходою, перевалюючись з боку на бік, ішли танки, дихаючи гострим запахом солярки. Тягач, заклопотано перебираючи гусеницями, тягнув величезну гармату. І знову машини з піхотою. Обличчя бійців нашмагав холодний вітер, вони були не червоні, а малинові. Кучері, козирки шапок, брови, вії вкрила паморозь. На грудях у бійців висіли дивні коротенькі гвинтівки з круглими коробками під прикладом.

— Автомати,— пояснив досвідчений Вовка, з захопленням оглядаючись на всі боки.

На дерев'яному мосту через Тьму, в який уночі влучив випадковий снаряд, створилася пробка. Червоноармійці лаялись, якось особливо розтягуючи слова. Вже в перший день наступу Анна чула цю дещо незвичну для неї мову.

— Звідки ви? — спитала вона, пробираючись з дітьми поміж машинами, що обережно об'їжджали пробоїну на мосту.

— Здалека,— відповів приземкуватий солдат, окаючи й оббираючи бурульки на вусах та бороді.

І Анна зрозуміла: Урал. Далекий, невідомий Урал, де зараз з чоловіком і дітьми тихо й спокійно жила сестра Марія, могутній Урал включився у війну. Так, непогано було б відправити дітей туди, до сестри.

Анна зійшла на ганок приземкуватого дерев'яного будинку. В мирний час тут був пожежний пост. Тепер на зелених дверях хтось крейдою написав уже: «Управління ткацької фабрики «Більшовичка». Всередині було тісно, як в автобусі в годину пік; вікна плакали гіркими сльозами, капало з стелі. Але в цій штовханині й метушні вже почувався свій певний порядок, навіть організованість. На дверях, де ще висіла емальова дощечка «Умивальня», крейдою було старанно виведено «Директор». Тут же стукотіла на машинці немолода жінка в чистенькій білій блузці й ватяних штанях, заправлених у валянки. Це була Клавдія Федорівна, незмінна секретарка Слесарєва. І те, що вона сиділа на своєму звичайному місці, коло дверей директорського кабінету, теж ніби говорило, що життя починає входити в свої береги.

Поспіхом привітавшись із Анною, Клавдія Федорівна діловито повідомила, що директор зараз зайнятий,— у нього секретар райкому партії Сєвер'янов, і зараз же, заглянувши в один із списків, що лежали перед нею, сказала, що бригаді Калініної треба оглянути верстати в першому прольоті залу автоматів і до роботи приступити негайно: дехто з слюсарів уже пішов туди. Виконавши цей офіціальний обов'язок, Клавдія Федорівна вже неофіціально поплескала по щоці Вову й пояснила: директор тимчасово зайняв умивальню, тому що кімнату, відведену під кабінет, довелось віддати дітям: багато хто, як і Анна, вийшли на роботу з дітьми. Тут же Анна одержала талони на сніданок, на обід і записку, в якій значилося, що на час роботи її дітей приймають «на збереження».

Потім, вибачившись, Клавдія Федорівна знову зігнулась над машинкою і синіми задубілими пальцями, які, мабуть, усі ці місяці виконували зовсім не канцелярську роботу, застукотіла по клавішах.

Радіючи, що все вирішилось якось само по собі, Анна швиденько перейшла занесений снігом двір. Пожарище все ще тліло, синій димок здіймався то тут, то там. Але поза пожарищем пролягала добре втоптана дорога. Вона вела до свіжого пролому в стіні. Через нього люди потрапляли в коридор, що з'єднував старі, погорілі зали з величезним цехом автоматів. Тут лежав сніг наче в полі зимового дня. Білі бороди льоду звисали зі стель. У вцілілому залі снігу насипало по коліна. Пухнастими подушками лежав він на верстатах, і бачити це було страшно й неприємно, як холодні сніжинки на обличчі мерця.

Анна зупинилась перед дверима, тоскно глянувши навколо. Тут було не просто місце її роботи. Тут пройшло більше половини її життя. Куди не глянь — все про щось нагадувало. Ось у цьому пароззю покритому кутку була кімната майстра. Коли вона була ще дівчинкою, до нього привела її мати в науку по броні для підлітків, встановленій законом. Майстер тоді вщипнув русяву дівчинку за повну рум'яну щічку, назвав чомусь морквинкою й милостиво дозволив пройти в цех. Там так гуркотіло, що Анні здалось, ніби тисячі верстатів двиготіли й тупали від нетерпіння, намагаючись зрушити з місця і кудись податись, змітаючи все на своєму шляху... А там, де ще й зараз стіни лущаться клаптями старих плакатів, в ті далекі часи був червоний куток. Тут, сівши до столика, застеленого заяложеним кумачем, Анна під диктовку матері писала в цехком заяву, оголошуючи себе ударницею. Це було тоді, коли саме слово «ударник» ще не ввійшло в звичайну розмовну мову і здавалось новим, незвичайним. Підмайстри, які працювали ще при Холодових, лаяли ударників, як тільки могли. Старі ткалі, що полюбляли під час роботи побалакати чи посидіти біля чайничка з окропом, посміювались: давай-давай, робота дурнів любить. У дні зарплати біля пивних, що тулилися коло воріт фабрики, жінкам-ударницям хоч не проходь... Нічого не можна було впізнати. Тут, де завжди було жарко, а над верстатами повівав вологий вітер вентиляції, де гуло й гуркотіло, де на кожному кроці можна було зустріти знайомого, де бушували пристрасті, з'являлись й зникали авторитети, де

Анну всі знали і вона знала всіх, зараз було безлюдно й пусто, як на цвинтарі.

А втім, ні, з віддаленого кутка цеху долинали уривки розмови. Кілька голосів надсадно кричали: «Раз, два, взяли! Раз, два, взяли!» Хтось вилаявся. Застукотів молоток. Стрепенувшись, Анна кинулась на ті голоси, на той стукіт, у дальній куток покритого льодом цеху. Там уже кипіла робота. Ткалі, катушниці відгрібали, відкидали, вантажили на товарні тачки сніг, відвозили його кудись.

Тут Анна зустрілась із своїми слюсарями.

— Довгенько спали, товаришу начальник! — насмішкувато вітали вони її.

— А мені так моторошно було, бо приснилось, ніби знову доведеться з вами працювати,— в тон їм відповіла Анна, потискуючи чорні, вже забруднені руки.— Ну що, як тут? Розібрались?

— Та наче нічого... Верстати й мотори навіть цілі. Гасом пообтирати, перебрати — й хоч зараз запускай. Якщо до того стеля на голову не впаде.

— Стеля?

— Еге ж. Гітлер гостинці лишив... Он солдатики з-під кріплень витягають... Міни якісь затяжні...

В кутку бродило кілька червоноармійців, водячи перед собою приладами, що нагадували рогачі. Зголоднілі по роботі люди не звертали на них уваги, спокійно ходили між дивними, акуратно складеними попід стінами предметами, схожими на металеві шкатулки.

— ...Здається, Анно Степанівно, Гітлер сюди й не заглядав: усе, як було, так на місцях і лишилось. Тільки от гостинці на прощання підкинули.

І справді, навіть спецодяг ще висів у шафах. Підібравши собі ватянку й стьобані штани, від чого Анна раптом перетворилась на товстенького, кирпатого хлопчика-підлітка, невідомо чому закутаного хусткою, вона взялася за справу. Працювала вона, як завжди, діловито, старанно, не розгинаючи спини, але спогади, навіяні незвичайним виглядом цеху, примушували задумуватись то над тим, то над іншим...

...Ось верстат 1005. Незабутній номер. Колись, коли була ще комсомолкою, Анна на ньому працювала. Тут, коло цього верстата, вона познайомилась з Георгієм Узоровим, з Жорою, який згодом став її чоловіком. І як познайомились! Вона бригадир молодіжного комплекту,

досить відома вже на фабриці ударниця, зустріла отут сором'язливого техніка-хронометражиста і почала вичитувати йому за якусь плутанину в нормах. Технік червонів, нетерпляче оглядався на всі боки, намагаючись якнайскоріше позбутись причіпливої ткалі. Потім розсердився, глянув на неї, побачив задерикувате й почервоніле від гніву обличчя і раптом замовк, усміхаючись і, мабуть, уже нічого не слухаючи. Помітивши, що зелені очі хронометражиста дивляться на неї з захопленням, дівчина теж замовкла. Невгамовний ватажок непереможного дівочого комплекту густо почервонів і знітився. Притихлі, не догадуючись ще, що з ними сталося, молоді люди розійшлись кожне до свого діла, але цей звичайний день, що не обіцяв, здавалось, нічого цікавого, став дуже важливим в їх житті.

З того часу юна ткаля, нахиляючись до верстатів, частенько відчувала на собі погляд зелених очей. Вона ловила його на комсомольських зборах і в молодіжному клубі, де влаштовували вечори, а іноді і де-небудь у коридорі. Подруги запримітили, що з деякого часу їх веселий бригадир, готовий завжди після зміни і поспівати, й потанцювати десь у скверику перед фабрикою, став замисленим, а то й неуважним на роботі. Молоді люди довго перезирались між собою, соромлячись і обходячи одне одного, аж поки одного разу потік зміни не зіткнув їх коло дверей прохідної, і нормувальник, оберігаючи молоденьку ткалю, люто працюючи ліктями, ніжно вивів її у двір. Вони пішли разом, а через рік, весняної ночі, Анна повідомила батьків, що виходить заміж.

Весілля справляли в молодіжному клубі. Це було в ті дні новиною. Замість церковного обряду, виголошувались промови. Замість усього, що здавна годилося ставити на весільний стіл, тут був чай з печивом та різні тістечка. Степан Михайлович і його сват Олександр Узоров, теж ракліст, витягнувши з цього приводу з скринь старі, ще холодовських часів, шевйотові трійки, сидячи поруч і розпускаючи запах нафталіну, бурчали:

— Що це за весілля без попа, без перснів, без горілки й доброї закуски? Що ж це, «гірко» кричати після чаю?

А втім, молоді пропагандисти нового побуту зрозуміли, що тут вони передали куті меду. По черзі виходили вони з-за стола, хто за гребінцем, хто за хустинкою, хто просто провітритись, і повертались розчервонілі, витираючи губи, з повеселілими очима. Для чогось кілька разів ви-

кликали й старих. І після того, як на закінчення дирекція фабрики подарувала молодим електричний чайник, фабком — комплект столової білизни, комсомол — письмовий прилад, схожий за розмірами на надгробний пам'ятник, а клуб, враховуючи любов молодої до народних танців,— російський вишитий костюм, після того, як усі гості ще по кілька разів виходили за хустинками й гребінцями,— все стало на свої місця: і оркестр гримів, і співали пісень, і танцювали до впаду, як це вміють текстильники. Під кінець, помахуючи хустинкою й викрикуючи веселі страдання, пішла в танок і сама Варвара Олексіївна. Кричали «гірко», молоді, червоніючи, цілувались. Кінець весілля дехто завершив під столом. Навіть старі залишились би вдоволеними, коли б молоді не відмовились реєструвати шлюб, заявивши, що тепер головне між подружжям — довір'я і самостійність, і не зберегли б на підтвердження цього рішення свої попередні прізвища: вона — Калініна, він — Узоров...

Ось які картини викликав у пам'яті старшого ремонтного майстра автоматичний ткацький верстат номер 1005, виготовлений на Ленінградському заводі ім. Карла Маркса.

Тепер Анні здавалось, що жити краще, ніж вони жили з своїм чоловіком, просто неможливо... Ні-ні, вона не забула, що в останні роки не все було в них гаразд. Вона так і не стала справжньою господинею в домі Узорових, не збагнула принадності тихих вечорів у повитій кручеными паничами альтанці, за самоваром, що дихав гострим приємним димком сухих соснових шишок, не полюбила грядок і клумб, на яких весь вільний час з благоговінням клопоталась свекруха, не знадилась вишиванням, не збагнула секретів соління огірків і квашення капусти — предмет сімейної гордості. Вона залишилась сама собою, і Георгій Узоров так і не зміг змиритися з тим, що, ставши дружиною й матір'ю, вона, як і раніш, продовжує сприймати фабричні справи як головне, особисте, найближче серцю. Він полюбляв провести вільний вечір дома за газетою, за бесідою з сусідом, що завітав до них. Її тягнуло на люди — до клубу, в театр, в кіно, просто пройтись під руку з чоловіком... І сварились вони іноді тому, що за роки сімейного життя не навчилися поступатись одне одному навіть у дрібницях, і в розпалі сварки Анні не раз хотілось зв'язати в узол своє манаття, забрати дітей, піти з дому в слобідку, в гуртожиток, до своїх старих батьків...

А ось тепер, коли суворі випробування війни відкинули все наносне, вона, згадуючи ті сварки, думала: яка ж то все дурниця! Затишним і милим здався їй будиночок з трьома вікнами, прикрашеними різними химерними наличниками. І тепер вона пішла б на будь-яку жертву, аби все минуле повернулось, стало таким, яким було до 22 червня!

Розставляючи людей, даючи їм поради, сама при нагоді вправно діючи ключем, Анна вся була в полоні цих думок. І зринали болісні питання: чому чоловік так рідко пише, чому листи стають усе коротші, холодніші?.. А може, це їй тільки здається?.. Може, нерви здають після всього пережитого... І чому саме тут, у цеху, всі ці тривоги стали такими гострими, настирливими, чому на роботі вона весь час згадує його голос, його каштанове волосся, його губи, від яких завжди приємно пахне тютюном, його ласкаві руки...

— Анно Степанівно, агей, замріялась...— покликали її.

— Га? Що? — не зразу збагнула вона.

— Перший рядок пройшли, перекур,— витираючи руки паклею, задоволено говорив старий слюсар.— І скажи ж ти на милість, все, як є, збереглось: по шийках осей шкіркою пройтись, іржу обтерти — хоч зараз запускай.

— А електрика? А котельня? Як же ж без пари? — поквапливо промовила Анна, намагаючись якнайшвидше позбутись неспокійних роздумів.

— Були б котли цілі, а дах полагодять. Народ зголоднів по роботі — гори переверне. І струм буде. Йшов я на фабрику, бачив: військові водолази на Тьмі під лід спускаються... Деталі машин дістають. Спасибі Лаврентьєву Федору Петровичу: зберіг, не видав, царство йому небесне.

Всі змовкли, лише жадібно курили їдку й гостру махорку, одержану сьогодні по талонах.

— От, Анно Степанівно, інтересне діло,— знову почав старий слюсар, пускаючи димок під стелю.— От Лаврентьєв цей — знав я його, разом колись у санаторії були — спокійний такий... ніде його, бувало, ніколи й не чуть. А настав його час — бачиш, яким себе показав... А Владиславлєв, той, бувало, на будь-яких зборах теревені править: «Ми, прядильники»,— і на тобі, полюбуйся... Я так вважаю, Анно Степанівно, частенько ми про людину судимо не по ділах, а по словах. І даремно.

— На війні базіка швидко линяє...

— ...От і досить базікати, працювати треба! — зовсім поруч почувся сердитий голос.

Варвара Олексіївна, незвичайно кругла в своїй ватянці, одягненій на кілька кофт, стояла з лопатою за плечима дочки, пронизуючи курців сердитим поглядом.

— Жінки, не розгинаючись, сніг копають, а чоловіки стелю прокурюють, язиками плещуть... Хіба це діло?

— Наздоженем, Олексіївно,— зніяковіло відповідали слюсарі, притушуючи цигарки, дбайливо ховаючи недокурене хто в записну книжку, хто за козирок шапки, а хто й за вухо.— Ти нам такого командира викохала — з ним тільки вперед, в атаку!

— От і йдіть уперед, не товчіться.— Варвара Олексіївна відвела Анну вбік.— От що, дочко, ми між собою сваримось, це наше діло. Дітям через це нічого страждати... Ти вже не сердься, а Лену з Вовою батько до нас повів. Зрозуміло? Я наказала.

Анна мовчки кивнула головою. Вона відчувала: мати їй не простила, та й сама не збиралась вибачатися.

— А де ночуєш?

— В Ксенину квартиру піду... Їх будинок, казали мені, уцілів.

— Діло твоє. Тільки...— І, не доказавши, стара відійшла, спираючись на лопату, як на патріарший жезл, сувора, непохитна. Вона була не з тих, хто поступається.

Тут уже натрапила коса на камінь.

І все-ж ідучи в новий, так званий Кіровський, посьолок, де в одному з цегляних чотириповерхових будинків жила до евакуації її старша сестра, Ксенія Степанівна Шаповалова, Анна жалкувала, що не помирилася з матір'ю. З незвички на роботі вона втомилась, намерзлась, іти треба було досить далеко, а головне, не було певності, що сестрина квартира ціла і там ніхто не оселився.

Тут, на західній околиці, гітлерівські війська вже не відступали, а тікали, намагаючись вирватись із кільця оточення, що вже майже зімкнулось. Головна вулиця посьолку, по якій відхлинула головна хвиля, був захаращений розбитою, пошкодженою технікою. Машини різних марок — від величезних автобусів, пригнаних з якихось європейських столиць, до маленьких, схожих на блоху, опельків — вперемішку з покаліченими танками, розбитими всюдиходами, залишеними гарматами, безладно лежали в два ряди в кюветах і на тротуарах. Подекуди вони створювали

суцільний коридор. Трупи вже прибрали, але то тут, то там ще видніли на снігу брунатні плями, закривавлена марля, клапті форменого одягу. Вулицею, що тепер, здавалось, перетворилась на виставку трофейної техніки, тягнулись обози наступаючих частин.

Анна з якимось особливим, моторошним інтересом роздивлялась ворожі машини як найлютіших, але вже мертвих, не страшних для людини хижаків, не помітила, як добралась до провулка, де їй треба було звернути вбік. Ледь помітна стежечка вилась поміж тихими, принишклими будинками. Сонце, схилившись до лісу, що був ліворуч від посьолку, бризкало з-за сосен холодним золотом проміння. Тіні ставали попелясто-сірими. Надходив вечір, і їй зробилось страшно. Як же вона буде ночувати тут сама, в чужій, можливо зовсім порожній квартирі? Майнула думка: а чи не краще, поки ще не зовсім стемніло, повернутись до старих? Але зразу ж вона сердито сказала вголос «ні» й пішла ще швидше. На мить зупинилась перед знайомим будинком. Він здався сліпим: вікна забиті дошками, стирчать колінця бляшаних труб. Скільки вікон, стільки й труб, але з жодної не йшов дим. На сходах акуратними килимками лежав свіжий сніжок. На ньому жодного сліду.

Швидко піднявшись на другий поверх, Анна, щоб не вагатись, голосно застукотіла в знайомі двері. Відповіла тільки луна. Двері були не замкнені й легко відчинились. Передня кімната пуста. Дзвінка луна, здавалось, увійшла разом з жінкою в квартиру і, супроводжуючи її, відгукувалась на кожний крок. На дверях папірці з акуратно виведеними латинськими літерами «А», «В», «С», «D». В кутку передньої одна на одній стояли банки з-під консервів. Пахло брудною білизною, вогкою шерстю, шкірою й дезинфекцією.

— Хто тут? — озвалась Анна й завмерла з переляку. Тільки луна чулась у відповідь. Квартира була пуста.

Тоскне почуття охопило прибулу. Останній раз була вона тут з чоловіком, коли Шаповалови святкували день народження дочки. Це був незвичайний день. За тутешнім звичаєм, обмивали перший паспорт. «Новонароджена» була улюбленицею батьків. Свято було гучним. Грав сімейний оркестр Калініних: Степан Михайлович — на старому баяні, чоловік Марії Калініної, Арсен Куров, хвацько рвав струни на гітарі, молодший брат Анни, льотчик Микола,

грав на мандоліні, а батько винуватниці свята — на балалайці. Звуки наповнювали квартиру, виривались у відкриті вікна. Вечір був літній, теплий. Люди, стоячи на вулиці, заглядали, задерши голови вгору, усміхались: Калініни гуляють. А коли під вечір, перегравши весь сучасний репертуар, старші господарі й гості почали співати старовинних, здавна любимих верхнєволзькими текстильниками танкових і підблюдних пісень, коли, взявшись за руки, гості йшли кругом стола «з в'юном», за вікном теж пішли в танок... Калініни гуляють! Якими неіймовірними здавались сьогодні ці прості, нехитрі сімейні веселощі...

Анна рвучко відчинила двері в кімнату, де у Шаповалових була столова. Відчинила й зупинилась: нічого із знайомої обстановки там не було. Вісім акуратно застелених ліжок стояло в два ряди. Анна кинулась в дитячу кімнату, де, відгородившись одно від одного ширмою, жили діти Шаповалових — Юнона й Марат,— ліжка; в кухню — і там ліжка. Крім цього, в кожній кімнаті стояла чавунна грубка, а перед грубкою лежало по оберемку дров і якісь подерті книжки, очевидно, на розпал. З колишньої обстановки в квартирі вціліла лише плечиста слов'янська шафа. Заглянувши у ванну, Анна навіть скрикнула й завмерла: над самою ванною темніла замерзла піраміда з вирубаними на ній сходами. Каналізація не працювала, і кімната ця була перетворена на вбиральню, з якої ніхто не виносив... Здригнувшись від огиди, жінка зачинила двері, заперла їх на засув...

Хотілося тікати звідси, тікати не оглядаючись до батьків, до знайомих; просто світ за очі, та вона перемогла в собі це почуття паніки. Обравши для себе маленьку дитячу кімнатку, вона витягла в передню зайві ліжка, а тим, що лишилось, підперла двері. Ну, що ж, тепер треба й про тепло потурбуватись. Відчинила трубу, простягнула руки до купи дров і зразу ж відсахнулась: на дрова були акуратно розпиляні й порубані чиїсь меблі. Хто ж тут жив? Зі стін дивилися довгоногі, біляві, напівголі й зовсім голі красуні, вирізані з якихось журналів. Їх дбайливо наліплено прямо на штукатурку. Вперемеж із красунями виднілись чужі пейзажі — засніжені гори з мисливськими будиночками, село з масивною кірхою, дзвіниця якої виструнчилась, як вартовий, червоний захід на якомусь чужому березі...

Анна зрозуміла: в квартирі, а можливо й у всьому

домі, розташовувалась німецька частина. Від цього відкриття її всю пересмикнуло. З'явилась моторошна думка: а якщо тут хтось ховається? Та йти було вже пізно. Надійніше підперши двері, вона розклала в грубці дрова. Сухе дерево швидко загорілось, загуло полум'я, стала лускати розпечена залізна труба. В кімнаті швидко теплішало.

Спочатку довелося скинути хустку, потім пальто, потім хутряну тілогрійку. Сухе дерево весело потріскувало. Анну явно потягнуло на сон. Зі стелі відривались і гучно шльопали на підлогу важкі краплі. Поки не погасла грубка, треба було лягти й заснути.

Гидливо скинувши з постелі чужу білизну, Анна застелила подушку своєю хусткою і, хоч стало вже жарко, не роздягаючись, уклалась на голий матрац, сховавши під ковдру лише ноги. Але тепер сон як рукою зняло. Все, що сьогодні сталося: розповіді батька й племінниці, сварка з старими батьками, ткацька, де вільно гуляє вітер, неспокійні думи про чоловіка, це зганьблене житло, двері з латинськими буквами,— все це не виходило з голови. І думалось: як добре живеться сестрі Марії десь там, на Уралі... Ходить освітленими вулицями, не чує вибухів. Навіть уві сні їй, мабуть, не сняться сирени повітряної тривоги.

Ясно уявилось, як ранком, коли ще не розвиднілось, заспана Марія намацує ногами домашні туфлі, тихо ходить, щось робить коло плити, напуває свого Арсена чаєм, кладе йому в кишеню сніданок, проводить на роботу, як будить вона старших дітей, яким пора до школи, а, провівши їх, сама, вже не поспішаючи, п'є чай, іде на базар, варить обід, а потім, поробивши все, вмикає приймач і сідає за стіл з вічним своїм в'язанням, яке вона дуже полюбляє. «Щастить же людям»,— добродушно позаздрила Анна.

Ну, хай не так. І напевне не так. Хай прибирає вона не квартиру, а тільки куток: які вже там в евакуації квартири! І возиться не коло плити, а коло печі, навіть не коло печі, а може, коло якогось там таганка... Хай іде не на базар, а в чергу за малесеньким пайочком. Але ж на душі в неї спокійно, їй не треба поглядати на небо, чи не летить ворожий літак, не треба на ніч маскувати вікна, не треба думати з тяжким страхом, а раптом німці підуть в контратаку і знову займуть місто... Дванадцятиго-

динна праця? Ну й що ж? Хіба це зараз для кого-небудь важко, коли стільки людей життя віддають, щоб розгромити ворога?

І Урал, далекий Урал, де в якомусь маленькому містечку верхнєволзькі машинобудівельники поставили на ноги евакуйований завод, де сім'ї їх наново звили собі гнізда, де в тиші на мирній землі бігають їх діти, здавався Анні, що вже засинала, обітованою землею: «Ех, добре було б відправити до Марії Вову з Леною!»

10

Але, мабуть, не було у нас в ту пору й клаптика землі, якого б не зачепила війна так чи інакше. Тільки-но переговоривши про всі денні новини, за рожевою занавіскою поснули старі Калініни і в кімнаті стало тихо,— в двері голосно застукали.

Схопившись, Степан Михайлович найперше подивився, чи добре замасковано вікно: ні, чорна маскіровка спущена акуратно. А стукали все настирливіше.

— Не грюкотіть, чую,— бубонів старий, накидаючи на плечі пальто і босий ідучи до дверей. Він відсунув хитру клямку, якими здавна замикали кімнати в двадцять другому гуртожитку — саморобний пристрій, який знадвору треба було відмикати не ключем, а по особливому зігнутим металічним стержнем,— відчинив двері й відсахнувся, засліплений гострим променем кишенькового ліхтарика.

Хтось невидимий басом зятя Арсена Курова, навіть не привітавшись, спитав:

— ...Марія з дітьми у вас?

Старий здивовано дивився на нічного відвідувача: Куров же на Уралі, дочка з дітьми теж там. В той же час не було сумніву, що перед ним стояв саме Арсен Куров.

— Як це вони можуть бути у нас, бог з тобою! — тихо відповів старий, збагнувши, що на сім'ю насувається якась невідома, незрозуміла біда. Ту ж тривогу відчувала й Варвара Олексіївна. Розпатлана, в одній сорочці, вона стояла коло нічного гостя, нетерпляче смикаючи його за рукав.

— Що ти, Арсене... як це так?.. Вони з твоїми заводськими на теплоході... Я ж сама їх проводжала й бачила, як відплили...

Куров, масивна постать якого майже губилась у темноті, тоскно пояснив:

— Нема... Не добрались... Пропали... Квартира наша згоріла, куди ж їм, думаю, як не до вас.

— Пропали... Га?.. Як же це?.. Що ж це? — повторювала Варвара Олексіївна.— А ми тут їй заздримо — в безпеці живе...

Тим часом Степану Михайловичу пощастило засвітити каганця, зробленого з сплющеної гільзи дрібнокаліберного снаряда. Жовте масне полум'я освітило кімнату, масивну постать зятя, що стояв у пальті, в хутровій шапці з довгими вухами. Туго набитий мисливський рюкзак горбом стирчав за його плечима. Подивившись тепер на зятя, старі були глибоко вражені тим, що за короткий порівняно час чоловік цей — високий, сильний, веселий і енергійний — так змінився. Він стояв пригнічений, похиливши голову, опустивши плечі. Густа з помітною сивиною щетина, що облямовувала його смугляве, циганське обличчя, робила його набагато старшим.

— ...Хворів, чи що? — мимоволі вихопилось у Степана Михайловича.

Насупивши чорні кошлаті брови, Куров тільки рукою махнув.

— Та чого це ви в дверях стоїте? Заходь, Арсене, роздягайся. Зараз ось грубку затопимо, чай поставлю,— метушилась Варвара Олексіївна, забувши, що вона в самій сорочці.— І ти, батьку, добрий: ніж нікчемними питаннями чоловіка діймати, зняв би краще з нього мішка.

— Одягнись, мати,— шепнув Степан Михайлович.

— А, та чого вже тут...

Сухі поліна потріскували в пічці, співав чайник, що вже збирався кипіти. Варвара Олексіївна тихо, щоб не будити внуків, ходила по кімнаті, розставляючи чашки. Рухи її були невпевнені. Все падало з рук. Тесть і зять сиділи на табуретках біля пічки, і Куров стиха розповідав, як загубив сім'ю.

Механічний завод, де він працював, евакуювався завчасно. Сам Куров, майстер-механік по зборці машин, виїхав з першим ешелоном, щоб там, у тайзі, на пустому місці, біля безіменної ще залізничної платформи, монтувати привезене з Верхнєволзька обладнання в приміщеннях, які не мали ще ні вікон, ні даху. Останні верстати в цеху, де обточували корпуси снарядів і мін, вирішено було не чі-

пати до найскрутнішого моменту. Їх розбирали, коли ворог уже наближався до міста. Залізничну колію весь час бомбардували. Ящики з обладнанням довелось вантажити на баржі, щоб тягти водою. На цих же баржах залишали місто сім'ї робітників та інженерів, які вже працювали на Уралі. Марію з трьома дітьми з особливої поваги заводські влаштували на теплоході, на якому евакуювали дитячі будинки.

Караван повільно рухався по холодній воді ріки, яка вночі вже замерзала коло берегів. Гітлерівські літаки, що кинулись навздогін, пікірували на нього й навіть обстрілювали баржі з повітря. Та караван не потонув і вчасно прибув до місця перевалу. А теплохід зі своїми маленькими пасажирами не прибув. Територія, якою протікала ріка, була незабаром окупована ворожими військами. Ніхто нічого до пуття не знав, але до Уралу дійшли непевні чутки, ніби гітлерівці розбомбили його і він потонув десь у Верхневолзькому морі — великому штучному водосховищі. Так зникла Марія, а з нею й діти...

Голос Арсена Курова звучав монотонно, наче розповідалось не про свою біду, а про трагічну історію, вичитану в якійсь книзі.

Степан Михайлович, нахмуривши брови, не зводив очей з полум'я, що гуготіло в грубці. Варвара Олексіївна мовчки збирала на стіл, і ніхто не бачив, як тремтіли у неї губи і як сльози капали на чашки й скатертину.

— А я Анні сьогодні радив дітей до Маші відправити,— сказав Степан Михайлович.— Тихо, мовляв, у вас...

Помовчали.

— Дивно, тату, наша вулиця вся чисто згоріла, а завод стоїть цілісінький... Проходив мимо — солдат коло воріт ходить,— промовив Арсен.— Мабуть, гітлерівців тут так налякали, що їм не до заводу було... А втім, верстати лишились старезні, що більш-менш підходяще — все на Уралі.

— А нашу ткацьку бачив? На згарище повернулись,— озвалась Варвара Олексіївна, витираючи рушником чашки так, що вони аж рипіли.

— Ну, а як ви там на нових місцях, на Уралі, влаштувались?

— Нічого, зайдеш ранком у цех, чути, як сосни гудуть. Під ногами сніг рипить, а в мороз, як ненароком доторкнешся рукою до металу,— примерзне... Фронтові замов-

лення вже виконуємо. Налийте-но, матусю, ще чашечку... А я все сподіваюсь, може, нічого, може, знайдуться. Сьогодні в поїзді мені одні говорили, наче рибалки всіх, хто був на теплоході, врятували й дали притулок. Це вже там, у другій області...

— Говорили? — стрепенувся Степан Михайлович.— А чого ж, дуже навіть можливо, яке воно там море, сама назва... Ставок. А теплохід же ми бачили,— домище величезний. Йому там і потонути ніде. Так же, Варко?

— Може й так...

Справжнє горе мовчазне. Пили чай, згадували рідних, знайомих, скупо говорили про справи, але образ Марії з дітьми жив серед них.

— Тобі, Арсене, треба туди поїхати,— рішуче заявила Варвара Олексіївна.

— ...А я все сподівався: відчиню ваші двері, а вони всі мені назустріч. І ось...

— Коли поїдеш?

— Розвидниться — й вирушу... І треба ж було їм не на баржу, на теплохід сісти... От як буває...

— Ти, любий, от що — сядь поголись... Глянь, як заріс. Маша губи поколе, діти перелякаються,— метушився Степан Михайлович, підігріваючи не так в зятеві, як у самому собі, віру в те, що все буде гаразд. Варвара Олексіївна мовчала, але частенько зникала за ширмою.

Прокинулись Вова з Леною. Хлопець виліз з-під ковдри, сів. Мружачись від світла й протираючи кулачками очі, довго дивився на бородате обличчя Курова, а потім сонним, хрипуватим голосом спитав: «Ти партизан?». Лена пізнала дядю, але цей старий, неголений, якийсь наче чужий тут чоловік так мало був схожий на голосистого, ласкавого Курова, що, заговоривши з ним, перейшла на «ви». Нарешті й Вова переконався, що це не хтось там, а дядя Арсен, і одразу ж запитав:

— А Юрко і Грицько?.. А Іринка де?

Варвара Олексіївна, що в цю мить підносила гостеві чашку, хлюпнула йому на коліна окропом. Степан Михайлович, що готував на столі все потрібне для гоління, поквапливо забубонів:

— Поголись, Арсене, поголись, а то на кого ти схожий. Ось я тобі лезо поставив — нове, трофейне, марки «Ротбарт». А знаєш, що таке «Ротбарт»? По-нашому це значить червона борода...

Так, Арсена Курова важко було пізнати. І ще старі звернули увагу на одну рису, яку раніше не помічали в зятя. Перед тим, як піти, він розшнурував свій важкий, туго набитий рюкзак, витягнув звідти мішечок, в якому, як камінчики, дзвякали грудочки цукру, взяв з нього дві маленьких, дав дітям, а решту дбайливо зав'язав і поклав між консервних банок та інших якихось харчів.

— Як наших знайдеш — прямо сюди їх давай,— напучував Степан Михайлович.— Тісно? Нічого. Тісно, зате тепло. В древній Греції був мудрець Діоген, так він жив у бочці. І добряче жив. Не скаржився... Привозь їх сюди: всім місця вистачить. А то Ксенину квартиру окупуємо... Узоровський будинок теж згорів, так Анна туди вселилась...— Провівши зятя по сходах, старий повернувся в кімнату. Варвара Олексіївна нерухомо лежала на ліжку, уткнувшись обличчям у подушку. Лена розгублено дивилась на неї, а Вова торсав бабусю за худе плече й кричав перелякано:

— Ба! Ба!.. Та ба ж!

11

Анна прокинулась з дивним відчуттям, що хтось знайомий покликав її. В кімнаті нікого не було. Грубка захолола. На чорній трубі, гостре коліно якої висіло прямо над ліжком, була паморозь. Дихаючи, Анна бачила перед собою сиві струмки пари. Але що це?

Звідкись чувся, все навколо заповнюючи собою, протяжний, хрипуватий, дуже знайомий і такий несподівано милий звук. Гудок? Невже гудок? Так, це був той самий гудок, який будив Анну з дитинства. Гула «Більшовичка». Її голос Анна пізнала б серед десятка інших. Сам звук був не дуже приємний для слуху, але Анну він схвилював. Вона зраділа, замилувалась. Ось гудок, трохи підсилившись на останніх нотах, ніби скрикнувши, стих. Розляглась луна й змовкла. Анна ще сиділа. Потім схопилась, заметушилась. Перший гудок! Значить, до кінця зміни лишилась одна година.

Мука самотності, сум, страх, навіть те бридке, що побачила вона вчора у ванній,— все це тепер здавалось уже неістотним. Вона вибігла на вулицю, обтерла обличчя й руки пухнастим сніжком, що підсипав уночі, і, відчувши

страшенний апетит, знову увійшла в пусту квартиру. Вже нічого не боячись, вона по-господарськи обійшла кімнати, придивляючись, чи не лишилось де чого-небудь їстівного. Ні, нічого. Тільки ліжка та грубки з купами нарубаних дров з меблів. А над ними довгоногі голі красуні й картини чужого життя на стінах. Гидливо глянувши на зачинені двері ванни, Анна пройшла на кухню. Тут зі стіни витрішкуватими очима дивилась морда Гітлера в плащі й смішному високому кашкеті. Анна зірвала портрета, хотіла його знищити, потім відхиливши двері, кинула його в ванну й знову замкнула на клямку.

А може, щось найдеться в сестриній шафі? Відчинивши дверцята, Анна побачила акуратні, обшиті полотном пакунки з адресами, написаними по-німецькому. «Цікаво, вас іст дас?» — насмішкувато подумала вона, розглядаючи. Німецьку в технічній школі, де вона вчилась, викладали погано. Але вона таки змогла розібрати: це адреси.— На них значились різні міста Німеччини. «Посилки!» — догадалась вона. І, перекусуючи зубами міцні нитки, стала розпорювати пакунки один за одним і викидати на підлогу все, що там було зашито. Там був акуратно складений житейський скарб: простині, рушники, салфетки, занавіски, ножі й виделки, перев'язані шнурками, чоловічі костюми, якісь жіночі речі. В одному з пакунків була лялька. Вона заплющила очі і навіть жалісливо вискнула, коли Анна взяла її в руки... Коробка чоловічої білизни, мабуть, взята прямо з магазину... Подарунковий набір для немовлят: малесенькі, наче іграшкові, сорочечки, чепчики, комбінезончики, одіяльця.

Анна дивилась на купу речей на підлозі, що все збільшувалась, і в ній закипала та нестримна злість, яка іноді змушувала її забувати про все. І раптом ця злість вибухнула, і вона стала топтати й розкидати ногами всі ці ні в чому не винні речі, очевидно, зібрані в залишених квартирах, люто викрикуючи:

— Злодюги, прокляті злодюги, мішечники, крохобори, падлюки!..—Потім згадала про гудок. Залишивши квартиру, поспіхом збігла сходами. Вулицею до фабрики тягнувся потік людей. І люди були не ті, що вчора. Пригнічений вираз зник з обличчя. І йшли вони не поодинці, а гуртом, як звикли ходити текстильники. Сніг весело порипував під ногами. Чулися гучні голоси. Поперед Анни три дівчинки, штовхаючись, гнали перед собою шматочок льо-

ду, б'ючи по ньому ногами. Обличчя їхні були бліді, під очима сині кола, але життя брало своє. Відчувши раптом, що і їй весело, Анна наздогнала дівчаток і в слушний момент штовхнула грудку льоду так ловко, що та полетіла далеко вперед й заплуталась в ногах трьох літніх ткаль, що йшли, взявшись під руки. Ті, оглянувшись, тільки головами похитали: оце-то так!

Другий гудок застав Анну вже на місці. Пославши одного з слюсарів пошукати на вцілілому складі гасу, наждачного паперу й карщітки, вона, жуючи бутерброд із задубілою ковбасою, одержаний по дорозі в буфеті, стала організовувати розборку перших верстатів. Це була справжня робота, і, захопившись нею, Анна вже ні про що стороннє не думала. І як це було добре — поринути у звичне діло і забути про все, наче й не було війни!

Але попрацювати досхочу в цей день не пощастило. В цеху її знайшла секретарка директора Клавдія Федорівна, і, відкликавши вбік, з багатозначним виглядом повідомила, що її викликає секретар райкому Север'янов.

— І негайно, мила, негайно. Зараз же.

— А що там стряслось? — грубувато спитала Анна, зігнутою рукою відкидаючи з лоба навислі пасма волосся: пальці в неї були в мастилі.

— Не знаю,— ще багатозначніше промовила Клавдія Федорівна.— Можу тільки сказати, що зранку хазяїн наш заїздив у райком, і вони з Север'яновим разом побували в міськкомі.

— Підожде. Ось зміну здам і приїду.— І Анна присіла коло верстата, вал якого слюсарі намагались повернути руками.

Характер Анни Калініної на фабриці добре знали. Не наполягаючи, Клавдія Федорівна почала дипломатичні переговори.

— А вам не здається, Анночко, що все ж незручно. Керівні товариші чекають, час марнують... Слюсарі досвідчені, вони й без вас попрацюють... У вас же дуже хороші люди...

— Отак і завжди. Усе негайно, все хоч з коліна виколупай, а дай,— бубоніла Анна, витираючи паклею руки.— Гаразд, іду.

Сказавши слюсарям, які їхні завдання, й доручивши керівництво бригадирові, вона, не переодягаючись, тільки накинувши на голову хустку, побігла в райком. Він містився

тепер зовсім поруч, в приміщенні чайної, якимось чудом уцілілої на першій, що прилягала до комбінату, вулиці спаленої слободи. Так, у тілогрійці, в засмальцьованих стьобаних штанях, заправлених у валянки, вона й появилась у райкомі. Статечно зі всіма привіталась, спитала, чи можна до «першого», але опинившись в кабінеті, щільно зачинивши за собою двері і збивши хустку на потилицю, войовниче підійшла до столу секретаря...

— Це що ж за нова мода?.. Ти чому, Сергію, людей від роботи відриваєш?

Невисокий і поповнілий уже секретар райкому Сєвер'янов навіть, здавалось, не дуже й здивувався такому наступальному пориву комуністки з ткацької. Він глянув на неї білястими короткозорими очима, що хитровато мружились під невиразними віями, іронічно обдивився заяложений чоловічий робочий одяг, який дуже не пасував гарній, з розкішним волоссям Анні, і нижня повна губа його ще більше відкопилилась.

— ...Оце-то втнула, нічого не скажеш,— промовив він веселим хлоп'ячим голосом.— Ти, може, подумала, що я тебе кличу в райком опалення ремонтувати,— вирядилась... Нічого не вийде, сам пробував, не виходить: всі батареї полопались. А я ж і слюсар кращий, ніж ти. Сідай, Анно, зараз у нас з тобою серйозна розмова буде.

Секретар райкому мерзлякувато потер долоні. В кабінеті було холодно, як і на вулиці.

— Що це ще за розмова? — насторожено спитала співбесідниця, присідаючи на краєчок крісла.

Але Сєвер'янов взявся розпитувати: як мати, що батько, де сестри, чи живий брат, чи пише чоловік, чи здорові діти? І тільки білясті примружені насмішкуваті очі його, наче бажаючи дізнатись про щось, допитливо слідкували за нею.

Анна схопилась.

— ...От що, Сергію, коли я придбаю чайник, приходь до мене в гості. Всі сімейні новини розкажу, а зараз кажи: чого кликав? Мені працювати треба.

Рудуваті брови Сєвер'янова іронічно нахмурились.

— Як була ще дівчинкою бузотьоркою, такою й лишилась. Ну, гаразд... Що ти скажеш, коли ми тебе комуністам ткацької в секретарі парткому рекомендуватимем?

Тепер Анна повільно опустилась у крісло.

— Мене? Ти що це?

Секретар райкому знову з задоволенням потер пухкі, в ластовинні, зарослі прозорим волоссям руки і, так же хитро поглядаючи на Анну, весело заговорив:

— А чому тебе й не рекомендувати? Чому ти так здивувалась? Стривай, стривай! Що бузотьорка ти найперша — знаємо. Що тобі більше до душі в старих верстатах длубатись — теж знаємо. Що начальства не поважаєш — зараз ось бачу. Що, ставши секретарем, ти мені голову прогризеш — і це передчуваю. І, розуміючи, свідомо йду на жертву.

В хлопчачому його голосі було стільки задирекуватості, що Анна з досадою відчувала, як мимовільно починає усміхатись. Але повне лице Сєвер'янова могло вмить змінюватись. Воно раптом стало суворим, із світлих очей зникла добродушна посмішка.

— ...От що, Калініна, ми тут усіх перебрали: більше підходящої кандидатури нема. Трудно тобі буде після такого секретаря, як Вєтров, дуже трудно... Це ми теж знаємо. Компліментів тобі, коли ти й дівчиськом була, я не говорив, але можу сказати: міцна, захочеш — вистоїш, а не захотіти ти не маєш права.

— Ні, Сергію, ні! — майже скрикнула Анна і навіть руками замахала, наче оборонялась.

— Так, Аню, так... Ми тут із Слесарєвим прикинули: три роки ти в членах бюро ходила. Вєтров тобі серйозні справи доручав... Крутили і так і сяк... Та що там, я вже і з секретарем міськкому про тебе говорив. Він питає, чи вистачить у тебе сил в такий час, і, мовляв, жінка все-таки. А я його запевнив: Калініна — жінка особлива, жінка в штанях... Ні, ні, ти на свої стьобанці не поглядай, це я фігурально, в смислі характеру. Сам на партзбори сватом прийду. Домовились?

— Ні,— відповіла Анна.

Одначе хитрий Сєвер'янов, мабуть, піймав уже якісь нові нотки в цій відмові. Очі його знову пустотливо примружились, знову загорілись у них насмішкуваті вогники, і навіть на підборідді утворилась довгаста ямка.

— У тебе чоловік де?

— Ну, на фронті.

— Брат Коля де? Сестра Тетяна?

— Ну... теж.

— Племінник Марат, зять Пилип Іванович Шаповалов?

— Розумію, до чого ти гнеш, але ж я тобі говорила...

— Ну так от, Калініна, вважай, що й ти від райкому бойове завдання одержала. Війна! Все перебудовуєм на воєнний лад, говори «слухаю!», повертайся кругом через ліве плече і гайда на фабрику... Не журись, допоможемо.

— Допоможемо! Я ж тебе, Сергію, добре знаю... Пам'ятаю, як ти в клубі дівчат улещав: і така, і сяка, і он яка, а потім, коли вона до тебе потягнеться, ти від неї через дорогу тікаєш. Допоможем... Після такої людини, як Микола Іванович Ветров, і раптом — баба... До нього ж ткалі, як до батька рідного, йшли.

— Це правильно, а до тебе повинні йти, як до матері. Мати ж навіть рідніша, ніж батько...— І, змовницьки притишивши голос, зашепотів: — Коли мене в райком висували, думаєш, я зрадів? Аж до першого в обкомі достукався: ну як же, в кишені новенький диплом інженера. З такими труднощами пощастило на свою фабрику призначення одержати... До рідної справи повернувся, скрізь свої, а тут, будь ласка, в райком...— Пустотливий, хлопчачий голос Сєвер'янова зазвучав раптом лірично:—І знаєш, Анечко, що я тепер тобі скажу: нема на світі цікавішої роботи, ніж партійна. Їй-богу! — Але, мабуть, піймавши себе на цій не властивій йому інтонації, Сєвер'янов знову посміхнувся хитрувато, насмішкувато.— От хоч для того, щоб таку, як ти, переконати, це ж скільки перед цим треба солі з'їсти? А я переконав, і ти погодилась. Скажеш ні? Мовчи, знаю, що погодилась... А пам'ятаєш, Анно, наш клуб, пам'ятаєш заклики: «Кожна затяжка цигарки— вірний крок до могили». «Не чистячи машину, гальмуєш світову революцію»? Або пам'ятаєш, на Восьме березня Паша Тараканов у доповіді випалив: «Жінки при капіталізмі становлять задню частину пролетаріату»? А забула, як я тобі за перемогу на конкурсі танцюристів від імені правління фунт пряжених зернят вручав?.. Бачиш, і тоді ще керівництво тебе цінувало. Фунт зернят — це ж не жарти! Ні, серйозно, не бійся, ти й на партійній роботі всіх перетанцюєш. Варто тільки захотіти!

Він потиснув руку Анні своєю невеличкою і, підморгнувши по-старому, по-комсомольському, сказав:

— Ну, бувай!

Анна повернулась на фабрику така збентежена, що забула навіть запнути хусткою голову. Так і йшла вулицею простоволоса, в засмальцьованій стьобанці, в зашкарублих

ватяних штанях, заправлених у підшиті валянки. У неї був якийсь дивний вигляд. Зустрічні, напевне б, дивувались, якби в ті дні люди взагалі вміли дивуватись.

12

Арсену Курову пощастило. Ще не дійшовши до міської застави, він помітив на обочині велику військову машину. Шофер, такий чорний від кіптяви й мастила, наче його разом з шапкою, кожушком, валянками тільки що протягнули через комин, обливаючись потом, з виглядом призначеного знову й знову крутив ручку машини, заводячи мотор.

— Гей, дядьку, будь другом, крутни разок, бо вже зовсім із сил вибився! — крикнув він Курову і, не чекаючи, поки той підійде, тяжко опустився на сніг. Губи й руки шофера тремтіли, спітніле обличчя блищало, як добре наваксований чобіт, від нього йшла пара.

Арсен відійшов убік, скинув рюкзак. Впевнено підняв капот машини, нахилився над захололим уже мотором. Досвідчене око механіка швидко знайшло причину. І коли через якусь мить він узявся за ручку, машина одразу завелась.

— От спасибі, от ніколи не забуду! — заговорив радісно шофер.—Виручив ти мене, дядьку...Я тут уже скільки часу, як огірок у розсолі, потом обливаюсь, а ти разок крутнув... Вищий клас!

Виявилось, що до перехрестя, звідки треба повертати на водосховище, їм по дорозі. Шофер сказав, що там, коло великого села, неважко буде біля регулювальника сісти на попутну машину. Він так уважно ставився тепер до Курова, що сам заніс його рюкзак у кабіну. Заревів мотор, машина зрушила з місця й помчала, залишаючи за собою вихор піднятого колесами снігу. Шосе тут пролягало паралельно з річкою. Арсен знав ці місця. Сюди, на луки, де були і ліси, і переліски, ходив, бувало, механік, в такі зимові дні на зайців. І тому, що ці місця він добре знав ще до війни, око так хворобливо сприймало всі рани, нанесені їм війною,— березовий лісок над дорогою, зрізаний артилерійськими снарядами, довготелесу, тепер зовсім почорнілу від диму й сажі цитадель елеватора, крізь могутні стіни якої, пробиті важкими снарядами, виднілись клапті

неба, чорні печі, що то там, то тут піднімались з-під снігу, церкву, що дивилась на проїжджих вирвами вигорілих вікон...

Куров сидів пригнічений. Сидів мовчки. Давно погасла саморобна коротенька люлька, майстерно вирізана з коріння ялівцю, стриміла в зубах.

— Тобі, дядьку, для чого ж на водосховище? — спитав водій, якому починав уже не подобатись мовчазний супутник.

Куров, так само дивлячись кудись уперед, коротко розповів, у чому справа.

— Чув я недавно цю історію з теплоходом,— пожвавішав шофер.— Учора вранці хлопці нашого автобата з Москви санітарний порожняк гнали, так по дорозі до них посадили двох жінок з того теплохода і кілька дітей...

— Що? — Зразу повернувся до нього пасажир.— Прізвища не знаєш? Які вони з себе?

— А звідки мені знати... Не бачив я їх. Хлопці кажуть, що ніби нічого собі жіночка...

— Чому ж їх тільки дві було?

— Хлопці кажуть, що там, у рибалок, ще живуть. Я так думаю, що твої там...

— Ти так думаєш? — Куров пожвавішав.

— А що, дуже можливо. Річка там, говорили хлопці, неглибока, в рибалок човни... Не сиділи ж вони, коли люди топились.

Мовчазний пасажир зразу заговорив:

— Ну, а твої, друже, де? Чи ти ще неодружений?

— Чому неодружений. Діти є... Мої, чоловіче, в окупації. Колгосп «1 Травня», що під Смоленськом, може, чув?.. Далеко йшла слава про наш колгосп. За льон усі золоті медалі одержували... Зараз, кажуть, його дотла зруйновано... Партизани у нас там весь час турбують німця, ну, Гітлер розсердився — все й спалив. Чи живі, чи ні мої — не знаю.

Помовчали, закурили.

— Снаряди возиш? — поцікавився Куров, знову засопівши своєю дулькою і випускаючи дим із ніздрів.

— Якби снаряди, а то — тьфу! Другий день наш автобат фріців возить.

— Фріців?... Це ж що таке?

— Та що ж... Німців полонених. Здалися вони в місті, от з підвалів різних їх і повитягали. Спочатку, було, пішки

гнали, та, бачиш, ніжні, обмундируваннячко вітром підбите, обморожуються. То й наказали нам возити.— Білі зуби шофера блищали на бурому від тавота й кіптяви лиці.— Вони наші села палять, людей убивають, а ми на них цінний бензин переводимо... Як на мене, то потруїти б їх до біса, як скажених собак.

— От тобі й маєш, думай, молодий чоловіче, що говориш! — сердито пробурмотів Куров.— Потруїти, ач...

— А що? Бачив, що вони тут наробили! Ми їздимо — бачимо... Он, он вони, печі, з-під снігу стримлять... Їх не труїти, їх, як капусту, сікти треба!... Таке життя нам спаскудили... Солдат у нас один, теж зараз сидить за баранкою, він од них з полону втік. Йому двадцять років, а зовсім сивий... Вони наших на машинах не катають...

— Вони фашисти, а ми хто? Цього не забувай, молодий чоловіче,— суворо зауважив Куров.

Машина тим часом вискочила з засніженого лісу на поле. Тут вітрові вже не було ніяких перешкод. Шосе в багатьох місцях занесло, завалило пухкими кучугурами. То там, то тут жінки в оранжевих дублених кожушках, старі чоловіки з бородами, покритими памороззю й розкуйовдженими вітром, підлітки з розчервонілими на морозі обличчями розчищали шосе. Там, де було його стільки, що згребти не можна було, вони викопували траншеї, і машини проходили між двома білими прямовисними стінами. Дорога була розбита на ділянки, і на межах ділянок стояли дощечки з назвою сіл. Колгоспи наче передавали цю фронтову дорогу з рук у руки, і люди намагались, щоб їх ділянка була кращою, ніж у сусідів.

— ...Ой молодче, тобі тільки мерців возити! — нетерпляче зітхнув Куров.

— Глянь на спідометр... П'ятдесят кілометрів, куди ж іще!

— ...Я ось усе думаю, може й справді сидять там мої, чекають... Ні, Маша склавши руки чекати не буде. Мабуть, де-небудь отак з лопатою на дорозі працює. І Юрко, синок, мужчина вже, дванадцять років... Коли мене на вокзал проводили, каже: «Не бійся, тату, я за старшого буду...» Ось так їдемо, глянь, а Маша з Юрком з лопатами на дорозі.

— А чого ж, і це дуже навіть можливо,— охоче підтримав шофер.

— ...І ще ось думаю, а раптом одна з тих жінок, що

у Верхнєволзьк учора одвезли,— моя... Вона показна така, й маленька дівчинка в неї на руках... Не говорили твої хлопці?.. Друже, а тут наче й швидше можна б їхати...

— Та не дивись ти на мене так, натискаю, бачиш, натискаю.

Але як не квапив Арсен Куров шофера, як той не старався, в село, від якого дорога звертала вбік і йшла до водосховища, вони прибули вже по темному. Куров хотів був зараз же зійти й пішки податись, але шофер умовив його разом переночувати у знайомої, як він висловився, куми. Він поставив свою машину поряд з іншими такими ж під засніженою вербою, в кроні якої при місяці темніли гайворонячі гнізда, спустив воду, дбайливо прикрив капот мотора.

— Не скучатимеш, чоловіче,— багатозначно підморгнув він.

Дім був переповнений. Зі стелі, як застигла крапля, звисала електрична лампочка. Але хату освітлювала сліпувата гасова. Крізь густий тютюновий дим, що аж клубочився під стелею, можна було помітити в кутку при вході цілу гору кожушків. На великому столі співав відерний самовар. Насипом лежали сухарі, стояли відкриті консервні банки, темніли куски ковбаси, виднілась різна їжа з сухих пайків. Здорові чумазі хлопці сиділи за столом вперемішку з якимись молодичками й закусували. Пили явно не тільки чай. Стояв галас. Прибулого шофера зустріли дружніми вигуками.

— Загорав, хлопці! Якби не оцей громадянин, кукав би я там усю ніч на морозі. Митець він в області механіки.

За столом радо посунулись, звільняючи місце. Курову подали їжу. Пошепки щось сказали рум'яній молодиці, і перед ним з'явилась склянка самогону. Але гість весь якось замкнувся, сидів насурманений. Потім одсунув склянку, не доторкнувшись ні до чого, підвівся, подякував і, незважаючи на енергійний протест підпилої компанії, поліз на піч. Він ліг, підклавши під голову рюкзак. Там тихенько повечеряв куском черствого вже хліба, зав'язав на підборідді вуха своєї смушевої шапки, щоб нічого не чути, й спробував заснути. Незважаючи на гамір, це йому вдалось.

Розбудило Курова свіже холодне повітря. Двері в сіни були відчинені. Тютюновий дим верхом тягнувся туди,

а назустріч клубками валило морозне повітря. Арсен, звівшись на лікті, глянув униз. Веселої компанії вже не було. За вікном різноголосо й надсадно гули розігріваючись мотори. Десь тут, у хаті, захриплий старечий голос сердито бурчав:

— ...Так сивухою пропахся, що самого тягне огірком закусити... Яка бражка зібралася, куди тільки дорожній комендант дивиться... Тетеря, тюхтій.

Голос цей видався Курову знайомим. Де ж він чув цей буркотливий владний бас? Ось він важко пройшовся по хаті, так що підлога зарипіла. Хода його була нерівна: одна нога стукала об підлогу дужче, ніж друга.

— ...Калініна, я тут покуняю. Скажіть цьому тетері начгоспу, хай мене розбудить, коли приїдуть машини, які відстали... Чуєте? Ну, ото ж то зараз же передайте, а то побачите якого-небудь лейтенанта, все у вас з голови вилетить.

Тут Куров пізнав голос. Це, без сумніву, був Володимир Володимирович, знаменитий верхнєволзький лікар, в якого він колись пролежав більше місяця і який врятував йому життя. Справді, це він, тільки у військовій шапці, шинелі. На петлицях три шпали. Старий стояв коло столу, обриваючи бурульки з вусів і бороди. Куров став злізати з печі, і той зараз же направив йому в обличчя промінь електричного ліхтарика.

— ...Так, ява третя — ті ж і Мартин з балалайкою,— сказав насмішкувато Володимир Володимирович, енергійний, життєрадісний чоловік.— Стривай, стривай, браток, а я тебе знаю, ти Куров з механічного! Що ж ти, голубе мій, робиш у цьому самодіяльному... кабачку?... Ай-яй-яй... Ось я твоїй жінці скажу, де її чоловік від війни ховається...

— Ех! Володимире Володимировичу, нікому сказати,— відповів Куров,— і такий сум відчувався в його словах, що співбесідник зразу перемінив тон.

— А що з нею, з жінкою? Я ж її пам'ятаю... Здорова така молодиця: кров з молоком.— І поки Куров знову розповідав невеселу свою повість, лікар мовчки слухав, схиливши на груди сиву скуйовджену голову. Потім підвів її і, явно збиваючи розмову на іншу тему, спитав:

— Ну, а місто як? Що-небудь від нього лишилось? Лікарня моя стоїть?

Потім із старечою балакучістю сам розповів, як він затримався, відправляючи в тил машини з тяжкохворими,

як у метушні евакуації забули про нього самого, як із старенькою жінкою він, шкутильгаючи на своєму протезі, йшов у потоці біженців і як уже в дорозі підібрала його колона машин асенізаційного обозу, що виїжджав з міста.

— Оригінально? Правда? — хриплим голосом говорив він, посміхаючись.— Знають, на чому старого п'яничку вивозити — на автобочці, чудесно... І знаєш, дорогий Куров, асенізатори недарма на мене бензин витрачали. Я в тилу такий госпіталь організував — усі види лікування, навіть пластичні операції. Зараз усе додому перевожу. Виїхав на бочці, а зараз на дванадцяти машинах ледь-ледь госпітальне збіжжя вмостив... Не бачив, будиночок мій уцілів? Ех, брат, яку я там бібліотеку лишив!

Старечою рукою він раз у раз відкидав назад сиві пасма, що звисали на чоло.

— ...Цю сестру Калініну, з якою ви тут розмовляли, не Параскою, бува, звуть? — поцікавився Куров.

Володимир Володимирвич здивовано глянув на нього, піднявши розкошлану ліву брову.

— Що, й тобі вже на серці тенькнуло?.. От жіночка, це ж якийсь парадокс... Тільки ти, брат, на неї не задивляйся. В неї в голові лише лейтенанти, на штатських не дивиться.

— Родичка вона мені...

— Родичка?... Та-ак...

— Брат моєї дружини її чоловік... Про своїх у неї думаю розпитати, може, що чула.

— Тоді валяй,— зніяковіло вимовив Володимир Володимирович.— А ось і вона — про вовка помовка... Калініна, бачите, хто тут?

Старий направив ліхтарик на Курова, а потім, погравши промінчиком по його обличчі, освітив сестру Калініну, що зупинилась у дверях. У неї було кругле, зовсім дівчаче, рожевеньке, як у всіх рудих, обличчя, на якому темніло кілька родимок, і постать добре й красиво сформованої тридцятилітньої жінки. Військова шинеля, що легко перехоплювала тонкий стан, не застібалась на грудях. Довгі поли не приховували її стрункої постаті. Сестра Калініна здивовано дивилась на Курова круглими очима.

— Арсене Івановичу! Як ви сюди потрапили?

— Свідчу, Калініна, що родич ваш у веселій компанії, яку я розбомбив, участі не брав,— сказав Володимир Володимирович.— Спав на печі.

— А мені що?.. Арсен Іванович може мене не соромитись, я медик і вмію тримати таємниці,— кокетуючи, заговорила було сестра, поглядаючи на двері зеленкуватими очима, але, чи тому, що побачила докір в кущуватих бровах старого лікаря, які застережливо насупились, чи, може, тому, що помітила щось незвичайне на лиці Курова, зразу змінила тон: — Щось, може, трапилось?

13

Тільки під обід, пройшовши кілометрів п'ятнадцять, Арсен Куров добрався до рибальського колгоспу, поблизу якого, як розказували люди, затонув у жовтні теплохід, розбитий гітлерівською авіацією.

Село, очевидно, було перенесене сюди з території, яка затоплювалась при утворенні Верхнєволзького моря. Вулиця його була добре спланована. Будинки стояли двома чіткими рядами, а перед ними садочки, в яких дерева вже виросли так, що закривали вікна. В центрі його будинки ніби розходились, утворивши невеличкий майданчик, обляжований будовами зовсім уже міського типу. То — правління артілі, оптовий рибний магазин, клуб, дитячі ясла, медпункт. Побачивши з косогору це село, Куров так розхвилювався, що аж в очах зарябіло. Може, в одному з цих будиночків живе зараз Марія, хлопці, маленька Іринка. Комір тиснув шию, і довелось його розстебнути. Дещо заспокоївшись, Куров помітив, що вікна громадських приміщень, схожі на очі з більмами, білі від паморозі і багато дверей замкнено. Тільки над одним будинком рівно здіймався вгору сірий султан диму. «Дитячий садок»,— значилось на вивісці. Крізь стіни чулися голоси.

Куров нерішуче зійшов на ганок, взявся за ручку дверей. В душно натоплених кімнатах стояли маленькі столики, ослінчики й стільці. Дорослий почував себе тут велетнем.

За старшу в дитячому садку виявилась п'ятнадцятилітня дівчинка. Явно наслідуючи когось із дорослих, вона солідно сказала, що звуть її Глафірою Андріївною, що вона заступає неіснуючу завідувачку, що в селі нікого нема: частина людей з бригадиром дідом Митею Бєловим виїхала розчищати дорогу, а інші під керівництвом голови тьоті Клави Кисельової заводять зимовий невід коло

Заячої коси, кілометрів з п'ять звідси. Історію з теплоходом Глафіра Андріївна чула від когось. В той час вона жила в інтернаті при середній школі — в селі на центральній вулиці, де ночував Куров. Але всі діти заявили, що з пасажирів пощастило врятувати тільки двох жінок і шестеро дітей. Месери кружляли над теплоходом. Вони стріляли по човнах, не давали їм підплисти до судна. Одного рибалку при цьому вбили, другого поранили. Ті, кого вдалось врятувати, жили тут, але вчора всіх їх відправили додому у Верхнєволзьк.

Куров, як став, увійшовши, біля дверей, прихилившись плечем до одвірка, так і стояв, дивлячись у простір. Здавалось, він уже запитував аби запитувати. Смуглява шкіра на вилицях напнулась, і вираз його обличчя був такий, що весь цей будинок, що кілька хвилин тому галасував і веселився, принишк. Тільки під піччю старанно вигравав цвіркун.

Навіть Глафіра Андріївна засмутилась. Не витримавши дорослого тону, вона поцікавилась:

— А вам, дядю, для чого це?

— Ти не знаєш, як звали тих жінок? — глухо спитав він.— Ну, ті... яких врятували?

— Аякже! — Звичайно, знаю, і всі діти знають. Тьотя Ліда Капустіна і тьотя Юля Желєзнова... Вони й цей садок, як німців вигнали, організували й працювали тут.

— А дітей? — Ледве чутно, майже пошепки запитав Куров, тримаючись за одвірок. Здавалось, він боїться, що підлога, як човен під час шторму, зникне з-під його ніг.

— Знаємо, знаємо! — закричали діти.

— Тихше, діти,— сказала Глафіра Андріївна й сама перерахувала: — Вітя, Ігор, Бобка, Сіма, Наташа.— І хто ще?

— Юрко, Юрко-фріц: він у фріцівській пілотці ходив,— підказало кілька голосів.

Куров стрепенувся.

— Юрко? Скільки років? Який він?

— Років дев'ять,— визначила Глафіра Андріївна.— Адже так, діти?

— Він рудий і весь час ліз битися, завжди маленьких бив... Я тому Юркові раз як дав...— заявив конопатий, синьоокий і надзвичайно солідний хлопчак років восьми. Він, мабуть, збирався вже розповісти деталі тої історичної сутички, та його зупинили дивні звуки, що линули з хати.

З чорним велетенським чоловіком, що так раптово з'явився в дитячому садку, діялось щось недобре. Він наче вдавився кісткою з риби. Відвернувшись до стіни, він дивно кашляв, плечі його здригались, уся могутня постать його трусилась. Мабуть, намагаючись затамувати той напад кашлю, він скреготів зубами. Діти з острахом дивились на нього.

— Дядю, що з вами? Вам зле? — обережненько торкаючись його рукава, питала завідуюча.— Дядю, у нас кисіль є, з клюкви... Мінько, налий киселю.

І ось уже тоненька ручка подавала Курову чашку густої теплої рідини.

— Випийте, він солодкий... Нам учора воєнні інтенданти за рибу цукру привезли. Колгосп домовився і тепер нам воєнторг ловить.

Куров провів рукою по обличчю, немов забирав з нього невидиму павутину, й повільно сів на поріг.

— Більше нікого не врятували? — тихим голосом спитав він.

— Ні,— впевнено сказав маленький хлопчак, якого звали Міньком.

— Він знає: це його тата месери підстрелили, коли він на човні до теплохода підійшов.

— Факт! — солідно підтвердив Мінька.

— Їх потім хвиля всіх на берег кидала, утоплеників... Довго. Ранками підбирали... Всіх разом і поховали. Тут недалечко, на горі... Там зараз великий невід сохне. Бачили, мабуть, як ішли,— додала Глафіра Андріївна. Мабуть, уже догадуючись, чого прибув сюди цей чоловік, вона сказала по-жіночому, як доросла: — Ох, і багато ж сліз нині земля приймає!

— Там вони. І мій татко з ними... А які ще в воді лишились, і зараз під льодом...

— Під льодом? — якось із докором спитав Куров.

— Еге ж, не всіх же винесло, зразу мороз ударив... Наші через те й зимовий невід бояться тут запускати. Місця тут рибні, а вони на Заячу косу ходять.

Але Глафіра Андріївна, перебивши ділову мову Міньки, тицяла Курову чашку:

— Ви їжте, їжте киселик... Він корисний. У ньому, знаєте, скільки вітамінів...

І тоді сталося щось зовсім несподіване. Незнайомий підвівся, зняв свій повний-повнісінький зелений рюкзак,

розстебнув усі його ремінці, витрусив усе на низенький столик, що стояв серед кімнати. Гучно торохкаючи, посипалися з нього банки консервів, випав дорогоцінний мішечок із цукром, розкотились кубики концентрату какао, шльопнувся шматок сала.

— Це вам,— глухо сказав Куров дітям, які з подивом витріщили на нього очі,— вам, їжте.

Потім обернувся й зник за дверима. Вражена Глафіра Андріївна вискочила за ним. Вітер, що віяв з озера, підхопив її платтячко, притис до худеньких ніг, гострим холодом обпік її руки, лице, розкуйовдив її ріденькі коси.

— Дядю! — гукала вона,— дядю!

Куров навіть не оглянувся. Дівчинка бачила, як він поминув село, піднявся на гірку, де з кілків звисала замерзла, наче з скляних ниток сплетена, сітка. Постояв на пагорбі біля обеліска, грубо витесаного з колоди, подивився на засніжене озеро і зразу зник, подався вниз, туди, де проходила санна дорога, яку з села вже не було видно.

14

В ті дні, закінчивши зміну, люди не квапилися йти з фабрики, хоч у ткацьких цехах бувало ще холодніше, ніж на вулиці. Серед своїх легше переносити горе й тугу. Навіть наліт бомбардувальників на людях видавався не таким страшним.

Правда, робота була незвичайна. Не чути було рівного, напруженого гомону верстатів. Сухе повітря не пахло бавовною, крохмалем, розігрітим мастилом. Цілими днями ткалі лопатами розчищали цехи від снігу. Солідні шліхтувальники лазили під стелю, заміняючи фанерою вибиті шибки. Літню, прославлену ткалю можна було побачити з носилками в парі з дівчатком з ФЗН. Інженери, техніки разом зі всіма виносили сніг, допомагали теслярам, слюсарям, електрикам. Ніхто не скаржився, не ображався. Навіть старша бракувальниця Люба Маніна, відома на фабриці чепуруха, білоручка, володарка нестійких сердець, покірно одягнувшись зранку в позичений у слюсарів дірявий комбінезон, мила й витирала верстати гасом, забувши про манікюр і красу своїх рук.

Директор Слесарєв у ці дні так і жив на фабриці в своєму невеличкому кабінеті, під стінами якого ще стояли

довгі умивальники, сором'язливо прикриті тепер газетами. Він задоволено потирав руки. Важко, надзвичайно важко було відбудовувати фабрику, коли кожну деталь верстата, кожний шворень треба було шукати на пожарищі. Але за всі п'ятнадцять днів адміністраторської діяльності йому ще не доводилося мати справу з таким згуртованим, дружним, з таким старанним колективом. А старанність, що там гріха таїти, Слесарєв вважав головною рисою кожної порядної людини. І те, що зовсім ще недавно йому самому здавалося майже неможливим, у що інколи просто не вірив, збувалося: фабрика помаленьку оживала, оживала на очах. Це ще більше згуртовувало всіх.

Анна Калініна по-жіночому заздрила всім тим, що часом працювали до знемоги, і особливо своїм товаришам — ремонтним слюсарям, без яких тепер ніде не могли обійтися. Так, вони дуже стомлювались. Деякі, здоровіші, не випускали інструментів з рук годин по шістнадцять. Одинаки додому й зовсім не ходили. Так і спали на фабриці, щоб не гаяти часу на дорогу. Бувало, дивишся ввечері — уже заснув хто-небудь, схилившись коло лещат або коло розібраного верстата. Зате кожний бачив, що за день зроблено, міг радіти з приводу ще однієї відремонтованої машини, міг заснути з приємним відчуттям, що добре попрацював.

Анна такого задоволення не відчувала. Секретар партійного комітету, вона теж допізна залишалася на фабриці. Теж стомлювалась. Але поверталася додому невдоволена, з важким відчуттям, що багато прогавила, забула, не зробила. На душі було невесело.

Але справи в Анни йшли добре. Разом з Куровим, що поселився в тій же квартирі, довели до пуття своє житло, повиносили в сарай ліжка, очистили ванну, поздирали зі стін чужі картинки. Анна з дітьми займала тепер велику спальню Шаповалових, а Куров розмістився в маленькій дитячій кімнаті. Анна вже дещо придбала. Тепер, ідучи з роботи, вона забігала в магазин за пайком. Ввечері на тій же окопній німецькій чавунній грубці, що все ще стояла в кутку, вони з Леною готували їжу на цілий день. За місяці евакуації дівчинка помітно змужніла й допомагала матері, як могла. Навіть Вовка додумався, як проявити свою кипучу енергію. Вдень він збирав на околиці дерев'яний брухт — обломки ящиків з-під мін, дошки від бортів розбитих грузовиків. Клопотатись за грубкою стало його

обов'язком, і він виконував його з почуттям людини, що розуміє свою серйозну роль в сім'ї. Одно слово, з житлом Анна дещо влаштувалась.

Вибори теж пройшли добре. Сєвер'янову, який сам прийшов на партзбори «сватом», не довелось навіть відстоювати її кандидатуру. Хтось із комуністів сам сказав з місця: молодша Калініна. На питання голови, чи треба її обговорювати, збори загули:

— Не треба!.. Знаємо!.. На очах росла!..

— Як мати — міцна... Потягне... Ставте на голосування!

Тільки Варвара Олексіївна, та й то більше так, щоб напутити, поговорила про гарячковість дочки, про те, що вона швидко загорається і швидко холоне, що поради слухати ще не звикла, і на закінчення сказала, що такого більшовика, як покійний Вєтров, замінити їй буде важко. Але чи тому, що люди вже втомились, чи тому, що Анну комуністи любили, збори добродушно зашуміли: «Ти, Олексіївно, дуже вже сувора!» Чиюсь дуже багатозначно сформульовану вимогу розказати про зв'язки племінниці Євгенії Мюллер з окупантами відвели так сердито, що той, хто питав, уже й сам був не рад і на відповіді не наполягав. Словом, Анна пройшла одноголосно. Лише один утримався, і це була вона сама.

За порадою Сєвер'янова, Анна написала промову. В ній було все, що треба: і про велику перемогу під Москвою, і про звільнення Верхнєволзька, і про зміцнення антигітлерівської коаліції, і про те, що ворожий табір роздирають протиріччя, і про силу радянського тилу, і про героїзм жінок-трудівниць, і про багато ще дечого. Переписуючи промову ввечері в зошит, Анна раділа: вагомо вийшло, серйозно. Але коли, схвильована виявленим до неї довір'ям, підвелась, щоб уже як секретар поговорити з комуністами, їй чомусь раптом стало соромно від того, що збирається читати з папірця. Відсунувши зошит і відчувши себе вільніше в зв'язку з цим, вона усміхнулася:

— Спасибі... Спасибі вам, товариші... Вєтрова, звичайно, з мене не вийде. Він он який був, Микола Іванович! Хіба ми з вами всі разом його замінимо. Так?

Одинокий голос відповів з рядів «так!». Слесарєв запитливо дивився на новообраного секретаря. Короткозорі очі Сєвер'янова стурбовано мружились. Він дивився то на

Анну, то на зошит, що лежав збоку. Але з виразу обличчя матері Анна зрозуміла, що зробила правильно. Вона усміхнулась так, що стало видно разок білих красивих зубів, і вже якось зовсім звичайно вела далі:

— Носити партквиток у кишені — зовсім не важко. Але от бути справжнім більшовиком нелегко. З фронту всі пишуть: комуністи попереду. Це значить раніше всіх на смерть ідуть. У нас тут, правда, не стріляють, але й тут фронт. І теж усім нам треба бути попереду... Що ще? — Анна замислено звела очі. Пауза була недовга, збори терпляче чекали.— Так от що, старатись я буду, але я ж недосвідчена. Ведмідь теж старався обіддя гнути, а що в нього вийшло?.. Звичайно, секретар райкому товариш Сєвер'янов обіцяв допомагати. Нехай-но він це тут вам підтвердить, щоб не вийшло, як у тій пісні: «Проводжала — обіцяла, як провела — то й забула...» Не насуплюйся, Сергію Никифоровичу, хіба так не трапляється?

— З чого це ти взяла, що я насуплююсь,— відповів секретар, намагаючись усміхнутися.

— То й скажи комуністам ткацької, буду, мовляв, допомагати Калініній.

— Тебе підведеш — дня не проживеш,— відповів Сєвер'янов своїм звичайним тоном і, посміхаючись, звернувся до зборів: — Ох, і в'їдливого ви собі секретаря обрали!.. Стережіться.

Всі засміялись, заплескали в долоні. Анна пішла вже було з трибуни, але повернулась і, взявши зошита, помахала ним.

— Тут у мене промова написана. Хороша промова, два вечори над нею просиділа. Та бачу, втомились ви після зміни, то чого ж тут говорити, що біле — це біле, а чорне — чорне?!

Люди розходились по домівках, голосно розмовляючи, весело прощаючись із новим секретарем. Але на душі в Анни було тривожно: Слесарєв пішов, нічого не сказавши, Сєвер'янов теж якось тримався ніби стороння людина. Секретар райкому стояв у гурті ткаль і, як завжди, розмовляв із ними.

— Що ти хотіла, Анно Степанівно? — спитав він, помітивши, що та зупинилась і дивиться в його бік.

— Дуже погано вийшло?

Секретар райкому відвів її в куток кімнати. Кругловиде його обличчя було замисленим. Відповів він не зразу.

— Не те, що погано, а якось трохи кумедно, а тобі, Анно, цього робити не можна... Кожну хвилину пам'ятай, навіть уві сні пам'ятай: тепер ти не просто Анна Калініна, ти тепер партійний працівник, ватажок.. Кожне твоє слово сто вух слухає і над кожним люди думати будуть, що сказала і що хотіла сказати... Зрозуміло?

Підійшла мати.

— Проведеш мене, Анюсю?

Анюсю! Так звали Анну в дитинстві. І, може, саме тому молода й сильна жінка, як маленька дівчинка, притулилась до матері. Дорога вела через руїни. Потім, минувши скверик, пішли мостом. Анна раптом кинулась до дерев'яних поручнів. Коли вона бачила Тьму востаннє, ріка була закута в кригу. Лише кілька ополонок темніло на снігу. Зараз Тьма набула колишнього вигляду: чорніла вода, ліниво парувала, а береги, як завжди взимку, густо вкривав кошлатий іній.

— Мамуню, гляньте, парує!..

Варвара Олексіївна кивнула головою.

— Дівча! Зовсім же дівча в секретарі обрали! Електростанція воду випускає, от і парує... Чудо яке!.. Тобі велику справу довірили, ти про неї думай, а не про річку.

— Дуже сплохувала я? — спитала Анна.

— Дуже не дуже, та Сєвер'янов, має рацію, якось дивно вийшло... Пам'ятаю, зразу після революції, був у нашому більшовицькому осередку на ткацькій секретарем Бойко — хороший хлопець, з підпільників. От він, бувало, відкриє збори й бухне: «Наше важливе політичне завдання в даний конкретний момент — розвантажити баржу з дровами. Членам РКП бути в авангарді й вести за собою безпартійну масу. Ясно? Заперечень нема? Нема! Є пропозиція заспівати «Інтернаціонал» і розійтись...» А сам, бувало, на суботниках такі колоди тягав, що й не хочеш, а підеш за ним.

— А хіба це погано?

— Тоді? В самий раз! Час був такий. Зараз комуністи культурні стали. Що ж це за розмова: «Ясно? Ясно! Розійдись...»

— А по-моєму, Бойко ваш правильно робив. Ви, мамуню, помітили: Ліза Борисенко спить, Валька Морозова спить, дядя Альоша з шліхтувалки спить... По дванадцять годин кожний одпрацював. Навіщо стомлених людей да-

ремно агітувати! Вони й самі все добре розуміють... Ні, тепер коли ви мене обрали, я...

— Коли тебе обрали,— з невластивою для неї м'якістю обірвала, не підвищуючи голосу, Варвара Олексіївна,— коли тебе, дівко, обрали, ти насамперед це своє «я» сховай кудись якнайдалі. В твоєму ділі, як в абетці, «я» — остання буква. «Ми» — інша справа... От я Бойка пом'янула, так от він хоч не дуже грамотний був, а це розумів. І несподівано перевела мову: — Ну, а Георгій твій пише?

Це було звичайне, природне в розмові матері й дочки питання. Але воно одразу насторожило молоду жінку.

— Чому ви спитали? Щось чули, може?

Мати теж допитливо глянула на дочку, але нічого не сказала.

— Після звільнення одна коротенька записочка була. Солдат якийсь заніс. Жив-здоров, пише. Про матір свою й будиночок, що згорів, просив докладніше написати... Ой, що вже й думати, не знаю!..

— А чого тут роздумувати? Коли б був поранений, писав би частіше, для пораненого це — найбільш підходяще заняття. Пам'ятаю, як тато наш в першу світову в госпіталь потрапив, листоноша до мене кожного дня стукав... Гаряча пора в них на фронті, не до листів.

Знову мовчки йшли знайомою дорогою. Тихо падав лапатий сніг. Він приглушав кроки, заохочував до бесіди.

— Що в мене вийде, й не знаю, дуже вже я відверта, мамо.

— Відвертість — це для партійного працівника якраз до лиця. Тато твій говорить: «Від чистого серця чисто й очі дивляться...» А от простувата ти буваєш — це погано. Про це в батька твого інша приказка: «Простота — гірша, ніж злодійство».

Не зогляділись, як дійшли до двадцять другого гуртожитку. Зупинились коло вхідних дверей.

— В гості не кличу, частувати нічим,— з властивою їй прямотою випалила Варвара Олексіївна.

Анна якось призналася матері, що жалкує з приводу тієї суперечки. Згарячу наговорила тоді зайвого і даремно образила Женю. Варвара Олексіївна вислухала і нічого не відповіла. Між ними налагоджувались хороші стосунки. І все-таки Анна почувала, що стара не забула нерозум-

ного вчинку! Чомусь не хоче, щоб вона зустрічалася з племінницею.

— Ну, а Арсен як там влаштувався? Що він?

— Погано йому, мамо. Прийде — мовчить, іде — мовчить. Закам'янів... Зовсім проспиртувався. П'є та на гітарі грає... А втім, зараз уже й не грає. Діти кажуть, струни пообривав. І все наполягає: «Піду на фронт!» Йому вже на партзборах вичитували... Ну, а у вас як?..— Анна було замовкла, але твердо закінчила: — Як там Женя?

Варвара Олексіївна відповіла дочці колючим поглядом.

— Зле. Косують на неї люди... А є, що й прямо сичать? Та стороннім уже й не дивно, а коли рідна тітка...— Але тут, може на щастя для обох, стара помітила, що в одній з кімнат гуртожитку погано затулили вікно і на вулицю пробивається вузенька смужка світла.— От, роззява! В Шевьолкіних це, треба піти сказати... А про Білочку подумай, Анно. Ти їй тепер не тільки тітка, ти наше партійне начальство.

Так було в перший день секретарювання. А вже другого дня на Анну насіло стільки незвичних справ, що вона розгубилась, стала братись то за одну, то за другу. Щось подібне переживала вона, коли з старших слюсарів висунули її в змінного майстра: не знала, як і за що взятись. Але змінював її досвідчений майстер. Залишаючись після гудка і придивляючись до нього, Анна обдумувала все, що бачила, і з кожним днем почувала себе все впевненіше. А там уже допомогли природжена кмітливість, енергія.

Але тепер її попередником був Вєтров — старий комуніст, людина дуже розумна й приваблива. І досі на фабриці можна було чути: «Вєтров говорив...», «Вєтров радив...», «Вєтров наказував...» Але коли Анна намагалась уявити собі, як саме працював Вєтров, як він говорив з людьми, як вів засідання, згадувались тільки його посмішка, веселі очі, пружиниста енергійна хода та його уміння запалювати людей на будь-яку справу.

Часто, повертаючись додому незадоволеною, усвідомлюючи, що залишилось безліч нескінчених справ, вона мріяла про застеклену, завалену інструментами й зразками деталей кімнатку ремонтного майстра, про старенький заскорузлий свій комбінезон.

Ніколи Женя Мюллер не задумувалась над своєю національністю. Те, що її батько був німець, нікого не цікавило. Лише одного разу, це було в кінці літа першого року війни, коли секретар райкому партії Сєвер'янов викликав Женю до себе в кабінет, незнайомий високий блідий чоловік у цивільному, але з воєнною виправкою запитав, чи правда, що вона німка.

— Батько був німець.

— І в нього були родичі в Німеччині?

У того, хто питав, карі очі різного розміру: одне, ліве, широко відкрите і дивиться дуже простодушно, друге примружене. Як здалося Жені, те праве око дивилось на неї допитливо. Але вона спокійно сказала:

— Не знаю.

— Ви добре володієте німецькою мовою?

— Як і російською.

— Справді? — спитали її вже по-німецькому, і хитре, примружене око незнайомого знову крізь вії допитливо на неї глянуло.

— Так, звичайно,— серйозно відповіла Женя, переходячи на ту ж мову,— батько завжди говорив зі мною по-німецьки. Він казав, що в Німеччині буде пролетарська революція і ця мова мені обов'язково знадобиться.

Сєвер'янов запитально дивився на незнайомого. Той задоволено кивнув головою.

— А що ти, дівчино, скажеш, якщо райком партії порекомендує тебе для роботи в тилу ворога? — спитав Сєвер'янов.— Тільки подумай добре: це не путівка на курорт.

— Мушу попередити, це небезпечна робота, вона вимагає вміння володіти собою, сміливості... Вам буде завжди що-небудь загрожувати,— знову по-німецьки заговорив незнайомий.— Подумайте. Тільки ні з ким не радьтесь. Завтра скажіть про своє рішення товаришу Сєвер'янову.

— Я згодна,— відповіла Женя.

— Тобі сказано, подумай! — навіть розсердився секретар райкому.

— Я вже подумала, Сергію Никифоровичу.

Потім Женя Мюллер училася з такими ж, як вона, юнаками й дівчатами. Курс навчання закінчити не вдалося: німецькі танки наближались до Верхнєволзька. І знову відбулась у неї розмова з високим блідим різнооким

чоловіком. На цей раз він був у гімнастьорці з двома шпалами на петлицях, у рипучих ременях. Звали його майором Ніколаєвим. Тепер, одягнутий у військове, він чомусь здався штатським.

— Становище серйозне,— сказав він, крокуючи по кімнаті.— Не сьогодні-завтра танки ворога можуть з'явитись коло міста... Беремо гірший варіант: припустимо, місто доведеться залишити... Ви, Мюллер, погодились би підтримувати живий зв'язок між тими, хто останеться в підпіллі, і обласними організаціями, які евакуюються? Тільки подумайте як слід!

Женя виструнчилась і, по-військовому стукнувши закаблуками, відповіла:

— Так точно, я згодна!

Курсанти школи ходили у військовому, без петлиць і розпізнавальних знаків. Форма дуже пасувала худенькій стрункій дівчині. Коли їй щастило заховати під пілотку товсту світлу косу,— скидалась на красивого білявого голубоокого солдатика з виточеним носиком, тонко окресленим ротом і тим ніжно-білим матовим кольором обличчя, який буває тільки в блондинів. Майор замислено, навіть з якимось співчуттям дивився на цього солдатика.

— Вам доведеться переходити лінію фронту. Тут вимагається виключна мужність. І врахуйте, вас ніхто не примушує. Обдумайте і завтра рапортуйте.

— Це потрібно? — запитала Женя, почуваючи, що хвилюється, і боячись, щоб співбесідник цього не помітив і, різне буває, не розцінив як боягузтво.

— Так, дуже потрібно,— підтвердив майор.

— Тоді я згодна.

Майор підвівся, потис маленьку худу ручку.

— Спасибі. Відверто кажучи, мені хотілось, щоб зв'язковим стали саме ви. Ви тут краще всіх розмовляєте німецькою мовою, і ваша зовнішність. Одне слово, як кажуть, з богом...

Так, це було страшно: раптом самій себе відрізати від звичайного життя, свідомо вийти на дорогу, де на кожному кроці вибоїна, а досить тільки спіткнутися — смерть. Страшно лишатись у місті, коли вступає ворог. Страшно йти в німецьку комендатуру реєструватись, одержувати дозвіл на мешкання — аусвайс. Страшно було переходити лінію фронту. І все-таки до цього можна звикнути. І Женя

звикла. Але звикнути до того, що робилося навколо неї тепер, було неможливо.

Щось незриме, невідчутне стало відокремлювати її від людей, з якими вона жила під одним дахом, працювала, дружила. Спочатку вона помічала лише непривітні погляди. Потім переконалась, що дехто із знайомих, що повернулись з евакуації і про все знали лише з розмов, стали уникати зустрічі з нею. Робилось це не дуже помітно, але дівчина майже фізично відчувала холодок. Домашні її заспокоювали: вигадки, нерви розігрались після всього пережитого. Але вона з якоюсь хворобливою пристрастю шукала й знаходила нові й нові докази недовір'я людей. Їй здавалось, що подруги з фабрики, що заходили іноді відвідати свого колишнього комсомольського секретаря, наче відбувають коло її ліжка якусь повинність, розмовляють неприродно голосно, а потім, посидівши трошки, надто вже поквапливо прощаються. Їй здавалось: досить їй вийти в коридор, як зразу ж припиняться розмови, здавалось, що ті, хто з нею вітався, недоброзичливо дивляться потім на неї.

Особливо важко стало дівчині, коли лікар вимагав, щоб вона щодня робила, спираючись на палицю, невеличкі прогулянки. Був хлопець, який перед війною довго й безрезультатно до неї залицявся. Під час одної з таких прогулянок Женя зустріла його. Він був у військовому. Дівчина зраділа. Їй хотілося з ним поговорити. Але юнак раптом, якось жалісно усміхаючись, пробубонів, що поспішає.

Навіть на комсомольських зборах не відчувала Женя колишньої дружньої обстановки. Всі її знали, багато ще з школи. Але тепер вона не пізнавала навіть і їх; комсомольці вітались підкреслено голосно, говорили з нею про якісь дрібниці і, здавалось Жені, поводили себе так, наче вона була тяжкохворою. Все це вона ясно бачила, і це вже не можна було пояснити ніякими нервами.

Найстрашніше було те, що Женя не могла примусити себе по-справжньому образитись. Вона розуміла цих людей. Ненависть до фашизму, до окупантів, які завдали людям стільки горя, вороже ставлення до всього, що навіть випадково мало якесь відношення до гітлерівської навали, здавались Жені природним. Якось у перші дні звільнення мешканці двадцять другого гуртожитку знайшли в підвалі жінку, яка там переховувалась. Вона намагалась під час

окупації організувати майстерню пошиття маскувальних халатів для німецької армії. Розлютований натовп гнався за нею по коридорах. Жінки проклинали її, плювали їй в обличчя. Міліціонерам ледве вдалося запобігти самосуду. Женя, випадково побачивши ту сцену, почувала, що і їй бридка ненависна перелякана товстуха з дряблими обвислими щоками. І тепер дівчина іноді думала, що в очах людей, які знали тільки про її дружбу з німецьким єфрейтором і не знали нічого про роботу, яку їй доводилось вести в тилу ворога, вона, може, й справді здається людям подібною до тієї жінки.

Женя почувала, що мимоволі кидає тінь і на близьких і що кожний з них, не виказуючи цього, переживає. Навіть сувора бабуся ставилась до неї терпеливо й уважно. Галя мало не побилася з дівчатками, які дозволили собі сказати про сестру щось образливе. Дід ласкаво гладив по голові: «Потерпи, Білочко, правда у вогні не горить, і в воді не тоне, все перемелеться, мука буде!..» Але навіть і в цьому дівчина відчувала щось образливе. Не слухала вмовлянь, ухилялась від пестощів, усе більше закопувалась сама в собі. І загострювалось все це тим, що через хвору ногу не могла працювати й цілими днями була самотньою з своїми тривожними думами.

Женя знала: про неї турбуються. До неї присилали чудового лікаря. На комсомольські збори її привезли і потім одвезли додому машиною Сєвер'янова. Комсомольці навідувались усе частіше. Вона почувала в цьому руку нового секретаря парткому. Та хіба могла вона забути слова Анни про німецьку кров? Вони теж не виходили з голови.

І ще й до всього — жахлива зустріч... Якось шкутильгаючи з палицею по доріжці фабричого скверика, Женя помітила чоловіка, який нерухомо лежав коло лави. Пролежав він там, очевидно, вже довго. Вітер запорошив снігом усю його спину. Крізь голі гілки старих тополь небо багровіло морозним заходом. Було холодно. «Замерзне ще, дивак»,— подумала дівчина і стала торсати п'яного за руку. Його голова безсило хиталась, він щось мимрив, але не приходив до пам'яті.

Поклавши палицю, Женя схопила його під пахви, якось звела і, притримуючи, намагалась посадити його рівно. Чоловік заворушився, розплющив очі. Побачивши перед собою худе обличчя з рівним носиком, світлі, покриті

памороззю, пасма, що вибились з-під в'язаної шапочки, сині очі, він, усміхнувшись, пробубонів:

— Спасибі, браток!

По глибокому хриплуватому голосу Женя зразу пізнала того чоловіка:

— Дядю Арсен!

П'яний, наче зразу витверезившись, відсахнувся.

— Женька Мюллер? — Чорні, з червоними білками очі дивились на Женю з ненавистю.— Геть звідси... німецька вівчарко!

Женя вже не пам'ятала, як дійшла додому. Її трусило. Дід кричав із-за занавіски:

— Білочко, танцюй! Від матері лист!

Як уві сні, Женя взяла конверта, розірвала його. Перше, що впало в очі, були слова: «...Дійшло до мене, доню, що в тебе там щось не гаразд. Мати — найближча тобі людина, чому ж ти про це мені не написала?..» Лист випав з рук. Женя дійшла до вузенького свого ліжка, сіла й, склавши долоні рук, міцно стиснула їх колінами. Дід відчув щось недобре, сів поруч і, пригорнувши до себе дівчину, поклав її голову собі на плече. Він тихо запитав:

— Що трапилось, Білочко?

— Нічого нового.

— Зустріла когось?

— Арсена Курова.

Дід стривожився. Вся сім'я не могла до пам'яті прийти від звістки про загибель Марії й дітей. Він розумів стан зятя, розумів, як той сприймав усе, що мало відношення до окупантів, і, розуміючи, навіть угадав, що сталось.

— Нещасний чоловік! Йому докоряти гріх.

— Я не докоряю,— якимсь байдужим голосом відповіла дівчина, але раптом не витримала, уткнулась обличчям у широкі груди діда й ледь чутно спитала крізь зуби: — Як же мені тепер жити?

16

Арсен Куров, діловий, спритний, веселий механік Куров, як говорили заводські, зійшов з рейок. Його спеціально викликали з Уралу, з заводу-двійника, в рідні краї відбудовувати своє підприємство, а він у цеху просто відбував години.

Повернувшись з поїздки в рибальське село, Арсен перш за все побіг у військкомат. Він став вимагати, щоб його направили в діючу армію. Йому відмовили. Дійшов до воєнкома, старого знайомого по мисливських походах. Розповів йому про своє горе.

— Не можу я в тилу вештатись, поки ці іроди по нашій землі ходять!

Воєнком співчутливо слухав, почастував цигаркою, присунув відвідувачу свою склянку чаю, але в проханні відмовив: так, становище серйозне, на фронт відправляють усіх, хто може служити хоча б у будівельних частинах. Старим, ветеранам першої світової війни, які виявили бажання йти добровільцями, і тим не відмовляють. Але броня є броня. Коли броню дали — значить чоловік в тилу потрібен більше, ніж на фронті.

— Війні, Арсене, не тільки солдати потрібні, їй і снаряд необхідний,— розвів руками воєнком і порадив «спробувати по партійній лінії»,— може, там врахують особливі обставини.

Але й тут нічого не вийшло. Куров безрезультатно лаявся у Сєвер'янова, ходив до завідуючого військовим відділом міськкому партії і, нарешті, нічого не домігшись, прорвався до першого секретаря. Було вже пізно. Високий сутулуватий чоловік із запалими щоками і хворобливим вогником в очах, схованих товстими стеклами пенсне, стомлено слухав розповідь Арсена.

— Ніяк не хотять зрозуміти люди, що я вже більше не можу вештатись у тилу! Даремно. Я пудовою гирею хрещусь, а мене до жінок та до недоміркв прирівняли... Броня!

Секретар вийшов з-за столу, сів у крісло напроти Курова, майже торкаючись його гострими колінами.

— От ви, товаришу Куров, і мене образили. По-вашому, виходить, що і я, і всі ми, ну, наприклад, тут, у міськкомі, отаборились, щоб на передову не йти... А я ж іще басмачів бив, комісарив, тоді, коли ще...

— Та хіба можна рівняти?— вигукнув Куров, схоплюючись.— Вас сюди партія поставила, а я...— І цей огрядний чоловік раптом закричав, стиснув кулаки й потряс ними.— Хіба ви не розумієте, що я не заспокоюсь, поки за Марію, за дітей з ними не розквитаюсь? Я людина, у мене серце є!

Секретар почекав, поки Куров сяде, і вів далі тим же рівним голосом:

— От ви сказали, товаришу Куров, що мене партія в міськком послала. А ваша броня? Партії краще знати, де який комуніст війні потрібніший... От Ленін молоді заповідав учитись підпорядковувати, всього себе підкоряти інтересам класової боротьби... Це на з'їзді комсомолу він говорив. Я ж був делегатом і сам чув ці слова.

— Ви? — здивувався Куров, дещо недовірливо дивлячись на секретаря, темне, гладенько зачесане волосся якого вже густо посріблила сивина.

— Не схоже? Старий? — Секретар задумливо посміхнувся.— Не тільки комсомольцем, навіть піонервожатим побував...— І раптом підморгнувши Курову, він проспівав тоненьким тенорком:—«Ах, картошка объеденье-денье-денье, пионеров идеал-ал-ал...» Співав, співав, що ви думаєте?! Так от, Куров, давайте і ми з вами підкоряти себе інтересам класової боротьби. А інтереси ці вимагають, щоб ми лишались тут, у глибокому тилу,— щоб я займався партійною роботою, а ви якнайшвидше відбудовували свій завод. До речі, завод ваш воєнне замовлення одержує. Це, звичайно, по секрету...

І уже в дверях, тиснучи Курову руку своєю худою й холодною, він раптом сказав:

— А рану вашу тільки роботою можна залікувати. Інших ліків взагалі не існує.

Куров глянув на нього й криво посміхнувся:

— Ех, краще б уже ви, як Сєвер'янов, полаяли мене — все легше було б.

Він пішов незадоволений бесідою з секретарем, який не хотів вникнути у його справу. І, зрозуміло, він не знав і ніколи не дізнався, що, як тільки двері за ним зачинились, секретар з'єднався по телефону з директором механічного, поговорив з ним про хід відбудови, про підготовку до прийому воєнного замовлення і під час розмови про́ інші поточні справи раптом сказав:

— ...Є у вас там комуніст Арсен Куров. Так, так, він самий! Так попросіть від мого імені головного інженера, щоб він його роботою по саму зав'язку навантажив. Розумієте? Хай не жаліє...

— На фронт рветься. Я вже подумую, чи не зняти, враховуючи його особливе становище, з нього броню,— відповів директор.

— А він вам потрібен?

— До зарізу! З Уралу його ледве вимолив, та ви ж і допомагали...

— До зарізу, а самі ладні так легко його відпустити! На місці роботою його лікуйте. А умови в чоловіка які? Як живе? Чи є хоч хто-небудь коло нього?

— Та, як на військовий час, умови наче нічого,— задумливо відповів директор.— Житло його, правда, згоріло, живе в родичів. З ним в одній квартирі Анна Калініна з сім'єю, ну та, яку недавно секретарем парткому ткацької обрали, дочка старої більшовички Варвари Олексіївни.

— Так, так... А головне — робота, робота й робота!

Поклавши трубку, секретар міськкому довго сидів нерухомо. Може, і справді зняти з бідолахи броню? Але одразу ж сердито відхилив цю думку, бо сам ніколи не шукав легких шляхів у житті. Потім стомлена за день думка перекинулася на Анну Калініну. Її матір, Варвару Олексіївну, секретар знав добре, а от дочку уявляв собі не зовсім чітко. Він перекинув кілька листочків настільного календаря, що ряснів різними записами, подумав, викреслив у кінці одного з днів «поїхати до своїх» і записав: «На сім вечора запросити Калініну з ткацької «Більшовичка».

17

Коли Анні подзвонили з міськкому й повідомили, що перший секретар просить її прийти до нього, вона поцікавилась:

— Якась нарада?

— Ні, викликають особисто вас.

— Щось трапилось? — у голосі Анни почулася тривога.

— У нас ні, а як там у вас, Анно Степанівно, не знаємо.

Анна занепокоїлась. Що б це могло бути?

Невже оте дурне діло з Лужниковим дійшло до міськкому? Вона подзвонила Сєвер'янову, поговорила про те, про се. Сєвер'янов, як і завжди, говорив з Анною про серйозне жартівливим тоном, спитав навіть: «Ти що ж там у себе хуліганам потураєш?»—але чи доповідав він про це в міськкомі, не сказав, а запитати Анна не наважувалась.

«Дурне діло», яке забрало в Анни багато часу, роз-

думів і нервів, полягало ось у чому: від комуніста механіка котельної Зайцева в партбюро поступила заява про те, що змінник Лужников у присутності робітників його побив. Анна обурилась і зразу ж організувала партійне розслідування. Виявилось, що при здачі зміни механіки посварилися, що в запалі сварки потерпілий — маленький хворобливий жовчний чоловічок — звинуватив Лужникова, що той відсиджується в тилу, і, розлютившись, обізвав його шкурником. Як доповіли партійні слідчі, «шкурника» Лужников ще пробачив і навіть намагався звести все на жарт. Але коли Зайцев бовкнув, що, мовляв, так і треба, це дурні на фронт рвуться, а розумні раді в будь-яку щілину залізти, аби тільки од війни якнайдальше бути, Лужников, як твердять свідки, «дав тумака зовсім легенько», від чого, між іншим, Зайцев упав і, вдарившись об ріжок головою, розбив її до крові.

Так заявили всі присутні при сутичці. Це підтвердили викликані на бюро потерпілий і кривдник. Мнучи у великих поцяткованих татуїровкою руках шапку і дивлячись кудись собі під ноги, Лужников гув, як джміль:

— Правильно, так і було, мовляв, дурні на фронті, а розумні в щілинах... Хіба ж тут витримаєш? Ну і, розсердившись, легесенько стукнув, товариші члени бюро. Признаюсь і не жалкую... Адже це виходить, дурні від Гітлера Москву оборонили, дурні наш Верхнєволзьк звільнили, дурні Ленінград тепер захищають... Та за таке, я вважаю, він навіть малувато одержав.

— Хіба партія не має інших форм і методів виховання? Написав би в партбюро заяву, розібрали б.

— А що ж, комуніст — мертва машина? Він у моїй присутності, можна сказати, Червоній Армії плює в обличчя, а я побіжу за папером на нього заяву писати? Так, виходить?

— Чуєте, чуєте, товариші члени бюро, наче гітлерівець якийсь розсуждає!..— ображено кричав Зайцев.

Більшість членів бюро в душі була на боці Лужникова. Анна, якій Сєвер'янов одного разу порадив будь-які труднощі в стосунках між людьми вирішувати «способом підстановки», в думці ставила себе на місце механіка і почувала, що й сама в подібному випадку не стерпіла б. І взагалі цей здоровенний, дужий, смішно, по-ведмежому незграбний чоловік, який так правдиво і одверто розповів про свій вчинок, мимоволі викликав симпатію. Але хіба

члену партії можна прощати такі хуліганські вчинки? Обмірковували, уточняли деталі, сперечались і, нарешті, не дивлячись на протести члена бюро Слесарєва, який вимагав суворого стягнення винному в рукоприкладстві, більшістю голосів записали: «Лужникову поставити на вид за недостойні комуніста методи полеміки». Зайцеву «винести догану за образливі вислови на адресу військовослужбовців Червоної Армії». Слесарєв голосував проти й записав окрему думку. Він заявив, що на зборах і в райкомі буде заперечувати проти такого абсурдного, як він висловився, рішення... Може, дійшло до міськкому, й тепер буде розмова з першим секретарем?

А може, про Женю Мюллер? Адже навколо неї на «Більшовичці» різні розмови точаться. Одні дивуються, чому її ще не виключили з комсомолу, і вимагають передати матеріали про неї слідчим органам; інші, навпаки, здивовані, чому не Женю, яка так відзначилась під час окупації, а тихеньку Феню Жукову обрали зараз секретарем комсомольської організації. Одні з презирством одвертаються від дівчини, інші, навпаки, вимагають її публічної реабілітації... Це теж заважало Анні в її новій роботі, наче цвях у черевикові. Але все зваживши, вона прийшла до висновку, що хоробра дівчина зовсім не винна. Якби йшлося про сторонню людину, Анна, зробивши такий висновок, одразу б кинулась боротися за Женю. Але це ж племінниця. Вийшло б, що вона захищає родичку, а значить, і свою сім'ю, яку запідозрили у чомусь, і саму себе. І вона порадила Фені відкласти обговорення заяв, які поступили з цього приводу, доки, мовляв, не вияснить-ся, хто був, нарешті, той німець — дійсно він антифашист чи спритний гестапівець, який скористався довірливістю дівчини... Анна була зовсім не певна, що таке рішення правильне. Що ж, може, й про це буде мова в міськкомі. Ну, тоді вона прямо й визнає, що свідомо усунулась від цієї справи, як родичка, як зацікавлена особа...

Міркуючи над усім цим, вона швидко йшла вздовж трамвайної колії, постукуючи по мерзлих шпалах підборами фетрових ботів. Вона так заглибилася в свої думки, що, коли, обігнавши її, якийсь всюдихід пискнув тормозами й зупинився, а з-під брезентового верха висунулась кругла, весела фізіономія і незнайомий військовий з інтендантськими петлицями запропонував «підкинути»,— здивовано запитала:

— Мене?

— Так, так, саме вас! — весело сказав молоденький офіцер.— Треба мати кам'яне серце, щоб проїхати мимо, коли така красуня йде пішки по морозі. В центр? Сідайте, нам по дорозі.

Машина застрибала по дорозі, вкритій льодом.

— Куди це ви поспішаєте? — поцікавився офіцер, оглядаючись на заднє сидіння, де Анна примостилася на незручній, твердій лавочці.

— Ну, звичайно, на побачення.— в тон йому відповіла Анна.

Рум'яне, кирпате обличчя її, яке нашмагав льодяний вітер, з бровами й віями, густо посоленими інеєм, мало такий свіжий і задерикуватий вигляд, що не тільки офіцер, але й похмурий сутулий шофер повеселішав.

— Хто ж той щасливець, до якого ви поспішаєте?

— Один дуже симпатичний чоловік.

Всю дорогу Анна морочила голову своїм супутникам, а коли машина вискочила на велику, круглу, правильно спланованy площу і, за її проханням, зупинилась коло під'їзду з вивіскою «Верхнєволзький міський комітет ВКП(б)», офіцер благально подивився на неї.

— Коли і де ми зустрінемось? Тільки, звичайно, не тут. Цікаво взагалі, хто це додумався призначити вам побачення коло міськкому партії.

— А мені ніхто й .не призначав коло,— абсолютно серйозним тоном відповіла Анна.— Мені призначили побачення в міськкомі. Я секретар партійного бюро ткацької фабрики.— І, не без задоволення спостерігаючи, як поступово витягується обличчя супутника, ледве стримуючись, щоб не розсміятися, вона повчальним тоном додала: — А взагалі я дуже здивована, що серед командирів є, виявляється, такі легковажні люди.

18

В кабінеті секретаря Анну несподівано вразив запах чогось смачного. В кутку на підлозі стояла електрична плитка, на ній кофейник. «Каву собі варить!» — здивувалася вона. В глибині кімнати з-за ширми виглядав диван і на ньому постіль. На столі поруч з телефонами стояв репродуктор. Всім у ті дні відомий голос диктора Юрія

Левітана закінчував зведення Радянського Інформбюро. Секретар сидів не за столом, а в кріслі. Продовжуючи слухати, він показав Анні крісло напроти. Вона сіла і, користуючись тим, що на неї не звертають уваги, з цікавістю стала роздивлятись начальство.

На секретареві була темна шевйотова гімнастьорка, з тих, які тоді звали «обкомівками». Хутрова тілогрійка, одягнена поверх неї, надавала йому домашнього вигляду. Високий, сутулий, з плямами рум'янцю на впалих щоках, він своєю зовнішністю якось розчарував Анну. В ній не було нічого такого, що впадало б в очі, не було й сановитості. Світлі очі розпливалися за товстими стеклами пенсне. Він був схожий на померлого від туберкульозу років п'ятнадцять тому фізика з школи, в якій колись училась Анна. Він теж має звичку, захопившись чимось, загинати пальці і похрускувати ними. От і зараз, коли він сидів, повернувшись до репродуктора, чувся цей сухий хрускіт.

— Наступаємо, Анно Степанівно, наступаємо! — радо сказав секретар, як тільки замовк диктор.— Просуваємося вперед, знищуючи живу силу й техніку ворога... Ну, а робочий клас як? Теж наступає?.. Розказуйте, розказуйте, не соромтесь! У мене сьогодні, знаєте, вільний вечір.

Розповідаючи про щось, Анна не любила загальних слів і тепер просто перераховувала приклади один за одним: ткацькі верстати підготовлено до пуску, а опалення не відбудовано... Замість шибок — фанера, холодно. В побутовому відношенні сяк-так влаштувалися, розмістивши в браковочних і їдальню, і дитячу кімнату... Хороші новини з котельні: військові — група видужуючих — допомагають будувати зруйновані стіни, але і з їх допомогою до весни все одно не впораються. Механік Лужников запропонував пустити котельню, не чекаючи, поки зведуть стіну й дах полагодять. Як? А ось як! Зробили халабуду з брезенту, підняли на тичках. Завтра спробують прогріти.

— Значить, будете з паром?

— Спробують,— обережно повторила Анна.— А з котельнею вийде — спробуємо пустити ткацькі верстати.

— Тільки спробуєте?

— Були у нас товариші з Москви, з Науково-дослідного текстильного інституту. Кажуть, робіть спочатку опалення, неможливо ткати на холоді... А наші наполягають: пускайте — і все! В парткомі від людей одбою нема: «Чого зволікаєте, пускайте!»

— Правильно, правильно! Чого зволікаєте? То як же — спробуємо чи пустимо?

— Пустимо,— усміхнулась Анна.

— Оце правильно... Ви ж прекрасно розумієте, що важлива не тільки ваша продукція, але й моральний фактор!— повеселішав секретар міськкому.— Вам не треба пояснювати, що це означає: в зруйнованому, спаленому Верхньоволзьку запрацювала ткацька!.. Вчора вигнали німців, сьогодні тчуть бязь для фронту. Нашу «Більшовичку» вся країна знає... Ні, ні, шукайте там у себе ще Лужникових, турбуйте їх, не давайте їм заспокоїтись, хай що-небудь придумують, мізкують — і пускайте!..

Згадавши, яке враження справив на всіх фабричний гудок, що пролунав уперше після звільнення, Анна розповіла й про це:

— Було таке відчуття, ніби мати рідна покликала.

— Як це вірно! — збуджено вигукнув секретар, вибачився, набрав чийсь номер і, усміхаючись, тоненьким голосом закричав у трубку: — Здрастуйте, це я! Тут у мене Анна Степанівна Калініна сидить, ну, секретар парткому з ткацької, розповідає, яке враження справив перший гудок. Ага!.. Пам'ятаєш, сперечалися: давати чи не давати?.. Так вона розповідає, старі ткалі плакали, говорили, наче рідна мати покликала. Мати покликала, гарно, правда? От вам і донкіхотство! — І, очевидно, продовжуючи якусь давню суперечку, він запально додав: — Нічого, нічого, хай нас у донкіхотстві звинувачують, а ми ще й ткацьку незабаром пустимо. Ось товаришка розповідає, що завтра котельню пробують. Під полотняним наметом, як шемаханська цариця,— котельня! Поїдемо до них, разом порадуємось. Згода?.. Добре, здзвонимось.

Він поклав трубку, мерзлякувато подихав на руки й знову сів напроти Анни.

— Ну, а люди що думають, що кажуть? Які у ткачів претензії до Радянської влади? Говоріть усе, не крийтесь. Для нас із вами процідженa, підсолоджена правда шкідлива, у нас посада така — партійний працівник.

— Без радіо скучають,— сказала Анна.— Зведення Радінформбюро на дошках пишемо. Під час перерв комсомольці читають. А це все одно що слонові бублик,— адже народу в нас майже дві тисячі. Люди звикли до радіо. Робітник підводиться з постелі, йому: «Доброго ранку», спати лягає — «На добраніч!» Поки він на фабрику

збирається, йому про всі новини розкажуть. Трудно живуть, зараз душевна розмова кожну годину потрібна.

— А я чув, що ви проти агітації,— раптом сказав секретар міськкому, зняв пенсне, і очі його, без звичного захисту, подивилися на співбесідника з дитячою посмішкою.— Це вам, здається, належить класична фраза, що тютюн шкідливий, а молоко корисне?

Анна зашарілася.

— Хто ж це вам наплескав? Серг... Я хотіла сказати: секретар райкому...

— Чому ж «наплескав»? Інформували... І я дуже радий, що ви змінили свою думку. І відносно радіо ви маєте рацію. Але важко це, Анно Степанівно. Дуже вже багато треба: електромережа, телефон, радіостанція. І все заново.— Він помовчав, хруснув суглобами пальців і раптом спитав: — Адже ви в одній квартирі з Куровим Арсеном Івановичем? Так? Як він зараз?

Тепер уже Анну нічого не дивувало, вона розповіла, як загинула сестра Марія з дітьми і як тяжко переносить це зять: немов підрізаний колос, мовчазний став: «здрастуй» і «бувай» — уся розмова. Випиває... Ледве не замерз одного разу... Дуже вже добре жив він з моєю сестрою. Не давав пір'їнці впасти на неї, і дітей дуже любив, увесь вільний час із ними.

— А у вас є діти? — несподівано спитав секретар.

— Двоє,— відповіла Анна і, глянувши на годинника, занепокоїлась: — Ой лишенько, як уже пізно!

— Так, засиділись... А діти дома самі? І нікого з дорослих? Ну, тоді їдьте скоріш, вас моя машина швидко домчить!—І, розпорядившись по телефону про машину, секретар повернувся до перерваної розмови:— А відносно Курова у мене до вас прохання: спробуйте ви його з своїми дітьми зблизити, га?.. Ну, поспішайте, поспішайте.

По дорозі назад трапилась непередбачена затримка. Машина вже мчала мимо «Більшовички», коли раптом різноголосо загули сирени і майже в той самий момент забухали зенітки. Постать, рішуче розставивши руки, виринула з пітьми, зупинила машину. Патруль зажадав, щоб спустились у бомбосховище. Але раптом усе навколо просвердлив дивний свист, всі разом впали у сніг, а Анна рвонулась у пітьму: діти, діти самі! Наче табун гончих, що кинулись на вовка, гавкали зенітки. Шум то віддалявся, то наближався. Білі мечі прожекторів схрещувались у

небі. Вибухи струшували землю. Десь у пітьмі, і, здавалось, зовсім поруч, посвистували осколки зенітних снарядів. Вони з шипінням заривались у сніг.

Анна нічого не бачила, не чула, не відчувала, вона бігла. Під ложечкою гостро кололо. Кров з шумом билася в скронях. Вона думала: хоча б вистачило сил. Дім був уже недалеко, коли дали відбій. І зразу чорні тіні вирнули з підвалів бомбосховищ. Люди швидко розбігались по під'їздах. Уже на сходах Анна наздогнала своїх. Спереду, рукою намацуючи в пітьмі поручні, йшла Лена. За нею обережно піднімався Арсен Куров з Вовкою на руках. Голова хлопчика в хутровій шапці-вушанці безсило відкинулась, ловлячи ротом повітря, мати широко відкритими від жаху очима дивилась на нерухому фігурку.

— Що? Що з ним? — простогнала вона.

— Чш-ш,— тихо зупинив її Куров.— Заснув. Угрівся й заснув.

Анна притисла до себе Лену. Так учотирьох ввійшли вони в квартиру.

— Ага, мало не забув я, тобі лист,— сказав Куров, вносячи слідом за Анною малого в її кімнату.

Жінка стрепенулась. Нарешті, він, довгожданий! Вона нетерпляче обмацувала в темряві конверт: не листівка, не трикутник із запискою, а товстенний лист, які вона одержувала від чоловіка в перші тижні війни. Доки Куров укладав малого, вона нишпорила по кутках, шукаючи сірника, але коли сірник спалахнув, нерозірваний конверт був байдуже кинутий на підлогу. Він був підписаний не чітким, гарним почерком чоловіка, а нерівними незграбними літерами. Лист був від сестри Ксені.

Переживання, втома, розчарування — все одразу відчула Анна. Вивітрились з голови і бесіда з секретарем міськкому, і повітряний напад, і материнські страхи. Вона забула навіть подякувати Курову... Жора, де ти, що з тобою? Може, поранений лежиш на снігу біля одного з відбитих населених пунктів, які називав сьогодні диктор? Може, ти вже й неживий, завалили тебе грудки мерзлої землі?..

Куров постояв коло ліжка, де, розкинувши ручки, спав Вовка, зняв з малого валянки, стягнув шубку, накрив одіяльцем, ще раз поглянув на Анну і, нічого не сказавши, вийшов з кімнати.

Листа Анна прочитала вже пізніше. Ксеня повідомила сестру, що вона й дочка розрахувались на Івановській фабриці й днями виїжджають додому.

19

Мати й дочка Шаповалови повертались у Верхнєволзьк взимку. До того часу залізничники вже відбудували шлях, перешили колію, навели замість зірваних тимчасові мости, й пряля з дочкою їхали поїздом.

Посадка в Москві була важка. Пасажирів виявилось набагато більше, ніж місць у вагонах. Але черговий по станції сам підвів Ксенію Степанівну до гурту льотчиків, що їхали командою, пояснив, що вона депутат Верховної Ради, попросив узяти над нею шефство. Невідомо, що саме — депутатський мандат, чи хороший настрій, як відомо, властивий саме льотчикам, чи надзвичайно вродливе обличчя Юнони Шаповалової — допомогло, але військові виконали наказ чергового якнайретельніше. Один з них встиг зайняти ціле купе, інші, енергійно діючи ліктями й жартами, пропхнули жінок до вагона і, нарешті, останній затримався на пероні і потім подав через вікно багаж. І коли поїзд рушив, мати з дочкою сиділи одна проти одної на зручних місцях коло вікна, а льотчики, не гаючись, вмостивши між сидіннями великий чемодан, мішали на ньому доміно.

Юнона зразу ж приєдналася до гри, а Ксенія Степанівна дивилась у вікно й думала, думала, думала. Може, вона робить необачний вчинок, коли міняє Іваново, де тихо й спокійно, де мала роботу, житло, більш-менш влаштувалась, на зруйнований Верхнєволзьк. І дочку одірвала від хорошої, корисної справи. Та була інструктором у райкомі комсомолу, захопилась новою роботою, виявилась дуже здібною.

Коли проминули підмосковні посьолки, до яких фронт не дійшов, і потяглись місця, які тільки недавно були звільнені від окупантів, Ксенія Степанівна так і прилипла до вікна. Вона знала війну лише із зведень, і тому кожна спалена станція, кожний зруйнований від вибуху бомби будинок, кожне понівечене снарядом дерево, кожна покалічена машина сумом відгукувались у її серці. А коли поїзд затримався на якомусь переїзді і за смугастим шлагбаумом

вона побачила кілька колгоспних саней, на яких, як колоди, навалом лежали замерзлі, напівприкриті брезентом тіла солдатів у чужій, незнайомій формі, Ксенія Степанівна поблідла і скрикнула: «Дивіться, дивіться!»

Лейтенант, що сидів поруч, підвівшись, глянув у вікно, але одразу ж байдуже сів на своє місце і смачно пристукнув доміно по чемодану.

— Це після відлиги, мабуть, на полях зібрали... Ще багато їх тут валяється. Колгоспники на цвинтар за нарядами ховати возять,— пояснив він.

— Як ви можете так спокійно? — дивувалася Ксенія Степанівна.— Це ж люди... були, їх десь жінки, діти чекають.

Військові тільки глянули на неї і знову заглибилися в гру, а Юнона, яка чудово почувала себе в новій компанії, виглянувши у вікно, здвигнула плечем:

— Не розумію, чого ти, мамо, хвилюєшся!.. Дуже добре, що вони мертві. Адже, може, хтось із них стріляв у Марата чи татка чи підпалював нашу фабрику.

Ксенія Степанівна розгублено подивилася на дочку. Юнона була не тільки улюбленицею, але й гордістю сім'ї. Висока, стрункa, з довгастим, м'яким овалом обличчя, вона й справді нагадувала ту, чиє ім'я дали їй батьки в пориві революційного новаторства і ламання церковної косності. Розчервонівшись від вагонної духоти і неприхованого захоплення нею партнерів, вона була особливо гарна. Але й милуючись дочкою, пряля все ж не розуміла, як можна настільки захопитися грою і не помітити того, що вразило її саму.

Поступово поїзд висипав на станціях і полустанках майже всіх своїх пасажирів, і коли вдалині за сивуватими масивами снігів почали вже вимальовуватись неясні контури Верхнєволзька, в вагоні було вільно, лунко, холодно. Забувши про все на світі, Ксенія Степанівна намагалась здаля роздивитись рідне місто. Яке ж воно? Що від нього залишилось?

— Юночка, та подивись же, он уже й димарі «Більшовички» видно! — жалібно попросила вона.

— Зараз, зараз, мамо, хвилиночку! — неуважно відповіла дочка, вдивляючись у складну побудову доміно й ворушачи губами.— Ага, я закрила! Рахуйте!

На поїзд, як хмара, напливав навіс старого вокзалу.

Перон був незвичайно порожній і тому видавався величезним. Ксенія Степанівна стукала вже комусь у вікно.

— Наш дід... Он, бачите, дідуньо нас зустрічає! — радо вигукнула вона.

Дійсно, під самим написом «Верхнєволзьк», виведеним на стіні заокругленої в цьому місці будови, стояв Степан Михайлович. Тут, на цьому воєнному вокзалі, поцяцькованому безглуздими камуфляжними плямами, утиканому комендантськими стрілками й указками, він майже такий, як і був, здавався уламком доброго мирного часу. Коло нього, зіперті на стіну, стояли великі санки.

Старий нетерпляче нишпорив очима по вагонах і, побачивши дочку і онуку, зірвався з місця й підтюпцем побіг їм назустріч, що так не відповідало його поважній зовнішності. Якусь мить він постояв коло них мовчки, нетерпляче переводячи погляд з одної на другу і зовсім не помічаючи льотчиків, які товпились у них за плечима з чемоданами. Висока, худорлява, сутула, Ксенія Степанівна поруч з красунею донькою вражала своєю підкресленою буденністю. Її обличчя і до війни не відзначалось особливою якоюсь вродою, а зараз ще більше змарніло і набуло якогось землистого відтінку. Але на цьому простуватому блідому обличчі трудівниці великі чорні очі, що дивились на батька, сяяли такою турботою, любов'ю, добротою, що льотчики, наймолодші, може, згадавши в цю мить свій дім, своїх матерів, зніяковіло, але з якоюсь задумою в очах посміхнулись.

— Тату! — сказала нарешті Ксенія Степанівна, ховаючи лице на плечі батька.

— Донечко! Повернулась...— Розчулений батько притискав її до себе й так ніжно гладив її волосся, наче це була дівчинка, а не літня вже жінка.

— Мамо, дідуню, мамо, схаменіться. Ми ж не самі,— з сердитим зніяковінням шепотіла Юнона.

— Так, внучко, так, нам уже треба йти,— заметушився Степан Михайлович, беручись вмощувати на санки і зв'язувати речі...

Попрощавшись із попутниками, пряля за звичкою зробила крок у напрямі до шляхопроводу, що вів через колію на привокзальну площу, але батько показав їй ряд трамваїв, занесених снігом аж до вікон.

— Ти, Ксеніє Степанівно, довоєнні звички здай он

туди, в камеру схову... Ми тепер по місту пересуваємся тільки «одинадцятим номером».

Вони пішли не звичною дорогою через місто, а прямо залізничною колією, як ходили в стародавні холодовські часи, щоб не витрачати якогось там мідяка на трамвай.

— Не слухала ти мене, мамо, а я ж говорила: зачекаєм. Для чого поспішати?.. Он навіть трамваї не ходять!— досадувала Юнона.— І чого тобі там не вистачало!

— Свого дому, доню, свого дому! — з хвилюванням, оглядаючись, відповідала мати.— Нічого нема на світі теплішого, як рідне гніздо.

— Так, внучко, дома й стіни допомагають,— підтримав дід.

20

Ксенія Степанівна була вражена, зворушена. Любов і жаль до рідного покаліченого міста так оволоділи нею, що вона часом навіть не чула розпитувань батька про життя в евакуації. Вона сама все розпитувала й розпитувала, жадібно роздивляючись навколо, впиваючись поглядом у кожну руїну, в кожне пожарище, в кожний зримий слід окупації. Долею власної квартири вона поцікавилась якось між іншим і більше про неї й не згадувала, а от про місто хотіла знати все.

— Відбудовується, оживає?..

І батько з задоволенням, наче він сам, своїми руками все це зробив, доповідав: пустили електростанцію, над трамвайною лінією тягнуть мідні проводи — замість тих, що вкрали окупанти; в ткацькій пустили цех автоматів; з вашою прядильнею гірше — дуже вона зруйнована, але й там уже добрі люди працюють на повну силу... А механічний завод! Адже майже все устаткування на Урал вивезли, а він уже працює і щось для фронту виготовляє.

— Ти, поглянь, Ксеніє Степанівно, он як димить!.. Як у старій фабричній пісні: «Коптить димар, робота йде!..» — гомонів старий, показуючи рукою в бік міста. Там, на фоні білястого неба, вимальовувались фабричні і заводські димарі.— Ксеню, адже все прахом лежало, попіл вулицями літав, а зараз зводиться місто, як багатостраждальний Іов у господньому чуді!

— Сам ти, тату, напевне, за роботою скучаєш? — спитала дочка.

— Ніколи мені скучати. Поки наша ситцева на консервації, я на ткацькій примостився на ремонтних роботах, якась користь із мене все-таки є. Тільки для рекліста це, звичайно, не діло. Будильником теж можна цвяхи забивати, але цього ніхто не робить. Правда? Ото ж то. І фабриці нашій стояти без користі теж, я вважаю, ні до чого.— І нахилившись до вуха дочки, він конфіденціально шептав:

— Я вже відносно нашої ситцевої в Москву Йосифу Віссаріоновичу написав. Пишу: якщо ситець не має попиту, можна маскхалати строкаті для розвідників набивати. Ми тут зібралися, навіть крок-взірець йому послали.

Від новин міських перейшли до сімейних. Усіх перебрали.

— А Женя як, загоїлась у неї нога? — поцікавилася Ксенія Степанівна, помітивши, що дід чомусь не каже нічого про свою улюбленицю.

Старий знітився. Відчуваючи щось недобре, дочка перевела було мову на знайомих, але Юнона, яка досі йшла мовчки, зразу ожила:

— А що, що таке, дідуню, з Женею? Щось може, трапилось?

Степан Михайлович почав неохоче розповідати. Вислухавши, Ксенія тільки поцікавилась.

— А що ж той німець, перейшов він до нас чи ні?

— Які ти нісенітниці, мамо, питаєш! — запально кинула Юнона.— Хіба не ясно, що його підіслало гестапо? У нас де — в Іваново, в глибокому тилу,— і то двох розшифрували; літаки на об'єкти скеровували... Ай-яй-яй, ну й справи у вас, дідуню! То ж подумати тільки, була комсомолка...

— Чому була? Вона й зараз комсомолка! — ображено сказав дід.

— Як? Її ще в комсомолі тримають? — вигукнула Юнона.— І це тепер, коли пильність над усе! Та я б з нею за те, що вона водилася з ворогом... Я б її...

Дівчині забракло слів.

— Воно, звичайно, вовкодав завжди прав, а людоїд ні — дипломатично зауважив Степан Михайлович, намагаючись пом'якшити гостроту розмови.— Тільки який же він людоїд: батько — комуніст, Гітлер у концтабір посадив, сам був комсомольцем... Ні, він не ворог.

— Коли на нашу землю зі зброєю в руках прийшов— ворог... Батько — комуніст! Яка нахабна брехня!.. Ну, нехай уже Женька, тут мені все зрозуміло. А от чим тебе, діду, під старість фріци так задобрили?!

Рожеве обличчя Степана Михайловича потемніло.

— Замовчи! — раптом крикнув він, важко дихаючи, і голубі, як ситець, очі його посиніли. Видно було, як старому важко було стримати себе, але він стримався і тільки прискорив крок, щось сердито бурмочучи собі під ніс.

Ксенія Степанівна, яка звикла, що батько завжди врівноважений і витриманий, перелякалась. Але Юнона її сама вже схаменулась.

— Ти, дідуню, не сердься,— ласкаво заговорила вона,— згадай-но, вгорі на газетах раніше що стояло: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» А тепер що написано? А згадай-но! А тепер: «Смерть німецьким окупантам!» А хто цей фріц? Окупант. Бачиш!.. Але я тебе не звинувачую, ти людина літня, безпартійна, ти міг і не розібратись, а от Женьці скажи, щоб вона мені й на очі не наверталась!

За трудною цією розмовою вони незчулись, як дійшли до подвір'я «Більшовички». Власне, подвір'я вже не було: високого, сірого, з набитими вгорі товстими цвяхами паркана, який років вісімдесят огороджував територію фабрики, більше не було, і масивні, бетонні, так звані бавовняні ворота, де в холодовські часи цілу добу вартували стражники, слідкуючи за прохожими,— стояли тепер серед голого поля, за яким підносились величезні прямокутники старих гуртожитків, а ще далі фабричні корпуси.

З високого насипу, по якому йшли супутники, відкривався вид на всю територію. Степан Михайлович ще недавно бачив усе те занесене глибоким снігом, де рідко ступала нога людини, а тепер захоплено дивився, як на голубому небі розпливається дим, як у звичних напрямах ідуть машини, поспішають люди, як грається і гомонить дітвора.

А Ксенії Степанівні здалося, наче прийшла вона в лікарню навідати знайому, яку звикла бачити квітучою, енергійною, і побачила її безсило розкинутою на ліжку, виснаженою, до невпізнання схудлою, ледве живою. Тільки ці зміни — яма на місці, де був паркан; діра у високому димарі; осколок корпусу прядильні, що нагадував прогнилий зуб; паровоз, що лежав догори колесами й схожий був на собаку, підстреленого хуліганами,— лише ці

зяючі рани впадали їй в очі. Важкий клубок підкочувався до горла.

— Ви подивіться, якої страшної шкоди завдали гітлерівці фабриці, а ви з ними чаювали! — з докором кинула Юнона, поглядаючи на діда.

— Пішли, тату, що вже тут дивитись,— зміненим, наче застудженим голосом сказала Ксенія Степанівна і, знову взявшись за мотузок санок, пішла швидше. Тепер вона, одвернувшись від фабрики, дивилася туди, де під вагою снігу стояли сосни так званого Малого гаю. Вони не змінились і, дивлячись на ці дерева, Ксенія Степанівна згадувала картини далекого й близького минулого.

...От свято жінок-мироносиць, одержавши з корівниць платню за зібрані для них протягом року помиї, на ці так звані «помийні» гроші в складчину гуляють у цьому гаю мешканки спалень. Це їхній день. Чоловікові, якщо він не гармоніст чи балалаєчник, краще туди в той день не потикатись. Від узлісся до узлісся п'яні жіночі голоси, надриваються гармонії. Дріботять підбори черевиків. Навперебій зринають частівки, одна одної пустотливіші. І десь тут зі жменькою насіння в хустинці кружляє дівчинка Ксеня й теж танцює на полянці, теж тоненьким голоском пищить частівки, наслідуючи дорослих...

...От іде по цьому гаю Ксенія Калініна, в потрісканій і полинялій шкірянці й у червоній косинці, з юнаком у гостроверхій будьонівці, з обшарпаними полами, в обмотках і великих, не по нозі, американських черевиках, знятих із якогось біляка. Рання весна. Під ногами чавкає вода. Тривожно шумлять сосни, які ще не прокинулись остаточно від зимового сну, і зорі мерехтять на чистому голубому небі. Повільно навпростки, цілиною йде пара. Обоє мовчать. Тільки руки їх, грубі робочі руки, промовляють красномовно, палко й ласкаво...

Та ще вечір перед 1 Травня, що збігся того року з великоднем. Весело, з факелами, з піснями суне сюди фабрична молодь. Маївка. Комсомольська маївка. Розбуджений ліс шумить у передвесняному чеканні. Подекуди, наче забуті закоханими дівчатами хустинки, біліють плями нерозталого ще снігу. Запаморочливо пахне відігрітою землею. І коли з пітьми долинає урочистий відгомін святкових дзвонів, тут, на площі, перед спортивним стадіоном, спалахують багаття, й летять туди старі, засиджені мухами й тарганами, темні від кіптяви ікони, забрані в цей день

з якихось пропахлих оливою кутків. А потім на дощаній естраді, яка пахла живицею, йде антирелігійний спектакль. Ксенії Калініній і Пилипу Шаповалову, як старим, свідомим комсомольцям, доручили, звичайно, найневигідніші ролі: вона — затуркана бабуся, він — хитрий сільський піп. Коли закривається завіса, «баба» і «піп» солодко цілуються за кулісами, розмазуючи по обличчі саморобний грим, що пахне столярним клеєм.

Тихе подзенькування над головою повернуло Ксенію Степанівну до дійсності. Залізничний насип перетинала тут канатна дорога, що тягнулась від торфяних складів через річку до електростанції, що стояла на березі Тьми. По канату рухалась вагонетка з торфом. І над нею Ксенія Степанівна побачила чорну фігурку, що погойдувалась на величезній висоті. Степан Михайлович, закинувши голову, теж замилувався верхолазом, що здавався знизу павучком на тоненькій павутині.

— Бачила, Ксеніє? От якби Гітлеру на цього хлопця подивитись. Він би злякався, на яких людей замахнувся!..

— Але то, тату, не хлопець! Дівчина, слово честі, дівчина,— сказала Ксенія Степанівна, примруживши очі на вітрі.

— Та ходім, ходім! — квапила Юнона.— Я зовсім замерзла.— А коли їм пощастило спустити санчата з насипу вниз, і всі зупинились перепочити, вона додала з докором.— Хоч ти, мамо, й депутат Верховної Ради, вчинки твої нелогічні. Ну для чого, скажи на милість, для чого ми сюди приперлися?

21

Коло дверей у відому вже нам квартиру Степан Михайлович не витримав і повторив дотеп, що з деякого часу став у сім'ї Калініних фамільним, так би мовити:

— От, Ксеню, твій терем-теремок... Тук-тук, хто тут? Я, мишка-норушка, та я, ропуха-квакуха, а ти хто? А я зайчик-побігайчик, пустіть мене жити... Бачила, дим з комина валить? Це, так і знай, мишка-норушка та ропуха-квакуха, зайця чекаючи, кімнату обігрівають.

Двері відчинилися самі.

— Анно! Анюсю!

— Ксеню!

Мовчки обнявшись, сестри притислися одна до одної, та так і завмерли, доки дід і онука заносили чемодани. Столову — велику кімнату, що краще за інші збереглася,— вирішили залишити для господині. Сюди заздалегідь занесли усі вцілілі меблі: масивну слов'янську шафу, комод, ліжка, етажерку для книжок, яку власноручно зробив колись Пилип Шаповалов, та інші меблі, знайдені в сараї. Вимита підлога була ще волога. Двері, вікна — все старанно витерте. До чаду, що завжди буває у приміщенні, коли воно опалюється тимчасовою грубкою, примішувався ще й запах лугу й мила.

Перед грубкою на саморобному деці лежала купка цегли, стояла каністра з гасом.

— Зараз ми тепла додамо,— сказала Анна, і сестра з подивом побачила, як та вправно, в певному порядку кладе в грубку цеглини, попередньо змочивши кожну гасом. Потім вона всунула туди складену газету й витерла сірника.

— А дрова? — спитала Ксеня, спостерігаючи за сестрою.

— Дрова в лісі.

На здивування приїжджих, газета, а за нею й цеглини спалахнули. Над ними заворушилось червонувате масне полум'я. Анна весело розсміялась, як уміла вона сміятись, коли була в доброму настрої,— голосно, заразливо, так що всі мимоволі усміхнулись.

— Не бачила, Ксеню? Біда навчить... Нічого не зробиш, дров нема, а трофейним гасом хоч залийся.

В кімнаті швидко теплішало. Ксеня обійшла квартиру, похвалила, що добре розмістились, і жалкувала, що не можна зараз після дороги скупатися в гарячій ванні. Ванна! Анна тільки посміхнулась, згадавши, в якому стані застала вона її, коли того вечора прийшла сюди, і скільки довелось потім Курову винести тої гидоти... А Юнона, спритно розпакувавши чемодани й розклавши білизну й одяг на поличках і в ящиках слов'янської шафи, раптом спитала:

— Тьотю Анно, а чому у вас скрізь так брудно?

— Брудно?.. Ми з Леною сьогодні все тут майже вилизали.

— А це? — дівчина провела рукою по стіні, показала бруд на пальцях.— Яка ж чиста була квартира!..

Анна здивовано подивилась на дівчину.

— Нелегко тобі, мила, тут буде, коли ти кіптяви від бруду відрізнити не можеш... Стін же не вимиєш.

— Ні, ні, тут у вас чудовий терем-теремок,— втрутилася в розмову Ксенія Степанівна, почувши в голосі сестри сухі, холодні нотки.— Чудесно! І грубка... Хто ж це придумав палити цеглу?

— Та все ж Арсен Іванович,— переходячи на звичний свій тон, відповіла Анна.— Та Вовка — його права рука. Він у нас старший кочегар.

— А де ж сам Арсен Іванович?

— Де ж, як не на заводі,— втрутився в розмову Вовка, який героїчно гриз закам'янілий пряник, подарований йому тіткою Ксенею.

— І все ще випиває?

— Хто ж його знає, не бачимо ми його тепер,— відповіла Анна.

— Він тепер тільки по маленькій, з перевтоми,— повідомив Вовка.— Без цього робочому чоловікові не можна.

— А ти, шибенику, звідки знаєш? — сплеснувши руками, захоплено промовив дід.

— Дядя Арсен сам говорив. Ми з ним дружки...

Слідкуючи за тим, як широке чадне полум'я облизує в грубці цеглини, Ксенія Степанівна, зітхнувши, сказала:

— А в мене все Марія з голови не виходить. Така вже вона була, що мертвою її трудно й уявити. Здається, ось відчиняться двері й «здрастуйте, дівчата». Пам'ятаєш оце її «дівчата»?.. Так, таку дружину Курову важко буде знайти...

— Він і шукати не буде,— теж замислено зауважила Анна.

— Думаєш?

— Знаю. Однолюб. Добре, зараз до дітей моїх прив'язався, а то зовсім був закам'янів.— І, наче відриваючись від якихось своїх невисловлених дум, Анна сказала:— Діду, діти, ходімо... Їм з дороги треба відпочити.

Коли всі вийшли, Ксеня довго сиділа біля грубки, простягнувши до тепла ноги в панчохах, ворушачи пальцями. Здавалось, вона куняла з розплющеними очима. Але раптом усміхнулась і сказала:

— Ні, Юноно, ти помилилась... Велика це для людини радість — повернутись додому.

22

В той день, коли гітлерівська авіація, що давно вже не навідувалась у Верхнєволзьк, раптом зробила масирований напад на місто, Арсен Куров лежав у своїй кімнаті на ліжку абсолютно байдужий до всього. Такий стан буває на похмілля в питущих людей, що не стали ще алкоголіками. В роті було сухо, неприємно, в голові — шуміло. Не тільки кожний рух, а навіть думка викликала відчуття фізичного болю. Але мозок працював чітко, й огида до самого себе, до своєї немічності, до свого безсилля терзала Арсена набагато більше, ніж фізичні страждання.

За стіною про щось голосно сперечалися діти Анни. Не можна було спокійно слухати їхні дзвінкі голоси, тим більше, що Вовка дуже нагадував Курову сина Гриньку. Сховавши голову під подушку, Арсен спробував заснути. Коли це раптом завили сирени, майже одночасно озвалися зенітки й рухнула перша черга бомб. Бомбування? Арсен повернувся на другий бік, байдуже заплющив очі. Але крізь завивання й гуркіт він все ж почув, як у сусідній кімнаті перелякано закричав хлопчик і як, намагаючись перекричати всі звуки, Лена, наслідуючи матір, твердо умовляла:

— Не кричи, дурненький! Хіба криком допоможеш? Ну, обніми мене за шию рукою, отак...

Знову почувся завиваючий свист. Глухий удар сколихнув будинок, він здригнувся, наче стояв на драговині... Вже з передньої доносились розважливі слова:

— Притиснись до мене, притиснись. Отак. Вони вже полетіли і бомб у них більше нема, всі викидали...

Наче вітром здмухнуло з ліжка Арсена, викинуло з кімнати на темні сходи, де ледь помітно вимальовувалось дві фігурки. Вони непевно й боязко спускалися вниз. Куров підхопив обох дітей, притис до себе, обережно поніс униз. Він мить тому може навіть бажав, щоб сліпа бомба разом покінчила з усім, що його мучило. А тепер, з дітьми на руках, Арсен тремтів від самої думки про який-небудь випадковий осколок. Коли на мить стало тихо, він просто по кучугурах снігу побрів через вулицю, спустився в бомбосховище й сів на якийсь ящик. Вовка нагрівшись, одразу заснув, поклавши голову Арсену на плече.

Навкруги гуркотіло, бухкало. Промерзлі стіни підвалу тремтіли. В напівтьмі чулися зітхання. Хтось плакав. Ма-

теринський голос, ніжний навіть тепер, заколисував дитя, що розплакалось. Куров сидів не ворушачись, заплющивши очі, і вільною рукою гладив голову Лени, яка притулилась до нього. Він уявляв, що поруч не племінники, а його власні діти, які шукають у нього захисту. Він знав, що це не так, але йому хотілось, щоб тривога продовжувалась якнайдовше, щоб безконечно тягнулось це дивне, ніби сном навіяне відчуття.

Але навіть коли сирени проголосили відбій, відчуття це пройшло не зразу. З ним були діти, і вони вимагали турботи. Вміло й обережно, щоб не розбудити малого, Арсен зав'язав Вовці кашне, спустив вуха шапки, обережно взяв на руки, велів Лені застебнутись. Втрьох вони рушили до виходу.

Мешканці, що стовпились коло під'їзду, збуджено обговорювали напад. В центрі стояла дівчина з загону ППО. Вона тільки що злізла з даху й розповідала новини: збито три бомбардувальники... Три, а може, навіть і чотири. За три вона ручається, прожектори провели їх до самої землі... Один шубовснув прямо в Тьму недалеко від електростанції. Два льотчики вистрибнули з нього... У світлі прожектора вона бачила, як літаки приземлились десь у Малому гаю... Туди вже помчали машини з винищувачами.

Але новини не справили враження на Арсена Курова. Він був сповнений тим дорогим, знову здобутим почуттям, яке повернулось до нього в сирому бетонованому підвалі. Голова сонного Вовки лежала у нього на плечі. Хлопчик сопів йому в вухо, Лена перелякано тримала його за руку. Боячись відірватись від цього дитячого тепла, Куров проніс свій дорогий вантаж мимо мешканців, став підніматись по сходах, і тут їх наздогнала Анна...

З того, власне, й почалося повернення Арсена Курова до життя. А втім, роздумувати було ніколи, стільки на нього навалилось тоді роботи.

23

Зате Анна довго над тим роздумувала. Важко давалась їй «найцікавіша», за виразом Сєвер'янова, професія партпрацівника. Одна справа — бути членом бюро, виконувати якісь певні, конкретно визначені обов'язки, інша — секретарем, тримати в руках усі нитки фабричних справ,

постійно мати на увазі всіх комуністів, уміти вгадати, чому захандрив один, чому нервує інший, чим пояснити якийсь поганий вчинок третього, а головне, вміти так злитися з фабричним колективом, щоб відчувати, як б'ється його серце, розуміти, чим люди живуть, вловлювати найменші зміни в настроях.

Все, що легко, природно йшло у покійного Вєтрова, Анні давалося з великими труднощами.

Зовні все було ніби добре. Кмітлива, наполеглива, вона завжди вчасно проводила збори, незважаючи на тяжкі часи, розгорнула партійне навчання, членські внески парторганізація ткацької здавала одна з перших, протоколи велися справно. Але Анні цього було мало. Вона розуміла, що не вистачає чогось найголовнішого, що дозволяло її попереднику якось легко, навіть непомітно впливати на все фабричне життя. Чого бракує, Анна не знала й сердилась на себе, на Сєвер'янова, який переконав її йти на партійну роботу, і навіть на комуністів, які виявили їй довір'я... Одного разу, найгостріше відчувши свою безпорадність, Анна вирішила йти в райком із заявою про відставку. Щоб потім не роздумати, вона подзвонила Сєвер'янову і просила прийняти її.

— Чого так негайно, димар у вас на фабриці падає, чи що? — спитав по телефону насмішкуватий голос.

— Замучилась, не можу!— сердито залементувала Анна.— Звільняйте, не вийшло з мене партпрацівника.

— Ай-яй-яй, ай-яй-яй! — голос у трубці звучав усе більше насмішкувато.—От що, Калініна, зайди в медпункт, випий валер'янки. Чуєш? А якщо до вечора не допоможе, заходь — порадимось.

В призначений час Анна була в райкомі. Тут теж жили на казарменому становищі. В одній з кімнат на гасничці смажилась яєчня. З дверей другої пахли ліки. Там, на дивані, весь спітнілий, лежав хворий, а коло нього знайомий Анні інструктор на власному письмовому столі прасував електроутюгом штани. Побачивши секретаря ткацької, яка так несподівано з'явилась тут, він ойкнув і присів за столом. Анна зробила вигляд, що нічого не помітила, пройшла мимо, прямо в кабінет Сєвер'янова.

Той, осідлавши свого короткого носа старечими в металевій оправі окулярами, старанно підписував партійні квитки.

— А-а, брату Карамазову з ткацької фабрики,— ска-

зав він, показуючи кінчиком ручки на вільне крісло.— Ти тут попсихуй на самоті, а я тим часом закінчу цей стосик... Завтра вранці треба вручати.

Ручка знову повагом опускалась у квадратну чорнильницю зі спеціальним чорнилом. Підписані партквитки перекладались з одної купки на другу. Так продовжувалось, поки одна з купок не зникла. Тоді Сєвер'янов зняв окуляри, вдоволено погладив стосик.

— ...Сорок два, Анно, сорок два нових комуністи.— Потім відсунув квитки вбік, по-хлоп'ячому почухав потилицю й раптом сказав схвильованим і таким не властивим для цього насмішкуватого чоловіка голосом:— Найтрагічніші дні переживаємо, а партія росте... Адже як воно зі всіма партіями виходило: успіх, перемога, влада — приплив. Повернулась історія до них спиною — втрачають членів, усе розпадається. А в нас усе навпаки, чуєш, Аню?.. Весь фашизм на нас посунув, відбиваємось так, що спина тріщить, люди коло верстатів падають, жменька того пайка, а партія росте. Думала ти коли-небудь про це? — Він поклав пухку, в ластовинні руку на купку партквитків.— Сорок два за півмісяця. Було так до війни? Хіба тоді, коли помер Ленін, під час ленінського призову...

— А до мене вчора мама привела Звягінцеву Віру Сергіївну, котушницю — маленька така, ти її, мабуть, пам'ятаєш, з наших, корінних... Двох синів убито, й чоловік в евакуації помер. «Хочу, каже, в тяжку годину...»— Анна так розхвилювалась, згадуючи цей епізод, що схопилася з крісла і заходила по кімнаті. Але Сєвер'янов, насмішкуватий Сєвер'янов, якому й міськкомівські боялися потрапляти на зуби, сам, нахилившись, щось нишпорив під столом, а коли підвівся, тільки й спитав тихенько:

— Може, розмову?..

Анна мовчки потисла йому руку й пішла, роздумуючи, випадково все це так вийшло, чи, може, хитрий секретар райкому нарочито підстроїв?

Для того, щоб заспокоїтись після якоїсь невдачі чи відпочити після важкого засідання, Анна іноді йшла в цех, доставала в шафі свій комбінезон, забирала інструменти і йшла туди, де працювала одна з колишніх її бригад. Ремонтники зустрічали її весело. Лунала жартівлива команда:

— Струнко!.. Начальство йде.

Завжди траплялось так, що приходила вона вчасно, завжди знаходилась робота, треба було дати якусь

пораду. Тут Анна знала все. Зразу поверталася впевненість. Наче гралася з інструментом. Знову ставала вона такою, як колись, швидкою, задерикуватою, кмітливою й дотепною. Отут, у майстерні, коло лещат, з терпугом у руках і знайшов її одного разу Сергій Сєвер'янов, невдовзі після їх вечірньої бесіди в райкомі. Він не зміг до неї додзвонитись, а оскільки справа була негайна і ткацька від райкому була зовсім недалеко, секретар сам зайшов сюди.

Побачивши Анну Калініну коло лещат, Сєвер'янов деякий час мовчки спостерігав, як вправно вона працювала. Дехто із слюсарів запримітив уже його. Оцінивши незвичайність події, вони переглядались, посміхались, чекаючи, що буде далі. Насмішкуваті вогники вигравали в білястих очах Сєвер'янова. Товста нижня губа його іронічно випнулась.

Постоявши, він підійшов до лещат.

— Ану, Анно Степанівно, поясни, над чим ти тут трудишся? — спитав він, замість вітання, й нахилився, роздивляючись короткозорими очима затиснуту в лещата деталь.— Ага, зрозуміло.— Він поклав на верстат свою хутрову куртку, капелюх, взяв з рук розгубленого секретаря парткому терпуг, став коло лещат і точним рухом продовжив з того місця, на якому зупинилась Анна.

Секретар райкому коло лещат! Це вже подія! Слюсарі облишили роботу. Кілька цікавих фізіономій зазирало в двері. Сєвер'янов продовжував працювати, наче нічого й не помітив. Анна зніяковіло тупцяла біля нього в полинялому своєму комбінезоні, з «чортової кожі» з високо засуканими рукавами. Натовп біля дверей збільшувався.

— ...Сергію Никифоровичу, незручно... люди,— крізь зуби, тихенько говорила вона.

— А чому незручно? — голосно перепитав Сєвер'янов, здивовано піднімаючи короткі рудуваті брови.— Секретарю парткому зручно, а секретарю райкому ні... В мене, Анно Степанівно, диплом інженера-механіка. От що, друзі,— звернувся він до слюсарів, які збагнули, куди він хилить. Вони вже й самі почали під'юджувати.— Чи нема у вас зайвої спецівки? Я свій кабінет на замок — і до вас. У вас як працюють, акордно? Од виробітку?

Слюсарі посміхались, зуби їх біліли на масних обличчях.

— Приходь, Сергію Никифоровичу. Приймемо... Заробіток тепер добрячий.

Навіть піт виступив у Анни на переніссі. Карі очі її гнівно дивилися на секретаря райкому, але той, продовжуючи роботу, безтурботно бесідував з навколишніми.

— Кінчай, кінчай цей спектакль,— шепотіла Анна.

Нарешті він поклав терпуга і, наче нічого особливого не сталось, взявся витирати руки клоччям, яке йому подав хтось із робітників.

— Ну що ж, теж правильно,— з благодушним лукавством відповів він.— Кінчати то й кінчати... І візьмемось, Анно Степанівно, за ту справу, яку нам з вами доручили комуністи...

За кілька хвилин вони були в кімнаті парткому, відгородженої застекленими стінами від великої зали браковочної. Анна, переодягнена в свій звичайний костюм, з лицем і руками, розчервонілими від холодної води, з потемнілим волоссям, змоченим під час умивання, ходила по кабінету, а Сєвер'янов сидів за її столом і спокійнісінько палив цигарку.

— Ні, це неподобство, це казна-що... Тут не комсомольський клуб, і я не дівчисько, щоб мене при всіх людях отак розігрувати. Посмішив народ і задоволений... Ні, Сергію, я тобі цього не прощу!

— Не розумію, чого ти сердишся,— з невинним виглядом говорив Сєвер'янов.— Жіночий егоїзм найгіршого гатунку та й годі. Що ж, на фабриці ще для одного лещат не вистачить?

У Анни аж сльози навернулись на очі. Сєвер'янов знав, що це були за сльози. Він одразу посуворішав, з обличчя зникла посмішка. Воно стало черствим, холодним. Зразу кудись зник Сергій Сєвер'янов — жартун, баляндрасник, майстер залицятись до дівчат, веселий товариш комсомольських років, і з'явився секретар райкому Сергій Никифорович, якого в районі поважали й побоювались.

— От що, Калініна, за цехом скучаєш — це я розумію. Робота не клеїться — розумію. Втомлюєшся з незвички — це природно...

— От і звільняйте. Хіба я не бачу, що решетом воду ношу? Кручусь, верчусь, потом умиваюсь, а толк який? «Найцікавіша професія». Може, вона й цікава, а в мене до неї нема таланту.

— Ти, товаришко Калініна, на слюсаря скільки вчилась?

— Чого питаєш, разом же ФЗН кінчали.

— Вірно, три роки ми з тобою провчилися і вийшли слюсарі-ремонтники третього розряду. А ти хочеш у таку професію, як партійна робота, зразу, як у трамвай, вскочити. Мало того, мрієш зразу стати такою, як Вєтров Микола Іванович. Може, скажеш, що не мрієш? Мрієш. А забула, що Вєтров сім років на партійній роботі був, та перед тим п'ять років в армії комісарив... Зразу, Анно, й цапа за бороду не скубнеш.

І знову в білястих очах Сєвер'янова засвітилися насмішкуваті вогники. Анна, яка знала інший, фабричний, смішніший, варіант цієї верхнєволзької приказки, мимоволі усміхнулась.

— А чому прийшло сюди начальство?

Сєвер'янов допалив тим часом цигарку до самого кінця і, здавалось, висмоктував тепер дим прямо з пучок пальців. Цим він теж нагадував колишнього Сергія, заядлого курця, в якого завжди не вистачало на тютюн грошей.

— Ти в міськкомі з першим відносно радіовузла говорила? — спитав він, кинувши нарешті недокурок в попільницю.— Ну, так от: схвалено, велено діяти. Почали діяти. Скрізь обшарили — апаратури нема, дістати ніде. Не виробляють. Одна надія — військові. Я й там добивався — не вийшло. Сухар якийсь там полковник: «Ніяк не можна, не положено...» «Маємо, але дати не можемо: наказ нульнуль...» і таке інше.

— Ну, а я ж тут до чого?

— Як до чого? — сплеснув руками Сєвер'янов.— А хто у нас найсимпатичніший секретар парткому в районі? Анна Калініна. От їй райком і доручає роздобрити цього «ніяк не можна». Сама ж переконала начальство, що ткалі жити не можуть без радіо. Ти не смійся, я серйозно.

Анна усміхалася з іншого приводу. Їй дуже сподобалось, що пропозицію, яку вона так, між іншим, висловила в розмові з секретарем міськкому, не забули, врахували й оцінили. Її вже пробують реалізувати. І ще більше здивувалась вона і зраділа, коли продовжуючи розмову, Сєвер'янов ніби зненацька повернув її на Арсена Курова.

— Ну, як він зараз? Усе гітару терзає?

— Та наче ні, не бачимо ми його. Цілі дні на заводі, іноді й ночує там.

— От-от,— задоволено сказав Сєвер'янов і знову перейшов на жартівливий тон.— Ти, Аню, з зятем не церемонься,— хай по господарству допомагає, з дітьми поси-

дить, ну, а ввечері і на чайок запроси... Треба відігрівати душу чоловікові, а чайок для такого діла кращий, ніж горілка.

Анна великими очима насторожено дивилася на співбесідника.

— Сергію, скажи мені, тільки чесно, без оцих своїх хаханьок... Про Курова це ти сам, чи теж подзвонили? Ну, говори ж, мені це дуже важливо знати.

Сєвер'янов нахмурився і неохоче відповів:

— Ну, не сам... Перший цікавився, і не по телефону, а після бюро ми з ним бесідували.

Анна заплескала в долоні.

— Чого це ти так радієш? — посміхаючись, запитав Сєвер'янов.

Але Анні важко було це пояснити. Вона почувала, що починає розуміти, чого саме їй досі не вистачало. Ставало ясно, що секретар міськкому, який, здавалось, неуважно слухав тоді її розповідь про справи на фабриці, насправді не пропустив нічого важливого. І як він усе далекоглядно обдумав! От тоді, під час тої бесіди, Аню здивувало, що її просять не поговорити з Арсеном, не присоромити чоловіка, а зблизити його з дітьми. Вона вже переконалась, яким лікувальним виявився той засіб, що його рекомендував секретар міськкому.

Так, тепер вона, мабуть, знає, що їй потрібно. Як висловилась одного разу Варвара Олексіївна, їй «не вистачає серця», уваги до людей, уміння бачити в людях не просто комуніста чи безпартійного, робітника, інженера чи службовця, а насамперед людину з її характером, вдачею, з її думками, мріями, з її радощами й болями, з її лише їй властивими позитивними й негативними рисами. Справді, скільки всього цього було у Вєтрова! Чи не в цьому й полягала його сила?

Анна вирішила виховувати в собі цю рису. І незабаром багато дечого з того, що гнітило її, стало зрозумілим. Оця справа про рукоприкладство. Симпатії, як і раніше, були на боці Лужникова. Але, знову все зваживши, знову задушевно, неофіціально розмовляючи з Зайцевим, Анна виявила вже не сам факт і обставини справи, а чи хотів він, говорячи такі обурливі для Лужникова слова, образити воїнів Червоної Армії. Тепер з певністю можна було сказати, що він цього не хотів. Двоє його синів воювало. Одним із них, офіцером флоту, механік дуже пишався.

Зайцев знав, що Лужников — учасник громадянської війни, дуже переживав, що його не беруть в армію. Зайцев знав про це. І тоді Анна зрозуміла, що справжньою причиною суперечки була майже фізіологічна заздрість худенького, хворобливого чоловіка міцному, який узимку купається в ополонці і, хоч був зовсім не молодий, тримав під столом старовинну гирю, з якою робив вправи у вільну хвилину.

Обдумуючи все це, Анна зрозуміла, що обидва змінники однаково винні в тому, що трапилось. І доповідаючи загальним зборам рішення бюро, вона сама порадила змінити його, винісши обом стягнення: одному за його неприпустимі, але сказані необдумано, згарячу слова, другому — за таку відповідь на них, яка не до лиця комуністові.

Одностайне схвалення нової пропозиції і особливо те, що за неї проголосував і Слесарєв, знявши тут же свою, окрему, думку, здалось Анні першою справжньою перемогою в її новій професії.

24

Нові обов'язки вже менше обтяжували Анну. Було нелегко. Стомлювалась. Але вранці її вже тягнуло пірнути з головою в справи, щоб знову й знову перевірити набуте уміння. Тепер вона знала, що в партійній роботі велике складається інколи з незначних, часто на перший погляд навіть смішних дрібничок і, навпаки, ці дрібнички, як піщинка в оці, можуть заважати у великих справах, впливати на настрій сотень людей.

...З такими думками йшла вона одного разу по залу ткацької. Коло вікон, уздовж стін, пашіли жаром грубки. Але на вулиці було холодно, і вони мало допомагали. Навіть іній не розтавав на чавунних станинах. Проходячи повз молодих, нещодавно навчених ткаль, Анна помітила, що племінниця її, Галя Мюллер, сміється, аж заливається, щось викрикуючи на вухо своїй подрузі, худенькій, конопатенькій Зіні Кокіній. Обидві вони прийшли на фабрику після закінчення дев'ятого класу середньої школи, обидві виявилися дівчатами кмітливими. За кілька тижнів вони так оволоділи справою, що їх поставили коло верстатів.

— Чого це ви, кози, кихкотите? — зацікавилася Анна.

— Тьотя Настя Нефедова...— силкувалася вимовити Галя, давлячись сміхом,—тьотя Настя, ф-ф-ф, цеглу, ф-ф-ф у пазуху запхнула...

— У пазуху, як гаманець,— теж засміялася Зіна, хоч і намагаючись відповідати серйозно.

— Яку цеглу? Для чого?

— Гріється...

Подруги знову аж присіли від сміху.

Настю Нефедову — літню жінку, що в день звільнення міста першою розповіла Анні про загибель свекрухи, всі знали як людину серйозну. Не один раз обирали головою профорганізації цеху автоматів. Її збиралися тепер рекомендувати на посаду голови загальнофабричного профспілкового комітету. Тому розмова молодих ткаль особливо зацікавила Анну. Вона пішла на гніздо Нефедової й переконалась: дівчата не збрехали. Настя, як і більшість ткаль у ті дні, працювала в лижних фланелевих штанях, у валянках. Але туго підперезаний ватник якось дивно випинався у неї на животі.

— Що це в тебе? — спитала Анна.

— Наскрекотали сороки, — усміхнулась Нефедова. — Цегла, Аню, цегла. Страждаю від недокрів'я, холодно мені... От нагріваю цеглину на грубці та й кладу в пазуху. Від неї тепліше.— Вона поправила волосся, що вибилося з-під косинки і, бачачи, що Анна не сміється, вела далі:— Ми ж, як папанінці на крижині: пальці замерзають, як присукувати? За станину візьмись — примерзає. А я руку за пазуху всуну, погрію й кума королю... Дівчиська, звичайно, сміються, в них кров грає, а старіші розуміють.

Нефедова говорила, наче виправдовуючись перед кимось, але Анна замислилась над цим дивним з першого погляду способом грітися. Багато дечого здолали ткалі: і котельня почала працювати під відкритим небом, тільки трохи захищена від негоди брезентом, і розбомблені верстати навчилися відбудовувати, збираючи один з двох, а то й з трьох покалічених пожежею. І ось наперекір усім відомим досі законам технології працювала ця величезна зала, де ранками вітер піднімав сніжок, що нападав за ніч у щілини між фанерними щитами. Але одного не перемогли — холоду. Відбудова складної опалювальної системи вимагала кропіткої праці. Грубки не в змозі були відбити наступ морозу. Робітницям видали лижні фланелеві

костюми. Але мерзли пальці. Старіших, хто не міг у вільну хвилину погрітись гімнастикою, холод проймав до кісток.

Ні, зовсім не смішною й не безглуздою видалась Анні дивна витівка з цеглиною.

— А де ти свою цеглу гріеш, Настасіє Зінов'ївно?

— Там, коло грубки. У вільну хвилину всі до вогню бігаємо, там і грію.

Анна пішла до розпеченої грубки. Кілька ткаль стояли там, простягнувши до тепла замерзлі руки. Зразу почулися голоси:

— Ага, й начальство замерзає.

— Ти, Анно Степанівно, на цьому льодовнику потанцювала б стільки, скільки ми, тоді знала б, де раки зимують... Он Настя Нефедова від холоду цеглу в пазуху пхає...

— Ану, і я спробую,— вирішила Анна. Вона поклала цеглину на гарячу грубку, нагріла її, потім загорнула в хустку й запхнула за жакет. Цеглина була важка, але через тканину вона добре гріла. Анна нахилилась до верстата, зробила кілька звичних рухів. Заважає, звичайно, але працювати все-таки можна. Тепло сторицею відшкодовувало незручності.

— Смішно, але це не безглуздя,— замислено сказала Анна, звертаючись до ткаль, які грілися коло грубки.— Ніж насміхатися, спробували б.

І коли через півгодини муляри, які закладали вирву, повернулися на місце роботи, цегли, що вони приготували вранці, не було. Коло грубок стояв веселий гамір. Зі сміхом і жартами тут «освоювали» грілку Нефедової.

Під час перерви відчинилися двері директорського кабінету. На порозі з'явилась Анна, тримаючи під руку зніяковілу ткалю.

— Слухай, Василю Андрійовичу,— почала вона одразу.— От ми тут б'ємось, як людей нагріти. А вона, уяви собі, розв'язала це питання.— І піднімаючи цеглину, загорнуту в ганчірку, секретар парткому переможно вимовила: — «Грілка Нефедової!» — техніка на грані з фантастикою.

Тільки коли всі, хто був у кабінеті, з подивом втупилися в закоптілу цеглину, Анна помітила, що це не свої, фабричні люди, а якісь незнайомі, навіть не місцеві.

— Познайомтесь, це наш секретар парткому товаришка Калініна,— стримано рекомендував Слесарєв, явно невдо-

волений з того, що Анна так безцеремонно перебила ділову розмову.— А це ось товариші з наркомату... Вони привезли нам проект відбудови фабрики і, як бачиш, навіть макет.

На двох присунутих один до одного креслярських столах розмістилась купка крихітних будов. Серед них неважко було знайти вцілілі цехи. Але якими незначними здавались вони, навіть новий цех автоматів, поруч із комплексом майбутніх споруд, які займали значно більшу територію, ніж колишня фабрика. Всі вони були з бетону й скла. Рука модельєра для більшої наочності обрамила будови малюсінькими деревцями, розбила перед ними квітники. Секретар парткому й ткаля, як побачили все те, так і завмерли, забувши навіть, чого прийшли.

— Гарно? — спитав Слесарєв, ляскаючи резинками своїх сатинових нарукавників. Навіть він, цей спокійний чоловік, здавався схвильованим.

— Це наша фабрика такою буде? — впівголоса спитала Нефедова, в якої навіть губи затремтіли.

— Вам подобається? — поцікавився старший за віком гість — високий сутулий дідок із задертою клочкуватою борідкою. Весь час із острахом поглядаючи на цеглину, яку, розглядаючи макет, Анна притискала до себе, наче сумочку, він явно побоювався, щоб та, вислизнувши з рук, не впала на всі ті з ювелірною старанністю виготовлені будови. Потім з тим дещо божевільним виразом на обличчі, з яким старі поети читають свої вірші, він взявся пояснювати план розміщення устаткування, роздягалень, умивальників, червоних кутків. Усе було задумано за останнім словом техніки: багато сонця, повітря, світла.

— Красуня,— шепотіла Нефедова, дивлячись на макет, а Анна, в свою чергу, допитливо дивилася на схвильовану ткалю.

Раптом збуджено піднісши цеглину, вона вигукнула:

— От що, товариші, все це треба народові показати! Давайте виставимо де-небудь на видному місці, де зміна йде... Хай люди в свій завтрашній день дивляться — радіють.

— Завжди ти, Калініна, квапишся. Начальство ще не прийняло, а ти — народові показати,— невдоволено пробурмотів Слесарєв, який ніколи не схвалював цієї постійної гарячковості секретаря парткому.— Нарком же ще не затвердив, це, так би мовити, ескіз. Ще будуть зміни.

Але Анну важко було переконати. По тому, як сяяли очі Нефедової, вона вгадувала, як радісно буде людям побачити цю частинку майбутнього. Німець біля Ржави. Його бомбардувальники долітають до фабрики за двадцять хвилин. Зовсім поруч ідуть напружені бої. В наймужнішого — і то інколи серце тьохкає: а що, як гітлерівці повернуться? А тут ось воно, завтра. Про нього думають, його планують, воно вже входить в сьогоднішній трудовий день.

— Ну то й що, як незатверджений... Ми про це й говорити не будемо. Ми цей макет людям на обговорення винесемо. Для них фабрику будують... Це ж можна? — І Анна з найчарівнішою своєю посмішкою підійшла до проектанта з клочкуватою борідкою і навіть ніжно розгладила йому лацкан на піджаку.— Така краса... Покажемо народові, га?

— А чому ж, чому ж? Чудова думка,— погодився старий архітектор, мимоволі посміхаючись у відповідь.— Це, звичайно, як правило, не робиться... Але спираючись на такі авторитетні побажання місцевих організацій, я спробую добитися дозволу... Це буде навіть оригінально. Масове обговорення проекту відбудови фабрики... Це може зустріти підтримку преси...

— Та ще й як підтримають, я певна...— все більше запалювалась Анна.— І яка ж це «відбудова»! До гудзика штани пришиваються. І це подумати тільки, де? На не згаслому ще пожарищі!.. Ні, ні, ви там наркомат переконайте. Впевнена, що дозволить...

— Товаришко Калініна, урочисто обіцяю. Я навіть, знаєте... А що, це теж було б оригінально, я разом зі своїми співробітниками зроблю доповідь про проект для робітників,— сам уже гість доповнював. І раптом спитав:— Тільки поясніть, ради бога, які таємничі властивості має цеглина, яку ви тримаєте?

Анна переглянулась з Нефедовою, і обидві засміялися: такою незначною здавалась ця витівка, порівняно з макетом фабрики, що відбивав останні досягнення техніки.

— Добре, поясню.— І Анна зовсім серйозно зажадала: — Тільки дайте слово, що ні там, у себе в інституті, ні в наркоматі про це анітелень... Адже там у вас, напевне, добре топлять, а коли людям тепло, то вони цього не зрозуміють.

Через кілька днів до тимчасових грубок приладнали спеціальні дека для швидкого й рівного нагріву цеглин, а

в центрі нового червоного кутка, обладнаного в порожньому досі приміщенні браковочної, на столі поставили розкішний макет нової фабрики. Те й інше було зроблено одночасно. Люди, що товпились навколо макета, благоговійно, з надією, з хазяйською радістю дивилися на нього, немов зазираючи з важкого сьогодні, з цехів, де ще на всьому лежав сніг та паморозь, де під час роботи доводилося класти під ватник нагріту цеглину, в чудове прекрасне завтра, до якого прагнули серця. Анна зі всього цього зробила для себе висновок: партійному працівникові не досить знати людей, треба вміти чути їх, треба серед розмов, бесід, суперечок, порад, починань, якими в секретаря парткому сповнений кожний день, знаходити крихти народної мудрості, часом ледь помітні зернятка корисних починань, які можуть дати пророст.

Одне слово, нова справа починала захоплювати Анну. І лише неясність стосунків із чоловіком заважала їй цілком віддатися справі, завжди відволікала її увагу, бентежила.

Після тривалого мовчання, Георгій Узоров прислав нарешті листа. Анна жадібно впилася в його рядочки, поспішаючи схопити найважливіше: «...весь час наступаємо, зайшли далеко на захід. Зайнятий по горло, не до листування...» «Чому не писала, чи збереглось що-небудь з нашого майна і, якщо збереглось, то що саме. Мені, розумієш, все це дороге не як матеріальна цінність, а як пам'ять про наше зруйноване гніздо й про бідну маму, зі смертю якої я ніяк не можу змиритися...». «...радий, що ви добре влаштувались». «...присвоєно звання військового інженера другого рангу, що відповідає армійському званню майора». «...хочеться побачити діток». Еге, ось воно! І з острахом Анна двічі перечитала рядки: «Багато про що мені треба з тобою поговорити, Анно. Але це не для листа. Чекаємо, що після чергової передислокації наша частина виявиться ближче до міста. Тоді я заїду і все розповім. Ти розумна, мужня, і я певен, що ти мене зрозумієш. А поки що не хвилюйся, не думай ні про що, гляди дітей і себе».

Гляди дітей і себе! Може, раніш і не дуже вразив би Анну цей лист. Але зараз він примусив її насторожитись. На партійній роботі вона стала більш чуйною, вона навчилася, слухаючи, що людина говорить, вгадувати її думки. І, перечитуючи листа, Анна відчула: насувається лихо.

Чому, звідки, яке лихо, вона ще не знала, але просто фізично відчувала його наближення.

З листом у руках підійшла до портрета чоловіка. Молодецький офіцер інженерних військ, весь затягнутий у похідні ремені, браво дивився зі збільшеної фотографії. Анна довго вдивлялася в це обличчя, потім запитала вголос суворо й вимогливо:

— Про що ти будеш зі мною говорити, ну? Що там у тебе? Для чого ти мене мучиш?

25

В один із зимових вечорів, коли, за звичаєм тих часів, стомлені люди рано лягали спати й коридори двадцять другого гуртожитку затихали, в кімнаті Калініних ще горіло світло.

На столі, біля затемненої лампочки, лежав лист паперу, акуратно вирваний із зошита. Ось над ним почулося зітхання. Маленька пухка рука розгладила його. Потім списане шкільне перо вмочилося в пляшечку з-під ліків, з кінчика його зняли прилиплу волосинку, і воно почало повільно писати, по-шкільному ставлячи одну літеру коло другої. Круглим чітким почерком, яким пишуть заяви, воно вивело: «Дорогий захисник батьківщини, славний боєць Червоної Армії, товариш старший сержант Лебедєв Ілля!» Написавши це, перо зупинилось, спіткнувшись на знаку оклику, й, піднявшись, завмерло, наче хотіло спитати того, хто тримав його в забруднених чорнилом пальцях: ну, а що ми будемо писати далі?

Лихо полягало в тому, що Галя Мюллер цього й сама не знала. Вона ніколи не писала листів представникам чоловічої статі, якщо, звичайно, не враховувати коротких цидулок хлопцям-однокласникам з проханням нагострити коньки чи поділитися досвідом рішення якої-небудь задачі. А тут належало створити послання в діючу армію якомусь полковому розвідникові, людині, Галя в цьому була переконана, героїчній. Лист же, за її задумом, мав бути серйозним, трохи ласкавим, але не повинен містити чогось такого, такого, що дало б розвіднику Лебедеву підставу зазнатись і уявити хтозна-що.

Справа ускладнювалась тим, що кореспондент ніколи не бачив адресата, і заочне знайомство їх, що сталося зовсім

недавно і судилося, як здавалось Галі, звичайно, не богом,— які вже тепер боги,—а самою долею. Долею з великої букви.

Під Новий рік ткалі «Більшовички» вирішили послати бійцям і офіцерам діючої армії подарунки. Здавалось, у такий час, коли більшість сімей в дні окупації розгубила пожитки й міська влада вживала надзвичайних заходів, щоб забезпечити людей хоча б найнеобхіднішим, не до подарунків! І все-таки кімната зі скляними стінами, де тепер містились партком, фабком і комітет комсомолу, була вся заставлена ящиками, вузликами, пакунками.

Чого тут тільки не було: кисети, пошиті дівчатами з старих шовкових кофточок з ініціалами, узорами на них, побажаннями щастя, кашне й шкарпетки, вив'язані із розпущених шарфів і хусток, пухкі, на ваті, рукавиці; цигарки, заощаджені з пайків, некурящі вимінювали їх на молоко й картоплю... Серед цих багатств лежали подарунки й від сім'ї Калініних. Кожний зробив, що міг. Степан Михайлович змайстрував із трофейного хламу кілька запальничок і на всіх вигравірував «Бий ворога!» Варвара Олексіївна розпустила стару шерстяну кофту й вив'язала шкарпетки. Дівчата з тієї ж вовни зробили по парі рукавичок. У великий палець однієї з них романтична Галя всунула потайки коротеньку записочку, в якій поздоровляла невідомого їй радянського воїна з Новим роком і бажала йому якнайскоріше розбити проклятих гітлерівців: «Хай гріють твої руки ці мої рукавички. Носи їх на здоров'я і згадуй невідому тобі трудівницю тилу Галину Мюллер».

Адреси Галя не написала. Але воїн, якому дісталися рукавички, виявився енергійною людиною. І ось Нефедова, яку нещодавно обрали головою фабкому, вручила Галі відповідь. Старший сержант Ілля Лебедєв дякував за рукавички. Всіляко вихваляючи їх, він заявляв що для фронту добре й хутрові рукавиці, які в нього є. А ці він поклав на дно свого «сидора» й буде завжди берегти їх як найдорожчу пам'ять про невідому йому славну трудівницю тилу Галину. Старший сержант переконливо запевняв цю трудівницю, що разом з доблесною Червоною Армією він буде невтомно бити гітлерівців до цілковитого їх знищення і закликав товаришку Галину й надалі самовіддано віддавати свій дорогоцінний труд на благо спільної справи, а також зміцнювати зв'язок тилу з фронтом. Він натякав, що в здійсненні цього останнього завдання непогано було б, якби товариш Галина написала йому на адресу, яку він

зазначає, листа, бажано з фотографією, повідомила б, скільки їй років, заміжня чи ні і взагалі, як їй живеться на білому світі.

І лист, і автор, і сам його задум Галі дуже сподобались. Щоб не морочитися з фотоательє, вона відклеїла карточку від членського квитка спортивного товариства «Червоний прапор» і тепер засіла писати відповідь. Але коли б ви знали, як важко написати достойну відповідь хлопцеві! Аж тоді, коли товста стрілка ходиків, що бадьоро поцокували на стіні, зупинилась на цифрі «два», під столом височіла ціла купа пожмаканого паперу, а від зошита лишились тільки палітурки, з яких на Галю насмішкувато поглядав байкар І. А. Крилов, був створений варіант, який здався вибагливому авторові задовільним. Перебуваючи ще в стані творчого піднесення, Галя схопилась зі стільця й підійшла до ліжка сестри.

— Білко, Білко,— змовницьки покликала дівчина, якій дуже хотілося негайно прочитати свій твір.— Ти вже спиш?

Голос Жені, зовсім не сонний, відповів:

— Ні, не сплю.

— А чого ж це ти не спиш, уже ж пізно? — здивувалася Галя, помітивши, що Женя лежить горілиць, закинувши за голову руки зі сплетеними пальцями, а очі її, в темних, глибоких орбітах, розплющені.

— Слухай, слухай, я тобі зараз прочитаю. Ну, там дорогий захисник Батьківщини і інше, це не головне, а от: «...Листа я вашого отримала, чим була дуже й радісно схвильована, і спасибі вам від усього мого комсомольського серця, товариш Лебедєв Ілля. Правильно пишете ви, що ми повинні трудом своїм зміцнювати оборону. Я, з свого боку, зміцнюю й тому кінчати ФЗУ цього року я не пішла, а поступила на фабрику і вивчилась на ткалю, і тепер самостійно працюю поки що на трьох верстатах системи заводу імені Карла Маркса, і норми свої перевиконую. В цеху у нас холодно, а ранками навіть сніг, і пальці дубіють, але все це нічого, тому що вам там, на фронті, ще холодніше, і ми намагаємось якнайбільше ткати для вас матеріалу, і зокрема кальсонного товару, який тчу особисто я для наших радянських воїнів».

Галя зробила паузу й запитально глянула на сестру.

— Як? Тут відносно кальсонного товару нічого? Чи, може, «кальсонного» викреслити?

Женя, як і раніше, дивилася в стелю. І якби Галя не була так захоплена своїм твором, вона при всій своїй наївній життєрадісності обов'язково помітила б, як дивно виблискують очі сестри, потемнілі, заокруглені, великі. Але вона вся поринула у свій лист і, не дочекавшись відповіді, рішила, що сумнівне слово не справляє на сестру негативного враження.

— Гаразд, залишимо «кальсонний». Ну, тут я про се, про те. Дурниця. А ось важливе: «Ви правильно пишете, що справа не в одержаних нами рукавичках, а в тому, що нам треба зміцнювати єдність фронту й тилу. Пропозицію вашу відносно листування я приймаю й обіцяю відповідати вам ретельно». Нічого, не нав'язливо? Я тут підкреслюю «відповідати», щоб він там не задавався... Ну, тут далі я про себе, це вже дурниці, а ось про тебе, Білко: «А сестра моя Женя під час окупації була теж героїчною розвідницею, кілька разів навіть фронт переходила і була при тому поранена зразу двома фашистськими кулями в ліву ногу навиліт, але відважно все те перенесла й зараз поправляється». Ну, Білко, як? Га? Що ж ти все мовчиш?

Женя лежала в тій же позі, але, глянувши на неї пильніше, Галя побачила, як двоє прозорих озерець утворилось між довгими пухнатими віями. Бліді, тонко окреслені губи сестри стиснулись і судорожно здригались. Облишивши листа, Галя кинулась до сестри.

— Білочко, що з тобою, ну скажи ж хоч словечко.

— Тихше, не буди старих...

Перелякана Галя торсала сестру. Та безсило, як полотняна лялька, перекочувалась в її руках. Тільки губи стискались усе міцніше, та прозора крапля, скотившись по обличчі, заплуталась у білявих пасмах волосся.

— Ну скажи що-небудь, а то я зараз сама розревусь,— пригрозила Галя.

Бліді губи, розімкнувшись, ледве чутно вимовили:

— Не можу я більше.— Підборіддя затремтіло, губи скривились, але в якусь мить дівчині все ж вдалося затамувати ридання.— Не можу, не хочу...

— Та що тобі, що з тобою? — гаряче шепотіла Галя, обнімаючи слухняне, якесь напівживе тіло сестри.

З того часу, як мати, йдучи в лікарню, відводила Галю по дорозі в дитячі ясла, та звикла, що завжди поруч є люди, які їй поспівчувають, порадять, допоможуть пережити будь-яку напасть. Так було і тоді, коли Галя стала

піонеркою, так було й тепер, коли в кишені у неї лежав комсомольський квиток. Вся ця романтична історія з німцем страшенно цікавила дівчину. Тільки уявити собі: комсомолець в гітлерівській армії? Наче в кіно. Здоровий Галин розум гнівно відкидав плітки, що ширились навколо сестри. Зв'язок з ворогом у військовий час. Не жарти! Та коли б щось було, не зважали б ні на революційні заслуги бабусі, ні на те, що мати на фронті, посадили б як миленьку. А коли невинна, то чого ж переживати, мучитись, копирсатись у собі?

Гарячим шепотом, захлинаючись, вона доводила сестрі:

— ...Ну, Білочко, ну, милесенька, ти все дядю Арсена згадуєш. Хіба ж можна на нього ображатись? Он дідусь говорить: що з малого, те й з п'яного.

— Юнона,— сказала нарешті Женя.— Я сьогодні вийшла погуляти... І там, де клуб був, назустріч вона з якимись хлопцями. І вона, вона...—підборіддя Жені знову затремтіло, губи скривилися,— вона дивиться на мене і робить вигляд, що не бачить... Вона тепер секретар комсомолу в прядильні... Їй... мене... соромно...

— Подумаєш, знайшла на кого ображатись.... Статуя. Мати її депутат — то вона носа задирає... От коли б я її побачила! — грізно кинула Галя.

Женя не слухала. Їй знову вдалося проковтнути ридання, але ніздрі тонкого з горбиком носа так і роздимались.

— Ти от сержанту своєму написала про мене. Викресли. Зараз же викресли... З твоєю сестрою соромляться вітатись... Ой, як гидко стало жити!..

За рожевою занавіскою давно перестав хропти Степан Михайлович і не чути було сонного дихання Варвари Олексіївни. Звідти доносились короткі зітхання. Але коли Женя викрикнула ці останні слова, почулося гупання ніг об підлогу. В щілині розсунутої занавіски виникла Варвара Олексіївна, маленька, худенька, з розкуйовдженим зі сну коротким волоссям. Вона підійшла до внучки. Вузькі вуглини очей, здавалось, світилися.

— Ти що це, дівчисько, мелеш! Жити їй гидко... Мільйони під окупацією живуть, скількох у ту прокляту гітлерію загнали, а їй дома гидко.

Степан Михайлович накинув жінці на плечі пальто й хотів було легенько забрати її від онуки, але Варвара Олексіївна відштовхнула його.

— Одійди, філозоп... А ти, люба моя, не чекай, що тебе жаліти будуть.

Женя з острахом дивилась на бабуню.

— Мати, думай, що говориш,— попередив Степан Михайлович.

— Тому зараз і говорю, що все думано-передумано: народ психів не любить. Не винна — сперечайся, переконуй людей, на своєму наполягай. Віриш у того свого німця, вір і доводь, хто він такий... Ніжні дуже повиростали. Ледь вітерець повіяв, одразу й кахи-кахи... Жити їй гидко! Годували вас із ложки манною кашею, так от, коли щось твердіше в рот потрапить — одразу й зуби ламаються.

Сівши на ліжко, Варвара Олексіївна поклала внучці на лоб маленьку руку із шкарубкою долонею.

— Знаю, як тобі... Та, внученько, сльозою й плями з кофточки не змиєш... У житті різне буває, але в одне ти вір: правда завжди верх візьме. Така у нас країна. Тільки боротися за неї, за правду, треба, а борючись, насамперед самій треба вірити.

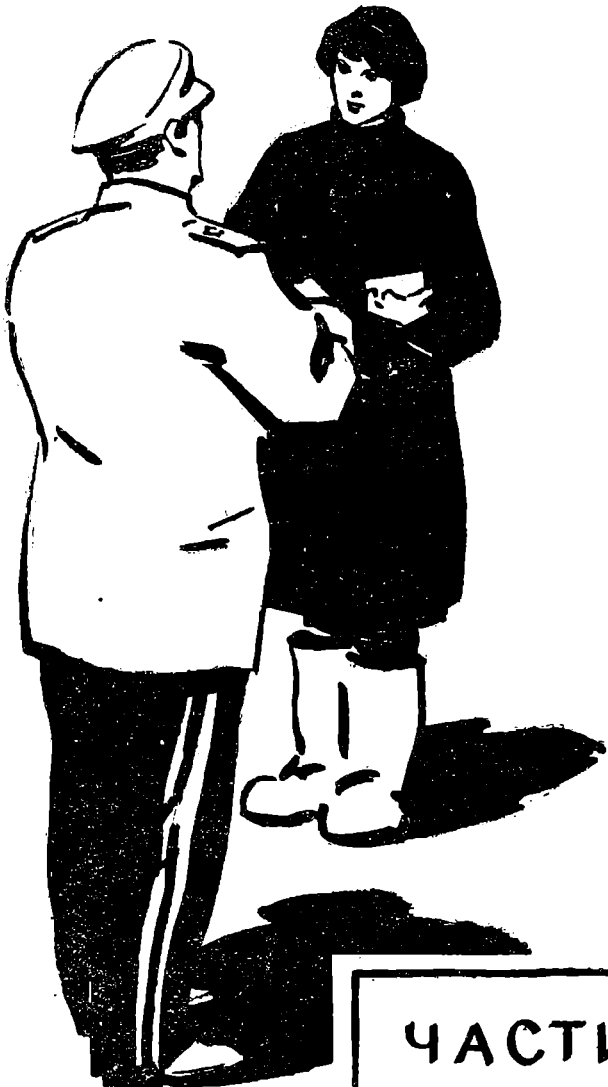

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Ксенія Степанівна Шаповалова не жалкувала, що повернулась на свою фабрику.

Правда, поняття «фабрика» було тепер більше географічним. Вийшовши другого дня на роботу, знаменита прядильниця побачила перед собою безформені руїни, лише по закоптілих осколках стін можна було вгадати контури колишнього корпусу, де перед війною працювали тисячі людей. Тільки якимось чудом збереглися всі п'ять поверхів бокового пристрою, або, як тут говорили, приробки. І на нього, на цей уцілілий приробок, найбільше сподівались. Про обладнання турбуватись не доводилось. Незадовго до евакуації міста новіші машини були демонтовані й упаковані в ящики. Через перевантаження транспорту в ті трагічні дні вони так і лишились у дворі. Окупанти в місті влаштуватись як слід не встигли. Інженер Влади-

славлєв, зрозуміло, показав їм ці машини, але гітлерівці лише розставили біля ящиків погрозливі таблички: «Стій! Назад! Зона військових складів!», «Власність німецького командування. За розкрадання й псування смерть!», «Підходити заборонено!» Тепер прядильники викопували з-під снігу цей неоцінимий для них скарб, переносили в уцілілу частину будинку, перетирали й починали монтувати на новому місці.

Ксенія Степанівна прийшла в самий розпал роботи. Прядильниці зустріли іменину подругу радісно, з повагою, але, крім загальної для всіх справи по переносці, обтиранню й монтажу машин, запропонувати їй було нічого. Не роздумуючи, Ксенія Степанівна одержала на складі ватник, стьобані штани, валянки і, здавши кладовщиці на збереження свій одяг, взялася до роботи так само захоплено, як розставляла дома деякі речі, що збереглися. Житло, де вона вчора влаштувалась, здавалось тимчасовим: не вік же тулитися в одній кімнаті; а тут, на випадково вцілілому фабричному приробку, вони повинні були відродити фабрику, де, очевидно, й доведеться працювати до пенсії, а то й до самої смерті.

Додому Ксенія Степанівна поверталась вже по темному. Приходила стомлена, і не знімаючи стьобанки й валянок, довго сиділа непорушно, відпочиваючи. Але поступово втома змінювалась почуттям задоволення. І тоді прядильниця з особливою насолодою хлюпала на себе водою з умивальника, зробленого Куровим з артилерійської гільзи за принципом «здрастуй і прощай», міцно витиралась рушником, підігрівала зварений звечора немудрий обід і, покунявши з годинку, вставала, задоволена прожитим днем, бадьора, діяльна, готова всім допомагати.

Юнона Шаповалова теж знайшла своє місце. Керівних комсомольських кадрів скрізь не вистачало. Їй зразу ж запропонували вибір: або її призначать інструктором райкому комсомолу, яким вона була в Іваново, або порекомендують на посаду секретаря комсомольського комітету фабрики, де перед війною працювала вся їхня сім'я. Юнона погодилась, як сама висловилась, на «низову роботу»: там саме прізвище — Шаповалова — буде допомагати їй. Її обрали секретарем комітету, і вона з головою поринула в свої справи.

Повернувшись пізно, повна вражень, вона сідала за стіл і, вечеряючи, радилася з матір'ю, про те, як краще,

раніше за інших комсомольських секретарів «провести» яку-небудь цікаву справу, відгукнутись на яке-небудь цінне починання, «мобілізувати» комсомольців, розповідала, як їхню організацію хвалили в райкомі і яку замітку збираються вмістити про них у газеті «Зміна». Відпочиваючи, прядильниця милувалася дочкою, раділа з її успіхів, захоплювалась її енергією. Те, що в Юноші все так добре йшло, навіть якось зм'якшувало постійну тривогу Ксенії Степанівни про чоловіка і сина Марата, які воювали на різних фронтах.

Нехай їй, Ксенії Шаповаловій, нелегко, нехай від незвичної роботи пухнуть її руки, що потріскались і вкрились болячками. Нехай уже вона сама недоїсть, недоспить. Але її розумна гарна донька, якою всі милуються, повинна бути неголодна і добре одягнена. В своїй безмірній материнській самовідданості Ксенія Степанівна непомітно звалила на себе всю домашню роботу. І вона справді не розуміла сестри, яка, не соромлячись, залучала своїх малих ще дітей до домашніх справ. Їй не подобалось, що Лена відає у Анни карточками, слідкує за тим, що «викинули» на прилавок, чим «отоварюють» той чи інший талон, і, йдучи зі школи, стоїть у чергах. А те, що малий Вовка, взявши авоську, кожного дня ходить за хлібом, а потім збирає на кладовищах трофейних машин дошки й тріски на розтопку грубок, навіть налякало жалісливу жінку: а раптом потрапить під машину, раптом нападе на міну, раптом... Та хто зна, що може статися з хлопцем!

І коли одного разу Анна кинула докір Юноні за те, що вона не допомагає своїй літній уже, стомленій матері, Ксенія Степанівна суворо обірвала сестру:

— Якщо у нас з тобою було важке дитинство, то для чого його отруювати нашим дітям? Хай живуть, радіють— кастрюлями торохтіти ще встигнуть.

Анна нічого не відповіла. Старша сестра користувалась у сім'ї Калініних повагою, і з нею, як правило, не сперечались.

2

Вранці до Анни в партком забігла Галя. На ній були ті ж лижні тужурка, штани й валянки, які видали всім, хто працював у холодних приміщеннях. Для неї вибрали

комплект найменшого розміру, але й він виявився надмірно великим. І хоч Степан Михайлович добре потрудився, вкорочуючи й ушиваючи його, дівчина скидалась у цьому обмундируванні на кота в чоботях.

Галя була надзвичайно збентежена. Кругле кирпате обличчя, на якому відбивались усі поривання її кипучої душі, на цей раз було таким тривожним і розгубленим, що Анна, перервавши бесіду з двома комуністами, зараз же вийшла слідом за нею.

— Що стряслось?

— Білка зникла.

— Як зникла? Що ти мелеш?

— Та вже так. Учора пішла, коли ми всі були на роботі, й не повернулась. Ми цілу ніч світла не гасили, а вона не прийшла. Дідусь уже обіцяв з роботи відпроситись, по Тьмі походити.

Анна відчула, що в неї підгинаються коліна.

— А для чого ходити по річці?

— Боїться, чи не втопилась. Останнім часом, усе говорила, що жити не хоче. Бабуня вже на неї гримала, а вона все своєї: не хочу жити та й годі.

— А бабуня де?

— Працює... Вона аж почорніла вся, як жук якийсь. Мовчить, наче закам'яніла... Ну я, мабуть, піду.

Галя пішла. Анна повернулася в партком, закінчила бесіду, продовжувала свої звичайні справи, але звістка, яку принесла племінниця, не виходила з голови. Чомусь згадався мотив дореволюційної фабричної пісні, яку колись співали стомленими голосами ткалі, розходячись після традиційного гуляння в Малому гаю в свято жінок-мироносиць:

...І ось вже вечоріє,
Всі з фабрики ідуть,
Маруся отруїлась,
До лікаря везуть... [1]

Пісня була безглузда, молодь і тоді не любила її. Але тепер вона з настирливістю комара дзижчала в голові Анни, відволікаючи від справ... Ні, до чого тут Тьма? З чого це вони взяли, що Женя втопилася? Ну, пішла. Може, в подруги заночувала, може...

[1] Тут і далі переклад віршів В. Коломійця.

Не дочекавшись перерви, Анна зайшла в цех. Варвара Олексіївна, з властивим їй зосередженим виглядом, хіба, може, ще зібраніша, ніж завжди, ходила вздовж рядка верстатів, на яких училися дівчатка-підлітки. Якщо Галя в перешитій дідом одежі й величезних валянках нагадувала кота в чоботях, то ці скидалися на незграбних гусенят, які, перевалюючись з боку на бік, ледве встигають за маленькою квочкою, що їх вивела. Сухенька бабуся схожа була на таку квочку. Варвара Олексіївна саме показувала одній з вихованок, як заправляти шпульку. Скоса глянувши на дочку, вона продовжувала свою справу. Тільки як закінчила її, випросталась, зняла окуляри й, не вітаючись, сказала Анні:

— Бюрократка ти, секретар партбюро...

— Це ж за що так? — тихо спитала Анна.

— А за те, що більшовики фабрики тобі душі людські довірили, а ти одну таку душу прогавила...

— Та розкажіть, мамо, толком, як усе це...

— Раніше треба було поцікавитись,— перебила Анну стара й, одвертаючись од неї, додала: — Нікудишній з тебе секретар...

А потім відійшла до своїх вихованок, усім виглядом виказуючи дочці, що не бажає більше говорити...

Життя йшло своїм порядком. Під час перерви Анна поговорила з агітаторами, перевірила, як готуються до зустрічі з проектувальниками нової фабрики, побула на бюро цехової організації підготовчого відділу. Все це вона робила якось машинально. Робота не радувала. В голові дзижчав той самий настирливий комар:

...Привозили в лікарню —
І клали на кровать,
Два доктори й сестриці
Хотіли врятувать.

Не витримавши, Анна взялась дзвонити в швидку допомогу, у фабричну амбулаторію, в міліцію, навіть у морг. Про біляву двадцятидвохрічну дівчину на прізвище Мюллер ніде нічого не знали.

Тоді Анна подзвонила в новий воєнний госпіталь, організований у приміщенні колишньої фабричної поліклініки. Відповів їй сам начальник Володимир Володимирович, з яким вона була давно знайома. Довідавшись, з якого

приводу його турбують, старий сказав таке, що Анна почервоніла. Але таким уже був Володимир Володимирович: усіх на фабриці він знав, усіх лікував з дитинства, з юності... На його очах люди росли, ставали ткачами, прядильниками, фарбоварами, раклістами, йшли вчитись у технікуми й інститути, поверталися на свою фабрику механіками, інженерами, технологами, колористами. Але для нього вони назавжди лишались Мишками, Борками, Настями. Коли цих Мишок, Борьок, Насть висували у фабричне, міське і навіть обласне начальство, він у стосунках зі всіма залишався таким, як і раніше, до всіх звертався на «ти», й вони, як і раніше, прощали йому грубуваті слівця, які в розмові він не мав звичаю економити...

— ...А куди ви там дивитесь, начальнички, коли дівки у вас топитися бігають?.. А втім, не вірю. Нісенітниця,— гуло в трубці, і раптом сердитий голос змінив тон: — От що, Аню, пошли-но краще своїх ткаль до мене в госпіталь, мене пораненими аж до маківки завалили. На сестру — п'ятдесят душ. Допомогли б персоналу... Справді, Аню, поміркуй відносно шефства. Хороша, корисна справа, про ополонки й інші неподобства ніколи буде думати... Отже чекаю, пам'ятай.

Поклавши трубку, Анна замислилась. Мозок, звиклий схоплювати все нове, що виникало навіть випадково, одразу підхопив підказану старим лікарем думку. Шефство над воєнним госпіталем! І як це раніше не спало їй на думку! Війна нікого не обминула. В кожної на фронті чоловік, син, брат, про яких турбуються, за якими сумують. Час міряють від листа до листа. Тільки й чуєш: «Це коли від Феді трикутник останній був...» Стільки жіночої турботи, теплоти, ласки накопичилось у серцях! Як усі відгукнулися на заклик збирати новорічні подарунки! На останній грудочці комбіжиру коржики пекли. Власні кофточки розпускали й плели рукавиці... А тут — поранені бійці, мабуть, бойові товариші тих близьких, рідних, що на фронті.

Захоплена ідеєю, Анна поговорила з Слесарєвим, з новим головою фабкому Настасією Зінов'ївною Нефедовою, з комсомольцями. Всі її підтримали. Слесарєв, правда, висловив побоювання: чи не важко буде після такої напруженої роботи ходити по госпіталях, чи не відіб'ється це на продуктивності,— але все ж погодився і навіть висловив кілька хороших думок; одне слово, все налагоджувалось.

Анна зразу ж стала намічати проект шефської умови. Але Женя не виходила з голови. І тривога про племінницю якось сама собою виливалася в слова старої пісеньки шарманщиків:

Рятуйте не рятуйте —
Не жаль життя мого,
Я милого любила,
Такого підлого...

Як же так, невже дійсно програвши? І мати, як завжди, має рацію, саме вона, Анна, за все має підповідати. І не як тітка, а як секретар парткому. «Ох, розриваєшся на частини і завжди що-небудь пропустиш!» — подумала було вона, але зразу ж сама відкинула це звичайне, на всі випадки життя виправдання. Навпаки, вона згадала, що мати, сестра і навіть сторонні люди не раз розповідали їй, як страждає самолюбива дівчина, просили втрутитися, допомогти. А Анна зволікала, відкладала, чекала, поки все виясниться. «Так, ти, ти відповідати маєш,— жорстоко докоряла вона сама собі,— ти боялася, що скажуть: заступаєшся за свою, покриваєш племінницю... А що, коли та дійсно кинулася в річку? Ні, треба вживати якихось заходів».

Анна подзвонила Сєвер'янову. Розповідаючи, вона бачила перед собою білясті насмішкуваті очі, іронічно випнуту губу. Так і є, ось зазвучав хлопчачий голос:

— Ти, Анно Степанівно, розповідаєш мені про те, що я й без тебе знаю... Краще скажи, чому ти про це завела мову тепер, коли Мюллер уже зникла?

— Що ж робити, робити що?

Мабуть, відчувши справжній розпач, Сєвер'янов зразу перемінив тон:

— Про племінницю уже справлявся... Але це розмова не для телефону... Ти от що — про старих подумай. Їм це як грім серед ясного неба... Коли щось дізнаєшся — дзвони, і я подзвоню. Домовились?

З фабрики Анна вийшла разом із зміною. Широкий людський потік, вихлюпнувшись із дверей прохідної, розтопився на ручаї, а ті, в свою чергу, струмками розбігалися по фабричному подвір'ї й навколишніх вулицях. Як радісно було колись іти отак додому, відчуваючи, як на свіжому повітрі, під ясними мерехтливими зорями тіло поступово звільняється від утоми; йти, думаючи про зустріч

з дітьми, про холодну воду вмивальника, обід, відпочинок! Холодне, морозом напоєне повітря очищало легені, після гуркоту слух відпочивав у тиші.

Та, на жаль, тепер Анна вже не ткаля й не майстер по ремонту! Її робота після гудка не закінчується. Рідко вона поверталася одна. От і зараз кілька робітниць, оточивши її, наперебій розповідають про свої справи, турботи; вони так і йдуть за нею густим натовпом, вигукуючи: «Анно Степанівно! Аню!». «Дитя захворіло, золотуха, влаштувати б десь на підсилене харчування». «З квартирою погано — будинки поруйнували, от і всунулося три сім'ї в одну кімнату, нар набудували, живемо в три поверхи — тісніше, ніж у вагоні, під ранок — хоч сокиру вішай. Госпвідділ спальні ремонтує, то чи не можна було б замовити слівце, щоб кімнату дали?..» «Чоловік з фронту давно не пише, адже свій, фабричний, всі знають. Написала б ти, як секретар парткому, комісарові частини, хай би присоромив». Все це не партійні справи. З ними б звертатися до директора, до фабкому, до Нефедової. Ні, і все це теж справи партійні. Хіба можна їх обминути? Не забути б прізвища, а з директором, з госпвідділом, з фабкомом самій треба говорити й комісару треба написати самій. Так робив Вєтров. За те його народ любив, пам'ятає, шанує...

— Ти принеси завтра в партком адресу польової пошти, разом і напишемо комісарові...

І знову «Анно Степанівно! Аню!..» «В радінформівських зведеннях повідомляють, що наші знову прорвали оборону противника, взяли трофеї. Значить знову пішли вперед?..» «А німці листівки скидають, погрожують якоюсь новою зброєю. Правда чи брехня?» І тихенько на вухо: «Мій он на молоденьких дівчат з ФЗН задивляється, щипає їх, просто сором. Сивина в бороду, а біс у ребро! Втихомирила б...». «Невідомо, що будуть давати на промтоварні талони? Чи пропадуть вони, як минулого місяця?..». «А як відносно другого фронту, довго там наші союзники будуть чухатись?..» І на все це треба відповісти — це теж партійні справи... А в самої діти дома, невідомо, чи поїли, у самої в голові осоружний мотив пісеньки про Марусю, що отруїлась, у самої в сім'ї велике горе. І правда, мабуть, що біда сама не ходить, спочатку Марія з дітками, тепер Женя... Та ні ж, не може того бути...

Так і дійшла Анна до дверей гуртожитку, розмовляю-

чи з робітницями. В кімнаті було темно. Голос батька спитав з пітьми:

— Ти, Аню?

Анна клацнула вимикачем. В пантофлях, у розстебнутій нічній сорочці, з пазухи виглядали старечі, але ще могутні груди, на яких кучерявилося мідне волосся. Степан Михайлович сидів коло столу, схиливши голову на руки. До столу були прикручені лещата, в них затиснута порожня гільза. Мабуть, майстрували запальничку. Але ні до лещат, ні до інструмента старий, очевидно, в цей день не приторкнувся.

— ...Я сьогодні всю Тьму від головних воріт до самої електростанції по берегах обнишпорив... Німця вбитого в снігу знайшов — осколком йому півчерепа знесло. Витягнув, повідомив у міліцію...

— Про Женю що?

— Нічого... Сніг уночі не йшов, помітно було б, коли б хтось до ополонки підходив,— ніде ні сліду.

— Та звідки ви це взяли, що вона втопилася?

— Ех, Анно, в недобрих звісток ноги довгі. От сама подумай!..— Степан Михайлович переказав дочці розмову, підслухану вночі, коли писався лист старшому сержанту Лебедєву. Наступного дня Женя, посилаючись на головний біль, відмовилася снідати, сиділа мовчки на ліжку, не відповідала на питання і навіть щось сама з собою пошепки розмовляла. А тут прийшов лист від Тетяни; та вимагала, щоб їй нарешті написали відверто, що трапилося з дочкою. Женя ще більше рознервувалась і, мабуть, згарячу крикнула: «Ніж ходити в зрадниках, краще в Тьму головою». Анна співставляла факти.

— А що-небудь із собою взяла?

— Дивилися. Ніби все на місці. Тільки тілогрійки та рукавичок хутрових нема, і замість ботів валянки взула. Але ж і не дивно: мороз... І ще ось це,— старий кинув на стіл два листи німецькою мовою,— стара знайшла. Може, забула вона їх, а може, навмисне лишила. А від неї ні рядочка... Карточка ще десь його була в неї,— ту не знайшли...

Анна схопила нервово списані листки. Почерк був чіткий, але слова недописані, папір закапаний подекуди стеарином. Що в них? Чому Женя їх лишила? Для кого? Може, в них пояснення всьому? Але Анна не вміла по-німецькому

й могла лише встановити дати: «8 грудня» і «11 грудня». Це були останні дні окупації.

—А Галя хіба по-німецьки не читає?

— Звідки? Вона крихіткою була, коли куркулі Рудю підстрелили.

Анна замислено тримала в руках листки, від яких, може, залежало життя, честь і добре ім'я людини. Що в них?

Повернулась Варвара Олексіївна з Галею, обліплені лапатим снігом. Не роздягаючись, Галя кинулася до тітки. Варвара Олексіївна обтрушувалась надто довго, надто старанно, наче знімала кожну окрему сніжинку. Старий, який над усе не любив сварок у сім'ї і навіть натягнутих стосунків, не витримав:

— Та поздоровкайтесь ви, мати з дочкою!

— Бачились,— сказала Варвара Олексіївна й теж повертіла в руках листи.— Ось тут, під сахарницею, лежали... Ну, що тут нам каже партійний секретар?

Тут вже не витримала Анна.

— Що це ви, мамо, секретарство в ніс тичите? Просилась я на нього, чи що? — Але гніву вистачило ненадовго і тут же з досадою вихопилось: — Сказали б краще, що ви про це думаєте?

І Варвара Олексіївна вимовила переконливо:

— Думаю — пішла вона від нас... Головою в воду — це не для неї. Пішла й сама про себе звістку подасть.

— Я теж так думаю. Зібралась би топитись — тілогрійку не шукала б...

— Ну й досить про це, раніше треба було думати... Ти б, старий, чаю поставив для рідкісної гості.

— Так, так, аякже,— заметушився Степан Михайлович.— У мене й окріп є... Галю, накинь на стіл скатертину... Так і бути: справжнім, мирним чаєм почастую.— І, розливаючи чай, старий не вгавав:— І справді, Варко, чого даремно гадати... У древнього царя Соломона на каблучці всередині написано було: «Все минається». І це минеться. Коли б Білочка жива була — не пропаде.

— Затарабанив старий,— посміхнулася, дивлячись на нього, Варвара Олексіївна.— Ти, Анно, ці листи занеси, куди слід, хай прочитають... А на матір не сердься, мати тобі добра зичить. І пийте, всі пийте чай, поки гарячий, холодний чай — помиї.— І сама вона, обережно наливши з чашки в блюдце, відкусивши міцними ще зубами грудочку цукру, якось зразу з суворого судді перетворилася в ма-

леньку бабусю-ткалю, яка полюбляла, як говорили в гуртожитку, «попарити нутро».

Чаювання в сім'ї Калініних любили, за столом ніби священнодіяли. По суботах, неквапливо, під хорошу розмову, осушували, бувало, сімейного відерного самовара, який зберігався в старих аж до останнього часу. Тільки під час війни, коли по гуртожитках почали збирати на оборону брухт кольорових металів, Степан Михайлович згадав, як колись Кузьма Мінін у подібних обставинах пропонував нижегородцям заставити жінок і дітей. Він особисто і відніс старого друга на пункт здачі, попередньо покалічивши молотком, щоб самовара не присвоїли спритні утильщики. І тепер от старий нема, нема та й зітхне за ним, вважаючи, що в теперішньому маленькому самоварі окріп уже не такий. Але випивав він як і раніше, за один раз не менше п'яти склянок і, за звичаєм, перед чаюванням клав на коліна полотняний рушник витирати спітнілого лоба...

Ледве встигли вони цього разу піднести до губ чашки, як над головами щось зашипіло, затріщало, і всі, як по команді, підняли очі вгору: під стелею ожив репродуктор. Звуки звідти доносились малоприємні, але всі посміхнулись, наче до кімнати завітав добрий чоловік, якого довго чекали.

Потім, ніби дражнячись, репродуктор замовк. Всі запитально переглянулись: здалося? Тільки Анна, яка довго добивалась встановлення фабричного вузла, знала, що сьогодні мали пробувати. Тепер вона вимогливо дивилася в темну пащу старовинного «Рекорда», який розмовляв і співав ще в роки її юності: чого ж він мовчить? Невже знову чогось не вистачає? Невже знову доведеться йти кланятися невмолимому командирові зв'язківців?.. Але репродуктор ожив. В ньому щось заклацало, і раптом хриплим надтріснутим голосом він прорік: «Говорить радіовузол клубу «Текстильник»... Даємо пробу — раз, два, три, чотири, п'ять, чотири, три, два, раз...»

Анна задоволено спостерігала, як повеселіли обличчя. «Ви нас чуєте?» — спитав голос з рупора, і всі, хто сидів за столом, ствердно закивали головами, а Галя навіть тихо відповіла: «Чуємо ж, чуємо...»

В цю мить інший, дзвінкий і різкий голос почувся зовсім поруч:

— Здрастуйте, поснули ви, чи що?

На порозі в шинелі з зеленими петлицями медика, у форменій шапці, кокетливо одягненій трохи набакир, пломеніючи з морозу рум'янцем, стояла Параска Калініна. На повнощокому, наче тушшю поляпаному мушками-родимками обличчі її була написана шалена цікавість. Зеленаві очі дивилися весело й зухвало.

Струсивши з шапки сніг, знявши шинелю, вона підійшла спочатку до Варвари Олексіївни, потім до Степана Михайловича, підставляючи для поцілунку щоку. Сказавши: «Ой, Анюсю»,— вона енергійно привіталася із нею за руку і здаля недбало кивнула Галі.

— Чого це ви сидите, наче міжнародна конференція?— сказала вона, сідаючи за стіл.— Ух ти, чай, оце стерильно, вчасно встигла! На вулиці такий сніжище, а тут чай. Прошу вас, мамаша, більше двох шматочків цукру не кладіть, страшенно не люблю надмірно солодкого... Правда, для людей розумової праці вуглеводи корисні й необхідні, вони харчують мозок... Ну, добре, три, але не більше.

Останнє зауваження про вуглеводи всі пропустили мимо вух: у сахарниці лишилось кілька шматочків, а до нової видачі було більше тижня.

— Як живеш, Парасю? Микола пише? — спитав старий, з занепокоєнням відчуваючи, що з появою невістки всі насторожились.

— Пише, жив-здоров. Бомбить фашистів... А я, що ж, я день і ніч на роботі. Поранених так і валять, так і валять. І все тяжкі. Порожнинні операції, ампутації кінцівок, нервові шоки... З ніг збилася. Володимир Володимирович говорить: «Ви, сестра Калініна, просто перпетуумобіле».

— Воно й видно, така бліда та виснажена,— пробубоніла Варвара Олексіївна, відсовуючи сахарницю.

Гостя, не вловивши іронії, вийшла з-за столу, перелякано глянула в дзеркало:

— Що ви, мамашо! Хіба можна так лякати... Всі кажуть, у мене чудовий колір обличчя. У нас лежить один інженер-підполковник, немолодий, але видний такий. Він мені сказав: «Ви, сестрице, як маків цвіт...» Це, очевидно, тому, що у мене, мамашо, багато гемоглобіну, а судини лежать близько до шкіри.

Зелені круглі очі, в яких з'явився підступний, як визначив старий, «козячий» вираз, з робленим здивуванням оглянули кімнату.

— А Женя де ж?

Настала важка мовчанка. Відомо було, що розказати що-небудь Парасці Калініній означало навіть більше, ніж виступити перед мікрофоном на фабричному радіовузлі. Про виступ по радіо довідалися б тільки текстильники. А про те, що знала Параска Калініна, миттю довідувалось усе місто.

— Ти скажи-но краще, коли Володимир Володимирович у вас у госпіталі буває,— спробувала Анна скерувати розмову в інший бік.— Мені треба до нього в справах.

— Володимир Володимирович цілу добу в госпіталі. Так і живе в своєму кабінеті... А відносно Жені, ви тільки подумайте, кажуть, ніби її посадили. Ні, ні, я не вірю, але все-таки неспокійно, родичка — от і зайшла спитати.

Параска обводила присутніх невинним поглядом. Вона бачила: тихо вимовлені слова її прозвучали як грім.

Варвару Олексіївну наче молотком по голові вдарило. Якусь мить вона розгублено дивилась навколо, а потім закричала тим різким баб'ячим голосом, яким лаялись ткалі в старовину:

— Брешеш! Хто це сказав?.. Паскуда він, чорноротий, провокатор!.. І ти, і ти... Як ти смієш гидкі плітки розносити!.. Базіка погана! Талалайка...

Параска спокійно сьорбала чай, лише скоса зиркала на розлютовану свекруху.

— А до чого тут я, мамашо?..— здвигнула вона плечима.— Чого ви нервуєте? Навпаки, я всім кажу: нічого подібного бути не може. Дівчина, можна сказати, «з славної династії Калініних», як газети вас називають, в неї така знаменита бабуся, її тітка — секретар парткому, як вона могла щось погане зробити!.. Ви вже пробачте, я собі ще чашечку наллю. І де це ви такий чай берете? — Вона неквапливо націдила чашку, кинула в неї залишки цукру.— Я то так кажу, але ж не слухають... Говорять, ніби вона з якимось німцем з гестапо час проводила. От як недобре брешуть...

Варвара Олексіївна кидалась по хаті, вийшла за занавіску, знову з'явилась. Старий сидів нерухомо. Галя, здавалось, ось-ось кинеться на Параску. Але Анна вже опанувала собою.

— Ходімо, мабуть, Парасю,— сказала вона навіть ласкаво.— Вже пізно, мамі з Галею треба виспатися перед зміною, а мені з тобою про дещо порадитись треба.

— А мені щось і йти не хочеться,— співала Параска, допиваючи чай.—Коли-то зберешся до своїх, та й чай такий смачний. Це тільки ви, папашо, вмієте так заварити, суцільний теїн... Ну гаразд, нічого не зробиш, коли у вас, Аню, до мене справа... Бувайте здорові, всього найкращого! — І вона знову по черзі підійшла до старих, підставляючи свою міцну круглу щоку, потім, одягнувшись, узявши Анну під руку, попрямувала до виходу, а в дверях голосно промовила:— Ой, як я люблю Колиних батьків! Як рідних маму й тата!

Радіо, довгождане радіо, оживши на стіні, передавало вечірнє зведення Радянського Інформбюро. В коридорі коло репродуктора товпилися люди. Прислухаючись, ловлячи кожне слово, вони жолобком прикладали долоню до вуха. І, мабуть, лише в одній цій кімнаті величезного гуртожитку не слухали розповідь про те, що Червона Армія продовжує свій переможний наступ, про звільнені населені пункти, про трофеї й полонених, захоплених у противника військами Верхнєволзького фронту.

3

Арсен Куров, можна сказати, і жив тепер на заводі. Це підприємство до революції, та й довгий час після неї, було лише величезним механічним цехом комбінату «Більшовичка» і обслуговувало потреби фабрик. Поступово воно розширялось, набирало сил. Уже будували на ньому ткацькі верстати, машини для підготовчих відділів і навіть складні апарати для красильної й ситцевої. Перед війною воно стало самостійним заводом.

Тепер, після того як основне обладнання було вивезено і на Уралі вже працював завод-двійник, жменьці людей, які повернулися звідти, належало в майже пустих цехах воскресити колишнє виробництво.

Арсену Курову, як старожилу й досвідченому, на всі руки майстру-механіку, доручили очолити відбудовний ремонт, від якого в кінцевому рахунку залежало все. Він працював, не рахуючи годин, частенько залишаючись на заводі ночувати. Так і йшов на зміну, всунувши в кишеню рушника, бритву, помазок і зубну щіточку.

Та й що йому було робити вдома? Хто його чекав? Гола, непривітна кімната. Вечір у самотині. Спогади про

загиблу сім'ю, про зруйноване гніздо. В цеху всі його знали й він усіх знав. Було з ким покурити, пожуритись, згадуючи минуле, обмірковувати передбачувані задуми радянського командування, а інколи й вислухати солоний анекдот, які Арсен колись полюбляв. Тут, у цеху, не так відчувалися рани, випрямлялась спина.

З деякого часу духовному оживленню цієї людини став допомагати не тільки всепоглинаючий труд, але її інші обставини, про які варто розповісти детальніше. В його бригадах працювала головним чином зелена молодь: хлопчаки в чорних гімнастьорках, форменних вушанках і кашкетах, що прибували на завод із шкіл трудових резервів. Цьому галасливому народові завжди не вистачало часу. Навпередки мчали вони вранці з гуртожитку на роботу, на ходу кидали в кварту прохідної номерки і з'являлися в цеху перед самим початком зміни. Гуртом, штовхаючись і галасуючи, з'їжджали під час перерви поручнями сходів по дорозі в їдальню, де зчиняли, виказуючи нетерпіння, такий стукіт ложками, що нечисленні старі кадровики тільки лаялися та зітхали, відчуваючи, як і їх починає захльостувати ця бешкетницька хлоп'яча стихія.

Своїх підлеглих Арсен називав кожного зокрема «орлами», а в цілому «дикою дивізією». Одного разу «дика дивізія» займалась у дворі заводу приємною для всіх роботою — виймала з ящиків, перетирала і частинами вантажила на вагонетки нові верстати, які прибули звідкись із Сибіру. Погода була погана, висвистував вітер, кружляла заметіль. Сухий сніг, ніби пущений із піскоструминного апарата, сік руки, обличчя. І от, зайнятий своєю справою, Арсен помітив поруч у кипінні заметілі невисоку худеньку постать. Не роздивившись її як слід і вирішивши, що це хтось із «орлів», він, не повертаючись, гукнув:

— Чого рота роззявив? Допомагай!

Постать ворухнулась. Арсен, показавши на деталі, що лежали на дошках, сказав:

— Бери ганчірку й стирай вазелін, та не сухо, а там, де дуже багато його.— Розпорядився й пішов до ящиків.

Постать схилилася над деталями, але через деякий час знову неясно замаячила в снігові.

— Ну?

— Протер, дядю... А тепер що робити?

— А тепер ось і з цього знімай папір і знову

протирай... Зажди! Ти чому, хлопче, без рукавиць? Де рукавиці?

Заметіль свистіла, шипіла, жбурляла снігом, не даючи Арсену роздивитися того, з ким він розмовляв.

— У мене нема їх... рукавиць,— несміливо відповіли йому.

— От телепень! Як примерзне долоня до чавуну, шкіру залишиш, відповідай тоді за тебе! Робочий, як солдат, мусить усіх правил дотримуватися... Візьми мої, в цеху віддаси.— Він кинув хлопцеві рукавиці, а сам подумав: «Ох і дам же я бригадирові! Добре мені діло — хлопчина з голими руками на морозі...»

Витерті частини машин повантажили на вагонетки, вкотили в цех, склали на місці зборки. Коли хлоп'ята розійшлися по своїх місцях, хтось несміло торкнув Арсена за рукав:

— Дядю, ось рукавички ваші... Спасибі.

Оглянувшись, Куров з подивом втупився в незнайомого хлопчика, що стояв перед ним. Худенький, років дванадцяти-тринадцяти, він був у величезних німецьких чоботях, у трофейному офіцерському кітелі з ад'ютантськими аксельбантами. Давно не стрижене русяве волосся прикривало його голову, як солом'яна стріха українську хату. З-під тої стріхи визирали вузенькі очиці й ніс-гудзичок, густо оббризканий ластовинням, таким яскравим, що воно віддавало мідною прозеленню.

— Стривай, ти ж хто? — здивувався Куров.

— Ростислав Соколов,— відрекомендувався хлопчик і навіть поклонився при цьому.

— Як ти опинився в цеху?

— Ви ж самі веліли вагонетку котити, я й покотив разом зі всіма.

— Та до чого тут вагонетка? Ти чий?

— Я нічий, я сам-самісінький.

І знову прокинулось і гострим болем віддалося у серці все, що ці місяці Куров намагався топити спочатку в горілці, потім у роботі. Він дивився на цього худенького, химерно одягненого хлопчину, і круті жовна ворушились під смуглявою шкірою його обличчя. Хлопчик зрозумів усе це по-своєму. Йому здавалось, що цей здоровенний чорний чоловік у штанях і піджаці, таких заяложених, немов зроблені вони не з матерії, а з бляхи, сердиться за те, що він без перепустки проник на завод. Зараз візьме за комір

своєю ручищею і вишвирне на вулицю, та так, що всі сходи полічиш...

— Я, дядю, зараз піду,— сказав хлопчик, відступаючи від Курова, і, раптом одразу змінившись, неприродно пискливим голосом, простягаючи тоненьку руку, зачастив:

— Подайте сиротині бездомному, з учорашнього дня й крихти хліба в роті не було.

— Так, так, так,— протягом сказав Арсен. Тремтливий, благальний тон простудив той теплий, уже тупий і тому навіть солодкий біль, який знову озвався було в ньому.

— Постій тут! — наказав майстер, підійшов до своєї шафочки, зняв з полички дводенний пайок хліба й баночку комбіжиру, подумавши, банку поставив назад, а хліб взяв увесь і повернувся до хлопчика. Той усе стояв коло чавунної колони й віддалік, як із засади, поглядав на ремісників, що з'явилися коло машин.

— На, їж!

Але хлопчина хліба не взяв і навіть сховав руки за спину.

— Дядю, хочу тут залишитися.

— Як це тут? Тут завод.

— Працювати б, як вони.

— Працювати? — І знову болісна тепла хвиля прокотилася в грудях Арсена.— Малий ти... Не можна малих брати на виробництво, та й важко тобі буде.

— Не важко. Це я тільки виснажений, але сильний, ось попробуйте,— хлопчик простяг Арсену зігнуту руку, пропонуючи помацати мускули. Рука була тонесенька, мускулів навіть не відчувалося під рукавом величезного кітеля.— Я буду добре працювати, як навчуся... Хіба вам важко, візьміть, дядю!

— Іч, який ти, голубе, причіпливий,— сказав Арсен і вперше за всю розмову усміхнувся хлопцеві.

Їх уже оточили «орли». Гурточком стояли вони коло незнайомого хлопчика, веселі, впевнені. «Орли» самі собі заробляли на хліб, маленькі, ні від кого не залежні робітники, і блідий хлопчик із солом'яним волоссям здавався дичкою яблунькою серед викоханих щеп. Розглядаючи чудернацький його одяг, взуття, хлоп'ята перекидались словами, в яких чулися вже солідні, ломкі баски.

— Де ти такий узявся?.. Ти що, гітлерівський єфрейтор?

— А знаєш, хлопче, що буває, коли без перепустки лізуть на воєнний завод? — лякав хтось.

— Хлопці, я знаю, звідки він, цей зух! З картини «Путівка в життя»... Ей ти, вуркаганських пісень знаєш?.. «Позабыт, позаброшен с молодых юных лет...»

Хлопчик дивився дикувато, боязко, невільно тулячись до Арсена.

— На місця, орли! — гримнув майстер.— Ач, цирк собі влаштували, ледарі царя небесного! А ти, як тебе, йди-но сюди.

Він провів хлопчика в своє маленьке, відгороджене скляною перегородкою помешкання й показав йому на чорну, засалену табуретку.

Хлопчик сів, поклав на коліна трофейну пілотку. Арсен узяв її, покрутив у руках, дряпнув нігтем матер'яну кокарду і кинув на стіл. Вийняв свою люльку-дульку, набив, закурив. Хлопчик сидів мовчки. В теплі його хилило на сон. Очі злипалися. Майстер присунув до нього хліб, дістав з кишені й одкрив гострого, як бритва, ножа, поклав перед буханцем.

— Ріж, голубе Соколов, і їж... Так, кажеш, сам собою?.. Це ж як розуміти?

— Нема в мене нікого,— відповів хлопчик і з готовністю запитав: — Розказати?

Арсен кивнув головою. І тут він почув одну з тисяч історій, які траплялися в ті важкі дні.

Свого батька, капітана прикордонних військ Соколова, Ростислав не бачив з початку війни. Той служив в одному з тих західних укріпрайонів, по яких на зорі 22 червня гітлерівська армія наносила основний удар. Сім'я Соколових жила в містечку недалеко від кордону. До того, як німці прорвалися до міста, до матері встиг забігти зв'язковий. Він розповів: капітан Соколов тяжко поранений. Посилаючи зв'язкового, він просив дружину негайно відходити з дітьми. Тікати довелося пішки, в потоці людей, що рухалися на схід.

Йшли багато днів. Вибилися з сил. Одного разу, коли натовпи біженців скупчилися біля військових поромів, чекаючи переправи, мати послала Ростислава з чайником до річки набрати води. З-за пагорбка вирвалось троє пікіровщиків з тих, яких звали тоді ревунами, і, лякаючи свистом сирен, скинули бомби прямо на переправу. Все здригнулося. Хлопчик упав на пісок коло самої води. Коли літа-

ки зникли, а рудий дим над переправою розвіявся, там, де щойно товпилися люди, курились свіжі воронки. На розкиданому піску чорніло якесь лахміття. Звідусіль нісся стогін, благання допомогти.

Кілька годин бродив Ростислав разом з небагатьма вцілілими між воронками, вдивляючись у спотворені обличчя вбитих. Одні знаходили й відносили своїх, впізнавали розірваний труп лише по клаптиках одежі, черевикові чи іншій знайомій ознаці. Ростислав не знайшов нічого: мати, сестра, бабуня безслідно зникли. Дочекавшись ночі, хлопчик подався далі в тому ж людському потоці, який все збільшувався й збільшувався... Майже завжди знаходилися люди, біля вогнища яких він міг погрітись. Харчувались овочами, знайденими на залишених городах, виминали з колосків зерно й варили кашу.

Так Ростислав добрався до Верхнєволзька, де його одночасно наздогнала й гітлерівська армія, й зима. В дні окупації хлопчик жив у пустих квартирах, харчі знаходив на смітниках, куди німецькі армійські кухарі викидали покидьки, а коли місто звільнили, лишився тут, випрошуючи милостиню і харчуючись біля військових кухонь.

— ...От, дядю, чому я й сказав, що сам-самісінький,— закінчив він, збираючи зі столу крихти хліба й кидаючи їх у рот.

— І я, виходить, сам-самісінький,— замислено вимовив Арсен,— теж ось один, як димар у котельні. Так що ж ми з тобою, голубе, робитимемо?

— Мені б сюди, до цих хлопчиків,— сказав Ростислав.— Я б старався.

— Це, голубе, не хлопчики, а робітничий клас... Вони по два роки науку проходили. Третій розряд. Кваліфікація.

— Ну, дядю, візьміть, жалко вам... Хіба вам важко! — знову було збився хлопець на плаксивий тон.

— Цить, не канюч! — розсердився майстер.— Тут не паперть, тут завод, тут люди не просять того, що їм належить, а вимагають, а того, що не слід, слізьми не доможешся... І я тобі не дядя, а майстер Куров Арсен Іванович... Ех, Росток, Росток, як же нам бути?

Куров відчував, що він не зможе отак випровадити на вулицю цього малого, який випадково з'явився перед ним із заметілі. Звичайно, той не загине. Найпростіше, після зміни взяти хлопця за руку й одвести в міськвно.

Відправили б кудись далі в тил, у якийсь дитбудинок чи інтернат, і було б непогано. Але цей кволий хлопчина уже встиг заполонити душу Арсена. Майстер знав, що коли сьогодні розстанеться з ним, то вже не забуде ні цього солом'яного волосся, ні конопатого носа.

Зміна кінчилась. Хлопці, як і завжди після роботи, тихі, поважні, потяглися в роздягальню. Проходячи мимо куровського кабінетика, вони з цікавістю зазирали в двері.

— До побачення, Арсене Івановичу... До завтра, товаришу механік!..

Їх усіх страшенно цікавило: чому цей суворий, причіпливий Арсен Іванович сьогодні залишив їх самих, а сам засів у комірчині з малим у гітлерівській формі.

— Що ж, пішли й ми,— сказав нарешті Куров, щось вирішивши.

— Куди? — підозріливо спитав хлопець, ступивши за ним до дверей.

— Додому пішли, зрозуміло? Переночуєш у мене, а там побачимо. Ранок покаже, що вечір скаже.

Куров привів Ростислава в свою кімнату. Ножицями, якими він колись чепурив свої вуса, підстриг йому солому на голові, і вона перестала скидатися на українську хату, потім розохотившись, попросив у Ксенії Степанівни таз, нагрів води, щедро хлюпаючи на цеглини гасом, нагрів кімнату і вимив гостя з голови до ніг.

Підстриженний, чистий, рожевий, у свіжій Арсеновій сорочці, гість повечеряв і швидко заснув на ліжку, а господар, критично оглянувши обладунки непереможної гітлерівської армії, що лежали на підлозі, прив'язав до них мотузку і спустив через кватирку на вулицю. Після цього Куров роздягнувся й, тихо залізши під ковдру, ліг біля Ростислава. Відчувши теплоту, гість поворухнувся і, не прокидаючись, інстинктивно пригорнувся до плеча Арсена своєю ще мокрою головою, що пахла милом, і той завмер у незручній позі.

За вікном, забитим дошками, в яке Арсену пощастило вставити лише єдину шибку, похитувався на вітрі ліхтар. Білясті відсвіти його бігали по стелі. Куров дивився на них, слухав рівне дихання дитини й думав: що ж робити? Роботи стільки, що цілу добу на заводі. Якщо взяти до себе хлопчину, йому доведеться цілісінькими днями бути самому, і його знову потягне до безпритульного життя.

Єдиний вихід — влаштувати на завод, вчити ремесла. Вчити! Але в тім-то й справа: тепер уже не перші дні після звільнення, всі радянські закони набрали чинності, а вони забороняють приймати на роботу таких малих. А якщо обминути закон? Тоді... Арсен уже передбачав безконечні труднощі, перепони, неприємності.

Хлопець спросоння поплямкав губами, зітхнув, потім повернувся і, скрутившись калачиком, зовсім зіпхнув господаря з вузенького ліжка. Той, посміхаючись, сів, закурив люльку. Голова свіжа, на душі легко. І немов разом з димом люльки повільно билася думка: «Росток, Росток, що ж ми з тобою будемо робити?»

Майже до світанку в темній кімнаті, біля погаслої грубки просидів ніч Арсен Куров.

4

Вранці, ще до того, як відчинилися двері Верхнєволзького міськкому партії, Анна вже походжала біля під'їзду. Вона не записувалася до секретаря на прийом, а прийшла першою, щоб перехопити його, коли той ітиме на роботу.

Але чекати не довелось. Як тільки вона завела мову з вартовим у приймальній, наполягаючи, щоб її першу пропустили,— двері кабінету відчинились, і в них з'явилася знайома висока, сутула постать. Секретар був у светрі з закоченими рукавами. В одній руці він тримав пенсне, в другій — волохатого рушника. Крапельки води поблискували на волоссі...

— Хто це тут галасує? — спитав він.— А, ткацька «Більшовичка»! Ну, заговорив нарешті ваш радіовузол? Бачите, все самі й зробили, навіть і допомога виявилась зайвою... Ну, заходьте, заходьте, до прийому ще є час. Тільки даруйте за рейвах.

Він поквапливо накрив сукняною солдатською ковдрою неприбрану постіль, засунув ногою під диван нічну пантофлю, відкотив рукави.

— Сідайте... Що скажете?

— Ой, така справа, що не знаю, з чого й почати!

Вловивши в цих словах нервові нотки, секретар пильно глянув на Анну.

— Коли не знають, з чого почати, Анно Степанівно, звичайно починають з початку.

«Іч, ім'я й по батькові запам'ятав!» — подумала Анна, і ця, здавалось би, зовсім дрібна, незначна обставина чомусь зразу заспокоїла її. Єдиним духом, намагаючись нічого не пропустити, розповіла вона історію Жені, не приховавши й того, про що говорила вчора Параска Калініна. Слухав чи ні її співбесідник, Анна не знала. Мускули худого обличчя лишалися нерухомими. Очевидно, він не встиг поголитися. Сірувата щетина, що висипалась на щоках, робила його набагато старшим.

— Даруйте, що я ввірвалась, хотілось, щоб ви про все від мене довідались,— сказала Анна в кінці.

— А чому не в райком пішли? — немов між іншим спитав секретар.

Просте і, здавалось, незначне питання поставило Анну в незручне становище. Але вона відчувала: тут треба бути одвертою і говорити все.

— Женя Мюллер — моя племінниця, а Сєвер'янов — мій друг ще з комсомольських часів,— відповіла вона.

— Зрозуміло,— кивнув головою секретар.— Тільки погано, що ви пізно зайшли. Посидьте-но тут.— Він вийшов у сусідню кімнату, й було чути, як він кудись дзвонив по телефону і довго з кимось розмовляв. Повернувся він замислений, похрускуючи суглобами пальців.

— От бачите, Анно Степанівно, перевірив я... Ніхто, зрозуміло, цю дівчину не арештовував, і арештовувати її ні за що. В підпіллі вона зарекомендувала себе добре, і про батька вашого, який їй допомагав, товариші дуже тепло відгукуються... Ці листи з вами?

— Так, у мене...

За звичаєм верхнєволзьких ткаль, Анна носила партквиток, перепустки, а іноді й важливі папери в пазусі. Листи ще зберігали тепло її тіла, і, передаючи їх секретареві, вона зашарілася. Той розцінив це по-своєму.

— Вас за одне треба лаяти, і дуже лаяти,—за надмірну делікатність, так би мовити: і в справу племінниці через це не втрутились, і райком сьогодні обійшли... Листи залишаться в мене... До речі, як той ваш родич? Арсен, Арсен...

— Куров... З ним зараз все гаразд, працює. Недавно малого хлопчика якогось безпритульного взяв... А правильно ви говорили — через дітей і став чоловік на ноги... Я над вашими словами довго думала...

Тепер Анна ладна була вести мову про які завгодно справи: так їй одразу стало легко й просто,— але секретар

глянув на годинника, підвівся й простягнув тонку холодну руку:

— Привіт товаришам! Відносно Мюллер ми тут зробимо, що зможем... Матері вашій, Олексіївні, особливий поклін,— говорив він, проводячи Анну до дверей кабінету.

Те, що він сказав не «Варварі Олексіївні», а просто «Олексіївні» ще більше сподобалось Анні. А з першого погляду, цей хворобливий чоловік здався таким сухим і мовчазним. Вона забігла в кімнату, де сиділи інструктори, попросила дозволу скористатися телефоном, зіпершись на край стола, додзвонилась до свого кабінету в ткацькій і сказала Фені Жуковій, яка взяла трубку:

— Дуже тебе прошу, дівчино, збігай в цех до матері, скажи їй, що секретар міськкому велів їй кланятися... Передай, що секретар сказав: все, що набрехала Панька... ну, Панька, ім'я таке. Погано чуєш? Ну, Параска, зрозуміла? Так все це брехня собача... Що? Гаразд, гаразд, передам по буквах: Борис, Роман, експрес.. Ну, хрін... Надія, Яків... Брехня!! Зрозуміла? Фенечко, дорогенька, зараз же передай, чуєш?

Інструктори міськкому, що сиділи за столиками, розташованими буквою П, спочатку стримано й офіціально, потім здивовано і, нарешті, з посмішкою слухали цю розмову. Краєм ока Анна слідкувала за ними, і їй ставало все веселіше. Захотілось розважити цих немолодих чоловіків, що робили вигляд завжди зайнятих, серйозних.

— Спасибі,— сказала вона, кладучи трубку.— Вибачте, що відірвала від діла і перешкодила вашим заняттям.— Молодою ходою, гучно постукуючи підборами, Анна вийшла з кімнати, встигнувши, одначе, почути, коли зачиняла за собою двері, як хтось із трьох, прицмокнувши язиком, сказав: «Вогонь-баба».

Але на вулиці настрій зразу погіршав: «Що це я? Чого радію? Адже дівчини не знайшли. Де вона? Що з нею?»

5

Сонце котилося на захід, забарвлюючи все довкола густим, тривожним багрянцем, коли біля під'їзду поліклініки чи, як частенько говорили текстильники «полукліники», зупинився старий грузовик, на бортах, на гаках і навіть на номері якого біліли жмутки пряжі.

З кабіни вилізла Варвара Олексіївна, поважна, в святковому пальті, з чорним каракулевим коміром, від якого пахло нафталіном, у шовковій хустці, яка робила її схожою на монашку. З кузова висипались жінки й дівчата, одягнені теж у святкове. По гучних і різких голосах неважко було пізнати, що це ткалі. Стара оглянула всіх суворим поглядом, зняла в одної з пальта обривок пухнастої рівниці, на другій поправила берет. Очі її на мить зупинилися на Галі: в тої на голові був сьогодні не звичайний її плетений ковпачок з помпончиками, а нова фетрова шляпка з якимсь неймовірним бантом. Вся ця споруда віддалено нагадувала зв'язковий літак У-2. Стара похитала головою.

— Зняла б ти свою бандуру! Нарядилась, тільки ткацьку страмиш...

Але в сірих очах онуки стара побачила непохитність і тільки зітхнула:

— Пішли!

Всі рушили за маленькою бабусею. Відчинивши двері, вона звернулася до дівчини в білому, яка сиділа при вході, вткнувши носа в якийсь товстий роман:

— Де тут нам видадуть халати?

Дівчина заклала сторінку клаптиком марлі, допитливо оглянула всю групу й байдуже відповіла:

— Сьогодні в нас нема відвідувачів.

— Для кого ні, а для нас є,— сказала Варвара Олексіївна, простягаючи руку до телефону на столі.

— Це службовий апарат, по ньому не можна розмовляти стороннім,— роздратовано заявила сестра.

— Стороннім не можна, а нам можна, ми не сторонні, ми делегація... Подзвони-но, мила, Володимиру Володимировичу, скажи, з «Більшовички» шефи прибули.

Комусь іншому сестра завдала б перцю за «милу», але в постаті і в поведінці маленької, схожої на монашку бабусі було щось таке, що мимоволі викликало повагу. Сестра з'єдналася з начальником госпіталю.

— Володимире Володимировичу, пробачте, вас тут турбує вартова. Тут вас питають якісь шефи.

Не встигла ще Варвара Олексіївна образитись на «якісь», як трубка заревла, і по розгубленому обличчі сестри гості зрозуміли, що це вже викликало на тому кінці провода бурхливу реакцію.

В густо пропахлому карболкою, йодоформом і іншими

лікарняними запахами коридорі застукотіла об підлогу палиця. Двері відчинилися. Неповороткий дідуган у білосніжному накрохмаленому халаті, в бязевій шапочці, з-під якої на лоб вибивалось сиве волосся, йшов назустріч гостям.

— Олексіївно, ти ще брикаєш, стара карга? Диви-но ти, навіть наче помолодшала...

— Брикаю, брикаю, а ти, Володимире Володимировичу, такий же лихослов! Хоч би дівчат посоромився таке говорити...

— А філозоп твій жив-здоров?

— Жив, жив, тільки піколи про це... Не на лікарняний прийом прийшли, зуби скалити нічого.

— Ух, прямо перцівка! — захоплено сказав старий лікар.— Ну, товариші дами, радий вас вітати від імені радянської медицини й інше. Це що ж, Олексіївно, дочка вас прислала? Ділова вона в тебе, чув, хвалять її. А я ж знаю, як жінці про кого-небудь добре слово сказати важко... Ну, йдіть за мною, покажу дорогу, тепер вам по ній часто ходити,— тороxтів старий, важко припадаючи на свій костур.— Полюбуйтесь, госпіталище який спорудили, і все самі, власними руками! Тут же після звільнення була торічелієва пустота, навіть негодящі клістири — і ті гітлерівці поpозтягували. Тільки оце від усіх наших багатств і лишилось...

Він показав палицею на картину, яка висіла в товстій рамі над площадкою, де сходи розбігались на два марші. Це було художнє полотно дуже солідних розмірів. Зображений був на ньому високий рум'яний красень лікар у халаті, наче зроблений із мармуру. Стоячи серед квітучого саду, він говорив щось молодим гарним жінкам у строкатих платтях. Всі посміхалися і були схожі одна на одну, а всі разом на лікаря. За садом на фоні бистроплинних весняних хмаринок зображено було білий дім з такою величезною кількістю колон, портиків, капітелів, що він нагадував одночасно і древнєгрецький храм, і парадну конюшню єлизаветинської епохи. А між тим, щоб глядач не марнував часу на здогади, передбачливий художник прикріпив на фронтоні вивіску з чітким написом: «Лікарня».

Жінки і навіть сама Варвара Олексіївна посміхнулись, бо на фабриках історія цієї картини була давно відома. Поліклініку будували в кінці тридцятих років, будували

з любов'ю, не шкодуючи коштів ні на самий будинок, ні на найновішу апаратуру. Тут майбутнє повинно було увійти в сьогоднішній день. І щоб достойно завершити любиме дітище, три фабкоми склались і замовили одному досить відомому московському художнику полотно «на медичну тему». Художник виявився не гордим і замовлення прийняв. Так з'явилася картина, яка дуже порадувала замовників і розлютувала Володимира Володимировича.

— Не дозволю, не дам прекрасні стіни псувати! — кричав він.— Найновіші досягнення радянської медицини, і ця... це... цей... Який це, в біса, лікар? Це Ісусик якийсь. Тут не радянська медицина, а «приидите ко мне, все страждущие и обремененные!..» Ні, ні і ні!

Ім'я художника звучало солідно, виплачена сума була ще солідніщою. Незважаючи на рішучі протести головного лікаря, фабкоми спільними зусиллями домоглися свого. Картину почепили на залишеному для неї простінку. Тут вона, як бачимо, провисіла й окупацію. І тепер, зупинивши ткаль, Володимир Володимирович мстиво тикав у бік полотна гумовим наконечником своєї палиці.

— Кварти Есмарха, сечоприймачі, різний непотріб німці з собою потягли, а це лишили. Значить, вважають, що таке мистецтво, крім шкоди, нічого нам не дає... І правильно вважають... А втім, ходімо, товариші жінки. Ми з вами все одно не збагнемо красот і глибин цього шедевра...

До невпізнання змінені халатами, підібраними не по росту, шефи купчилися біля Варвари Олексіївни. Кожна з цих жінок і дівчат не раз була в цьому приміщенні як хвора, сиділа, чекаючи прийому на зручних білосніжних диванах чи приймала процедури в лікувальних кабінетах, де до послуг хворих були останні досягнення медицини. Від колишньої пишноти лишилися тільки стіни, підлога та розкішна ця картина. Навіть вікна були забиті дошками. В коридорах стояв густий, важкий запах. Стукаючи милицями, бродили стрижені наголо люди. Блідість, що проступала крізь обвітрену, загорілу шкіру, надавала їх обличчям зеленого відтінку. З цікавістю дивилися вони на несподіваних гостей, раз у раз відчинялися двері палат, і звідти висовувались забинтовані голови. Бездротовий госпітальний телеграф, тайни якого не пояснила ще фізика, миттю розніс по всьому госпіталю веселу звістку: прибули шефи, всі жінки, і серед них є гарненькі.

Але гості вже сховалися за товстими, оббитими дерматином дверима, на яких висіла табличка: «Начальник і головний лікар В. В. Воздвиженський». Кімната ця, по суті, була не кабінетом, а місцем роботи й приймальною, куди хворих водили на консультацію, і спальнею господаря. Перед письмовим столом, заставленим різними пакетами, склянками й паперами, стояло ліжко, застелене солдатською ковдрою. Коло нього на тумбочці з-під чистої салфетки виднілися тарілки з недоїденим обідом. На стінах висіли сімейні фотографії, і серед них одна велика, стара, пожовкла, що зображувала велику групу лікарів у халатах; в центрі групи сиділо знамените на початку століття медичне світило, а в одному з асистентів, що сидів поруч з ним, у кремезному чоловікові з розкішними бакенбардами, придивившись, можна було пізнати самого Володимира Володимировича. Одна стіна була зовсім заставлена книгами.

— Бібліотеку мою за дні окупації ці культуртрегери всю спалили... От зібрав по людях дещо,— пояснив Володимир Володимирович.— Сідайте, на ліжку влаштовуйтесь, а хто молодший — прошу на підлозі... Не змушуйте мене стояти.— Він суворо і дещо здивовано глянув на Галиного капелюшка.— Це що таке? — Зняв з неї і поклав на стіл.— Це твоя внучка, Олексіївно? Як це ти дозволяєш їй спотворювати себе?.. Отже, товариші жінки, я вас слухаю... Ні, ні, зачекайте, сороки, спочатку дайте мені сказати...

Він швидко, діловито, без звичайних іронічних слівець виклав свої думки про шефство. Персонал дуже перевантажений, буває, що няні засипають навіть стоячи. Недавно сестра в операційній знепритомніла коло столу. Щоб підтримати себе, псують серце кофеїном... Багато тяжких випадків, які вимагають негайного переливання крові. А крові не вистачає, норма давно використана...

— От, як завжди у важку хвилину, і звертаюсь за допомогою до робітничого класу... Виручайте, брати!

Швидко домовилися: шефи будуть надсилати добровольців з денних змін вартувати вночі разом з персоналом. Комсомольські групи візьмуть шефство над окремими палатами. Закликатимуть віддавати пораненим кров. Двічі на тиждень у червоному кутку госпіталю буде виступати фабрична самодіяльність.

Одна з делегаток, розчулившись, запропонувала було

знову почати збір подарунків — на цей раз для поранених,— але Володимир Володимирович похитав головою:

— Хороші ви мої, якщо до серця дійде, останнім шматком поділитесь. Тільки думаєте, що відірвався я від вас, не знаю, як ви тепер живете?..— І, очевидно, щоб подолати хвилинну розчуленість, як завжди, гримнув:— К бісу ваші подарунки... Жіноча посмішка дорожча, ніж золото... Он на таке личко глянеш,— кивнув він Галі, що сиділа навпочіпки тихіш води, нижче трави,— глянеш — і заспокоїшся. А самодіяльність обов'язково... Що, Олексіївно, Анна твоя все ще танцює?

— Танцює... зі зборів на збори,— нахмурившись, сказала Варвара Олексіївна, якій не подобалось, що Володимир Володимирович перейшов на свій звичайний тон.— Ну, все сказав? Нам пора. Ідіть-но, дівчата, в роздягальню та зачекайте на мене хвильку... Мені з Володимиром Володимировичем віч-на-віч переговорити треба.

Делегація навшпиньках, і тому особливо гучно тупаючи й човгаючи по підлозі підметками, витекла з кабінету в коридор, а стара підійшла до столу.

— Параска наша в тебе працює?

— Аякже, і зараз чергує.

— А чи не можна мені з нею отут, при тобі, Володимире Володимировичу, поговорити?

— Тобі, Олексіївно, як старому другові, ні в чому відмовити не можу.— Він подзвонив і викликав з перев'язочної сестру.

І коли в кабінеті з'явилася Параска Калініна, особливо яскрава в своєму накрохмаленому халаті й косинці серед білих стін і білих речей, стара втупила в неї такий погляд, що та зупинилася, наче натрапила на незриму міцну перепону.

— Здрастуйте, мамашо,— розгублено вимовила вона.

— Мамашо!.. Ти краще скажи отут, перед знаменитим лікарем нашим Володимиром Володимировичем, скажи, для чого плітки по двору розносиш?

Сестра поблідла. Чорні родимки на її лиці стали темними, як вугіль.

— Маманю, я не розумію, справді...

— Розумієш! — наче цвяха забила Варвара Олексіївна.— Все розумієш! Ти що про Женю говорила, сорочий виродку?

— Я ж, мамашо... Хіба я... Люди ж кажуть, що вона...

— Мовчи! — Стара так стукнула по столу долонею, що підскочив і впав на підлогу стетоскоп.— Вся ти разом зі своїм халатом мізинця Жениного не варта.— І, звертаючись до лікаря, який щосили намагався бути серйозним, як і потрібно у такий момент, вона спитала:— Володимире Володимировичу, будь ласка, вкороти їй язика, на всіх нас тінь кидає.

— Так, діагноз точний,— відповів знаменитий лікар.— Відносно язика за Параскою Пилипівною водиться. Якби не руки її золоті та не мій м'який характер... От що, сестра Калініна, врахуйте критику і продовжуйте роботу.

Коли двері зачинилися, Варвара Олексіївна, зітхнувши, похитала головою.

— Ти вже пробач, Володимире Володимировичу, за галас,— не знаю, що з нею й робити. Хіба свекрух слухають? То я пішла, до побачення.

— До побачення, Олексіївно, до скорого побачення. Кланяйся своєму гренадеру.

І два фабричних старожили, які десятки років знали одне одного, які не один раз засідали в міській Раді, обоє по-своєму відомі і кожний по-своєму знаменитий, дружньо потисли одне одному руки.

6

Увійшовши вранці в приміщення партійного комітету, Анна знайшла на столі листа. Це був синій трикутник з фронтовим штемпелем. По почерку, рівному, круглому, акуратному, вона зразу побачила, що це лист від сестри Тетяни. Нелегко було Анні розпечатувати листа від Женіної матері.

Так і є! Хтось уже повідомив Тетяну про зникнення дочки. Вона була схвильована, докоряла старим батькам, Анні, комсомольцям фабрики, вимагала, щоб їй зараз же написали всю правду. Вона збиралася з цією відповіддю йти до командування й просити про відпустку, щоб приїхати у Верхнєволзьк і самій у всьому розібратися.

Були в листі рядки, які наче батогом шмагали адресата:

«...А тобі, не як сестрі, а як комуністу, секретарю партійного комітету, я ніколи не вибачу такого ставлення до моєї дівчинки. Кричите й пишете: «Тил — фронту», «Допоможемо фронтовикам» — і не змогли

простежити, щоб з дочкою фронтовички, хороброю, чесною, правдивою дівчиною, яка працювала з вами, нічого лихого не трапилось. Я не вірю, чуєш, Анно, не вірю і ніколи не повірю жодному слову цієї брудної плітки. Женя не здатна на щось погане. Цього не могло бути. І ти це знаєш. Так чому ж ти їй не допомогла, чому дозволила, щоб її так тяжко образили?.. Може, тобі, Анно, німецьке прізвище моєї дочки завадило заступитися за Женю? Ти не хотіла заплямувати свого партквитка? Так згадай, що Рудя рекомендував тебе в комсомол і в анкеті твоїй так і написано: Рудольф Мюллер, член ВКП(б) з 1917 року... Не як сестру, а як людину, що її комуністи фабрики обрали своїм керівником, я питаю: чому ти про це забула?..»

Приходили люди. Говорили про різні справи. Радилися. Щось погоджували, виходили. Залишившись сама, Анна хапала листа, знову й знову перечитувала: «Чому ж ти їй не допомогла, чому дозволила, щоб її так тяжко образили?» Перебираючи в пам'яті подію за подією, вона не могла не визнати, що в словах сестри чимала доля правди, і все нижче й нижче хилилася русява голова. Що ж робити? Вчорашня бесіда в міськкомі відхилила й спростувала всі чутки. Женю цінять і вірять їй. Про це треба написати сестрі. Але де ж вона, Женя? Минуло вже півтора тижня — і ні слуху ні духу. А раптом? Ні, треба взяти себе в руки, працювати й не думати про це... Але не думати Анна не могла, і голова її безсило падала на руки...

Фельд'єгер приніс сірий твердий пакет. Анна розписалася у книзі, розпечатала. Це були переклади листів, які вона лишила в міськкомі, й коротенька записка секретаря: він поздоровляв з доброю ініціативою шефства над госпіталем. Радив, коли накопичиться досвід, написати про це статтю в обласну газету. В кінці була приписка: «Пересилаю Вам переклади листів. Судячи по всьому, ця дівчина не помилилась у своєму знайомому. Перекладала моя дочка. За точність не ручаюсь: вона цілий вечір просиділа з словником. Але німецьку в їхній школі викладають не зовсім добре. Переклад надто вже буквальний, так, наприклад, «великий батько» — це, мабуть, треба читати як «дід».

Анна жадібно схопила переклади, ретельно виведені учнівським почерком на чвертках, вирваних із зошита для арифметики. Може, через них загляне вона в той куточок Жениного життя, який поки що був нікому не доступний... І вона прочитала:

«Любимий товариш Женя! Листа цього пишу поспіхом і буду класти його туди, звідки буде брати його ваш великий батько. Той, перед яким я мав страх, подарував увагу моїм відвідинам вашої фамілії. За мною слідкують. Ви повинні вірити, товариш Женя (ви завжди сміялися, коли я до вашого імені це слово додаю, але воно є таке дороге для мене — «товариш»), я є дуже сумний, що бачити вас і вашого великого батька, шановного пана Степана, не зможу. Але я боюсь привести з собою в вашу фамілію нещастя і позбавити себе можливості показати вам мою чесність...»

«Дивна у них мова, марсіанська якась! Хіба так люди говорять?» — думала Анна, читаючи листа і боячись пропустити хоча б який-небудь нюанс написаного.

«Наші воєнні вожді дуже серйозно стурбовані тим, що в районі Москви сталося, хоч офіцери говорять дальше, що це більшовицька пропаганда — не більше. Але я знаю, що кілька частин невідкладно зняли звідси (номерів узнати не вдалось) і відправили під Москву. Неділі відмінено, обіди возять в окопи. Настрій поганий, всі мають страх, що різдво, на яке всі чекали випивки й подарунків, доведеться провести в боях у лісі. Якщо все добре буде, це відбудеться сьогодні, і тоді до побачення, дорогий і любимий руський товариш Женя і ваш великий батько пан Степан. Я добре пам'ятаю слова, які для мене, мабуть, сьогодні згодяться. Червоний фронт!

Ваш К.»

Анна оглянула й оригінал, і переклад. Лист був датований восьмим грудня. Переклад другого листа, закапаного свічковим салом, дівчині вдалося зробити, очевидно, з ще більшими труднощами.

«Л. Т. Ж.! (напевне, знову любий товаришу Женя). Я вже два рази вимовляти руські слова готувався, але місяць світив, і я повинен був повернутися.

Це сьогодні збудеться або ніколи. Я довідався: з Верхнєволзька на Москву вийшли 47 т. п. 18, 38 (що це, не знаю — в словнику нема!) піхотні частини. Почали госпіталі евакуювати. Всюди є розмови про московський контрнаступ. Всі стривожені. Ще один раз: сьогодні або ніколи... Я ваших уроків не забув, любимий товариш Женя. Червоний фронт!

К.»

Анна кілька разів перечитала ці переклади. Вона вже розуміла, що дивна мова — це тому, що дівчина перекладала листи буквально, слово в слово. Тепер її цікавило: чому племінниця не показала ці документи раніше? Самолюбство? Гордість? Небажання передати в чужі руки? Значить, до неї не знайшли вірного підходу, значить, вона нам не вірила... Страшний урок! Його ніколи не забудеш... Анна багато б віддала, аби тільки знайти хоч який-небудь слідок Жені, щоб довідатись про неї.

«Я помилилась, Танечко, я ганебно, страшно помилилась, але я нічого не забула, я все, все пам'ятаю»,— так почала вона відповідь сестрі...

7

Настав день, коли ожила її прядильна фабрика — так у пресі назвали цехи, організовані в уцілілій прибудові величезного спаленого будинку. Навряд чи закрутилась навіть двадцята доля веретен, які співали тут всього лише кілька місяців тому. Але як цього чекали! В місті не вистачало робочих рук. Багато прядильниць уже влаштувалися на інших, менш зруйнованих підприємствах, знайшли роботу в госпіталях, у торговій системі, в їдальнях. Нова робота часто винагороджувалась навіть краще колишньої. Одначе тільки-но дізнались, що пускають прядильню «Більшовички», директора засипали заявами, листами, проханнями і навіть вимогами повернути на попереднє місце. Його ловили на вулиці, підстерігали на квартирі, годинами чергували коло його кабінету: хоч прибиральницею, але тільки на свою фабрику.

В передпускові дні було багато метушні: те не доробили, те забули, щось зробили не так, чогось не передбачили. Сперечалися. До хрипоти лаялися по телефону. В цій метушні Ксенія Степанівна була, як і завжди, рівною, спо-

кійною, діловитою, і, дивлячись на неї, нікому й на думку не спадало, що якраз вона і хвилюється найбільше, навіть втратила сон, апетит. Лише коли було все готове, коли машини, почищені, витерті, вишикувалися наче випещені коні, виблискуючи рядками веретен, і залишилось тільки натиснути на пусковий механізм, щоб веретена ожили, завертілись, лише тоді на спокійному обличчі знаменитої прялі з'явився такий вираз, наче вона побоювалась, що може при цьому статися вибух. «Батеньку, що ж це зі мною!» — думала вона, відчуваючи, як шалено б'ється серце.

Але ось веретена, завертівшись, злилися в блискучі прозорі стовпчики. Рівниця потекла з товстих пухнастих котушок. Звично запахло розігрітим мастилом. Зашуміли сусідні ватерні машини. Рівний шум наповнив приміщення.

В цеху стояв холод. Машини ще не розійшлися. Відсирілі рівниці часто рвалися. «Ой, як тут упораєшся!..»— злякано подумала Ксенія Степанівна. Через півгодини і вона, досвідчена робітниця, обливалася потом. І все ж незвична, первова, виснажлива праця не вгасила в ній доброї радості: ожила, заспівала рідна фабрика! На блідому обличчі прялі полум'янів юнацький рум'янець. Темні виразні очі сяяли.

В цю першу зміну до машин стали кращі верхнєволзькі прядильниці. Але й їм було важко в цих майже неможливих умовах. Нитки погано підкорялися навіть дуже вправним пальцям, які працювали блискавично. Вони обривались, намотувалися на валки, заплутувались. То там, то тут виникали прозорі вихрясті смерчі з обривків, які шалено крутилися. Незважаючи на холод, робітниці в перші ж хвилини поскидали хустки, верхній одяг. Від них ішла пара. Але зрідка кинувши погляд на сусідок, Ксенія Степанівна незмінно бачила на розгарячілих обличчях якийсь особливий, радісний і наче навіть п'яний вираз. Сама вона, працюючи так, що важко було прослідкувати за польотом її руки, весь час говорила сама до себе: «Шумить, іде рідна»,— і почувала усмішку на власному обличчі.

Коли ж, наблизившись до краю машини, довелось їй, глянувши у вікно, побачити на засніженому подвір'ї понівечену снарядом тополю й осколок закоптілої стіни з вирвами вікон, крізь які сяяло небо, їй раптом спало на

думку: страшна війна йде зовсім поруч, зруйноване місто дубіє в снігу, а тут ось, наперекір усьому, звично гуркотять веретена, течуть, намотуючись на шпулі, нитки... Не так уже й істотно, скільки пряжі відправлять сьогодні звідси на ткацьку. Очевидно, все вберуть дві-три машини, у великому господарстві це дрібниця. І все ж цей день дуже знаменний. Сьогодні й прядильники показують, що радянські люди звершують неможливе. Адже зовсім недавно вони й самі не вірили ще, що в цій жалюгідній приробці можна щось створити.

Гули, як джмелі, веретена, і Ксенія Степанівна ніяк не могла звільнитися від дивного почуття: здавалось, щось подібне вона вже колись переживала — і цю незвичайну радість, і це очікування нових радощів, і навіть те, що від чекання хочеться не сміятись, а плакати. Але коли ж це було? І вона згадала: в двадцятих роках, під час голоду. Мати захворіла сипняком і лежала в старій фабричній лікарні, пострижена наголо, висхла, малесенька, ледве жива. З дня на день чекали тяжких вістей, змучилися... Щоб підтримати її, Степан Михайлович відніс на товкучку своє драпове пальто і виміняв на масло. Але мати вже нічого не їла. Тоді масло виміняли на компот, зварили, і Ксенія в солдатському котелку понесла його в лікарню. В дверях терапевтичного відділу її мало з ніг не збив стрімкий Володимир Володимирович. «Ох і жилиста ж ваша мамця, вирвалась, здається, з лап смерті»,— сказав він тоді... Така сама неспокійна радість, якої Ксеня зазнала, почувши це, охоплювала її зараз. І так само, як тоді, хочеться заплакати.

Дівчинкою прийшла сюди Ксенія Шаповалова, і все її життя зв'язане з цією фабрикою. Тут вступила вона до комсомолу, коли в їх осередку було тільки чотири хлопці. Тут познайомилася вона зі своїм Філею, звідси проводила вона його на громадянську війну, і сюди повернувся він, одвоювавши.

Тут, під гудіння веретен, відчула Ксенія вперше, як щось раптом, здригнувшись, ворухнулось у неї в животі... І вся вона, сповнюючись тихим теплом, зрозуміла: ця нова, небачена, ростуча в ній істота дає знати, що вона живе... Це був перший рух гвардії лейтенанта танкових військ Марата Шаповалова... Де ж то зараз Марат, її хлопчик, який через двадцять один рік звідси ж, із фабрики, пішов у військову школу?..

І ще згадалося Ксенії Степанівні, як одного разу, коли в країні розгорнувся стахановський рух і робітники кожного дня радували народ новими й новими подарунками, їй першій з фабричних новаторів спало на думку створити дружний колектив відмінників усіх професій — від тих, хто в амбарах подає бавовняні паки в бункери, до возіїв, які переправляли готову пряжу ткачам,— створити наскрізну бригаду, щоб сировина, перетворюючись у пряжу, весь час переходила з хороших, надійних рук у такі ж хороші й надійні руки. Згадалось, як, ледве дочекавшись зміни, поспішила вона до начальника цеху інженера Владиславлєва, а він... Ні, про того, хто продався німцям, у цей день не треба й згадувати. Геть його навіть із спогадів!

Краще думати про те, як пішла бавовна, яку дбайливо передавали з рук у руки, як поступово вона перетворювалась у полотно, в стрічки, рівницю, пряжу. В перший же день її бригада, іменована згодом наскрізною стахановською, здивувала фабрику, а незабаром місто, область і, нарешті, всю країну виробітком, якого не бувало раніш і в найкращих майстрів. Які були дні!.. Хіба забудеш, як одного разу під кінець зміни в цех ускочив співробітник багатотиражки «Голос текстильника»! Сказав тільки: «Вам орден Леніна»,— і одразу ж попросив сказати кілька слів для газети, яка вже версталась. А прядильниця від хвилювання нічого не змогла вимовити...

Спогади, збуджені шумом веретен, якось самі собою випливали з минулого, не заважаючи роботі, не одриваючи. І хоч під кінець зміни спина не розгиналася, руки тремтіли, а ноги ставали важкими, як каміння, Ксенія Степанівна, спускаючись по сходах, все ще посміхалась.

Почуваючи потребу зараз же, негайно поділитися своєю радістю, вона заглянула в невеличку кімнату, де містився комітет комсомолу. Юнона, зайнята телефонною розмовою, очима показала матері на стілець, Ксенія Степанівна вмостилася, випростала ноги, заплющила очі. Наче крізь сон чувся дзвінкий голос її дочки:

— ...Ні, ні, ми це провернули ще до пуску фабрики. Так, молодь охоплена на всі сто... А як же, і умови у всіх... Обов'язково. В цій справі ніякої стихійності, все в належному руслі... Так, і умови на всі сто. Хіба прядильники коли-небудь відставали!

«Молодець, нічого не скажеш,— думала мати, усміхаючись крізь дрімоту, викликану втомою.— А як швидко

опанувала справами! І ретельна, акуратна: на столі ні пля́мочки, все на місці, не те що, бувало, Марат...»

З кимось прощаючись, Юнона солідно прорекла: «Привіт товаришам!» — і поклала трубку.

— Ну, мамо, от я й звільнилася.— Вона швиденько ховала в стіл олівці, ручку, чорнильницю.— Стільки справ сьогодні зробила!.. Знаєш, підемо додому пішки...

І вони пішли під руку, як дві подруги. Мати задоволено слідкувала, як зустрічні чоловіки поглядають на Юнону, проводять її поглядами. Але та, здається, того навіть не помічала.

— Він питає: «Скільки комсомольців у тебе змагається?» А я йому: «Сто процентів». Він здивований. «Невже в усіх умови?» А я йому знову: «У ста процентів». Він ще більше дивується: «І конкретні зобов'язання?» А я знову: «Всі сто...» Розумієш, мамо, не якийсь там Іванов, Петров, Сидоров, Пушкін, а всі сто! — збуджено говорила дівчина.— І він говорить: «Молодці...» Не знаю вже, мамо, де, але одна знайома дівчина — вона собою нічого особливого не становить, але у неї є залицяльник з міськкому комсомолу,— так вона мені передавала, що їй теж говорили: товариш Шаповалова, мовляв, молодець, от, мовляв, якби всі комсомольські секретарі були як товариш Шаповалова...

— Ти, Юночко, похвальби не дуже слухай... Он дідусь твій говорить: від солодкого тільки зуби псуються...

— Ні, ні, не бійся, я не зазнаюсь... От у ткацькій ота рохля Фенька Жукова... Їй одного разу навіть протоколи повернули: наче п'яна курка по папері пройшлася, нічого не розбереш... А в мене все в ажурі.

— Ткацький комсомол в шефство над госпіталем втягнувся. Хороша справа! Подумали б і ви, варто підтримати.

— Комсомол? Аякже!.. Це Анна все там закручує. А Фенька так — у хвості... Для чого я буду інших наслідувати? Хіба у мене своєї голови нема?.. І подумаєш, шефство — за пораненими горшки прибирати! Ми, прядильниці, повинні свою ініціативу виявити. Сама ж ти не по второваній доріжці до слави своєї прийшла, нове видумувала.

Ксенія Степанівна не любила, коли отак, дуже вже раціонально, говорили про найзаповітніше для неї, і постаралась перевести розмову на інше.

— ...Анна вчора читала листи того німця, через якого

Білочка стільки натерпілася... З листів видно, що він дійсно хороший чоловік...

Юнона зупинилась і навіть опустила руку, якою підтримувала матір.

— Ти розумієш, мамо, що говориш?.. Гітлерівець — хороший чоловік?!

— В тому-то й справа, що він не гітлерівець. З листів ясно...

Красиве обличчя дівчини наче зразу стало фарфоровим.

— Ясно? Що тобі ясно? Мені, наприклад, ясно одне: все це — їхніх рук справа.— Вона кивнула на зруйнований житловий будинок, мимо якого вони проходили.— І ясно, що з ними можна говорити тільки мовою зброї... Недавно перший секретар питає: «Женя Мюллер твоя родичка?» Я вся спалахнула й ладна була крізь землю провалитися.

— Юна!

— Облишмо цю розмову... Ми про це дуже вже різної думки, мамо, щоб нам домовитись.

Решту шляху вони пройшли мовчки.

8

Поява хлопчика з солом'яним волоссям завдала чимало клопоту Арсену Курову. Як то кажуть, одна голова не бідна, а бідна, так одна. Раніше можна було спокійно, ні про що не турбуючись, цілий день бути на заводі й додому приходити тільки для того, щоб поспати та набити кисет самосадом, який Арсен вважав єдино достойним тютюном для своєї люльки-дульки.

Справ у Курова побільшало. Завод розширявся. Його вже ніби рахували в команді видужуючих. Йому давали деякі замовлення для фронту. А фронт вимагав снарядів, снарядів, снарядів... Роботи Арсен не боявся, він роботу любив. Поява Ростислава все ускладнювала.

Спочатку справи йшли ніби й непогано: Куров розповів директорові про хлопця, і той, як випяток, прийняв його на завод. Зарахований в одну з бригад підручним, Ростислав виявився таким кмітливим, що навіть прискіпливі ремісники, які насмішкувато поглядали на нього з-під лакованих козирків своїх формених кашкетів, почали ставитися до нього, як до рівного.

Арсен звав хлопця Росток. На заводі, мабуть, тому що

він був невеличкий, худенький, його швидко перейменували на Ростик. Весь час чулося тепер:

— Ростик, великий гайковий. Миттю!

— Яволь,— чулося у відповідь.

— Ростик, підсунь цурку під станину.

— Яволь.

— Ану, біжи, малий, на склад за гайками!

— Яволь.

Лихо, що зненацька впало на Ростислава, не вбило в ньому природної життєрадісності. У нього виявився чудесний дар наслідування. У хвилини відпочинку, коли хлоп'ята чекали нового наряду, влаштовувались цілі спектаклі.

— Ростик, як фашист ішов на Москву?

Рухлива фізіономія хлопця застигала з тупим, чванливим виразом, голова відкидалася назад, тіло неприродно виструнчувалось, рука з витягненою долонею викидалася вперед. Рухаючись гусячим кроком, витріщивши очі, він хрипко кричав:

— Хайль Гітлер!

— А як він з-під Москви повертався? Покажи, Ростик, ну, покажи!..

Хлопчик одразу змінювався, насував кепку на вуха у вигляді чепчика. Голова в нього, як у черепахи, ховалася в плечі, тіло розслаблювалось, починало тремтіти. Зуби цокотіли, а губи перелякано цідили:

— Гітлер капут!

Бригада качалася зо сміху. Але при цьому хто-небудь завжди стояв насторожі й слідкував, щоб не нагодився майстер-механік. Коли ж сторож прогавлював, Куров сердито кричав на гурт.

— Кінчайте цирк! На місця, ледарі!

А Ростислава попереджав:

— Щоб це було останній раз, а то викину з заводу, як цуценя!.. Не смій корчити з себе блазня!

А потім уже дома, охолонувши, Арсен похмуро говорив хлопцеві:

— Кого хочеш зображуй — чорта, диявола, хоч мене самого,— а тих не смій, чуєш? — І просив:— Серце ти мені роз'ятрюєш, воно оживати стало, так ти не копирсайся в ньому.

Хлопчик прекрасно зображував і самого Арсена. Для цього він збивав кепку на потилицю, розсовував по кише-

них різний інструмент, щелепа в нього випиналася вперед, очі насуплювались, і він басом, як хрущ, гудів: «Без труда, без майстерності, орли, чоловік зі звірями в одному табуні жив би»,— після чого багатозначно підносив угору палець. Це було любиме повчання, з яким майстер в хвилину доброго гумору звертався до своїх вихованців. Зображував же його Ростик так смішно і правдоподібно, що чутка про це ходила по заводу, і одного разу навіть директор, який зайшов подивитися, як монтуються нові верстати, умовив хлопця «показати майстра Курова» й дуже при цьому сміявся.

На роботу Куров і Ростик ходили разом. По дорозі додому один з них забігав у магазин, одержував по карточках, що належало, а ввечері обоє готували на наступний день. Якщо справи змушували Арсена залишатися допізна, він приводив Ростика до слюсарів, до токарів, до довбальників, ставив його на місце, де вдень практикувалися ремісники, доручав нехитру якусь роботу й просив приятелів «доглянути хлопця».

— Учись, орел, хороша професія — нерозмінний карбованець. Все на світі міняється: люди старіють, гроші знецінюються, краса линяє, одне, брат, непохитне — майстерство. Тесть мій Степан Михайлович, сам найкращий ракліст, каже: ремесло за плечами не носити. Ти, орел, запам'ятай це.

Коли йти додому було пізно, вони ночували на заводі, примостившись на брезенті біля батареї парового опалення. Чимало людей ночувало в той час у цехах. Хлопчик любив ці ночі, які видавались йому таємничими. Стихав шум верстатів, гасли вогні, крізь дивну тишу чутно було, як потріскують батареї опалення, гуде мотор вентилятора, десь гуготить полум'я сталеплавильної печі. І нові, незрозумілі звуки, удень наче сховані від людей, долинали тепер із різних боків, зливаючись із натрудженим хропінням сплячих.

Але перемагав усі звуки стрекіт цвіркуна. Він точив, пиляв, наче невтомний маленький слюсар. Серед верстатів, моторів, проводів, серед купи заліза й криці, тоненький, незвичайний цей звук було скрізь чути. Він здавався хлопцеві голосом якогось чарівника, який удень живе в цих верстатах, машинах, апаратах, крутить колеса, а ночами, коли люди виходять чи засинають і машини стоять, вилізає на волю і, розгулюючи по цеху, тоненьким голосом

розмовляє сам із собою. І хлопчик, що на короткому своєму віку бачив чимало жахливих смертей, що сам стільки разів висів на волоску від смерті, перелякано притискався до Арсена, який спав завжди горілиць, по-богатирському розкинувшись, і так хропів, що люди, які знали про ці його особливості, ніколи не лягали коло нього. Оте хропіння Арсена Курова, що всіх лякало, як і гіркуватий тютюновий запах його прокурених, аж пожовклих від кіптяви вусів, були якось особливо дорогими для його названого сина.

9

Ні, ні, не один цей хлопець завдав Арсену Курову клопоту, від якого аж тріщала його натруджена, горем бита спина.

Одного разу в цеху з'явився літній чоловік з портфелем під пахвою. В той час монтували один з трофейних верстатів, захоплених у німецькій похідній майстерні. Конструкція була незнайома, проектів, звісно, не було. Кращим хлопцям з «дикої дивізії» під керівництвом самого Арсена Курова довелося вести монтаж «навпомацки». Захоплені нелегкою справою, вони не помітили, що за ними здаля спостерігає сторонній.

— Ростоk, дай-но, малий, ключ,— командував Куров.— Потримай-но ззаду... Так, так, міцніше натискай... Ну, всі разом взяли...

Тільки тоді, коли неслухняна деталь лягла на своє місце і всі з полегшенням розігнули спини, незнайомий, посміхаючись до Ростика, зауважив:

— Таке мале, а дивись-но!

— Так, цей орел у нас від дорослих не відстає! — з добродушним самовдоволенням сказав Арсен, розминаючи спину.

— Молодець, нічого не скажеш... А скільки тобі, хлопче, років?

— Дванадцять.

— Дванадцять, он як,— наче здивувавшись, сказав незнайомий і раптом спитав:— А хто тут начальник?

— Я начальник,— відгукнувся Куров, почуваючи, що справа набирає неприємного характеру.— А ви хто будете? Чому ви тут, у цеху?

— А я, як і ви, на роботі,— відповів незнайомий.— Я інспектор охорони праці. Ось перепустка, а ось посвідчення. І дозвольте, я запишу ваше прізвище...

— Це ж для чого?

— А для протокольчика, для протокольчика... Бачите: підліток у вас у цеху працює. А закон це забороняє...

«Прийшла біда — відчиняй ворота»,— подумав Арсен, якось увесь одразу зів'янувши. Сильний, він не боявся ніякої роботи і зовсім пасував, як сам він говорив, перед «паперовими справами». Зразу люто зненавидівши благовидного інспектора, з його манерою гидко-ласкаво вимовляти навіть такі слова, як «протокол», Арсен стримав лайку, яка рвалася з язика, і, показавши свій кабінетик, запросив:

— Ходімо до мене.

— Для чого? — підозріливо спитав інспектор.

— На підлозі, чи що, протокола на мене писатимете...

Щільно причинивши двері й посадивши інспектора, Куров розповів йому історію хлопця. Розповідаючи, він спостерігав за посполитим зморшками обличчям і бачив, що співбесідник все розуміє. Навіть сльози навернулися йому на очі.

— Хороший ви дядя,— співчутливо сказав він, коли Арсен Куров закінчив.— Чи мені вас не зрозуміти.— Сам в евакуації жінку поховав... Але протокольчик на вас все-таки доведеться складати. І штрафик за те, що в вас працюють підлітки, вам платити доведеться.

— Штрафик? — перепитав Арсен, відчуваючи, як у нього відлягло від серця: з надурочними він заробляв багато, й грошові витрати його не лякали.

— Поки що штрафик... А цього пролетарія доведеться, зрозуміло, з цеху випровадити, тут уже нічого не зробиш...

Важка злість гірким клубком підкотилася до горла майстра. Перед цією нікчемою, перед цією машинкою він відкрив душу! Але знову стримав себе і тільки похмуро відповів:

— Не випроваджу!

— Випровадити, дорогий товаришу, випровадите, в законі така статейка є: труд підлітків у Радянському Союзі суворо забороняється... Жаль мені вас, дуже жаль, голубчику, але нічого не зробиш, закончик, закончик!.. Не я

його писав, не я його приймав, моє діло слідкувати, щоб він виконувався.

— Та нема ж правил без винятків.

— А я для того й існую, щоб винятки не допускалися. Виняток тільки через мій труп... Розпишіться тут на протокольчику...

Куров, не сперечаючись, заплатив штраф, але хлопчик, як і раніше, ходив з ним на роботу. Через кілька днів з'явився голова завкому, попросив хлопців вийти з кімнати Арсена і став його урезонювати, заявляючи, що інспектор подасть на нього в суд. Куров кинувся до директора. Це теж був свій, давній, заводський чоловік. В першу п'ятирічку працювали в одному цеху. Лещата їх стояли поруч. Вечорами він ходив учитися спочатку в школу, потім на робітфак. Поїхав у Москву в інститут і повернувся на завод уже інженером, а перед війною зробили його директором. Давно знаючи один одного, вони були з Куровим на «ти» і, залишившись наодинці, звертались по імені. На нього, на «свого чоловіка», була тепер уся надія.

Директор, звичайно, знав історію Ростислава, розумів, що не через примху якусь, а щоб швидше вивести хлопця в люди, і тому, що боявся залишати того самого на цілий день, Куров улаштував годованця на роботу. Виявилось, що директор навіть сам пробував усе можливе, дзвонив Сєвер'янову, говорив з головою обласної Ради. Але йому відповідали: закон є закон. А товариш з обласної Ради навіть признався:

— Я цьому Курову дуже співчуваю, коли б інший був інспектор, можна було б із ним домовитись, а цього так і звуть: «тільки через мій труп».

— Так для чого ж ви цього «трупа» на роботі тримаєте?

— А для того й тримаємо, щоб закон захищати. І від таких жаліслівих господарників, як ти, і від таких зговірливих профспілковців, як я,— відповів голова облради...

Коли похмурий і злий Куров повернувся від директора, Ростислав крізь сльози спитав, чи забирати йому додому свою спецівку. Майстер люто блимнув білками циганських очей.

— Ще чого... Я свого доб'юсь, я їм усім доведу, що в нас закон для людей, а не люди для закону... Провалились би ви всі, бюрократи!..

10

В партійний комітет ткацької фабрики подзвонив міський воєнний комісар:

— ...Тут до мене бумага з великого господарства прибула. Вас, Анно Степанівно, стосується... Хто прийме телефонограму?

Технічного секретаря поблизу не було. В парткомі сиділо кілька ткалів, і Анна спитала, чи не можна переслати бумагу поштою.

— Ніяк не можна, товаришу Калініна. Наказали негайно ж передати, і персонально вам! — весело відповів воєнком.

— Хто наказав?

— Секретар міськкому. Я йому вже доповідав, і він сказав: «Передайте по телефону Анні Степанівні...» — Певне, для більшої переконливості, наслідуючи секретаря, сказав воєнком.

Це був наказ по штабу фронту. В ньому говорилося, що за рішенням Президії Верховної Ради СРСР, за хоробрість, мужність і самовідданість, виявлені в дні окупації міста Верхнєволзька в боротьбі з фашистськими загарбниками, Мюллер Євгенія Рудольфівна нагороджена орденом Червоного Прапора.

Звиклий до точності воєнком передавав ще підписи й дати, але Анна не слухала. Піднявшись, вона крикнула ткалям:

— Дівчата, нашу Женю Мюллер бойовим Червоним Прапором нагородили,— і тут же кинула в телефонну трубку:— За таку звістку вас, товаришу воєнком, розцілувати мало.

— Не відмовлюсь! Я вам, товаришко Калініна, на зборах партійного активу про це нагадаю. Гаразд? — І вже діловито воєнком додав:— У мене все.

— І в мене все,— в тон йому відповіла Анна, почуваючи, як радість охоплює її...— За хоробрість, мужність, самовідданість!.. І нема «посмертно». Значить, жива.

Наказ розмножили на машинці, Тетяні Степанівні — матері Жені — послали на фронт телеграму. Під час перерви агітатори прочитали наказ в їдальнях. Галя, відпросившись із роботи, щоб передати звістку дідові, по дорозі в гуртожиток кожному, хто зустрічався, захлинаючись, розказувала новину. Всі раділи. Навіть ті, хто попсував

Жені немало крові, говорили тепер: Радянська влада знає, кого й за що нагороджувати... Одне лишалось невідомим, одне гнітило всіх і особливо гостро Анну: де Женя, куди вона пішла з дому?

А доля Жені Мюллер склалася так. Після тієї нічної розмови з сестрою й старими вона вирішила виїхати з фабрики, де Калініних усі знали. Але куди? І тут мимоволі згадалося мужнє братерство розвідників, згуртованих спільною небезпечною роботою, і якось несподівано виникло рішення повернутися в армію. Чимало дівчат у ті дні йшло добровільно на фронт. Але просто надіслати заяву Женя не могла. Нога ще не зовсім загоїлась. Доводилося шкутильгати, спираючись на палицю. Перша ж медична комісія забракувала б її. Знала Женя й те, що після всього того, що з нею трапилося, старі ніяк не згодились би відпустити її і що владна бабуся, яку в місті всі знають і поважають, зуміє, мабуть, перешкодити їй.

І от після тієї важкої ночі дівчина вирішила просто зникнути, лишивши дома листи Курта Рупперта, які через самолюбство до цього часу не показувала нікому, не хотіла виправдуватись.

Вранці, коли всі пішли на роботу, Женя, склавши у вузол найнеобхідніше, шкутильгаючи й спираючись на ціпок, дісталась до воєнної комендатури. Тут, в одній з кімнат, вона знайшла капітана, з яким їй довелося зустрічатись по спільній справі під час своєї підпільної діяльності в окупованому місті. Слухаючи її, капітан із сумнівом дивився на ціпок, похитуючи головою, і наміру її він не схвалив: якою б тяжкою не була обстановка на фронті, поранених там не мусить бути. Але Женя так гаряче й наполегливо переконувала, що нарешті капітан поступився і взявся наводити потрібні довідки.

Повернувся він задоволений і заявив, що дівчині надзвичайно пощастило. Саме зараз у потрібному напрямі йде машина, в якій повертаються партизанські командири, що приїздили у Верхнєволзьк одержати бойові нагороди.

— Довезуть прямо до місця і сумувати по дорозі не дадуть,— сказав капітан, все ще з сумнівом поглядаючи на ціпок, який Женя поклала якнайдальше від себе,— зітхнув:— Ех, почекати б вам, поки нога зовсім одужає...

— Ні, ні, я поїду! — перелякано вигукнула дівчина.

Капітан сам відрекомендував Женю військовому, який

супроводжував команду, і, мабуть, навіть встиг щось розповісти про неї, тому що лисий, похмурий і мовчазний офіцер оглянув її з цікавістю, повагою і навіть запропонував їй місце в кабіні грузовика. Але Женя відмовилася.

— Правильно, дівчино, не відривайся від мас! — почулося з машини.

Якийсь дядечко з густою, наче з бронзи вилитою бородою, нахилившись через борт, узяв її під пахви, підняв, як дитину, хитнув разів два, щоб жартома налякати, і дбайливо посадовив у кузов.

Важко собі уявити компанію більш веселу, різну за віком і уподобаннями, ніж та, в якій несподівано опинилася втікачка.

— Раді вас вітати на борту нашого судна, міледі,— шаркнув чоботом худенький, вертлявий юнак у коротенькій куртці з бобровим коміром, явно перешитій із німецької офіцерської шинелі, в смушевій кубанці, одягненій так хвацько, що здавалось, вона ось-ось злетить із лівого вуха. Він хотів було по-лицарськи розкланятись перед Женею, але машину підкинуло на сплетенні трамвайних рейок, і він, мабуть, полетів би через борт, коли б його не підхопили міцні дружні руки.

На дні кузова знайшли смушеву кубанку, одягли хлопцеві на голову, і він, зніяковіло сховавшись за спини товаришів, кидав звідти допитливі погляди на несподівану супутницю.

Літній вусатий чоловік із замисленим обличчям, що сидів на запасному балоні під захистом кабіни, звільнив місце.

— Сідай, дівчино, дорога далека, та й холодно сьогодні, сіверко, наскрізь пробирає.

Женя сіла, і їй раптом стало надзвичайно спокійно й затишно, як бувало в дитинстві, коли мати, уклавши її в ліжко, робила з ковдри мішечок, підтикаючи край під ноги.

Партизани! З якою повагою й любов'ю вимовляли в ті дні в тилу і на фронті це слово! Народні месники, таємничі, відважні, незалежні. І тепер, зручно вмостившись на балоні, глибоко засунувши руки в рукави, дівчина жадібно розглядала їх. Які різні це були люди! І як би вона здивувалася, довідавшись, що той, який посадив її в машину, рудобородий на прізвисько Батя, до війни був цирковим атлетом, що юнак у кубанці — недавній студент політех-

нічного інституту. Вже тричі він спускався на парашуті в тил ворога й налагоджував для партизанів збройові майстерні, де по розробленому ним методу виготовлялися міни з шматків водопровідної труби і начиняли їх толом, витопленим з нерозірваних снарядів. Мовчазний вусач, який поступився місцем, в минулому механік МТС, а другий вусач, кремезний, з обличчям мідного кольору, що нагадував дівчині товстуна Ламме з «Тіля Уленшпігеля», виявився партійним працівником.

Праворуч від Жені на тому ж балоні сидів тихий чоловік з блідим замисленим обличчям і такою непоказною зовнішністю, що міг згубитися в будь-якому натовпі. Він був наймолодший серед своїх супутників. Одначе його всі звали Дідом, і навіть відчайдушний партизан у смушевій кубанці замовкав, коли він починав говорити.

Дід палив одну за одною смердючі трофейні сигарети і зрідка з цікавістю поглядав то на Женю, то на госпітальну палицю з гумовим наконечником, що лежала в неї на колінах. В простому, непоказному цьому чоловікові було щось, що викликало симпатію й довір'я. І Женя, та сама мовчазна, самолюбива Женя, яка у відповідь на всі обвинувачення не вимовила жодного слова, щоб виправдати себе, сама без усяких розпитувань розповіла цьому незнайомому їй партизанському командирові про свої душевні страждання.

Тарабанячи бортами, машина мчала по наїдженій дорозі. Залишались позаду руїни міських околиць. Перемахнувши по вузькому з круто вигнутою спиною шляхопроводу, через відбудоване залізничне полотно, що чорніло свіжим мазутом, вона вихопилась на шосе. По обочинах час від часу темніли важкі корпуси спалених і підбитих танків, загрузлі в снігу гармати, рештки автомашин. Але ці вже напівпоховані в кучугурах сліди війни не могли потьмарити красу лісу, який з обох сторін насувався на шосе. Низько схиливши під вагою снігу плечі гілок, урочистими шеренгами стояли старі ялини. Гострі їх вершини, що таїли в пазухах золото шишок, здавалось, впивалися в блідо-голубе, наче емальове небо. В затишку, під вітгям, там, де на снігу лежали сині густі тіні, поодинці й купками, наче солдати в маскувальних халатах, що приготувалися для нового наступу, були розкидані, заметені снігом маленькі сосонки. Кромка лісу рожевіла, освітлена промінням призахідного сонця. Все навколо виблиску-

вало, іскрилося. Гарно, дуже гарно було в тому покритому памороззю, ніби закам'янілому лісі! Але Женя, яка любила навіть скромні тополі, що росли на фабричному подвір'ї, сьогодні не бачила тієї краси. Не чула вона й розмов, які точилися навколо неї, не підхопила й пісні, що раптом зринула в кузові й розбудила морозяну тишу.

Бесідуючи з Дідом, дівчина виливала душу, а той лише похитував головою й курив. Ось пішла по руках містка, обшита сукном, фляга. Кожний пригублював з жартами й примовками. Коли фляга дійшла до Діда, він витер шийку чистою хустинкою і простягнув Жені.

— Погрійтесь, їхати ще далеко.

І Женя, яка не переносила хмільного, зробила кілька ковтків. Потім діловито, наче приймаючи ліки, приклався до фляги Дід і передав її сусіду.

— Даруйте, я вам перебив... Продовжуйте, будь ласка...

— Та більше вже й ні про що... От їду на фронт,— просто сказала дівчина.

Помовчали. Дід запалив нову сигарету.

— Така вже ця війна,— сказав він, відганяючи рукою дим від Жені.— У нас в загоні був і німець, і австрієць — антифашисти, люди порядні. Загін складався з оточенців. Хлопці досхочу побродили по ворожих тилах, фашистських художеств надивились, і до того стали люті, що від одного слова «німець», бувало, зубами скреготали. А з цими двома навіть здружились. Але ті між собою як кішка з собакою. Як зійдуться, австрієць — німцю: «Ти мою країну забруднив, націст!» А німець — австрійцю: «Це твій божевільний землячок Адольф Шикльгрубер Німеччину залив кров'ю». До бійки доходило. Розумні, дисципліновані хлопці, а довелося в різні роти розкидати...— Дід зітхнув. Хмарка морозяної пари зірвалася з його губ.— Ні, дівчино, ви на земляків своїх не ображайтеся: стільки пережити — мимоволі гальма відмовлять.

— Я не ображаюсь, тяжко мені...— сказала Женя і, глянувши на супутників, додала: — було.

Раптом Дід схопився й постукав долонею по дашку кабіни. Машина ще рипіла тормозами, а пасажири її, зіскочивши на землю, бігли геть від дороги, перестрибували через рів і, грузнучи в снігу, з острахом поглядали на небо. З шоферської кабіни вийшов офіцер і, оглянувши небосхил, спитав здивовано:

— Чому тривога?

— Не тривога, товаришу старший лейтенант,— усміхнувся Дід,— сіно я помітив, он стіжки... Треба в кузов набрати, шлях далекий, і чуєте, як вітер розгулюється.

— Добре придумали,— погодився офіцер і разом з партизанами рушив до стіжка. Глибокий сніг хапав за валянки, ніби хотів стягти їх. Женя не захотіла відставати від інших і рушила за всіма, ледве витягаючи з кучугури поранену ногу. Добравшись до стіжка, вона набрала оберемок якомога більший. Сіно дихало ароматом літа. Згадався піонерський табір, білі палатки, блискуча на сонці Волга, засмаглі тіла, дзвін коси, що долинав з лугів...

— Сеньйора, дозвольте! — вигукнув партизан у кубанці і, вихопивши в Жені сіно, поніс його до машини.

Партизани не могли забути, як стрибали з кузова на дорогу. Зніяковілі, вони намагалися не дивитись один на одного.

— Учбова тривога пройшла задовільно,— посміхаючись, узагальнив Дід.— Спритно стрибаєте, хлопці.— І шепнув Жені:— Дуже хоробрі люди, під пістолетом не моргнуть, а щодо літаків у нас, партизанів, так би мовити, первісний інстинкт. Не звикли...

В кузові потеплішало, стало якось зручніше. Від кількох ковтків горілки в Жені трохи паморочилось у голові. Хотілося ні про що не думати, отак їхати і їхати, слухаючи крізь дрімоту неясне звучання голосів, жарти, відчуваючи знайому атмосферу бойового братерства. Тепер дівчина не сумнівалась, що зробила правильно, вірила, що на фронті її зрозуміють, не осудять. В душі її зажевріла навіть надія, що десь там — вона не уявляла, де саме,— хтось допоможе їй натрапити на слід людини, яка так трагічно ввірвалася в її життя. З цією думкою Женя заснула, і так міцно, як, мабуть, ще жодного разу не спала з самого початку війни.

Коли вона розплющила очі, машина стояла. Грубо обтесана жердина, як простягнута рука, перегородила дорогу. Партизани, розминаючись, пританцьовували й тупали біля шлагбаума. Начальник команди майже пошепки перемовлявся з вартовим. Дід знаком показав Жені, що треба виходити, а бородатий Батя легко, як дитину, взяв її на руки й поставив на землю. Машина здала назад, а партизани пішли один за одним по добре втоптаній, але вузькій стежці, що вела в село, яке вже виднілося вдалині. Мороз міцнів. Сніг тупо рипів під ногами. Сонце хилилося на

захід, заливало багрянцем небосхил, фарбуючи все навколо в оранжеві тони, і в цьому світлі кожна гілка вимальовувалась з карбованою чіткістю. Коло стіжка сіна, який бовванів недалеко від стежки, Женя помітила дивного собаку з червоною шерстю й пухнастим хвостом. Той обережно і, здавалось, гидливо переставляв по снігу лапи. Коли партизани порівнялися з ним, він неквапливо пішов за стіжок і, наставивши вуха, виглядав звідти, занбачливо піднявши передню лапу.

— Мишкує, кумася,—сказав Батя, усміхаючись у бронзову бороду.

— Ех, врізати б зараз автоматом, і я, міледі, розкішний лисячий комір поклав би до ваших ніг,— сказав Жені партизан у кубанці.

— Якби по ній тут врізали, вона б так не стояла,— зауважив Батя.— Лисиця, брат, не ми з тобою, вона тварина хитра, під кулю не лізе. А тут вона знає, що штабна комендатура охороняє її від отаких любителів комірів.

— Хижаки тепер неголодні,— сказав вусач.— Вовки розпаслися, наче кабани...

Зовсім заспокоєна розмовою з Дідом, добре відпочивши, Женя бадьоро шкутильгала, спираючись на палицю, разом з незнайомими, але по-справжньому своїми людьми. Вона не знала, куди вони зараз прийдуть, де доведеться ночувати. Її грошей навряд чи вистачило б на глечик молока й окраєць хліба. Але й це її не турбувало. Вона знала, що ці люди, з якими вона зустрілася випадково, не залишать її, останнім поділяться і що нарешті все якось влаштується...

Вечоріло. Багряна смуга заходу, що перетинала горизонт, темнішала й відсвічувала перламутром. Легеньке надвечір'я, насуваючись зі сходу, розчиняло голубизну снігів. Дахи хат стали золотими, а в одному з вікон гостро поблимував останній промінь, що, здавалося, випадково потрапив сюди, і над селом спалахнула самотня зелена зоря.

Як тільки зайшли в село, Женя одразу зрозуміла, що тут розташовується великий штаб. Проводи бігли від огорожі до огорожі... У дворах біля хат біліли, притаївшись, всюдиходи... Під навісами ганків тихо маячили вартові. Рум'яна дівка в гімнастьорці, темній спідниці, й сліпуче начищених чоботях вибігла з хати, до якої сходилися проводи, з розпеченою праскою. Вона хотіла було продути її,

але заклякла на місці, здивовано втупившись на гурт людей, так по-різному, мальовничо одягнених. Очі червоношокої дівки зупинилися на Жені, глянули на шубку і плетену шапочку з помпоном, на палицю з гумовим наконечником. І раптом, залишивши праску на перильці ганку, дівчина метнулась назад у хату, з якої долинало ритмічне скрекотіння телеграфних апаратів. І зразу ж у вікнах замиготіли дівочі обличчя.

Женя й години не прождала в хаті, тимчасово відведеній для партизанських командирів. Почулося порипування чобіт у сінях, двері відчинилися, і на порозі в довгій шинелі, в кашкеті, який взимку видавався чимсь неприродним, у хромових чоботях з'явився її старий знайомий — худорлявий, блідий майор Ніколаєв. Якось дуже просто, не по-військовому, привітався він з начальником команди, який схопився при його появі, і, посміхаючись, підійшов до Жені.

— А, Мюллер! От кого не чекав!.. Уже ходите? Чудово! У вас у Верхнєволзьку тепер тиша, глибокий тил, а ви на фронт... Та ще й з хворою ногою...

— Ой товаришу майор, тут таке!..— В голосі Жені забриніли сльози.

Якусь мить майор здивовано дивився на неї.

— Не будемо заважати товаришам відпочивати,— перервав він Женю,— ходімо до нас у відділ.

Козирнувши партизанам, він повів дівчину в іншу хату, посадив біля теплої грубки і майже наказав:

— А тепер розповідайте!

Він не дивився на співбесідницю, слідкував за вогнем у печі, але Женя відчувала, що він не пропускає жодного її слова. Ніколаєв не перебивав її, не задав жодного запитання і тільки, коли дівчина, вже заспокоєна, закінчила розповідь, спитав:

— Що ж будемо робити?

— Я не знаю... От прийшла проситися назад.

Майор глянув на неї, як здалося Жені, навіть радо.

— А побоювання? Не боїтесь? Ви стільки пережили... Тільки відверто, чуєте! Від цього може залежати ваше життя. В трудну хвилину не розгубитесь, не злякаєтесь?

Женя сумно посміхнулася.

— Після того, що я пережила?.. Ні.

— Добре. Поки що я вас влаштую до перекладачок. Переночуєте у них, а вранці вам привезуть пайок і все,

що належить. І думайте, Мюллер, як слід думайте! Сапер помиляється раз у житті, розвідник не може дозволити собі й цієї розкоші... Я доповім про вас... А поки що я вас відведу на нічліг, і висипайтесь як слід.

В хаті, де жили воєнні перекладачки, Женю зустріли насторожено. Ці дівчата з інтелігентних сімей не встигли, а може, й не хотіли звикати до військової обстановки. Вони жили замкнено в своїй маленькій дівочій кімнаті, як скарби, берегли домашні халатики, туфлі, плаття, і коли кінчалася робота, поспішали скинути форму і якнайшвидше переодягнутися. У хаті було чисто, як у хірургічному кабінеті. На ліжках поверх інтендантських поганеньких подушок лежали ясички в домашніх наволочках. На великому столі, за яким працювали дівчата, красувалась в банці з-під свинячої тушонки духмяна гілочка ялини з золотавою шишкою, яка випустила смолу й смачно пахла.

Хазяйські образи були зняті з божниці, чого в звичайному штабному житлі ніколи не робили. Замість образів було поставлено овальне дзеркало і під ним тулилися флакони, баночки, гребінці й щіточки. Коли з'явився Ніколаєв, три дівчини у військовому встали. Вислухавши розпорядження майора про те, що Женю треба належним чином влаштувати тут на ніч, вони перезирнулися, почекали, доки він вийде, і, ні слова не кажучи, почали звільняти ліжко коло вікна. Та, що його звільняла, швидко забирала з нього подушки, ковдру, простині.

В хаті запанувала напружена, недружелюбна тиша.

— Здрастуйте, дівчата,— сказала Женя, з цікавістю слідкуючи за тим, як одна з них, повна, пишноволоса, з красивими чорними очима, поспіхом стягає з ліжка простині.

— Здрастуйте,— коротко відповіли їй.

— Ви знаєте німецьку? — поцікавилася тоненька, гнучка блондинка з гарненьким обличчям ляльки.

Наступило якесь незручне мовчання, під час якого Женя важко сіла на лавку, поклавши поруч свою палицю.

— Знаю,— відповіла Женя і, стріпнувши головою, розпустила свою товсту, світлу, наче з льону, косу.

— Ви перекладачка?

— Ні, я ткаля.

— Ткаля? — Дівчата багатозначно перезирнулися.

— До війни була на комсомольській роботі.

— Що, ви знайома майора Ніколаєва? — спитала третя дівчина, кремезна, широколиця, з такою, як і в Жені, розкішною косою, мабуть, вкладаючи в ці слова якийсь особливий зміст.

— Так, майора я знаю,— спокійно відповіла Женя.— Якщо ви, дівчата, не заперечуєте, я зараз ляжу отут, на лавці: я дуже стомилась...

Вона скинула шубку, поклала її під голову, зняла валянки і лягла не роздягаючись. Засинаючи, вона чула шепіт, обривки фраз: «Неподобство... Отак упхнув у хату й пішов... У нас таємні документи... Знаєте, дівчата, завтра ж треба доповісти полковнику, навіть комісарові штабу... Ніколаєв не має права... Чому це ми мусимо терпіти незручності через якихось його знайомих?»

Женя так втомилася, що їй важко було навіть очі розплющити. Тільки одна фраза привернула її увагу: «Витязі, вона сказала: «ткаля»? Напевне, з Верхневолзька... Ти б, Тамаро, спитала, може, вона знає твого дорогесенького Жорочку». Інша дівчина, мабуть, та пишноволоса, повна, що звільняла ліжко, відповіла: «А для чого? Якщо й знає, то що з того?..»

11

Женя прокинулась на твердій лавці. Боліли боки.

Косі, жовтуваті промені сонця пронизували кімнату. Гострими іскрами освітлювали вони химерну папороть, намальовану морозом на шибках, і, відбиваючись у дзеркалі, кидали тремтливих зайчиків прямо їй в обличчя. Дівчат, які так неприв'ітно зустріли її напередодні, не було. Вони, очевидно, пішли працювати, а перед цим, мабуть, змінили гнів на милість: під головою в Жені була подушка. На ній хрестиками було вишито кішку, що підкрадалася до метелика. Хтось укрив дівчину ковдрою з верблюжої шерсті, а поверх ще й армійським кожушком.

«Твого дорогесенького Жорочку»,— згадалося Жені. Гм, гм... А втім, подушка з кішкою і верблюжа домашня ковдра сказали Жені щось нове, і вона, розчісуючи коси, думала: «Звичайно, нелегко й непросто цим дівчатам зразу з-під тепленького маминого крила перенестися на фронт, у похідну обстановку, в це бівуачне житло».

На столі лежав пакунок. До нього шпилькою була при-

кріплена записочка. Женя прочитала: «Майор Ніколаєв передав вам пайок. Рукомийник у сінях за дверима, чистий рушник там же, на цвяхові. Чай у печі, чашки в шафці під дзеркалом». У пакунку була хлібина, банка свинячої тушонки, концентрати горохового супу, кубики кави й пачки махорки. Все це було загорнуте в один із тих німецьких плакатів, якими в дні окупації були заклеєні паркани й стіни Верхнєволзька. Плакат зображував бравого офіцера-німця в кашкеті з високою тулією; тримаючи в руках коробку з цукерками, він простягав її худеньким обірваним дітям. Жінка в темній косинці, в опучах і личаках з молитовним подивом позирала на цей акт милосердя. Ще далі—бородач у сорочці з домашнього полотна, стародавньому брилі, які Женя бачила тільки на ілюстраціях в томику віршів Некрасова, знімав з убогої хатинки радянський прапор, а німецький єфрейтор з посмішкою подавав йому триколірний староросійський. Зверху було написано: «Ми принесли вам»,— а внизу — «свободу, благоденство, культуру». В окупованому Верхнєволзьку таких плакатів підпільники навмисне не зривали. Звичайно замазували нижній ряд слів і замість них вугіллям виводили: «грабіж, голод, смерть». Женя гидливо пожмакала плакат, кинула його до грубки.

Потім, як і радили їй у записці, вона вмилась у сінях, витерлася тим рушником, що висів на цвяхові за дверима, дістала з шафочки, що стояла під божником, чашку, знайшла кип'яток і, чекаючи, поки розпуститься кубик кофеконцентрату, почала жувати хліб... Як же тепер складеться її життя? Може, скоро, через місяць, навіть через тиждень, доведеться знову йти з цього важкого, вимученого війною, але звичного й дорогого світу в той чужий, звірячий, де людина людині вовк, де на кожному кроці підстерігає небезпека, де найменша помилка спричиниться до такої розправи, перед якою сама смерть може видатися порятунком. Женя знову на мить відчула жах самотності, який ніколи не забудеться, і їй стало моторошно. Ще ж не пізно. Майор просив подумати. Та й справді, чи вистачить сил витримати?

— Витримаю, вистою, не злякаюсь,— промовила Женя вголос, і літній солдат, що ввійшов у хату з оберемком дров, здивовано глянув на дівчину, яка розмовляла сама з собою.

— Драстуйте вам,— сказав він, поклав дрова коло

грубки і спроквола почав складати в топці дзвінкі березові поліна.

Не дивлячись на Женю, він наколов скалок, наколупав кори, підніс до неї запальничку і став спостерігати, як жовтаві веселі язички полум'я сповнювали грубку. Під короткими, йоржистими вусами зринула посмішка.

— Хороше, га? — спитав він, кивнувши на веселий вогонь.— Не якийсь там бог із глини, а вогонь людину людиною зробив...— Мабуть, задумливою ласкавістю мови чи схильністю до філософії солдат нагадав Жені діда Степана Михайловича і цим одразу якось викликав симпатію дівчини до себе. Ось він узяв Женину палицю, що стояла коло грубки, повертів у руках, роздумуючи про щось.— Як же це вас, кривеньку, на фронт беруть?

— Я не кривенька. Поранена була...

— Поранена? — Солдат з повагою глянув на худеньку дівчину з важкою світлою косою, перекинутою через плече. Потім причинив дверцята грубки і, спираючись руками на коліна, важко звівся на ноги.— Поранена, он воно що... В царську війну жіночі батальйони були. Називали їх «батальйонами смерті». Тільки яка вже там смерть. Таке собі... Тепер не те, тепер війна люта: або ми, або вони... Малі діти — й ті партизанять... Читав я «Війну і мир», твір Льва Толстого. Тоді теж народ піднявся на Наполеона Бонапарта. Та хіба таке, як зараз, було?.. Значить, уже й у госпіталі побували?.. Так, так...

Він дістав згорнуту пачечкою газету, відірвав листочок, довго й пильно витрушував з кисета залишки тютюну. Женя згадала про свій пайок і, взявши зі столу гостро пахнучі пачки, простягла солдатові.

— Що ж, спасибі,— сказав він, тримаючи махорку на долоні.— А може, самій знадобиться?.. Он дівчата-лейтенанти на молоко міняють... Мабуть, візьміть назад, га?..

— Міняти? Що я, перекупка! — аж розсердилася Женя.— Беріть!

— Ну, спасибі,— мовив солдат і, не поспішаючи, став пересипати махорку в кисет. Потім закурив, подивився на зіжмаканий плакат, що валявся коло грубки, похитав головою.

— «...Принесли вам свободу, благоденство, культуру»,— насмішкувато промовила Женя.— І царський прапор... От ідіот цей Гітлер!

— Ні, дівчино, не ідіот він,— замислено сказав сол-

дат.— Хіба божевільний такій нації, як німці, скрутив би руки й ноги, за десять років мільйони людей в машини перетворив! Хіба ідіотові пощастило б скорити Європу? Адже уявити тільки, які держави протягом тижнів брав! Та й нам честі мало, якщо ми аж до Москви від ідіота відступали...

І, засуваючи в грубку плаката, він вів далі:

— Не знайшлось у світі армії, яка б його зупинила. А от із нами прорахувався! Тепер, коли ми йому під Москвою дали прочухана, сидить, гляди, й лікті кусає, як Наполеон у старій пісні.— Солдат дерев'яним тенорком проспівав: — «И призадумался воитель, скрестивши руки на грудях. Зачем я шел к тебе, Россия, Европу всю держа в руках?..»

Мабуть, остаточно пройнявшись почуттям приязні до тихої синьоокої дівчини з товстою світлою косою, він довірливо повідомив:

— Мої роки давно відвоювались, а от не міг усидіти дома. Добровольцем пішов...— Він хотів ще щось додати, але в зеленому ящику, що стояв на столі, щось заверещало, і солдат узяв трубку: — Рядовий Шевелєв слухає.— Чийсь молодий енергійний голос наполегливо рвався з мембрани. Затуливши її долонею, солдат спитав: — Ви будете Євгенія Мюллер? — І знову заговорив у трубку:— Так точно, тут вона. Слухаю, передам... Бажаю всього найкращого!.. У мене теж усе.— Поклавши трубку, підійшов до Жені й промовив упівголоса: — Наказано вам передати, що від майора Ніколаєва зараз лейтенант до вас прийде... Піду я, на мене ще ціла батарея грубок чекає.

Солдат вийшов, перебивши махорковим духом їдучі аромати воєнторгівських парфумів, якими, здавалось, просякли всі стіни чистенької хати. Женя з'їла ще шматок хліба, намащеного тушонкою, допила каву, пожувала кубик горохового концентрату, вимила посуд і, не знаючи, що тепер робити, почала оглядати своє нове пристановище.

Тепер їй здалося зворушливим те, що дівчата, які живуть тут, намагалися це бівуачне військове житло зробити по-домашньому затишним. І це були не тільки вишиті ясички, які лежали на казенних, схожих на млинці подушках. Стіни над койками були завішані фотокартками. Ось літня пара, очевидно, батьки одної з дівчат, а он портрет старенької жінки з добрим обличчям, очевидно, бабуся... Так і є: «Тамарочці від бабусі»,— написано в

куточку. А ось сімейна група: мати, батько, діти. В рум'яній кучерявій дівчинці років п'яти, що сиділа в батька на руках, Женя впізнала повну, пишноволосу Тамару. І тут же фотокартка військового: молодецький на вигляд, у похідній портупеї. Він здався Жені знайомим. Що це? Невідомий командир дивовижно нагадував Георгія Узорова, чоловіка Анни Калініної... «Дурниця, не може того бути. Такого не трапляється навіть у кіно. Та хіба мало на світі схожих людей?» — заспокоювала себе Женя. Але знову згадала вчорашнє, крізь сон почуте: «...твого дорогесенького Жорочку». Саме Жорочку... Як же це? Чоловік Анни, веселої, життєрадісної Анни, на яку всі задивляються, батько двох дітей? Дядя Жора, такий ввічливий і зразковий сім'янин?.. Схвильована Женя не могла, не хотіла вірити.

— Ні, дурниця, не може того бути! — знову вголос промовила вона.

І, наче луна, чийсь здивований голос відізвався:

— Не може бути? ...Даруйте, не розумію...

На порозі стояв дебелий молодий чоловік у кожушку наопашки. Шапку він тримав у руках. Коротко підстрижена голова його була така руда, що Жені здалося, ніби в хаті аж посвітліло.

— Дозвольте відрекомендуватися, старший лейтенант Куварін,— весело сказав він, простягаючи руку і так пристукнув валянками, що в сонячному промені, який навскоси перетинав кімнату, роєм закрутилися блискучі порошинки. Досить безцеремонно оглянувши дівчину, він сказав: — Он яка ви, виявляється! — Розклавши на столі папір, вийнятий з планшета, поблажливо запропонував:— А тепер заповним ось це... Особливо детально напишіть про батька, з якого року він у партії, коли був убитий куркулями, потім, будьте ласкаві, про гм... гм... про вашого німецького друга: його ім'я, прізвище, номер частини,— одним словом, все, все, що знаєте.

— Але більше мені про Рупперта нічого й не відомо,— тихо відповіла Женя, відчуваючи, як її знову охоплює тоскний неспокій.

Рудий лейтенант виявився більш кмітливим, ніж про те можна було судити з його простакуватої зовнішності.

— Якщо він у полоні, нам доконче потрібно його знайти,— пояснив він.— Такий чоловік може принести нам багато користі. У великому господарстві, товаришко Мюл-

лер, мітла — і та не зайва...— Але одразу ж збагнувши, що таке порівняння зовсім недоречне, густо почервонів.

Женя писала анкету, але фотокартка мимоволі приковувала до себе її погляд. Наче ненароком, вона недбало кинула:

— Ви не знаєте, хто це? Он там, у портупеях!

— Один щасливець,— непевно відповів лейтенант.

— Чому щасливець?

— Бачите, ви, можливо, вже чули, що ця хата носить назву «висота недоступна» чи інакше ще, «богатирська застава». Це сильно захищений пункт. Кругова оборона: доти, дзоти, окопи повного профілю.— Він наче доповідав розвіддонесення, але на обличчі в нього грала лукава посмішка.— Кожний сантиметр навколо цієї висоти прострілюється перехресним вогнем. Розумієте? Кожна вилазка відбивається блискавично. Коли розтане сніг, ви побачите, що вся місцевість навколо покрита скривавленими серцями.

— А цей герой у портупеї? Прорвався? — в тон йому спитала Женя, маскуючи жартом наростаюче хвилювання.

— А-а, військовий інженер другого рангу? О, це хитрющий чоловік! А втім, щоб прорватися сюди, він запропонував не тільки серце, але й руку.

— Його прізвище Узоров? Георгій Узоров? — раптом спитала Женя, вимогливо дивлячись на лейтенанта. Той зніяковіло почухав потилицю.

— Тепер я розумію, чому майор Ніколаєв вас так цінує. Ловко ви мене розмотали, незчувся, як потрапив у число плетунів... З вами, товаришко Мюллер, треба бути обережним...

Зніяковілий лейтенант узяв анкету й пішов, а схвильована Женя місця собі не знаходила. Вона ніби бачила Анну, енергійно закинуту назад голову, наче її обтяжував важкий вузол русявих кіс, її тверду й стрімку ходу, здавалось, тут, зовсім поруч, чувся грудний, глибокий голос її, сміх, завжди такий заразливий, що, почувши його, не можна стримати посмішку...

Як тісно на земній кулі! Що то може зробити з людиною доля, коли вона в даному випадку привела Женю саме в цю хату — «висоту недоступну»,— саме сюди, де висить на стіні фотокарточка молодецького військового, затягнутого портупеями!.. Тамара! Дівчата, здається, жартома говорили на неї вчора: «Ілля Муромець». Женя згадала: в

неї кругле рум'яне обличчя, витрішкуваті, добрі, як сама вона визначила, «орлячі» очі і копиця волосся. Дівчина як дівчина. Нічого особливо принадного. Невже на неї проміняв Георгій Узоров свою дружину? Невже вона принесла таку непоправну біду в сім'ю гордої, красивої, вогнистої Анни?

Ще вчора Женя гнівалася на тітку. Від Анни, яка знала її з дитинства, від Анни, секретаря парткому своєї фабрики, чекала вона допомоги в трудну годину життя. Чекала, не діждалась і образилась, хоч і розуміла, що делікатність і вимогливість саме по відношенню до рідних — риса всіх Калініних. Тепер дівчина забула образу. Її було жаль тітку, дітей, навіть чомусь і саму оцю волооку Тамару, і вона розуміла, що нічим, ніяк і нікому не може вона тут допомогти.

Старий солдат приніс ще одне ліжко, прилаштував колючий матрац, з якого стовбурчилась пахуча солома. Він допитливо поглядав на Женю, яка нерухомо, байдуже сиділа коло столу.

— Це для вас,— пояснив він нарешті, збираючись застелити постіль, але дівчина відібрала в нього простині, ковдру, подушку й швиденько зробила все сама.

Повернувшися з роботи, перекладачки побачили її на новому ліжку за книжкою. Женя допитливо й дещо насторожено дивилася на них.

— Уже влаштувались? От і добре,— сказала волоока Тамара, оглянувши нове, з солдатською ретельністю застелене й заправлене ліжко.

— Чаю, дівчата, півжиття, місячний пайок за склянку чаю,— вередливим голосом попросила та, що скидалася на ляльку.

Поки дівчата, швидко скинувши воєнну форму й одягнувши свої строкаті байкові халатики й домашні пантофлі, з галасом умивалися в холодних сінях, Женя, яка вже зовсім призвичаїлась на своєму новому місці, дістала з печі казанок з кип'ятком, заварила чай, розставила посуд.

— Ой, яка ви розумниця! — скрикнула дівчина-лялька, гучно цмокнувши її в щоку.

Третя мешканка «висоти», кругловида, кремезна, розпускала важкий вузол кіс, що ледве поміщались під шапкою. Ховаючи посмішку в розумних сірих очах, вона серйозно промовила:

— Дівчата, треба ж пояснити, з ким наша нова подру-

та має справу. Ви знаєте, що цей дім — богатирська застава?

Вона дістала з-за ліжка репродукцію відомої васнецовської картини «Три богатирі». Замість мальовничих облич, в неї досить влучно було вклеєно фотокарточки: товстенька Тамара замість Іллі Муромця, гарненька лялечка Ніна — Альоші Поповича, а кремезна Лариса з довгими русявими косами — Добрині Нікітича. Дівчата пояснили, що цю картину подарували мешканкам «висоти» воєнні кореспонденти, як подяку за цікаві трофейні документи, якими дівчата час від часу постачали їх. За чаєм весело підбирали відповідне богатирське ім'я для нової мешканки «висоти». Але оскільки найпопулярніші лицарі були вже розподілені, то, кінець кінцем, Женя лишилася Женею.

А Женя з посмішкою слухала веселі суперечки, дивуючись, як з учорашнього дня змінилися всі три лицарі. І їй згадалося, що отак бувало й на «Більшовичці», коли робітники, поспішаючи зі зміни, товпились, галасували і сердились, штурмуючи автобус, а потім, втиснувшись і розсівшись на лавах, виявлялися раптом найдобродушнішими, найприязнішими людьми. Дівчата напували Женю молоком, яке обміняли в господарів на тютюн, частували шоколадом, що лишився ще з святкових подарунків, розповідали про штабні справи.

Женя просто прийняла запропоновану їй дружбу. Їй було б зовсім добре, коли б з фотокарточки, яка висіла над ліжком волоокого Іллі Муромця, на неї не дивилося таке знайоме їй обличчя людини, яку Тамара називала своїм чоловіком.

Тут смілива Женя губилась, не знаючи, як їй бути...

12

І вона зробила так, як підказало їй сумління. Якось увечері, коли дівчата пішли в «кіносарай» дивитися черговий фронтовий збірник, а Ілля Муромець, в якого боліли зуби, лишилася з перев'язаною щокою перекладати листи з перехопленої партизанами німецької польової пошти, Женя рішуче сказала:

— Тамарочко, а я знаю Узорова.

Тамара не змінила пози. Тільки лист, який вона перекладала, затремтів у її руці.

— Він ваш земляк? — тихо спитала вона.

— Узоров мій дядько, тобто чоловік моєї тітки,— твердо відповіла Женя.— У нього двоє дітей.

— Я знаю,— прошепотіла Тамара, бліднучи.— Він нічого від мене не приховував.

За вікнами під валянками вартового м'яко порипував сніг. Розмірено цокав золотий годинничок Тамари, що лежав на столі.

— І ви все ж наважились?

— Я його кохаю.

Мимо хати з ревом і свистом пройшов всюдихід, що таранив кучугури, наметені на сільській вулиці. Шум мотора поступово стих, і знову стало чути цокання.

— Я його кохаю,— голосно повторила дівчина, зводячи на Женю чорні випуклі очі.— Я до нього по-справжньому нікого не кохала, мені ні з чим порівнювати, але мені здається, що дужче кохати вже не можна.

— А як же його сім'я?

— Сім'я?.. Так, звичайно... Але ми любимо одне одного... Все це не так просто.— І раптом чорні очі зазирнули в очі волошкові.— Ви ж покохали німця, і нікого не побоялись, і не думали про те, чим це вам загрожує... Ми теж не боїмося. Хай мене відчисляють з армії, хай пошлють на передову. Хай! Хіба любов підкоряється правилам?

Дівчина важко дихала. Спалаху хоробрості вистачило ненадовго. Вона знітилась і принишкла, запустивши пальці в волосся, стискаючи скроні. Відчай і втому виказувала ця поза. І Женя знову відчула, що жаліє не тільки Анну та її дітей, але й цю малознайому дівчину.

— Це нечесно. Узоров повинен був хоча б написати жінці... Підло отак, тишком-нишком...

Тамара підвела голову й думала про щось своє.

— Так, так, ви маєте рацію,—зніяковіло говорила вона.— Скільки разів ми про це говорили!.. Відверто кажучи, він страхополох. А жінка його така сварлива, груба — вона нічого не зрозуміє.

— Звідки ви це знаєте? — суворо запитала Женя.

— Як звідки? Адже він мені все розповів. І він боїться, що ця жінка може зчинити страшенний тарарам, написати комісарові частини, дійде до члена Військової ради... Ви чули про нашого члена Військової ради? Тут один командир-оперативник, одружений, правда, покохав дів-

чину-телефоністку. Так член Військової ради довідався і відправив його на передову, і той загинув під час штурму Верхнєволзька...

— А я б на його місці не боялася,— так само суворо зауважила Женя.

— Я теж не боюсь... Але він... Їм, чоловікам, мабуть, все це складніше. Я сама хочу написати тій жінці, а він благає: не треба. Думає якось сам поїхати до Верхнєволзька і все владнати миром... Така досада, навіть порадитися ні з ким!.. Я написала мамі, вона вчителька музики, ми після татової смерті жили з нею вдвох. Мама закидала мене листами: одумайся, не руйнуй сім'ї, кинь його... Кинути! Дивна мама: кидати, йти, звідки йти?.. Він сюди й на очі не навертається: дівчата його терпіти не можуть. Ми бачимося на вулиці, бог знає де і як. Кинути!.. Але я його кохаю.

І раптом благально глянувши на Женю, вона спитала:

— Ви... жили... фізично жили з тим вашим... другом? Це не цікавість, повірте, мені дуже, дуже треба це знати.

Женя здивовано подивилася на співбесідницю.

— Одного разу, коли ми прощалися, він поцілував мені руку.

Тамара затулила обличчя долонями. Крізь пальці на купу листів капнула сльоза. Але заскрипіли обмерзлі сходи, і дівчина судорожно витерла очі. На порозі, мерзлякувато потираючи руки, стояв майор Ніколаєв.

— Смеркуєте? — спитав він.— Мюллер, швиденько збирайтесь, їдемо до командуючого!

Чекаючи, поки Женя одягнеться, він нетерпляче ходив по кімнаті, порипуючи чобітьми. На вулиці їх чекав всюдихід. З ревом і пирханням він довго носив їх засніженими дорогами, іноді зупиняючись перед постатями, що виникали з снігової заметілі.

— «Гжатськ»,— вимовляли з пітьми, нахиляючись до спущеного скла.

— «Гашетка»,— відповідав майор, і машина, клацаючи ланцюгами, їхала далі.

Майор мовчав. Женя, що сиділа ззаду, трималась обома руками за стояки. Зараз мала вирішитись її доля. Візьмуть чи не візьмуть в армію. Судячи по тому, що майор в доброму настрої, мабуть, візьмуть. Але спитати про це майора Женя не наважувалась. Хто їх знає, цих військових, про що в них можна питати, а про що ні...

Машина зупинилася коло ганку одної низенької хати, яка відрізнялась від інших хіба тим, що в квартирку її входив не один, а цілий жмут проводів і на варті стояв не старий солдат із комендантської команди, а бравий молодий хлопець у кожушку, перехопленому ремінним поясом «в рюмочку». Побачивши майора, він хвацько відсалютував, двома заходами підніс автомат до грудей.

— Тепер, Мюллер, не дрейфити,— сказав майор, який теж явно підтягнувсь.

Але Женя, захоплена думами про своє майбутнє, не відчувала не тільки страху, але навіть і збентеження. Вона якось навіть забула, що зараз ось зустрінеться з грізним командуючим, про суворість якого багато вже наслухалась від усіх трьох богатирів.

Білявий підполковник, що сидів за маленьким столиком перед руською піччю, завішаною двома великими картами, повідомив майора, що у командуючого член Військової ради й начальник штабу. Коли ж з дверей важкою ходою вийшов товстий літній генерал з папкою паперів, підполковник зник за занавіскою і зразу ж запросив майора й Женю.

Вони пройшли «на чисту половину» хати, і гостре око Жені одразу схопило всі деталі кабінету полковника: і фікуси, що стояли на підлозі в кадках, і хазяйських родичів, що дивилися зі стін з чорних рамок, і наївні фізіономії простакуватих сільських святих, які перелякано дивились із фольгових риз у кутку, і навіть гарно розмальована великодня крашанка, прив'язана за ниточку до лампадки... Все, мабуть, так і лишилось, як було в господарів, а прибавилось тільки оце застелене сірою солдатською ковдрою ліжко, стіл, накритий, як скатеркою, картою, поцяцькованою стрілами й овалами, та бекеша з папахою, що висіла в кутку.

За столом сидів високий, плечистий чоловік. Тримаючи в одній руці велику лупу, він щось шукав на карті. Проти нього в кітелі з трьома зірками в петлицях сидів другий — маленький і літній, голові якого сивий бобрик надавав квадратної форми. Насмішкуватим, задерикувато-хлопчачим виразом обличчя він нагадав Жені Север'янова. Чоловік за столом знайшов, очевидно, те, що шукав. Звичним рухом червоного олівця він продовжив накреслену на карті стрілу й глянув на прибулих. Обличчям він скидався на людей селянського походження — м'якість, кругловидість,

Але щільно стиснуті губи й тверді сірі очі виказували мужність і силу волі,— риси, якими славився цей генерал.

— Товаришу командуючий,— почав, виструнчившись, майор, але той перебив:

— Вільно.— Світлі очі з цікавістю дивилися на Женю.— Ну як, товаришко Мюллер, кажіть, зовсім замучили вас земляки?

Голос у нього був глухуватий, але в ньому відчувалася грайлива веселість, і Женя, посмілішавши, відповіла:

— Я цього не говорила, товаришу генерал.

— Нічого. Ми й без того довідались. Розвідка у нас поставлена добре,— сказав командуючий і зовсім уже по-домашньому додав: — Признаюсь, ми, Мюллер, на Військовій раді пополамали голови, як вам допомогти. Дівчина ви хоробра, не раз життям ризикували, в пащу звіру йшли... Але про все це усім розповідати ранувато. А, як то кажуть, людям рота не заткнеш...

— Так, задали ви нам задачку,— підтримав командуючого член Військової ради, схожий на Сєвер'янова.— У юристів це зветься: випадок, що не має прецедентів...

А тим часом ад'ютант командуючого приніс червону коробочку й книжку. Генерали перезирнулися, член Військової ради кивнув головою. Всі встали. Командуючий розгорнув папір.

— Рішенням Президії Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік,— почав читати він,— за хоробрість, мужність і самовідданість, виявлені в дні окупації міста Верхнєволзька в боях з німецько-фашистськими загарбниками, командування фронтом вручає Мюллер Євгенії Рудольфівні орден Червоного Прапора...

Командуючий опустив папір і, усміхаючись, дивився на зблідле обличчя Жені, на її великі від хвилювання очі, тремтливі губи, потім міцно потиснув їй руку своєю сильною, сухою.

— Від імені командування поздоровляю вас з високою нагородою.

Орден, заві́тний, бойовий орден Червоного Прапора, який Женя бачила в Мавзолеї на гімнастьорці в Леніна... Чи може це бути? Командуючий вийняв його з коробочки, шукав очима, куди б його прикріпити, але дівчина була в тісному чорному світері, і він передав нагороду прямо в руки. Женя почувала, що у відповідь треба щось сказати,

подякувати, але всі слова розгубились. З трудом, ледь чутно вимовивши «спасибі», вона кинулась до дверей. Ззаду почувся дружній сміх.

13

За давнім звичаєм у гуртожитку текстильників, у кімнатах завжди була яка-небудь рослинність. У Калініних між двома кострубатими фікусами стояв на підвіконні ящик, де росла особлива цибулька, яка взимку і влітку милувала око соковитою, оксамитовою зеленню.

Років сорок тому правління акціонерного об'єднання «Товариство Верхнєволзької мануфактури», врахувавши високу кваліфікацію молодого ракліста, задовольнило прохання Степана Калініна і відвело йому «комірчину» в «глагольчику», недавно збудованої двадцять другої «сімейної спальні». Подаючи в головну контору список кандидатів на житло, смотритель, чи, як їх тоді звали, поліцейський, дав маху. Він не врахував, що разом з умілим раклістом, який міг набивати ситець не гірше кращих паризьких майстрів, належав до фабричного товариства тверезості і в свята співав у церковному хорі, сюди поселиться й горлата ткаля, яку запідозрювали в участі в забастовках. Молода пара зайняла кімнату. Отоді Степан Михайлович і змайстрував довгий ящик і посадив у ньому травовидну цибулю, яку йому подарував на новосілля бельгієць-фарбовар.

З того часу дивовижна ця цибуля була у Калініних незмінною прикрасою святкового стола. Стригли її на Новий рік, на 1 Травня, на Жовтневу річницю і в дні сімейних свят. В інший час вона своєю кучерявою, ізумрудною зеленню прикрашала підвіконня. Тепер від цибулі, що росла в ящику, лишився невеличкий чубок. Варвара Олексіївна недавно зрізала все і в День Червоної Армії віднесла в підшефний госпіталь. І ось, осідлавши носа окулярами, що він робив завжди, коли мав виконувати особливо складну роботу, Степан Михайлович обережно, щоб не попсувати маленькі цибулинки, ножицями стриг решгки.

Вперше після звільнення в старих зібралася вся родина: Ксенія з Юноною, Анна з дітьми, Арсен із Ростиком. Прийшов навіть приятель Степана Михайловича сторож Ткаченко, відомий на фабриці під прізвиськом «Гонок-

бобиль», баляндрасник, якого тільки фабричні старожили пам'ятали кучерявим конторником, серцеїдом і гітаристом.

Калініни вміли працювати, але й погуляти при нагоді вміли. До війни в цій кімнаті накривали такий стіл, що потім у гостей наступного дня голови тріщали. Цього разу кожний приніс із собою, що міг. Сам Степан Михайлович дістав десь кілька маленьких оселедців, які, особливим, йому одному відомим способом вимочені в чаї, потім у молоці, були поставлені в центрі стола, та літрівку спирту, добуту таким шляхом, про який Степан Михайлович вважав за краще мовчати. Куров приніс блюдо редьки, наструганої з допомогою рубанка тонесенькими, прозорими шматочками, Ксенія дві банки м'ясних консервів, а Анна — каструлю вареної картоплі, загорнуту у велику хустку. Цибулька мала оживити всі ці нехитрі наїдки воєнного часу.

Коли вже всі розсілися, старий, одягнений у темну трійку, урочисто підніс склянку:

— За солдатика нашого, за Женю, за Білочку... Трудові ордени в сім'ї Калінінних водились, а бойовий — перший. Обмиємо, друзі, як належить, щоб емаль з нього не злізла.

Серйозно, наче виконував який обряд, старий до дна осушив стопку розведеного спирту, перекинув і для переконливості постукав себе нею по рожевій лисині, що виднілась крізь поріділе сиве волосся. А Юнона, не кліпнувши оком, зразу ж додала:

— За тих, хто виховав таку героїню.

Якби Женя була присутня на цьому родинному святі, почула, що про неї говорили, коли хміль розв'язав язики, побачила, з якою гордістю вимовляється за столом її ім'я,— може, вона швидше б забула про все те тяжке, що довелось їй пережити під дахом цього гуртожитку.

Убогеньке було це свято, але природна веселість брала верх, і потроху відступали втома, турботи, вболівання за близькими, які воювали на різних фронтах. Спочатку несміло, потім голосніше залунали пісні. За скромною зовнішністю Гонка вже прокидався колишній фабричний лев. Старий сторож у запраній гімнастьорці пригорщами сипав старими анекдотами, дотепами, розповідав про різні сміховинки і хвацько закидав назад голову, немов поправляв волосся, забуваючи, що на місці колишніх кучерів у нього лишився тільки м'який старечий пушок. Він випросив

у Арсена гітару і, втупивши на Анну свої каламутні вже очі, бренькаючи струнами, співав «з риданням»:

...Господи, ну хоч би подзвонили,
Хоч до телефону тільки підійшли б.

Анна сміялася до сліз, а Варвара Олексіївна, що замолоду вважала Гонку пустомелею, кидала на нього сердиті погляди.

Потім дід витяг з облізлого футляра свій старий баян, розтягнув його, і трохи сп'яніла Галя почала швидко, по-фабричному, з виском та вереском виспівувати пустотливі частівки. Ростик, що за цей час зовсім звик до цієї великої сім'ї, зображував по черзі й Арсена, і Анну, й діда, а потім, зважившись на одностайне прохання наймолодших, ризикнув зобразити Юнону. При цьому хлопчина витягнувся, як тільки міг, веснянкувате обличчя його наче закам'яніло, і він крізь зуби холодно цідив:

— Мені тільки що дзвонив по апарату третій секретар комсомолу. Він повідомив мене, що чув від другого секретаря, як перший позитивно відгукнувся про мене.

Це вийшло так схоже, що розлігся загальний регіт. Юнона, спалахнувши, кинулася до купи одежі, що лежала на ліжку, й почала шукати свою шубку. Але дід широко розтягаючи міхи, втяв «Бариню», а Анна, підхопивши племінницю за талію, закружляла, стукаючи підборами та приспівуючи:

...Нас і гудять, нас і лають,
Доганами доганяють,
А ми дружні, одчайдушні,
Ті догани нікчомушні...

Пританцьовуючи, Анна пустотливо закінчувала по-фабричному кожну частівку вигуками «їх», «ох!» Вона якось одразу розійшлася. Повна її фігура стала легкою. Ось, лишивши Юнону, вона закружляла коло Арсена, який сидів оддалік, не беручи участі в загальних веселощах, задріботіла біля нього, плавно поводячи білою повною рукою, запрошуючи. Арсен не переставав дивитися на підлогу. Він ніби боявся глянути на ці усміхнені, полум'яні лиця, в ці карі очі, що аж іскрилися веселощами. Все голосніше й швидше виспівував баян, якому Гонок уже не встигав приграваті на гітарі. Гучніше заляскали в долоні... Навіть Юнона, забувши й наче охолонувши, почала усміхатись.

Чи це знають — невідомо,
У райраді і в парткомі?
Котрий раз ми заявляєм,
Женихів у нас немає...—

лунав пустотливий голос.

Арсен підвів-таки очі, зустрівся поглядом з Анною, що так шпарко танцювала, і встав. Наче скинувши разом і свою вагу, і горе, та ще років так, мабуть, з двадцять, неквапливо, недбало пішов по кімнаті і раптом угатив навприсядки. На мить війна наче залишила цю кімнату. Немов ніколи не було двадцять другого червня, важких боїв, окупації, загибелі близьких і рідних людей. Але тільки на мить. Тільки-но замовк баян, а стомлена Анна кинулась на купу одягу, що лежала на ліжку, як запанувала тиша, згадались турботи, тривоги, і всім стало тоскно й невимовно тяжко.

Саме в цю хвилину й з'явилася Параска Калініна. Привітавшись, вона, не поспішаючи, скинула шинель і халат. Потім, розгорнувши папір, поставила на стіл пляшку портвейну й мовчки сіла на краєчку. Обличчя її було надзвичайно бліде і тому родимки чорніли на ньому, як бризки туші.

— Втомилася,— тоном самовиправдання кинула вона.— Поранених везуть і везуть... Тільки й чуєш: сестра Калініна — сюди, сестра Калініна — туди!.. Камфору! Шприц!.. Жах!..

— Ти поїж, поїж, Паню,— заметушилася Варвара Олексіївна, насипаючи їй у тарілку.

— Ой, і апетиту нема! Дайте чогось випити... Арсен Іванович, догляньте за дамами, розкупорте портвейн. Він чудовий, із святкового пайка... Пробуйте.

Така ж, як і раніше, по-особливому тиха, сьорбаючи вино, наче чай, і заїдаючи його вінегретом, Параска взяла з тарілки пучку зеленої цибульки.

— Ай, мамашо, за цибульку цю вам прямо подяку в наказі треба оголосити. Вже так ви День Червоної Армії оздобили... Вітаміни, тонізуючий засіб.

— Що цибулька, от би городик весною посадити,— зауважив Степан Михайлович.— Пам'ятаєш, Варко, в голодні роки всі садки, всі газони перед казармами переорали... Дрібненьке, здавалось би, пір'ячко на цибульці, а хоч яку баланду приправить.

— Кажеш, везуть поранених? — з тривогою поцікави-

лася Варвара Олексіївна, подумавши про Миколу, про Тетяну, про Марата, про чоловіка Ксені, про всіх рідних, що були на фронті.

— Раз наступають — значить везуть. Червоний куток зайняли. Ми вже з ніг падаємо. Спасибі ще, що ваші дівчата з ткацької, дай боже їм женихів добрих, допомагають. Адже до чого вже персонал дійшов: вчора сіла чашку чаю випити — трах, нозі гаряче. Що таке? Виявляється, заснула, чашку впустила й ногу опекла. Ось, мамашо, гляньте.— Параска поставила хромового чобітка на стілець і, задерши спідницю, показала на своїй маленькій повній, міцній нозі вище панчохи червону пляму.— Бачите? Опік другого ступеня.

Гопок співчутливо перегнувся через стіл.

— Де, де? Ай-яй-яй, лихо яке!

Варвара Олексіївна, метнувши на гостя сердитий погляд, обсмикнула невістці спідницю.

— Ой, яка ви, мамашо, делікатна! — усміхнулася Параска.— Ми, медики, на це дивимося простіше: що природне, того соромитись нічого. Коли б у мене ноги худі чи криві якісь були, тоді, звичайно, негарно, а в мене ж ніжки, здається, нічого собі, хай собі дивиться на здоров'ячко.

Параска вже віддихалась. Вона їла з наростаючим апетитом. Рум'янець знову полум'янів на щоках, родимки стали менш помітні, в зеленавих, майже круглих очах загорілися насмішкуваті вогники.

— Микола щось пише? — спитала Варвара Олексіївна.

— Третього дня був лист, слава богу, здоров,— недбало відповіла невістка і, зовсім уже перетворившись із втомленої й замученої в звичайну Паньку, якось по-особливому, багатозначно спитала Анну:

— А вас Жорочка не забуває?

Анна, що саме розпитувала батька про робітничі городи в минулому, почувши питання, здригнулася, але стрималась і відповіла з показною байдужістю:

— Зайняті вони там, коли писати!

Але від Параски так просто не відчепишся:

— А мій хіба не зайнятий? У всіх однаково війна. Мій Берлін бомбить, а Жорка десь у штабі байдикує... Значить, не пише?

— Це вже наша справа,— різко відповіла Анна й, обмахуючись хустиною, відійшла до відчиненої кватирки.

Відчувши в словах невістки якийсь прихований натяк, старий занепокоївся: «Невже ця сорока знає щось недобре?» Разом з баяном пересів він до Параски, яка доїдала вінегрет, і пошепки спитав:

— Може, щось знаєш про Узорова?

Та повільно допила вино, витерла долонею припухлі губи і з явним задоволенням голосно промовила:

— Ні вже, папашо, не питайте. Мені мамаша таку терапію в госпіталі влаштувала, що в мене чаша терпіння переповнилась ущерть... Раніш як рідна рідним могла б, звичайно, дещо й повідомити, а тепер, вибачайте, мені моя нервова система дорожча.

— Ну, чого ти кричиш, не глухий я,— тихо сказав старий і широко розтягнув міхи.— Ну, хто танцювати?

Але ніхто не підтримав. Згадали, що час пізній, що скоро комендантський час, а завтра рано вставати, і, заметушившись, почали розходитися по домівках. Наче й не було цих коротких хвилин, коли війна ніби залишила кімнату.

А вернувшись додому, Анна побачила на столі листа. На ньому був штамп польової пошти зі знайомим номером. Але адресу написав не чоловік, а якась чужа рука. Внизу на конверті були чітко виведені ім'я й прізвище невідомої жінки. Всі сумніви й здогади, що мали місце протягом останніх місяців, все, від чого Анна намагалась відмахнутися, затамувати в собі, раптом ожило, напливло на неї, і, тримаючи в руках нерозкритий конверт, вона вже знала, що їй пишуть і навіть хто саме пише.

14

Степан Михайлович частенько полюбляв говорити: «У кожного своє лихо».

В той самий час, у тій же квартирі міряв маленьку кімнату, не зважаючи, що було вже пізно, Арсен Куров.

Свій клопіт не давав йому спокою. Незважаючи на штраф і заборону інспектора охорони праці, він усе ж водив Ростика на завод. Всі йому співчували, всі, розуміючи його, дивилися на це крізь пальці; і навіть голова завкому, на якого була покладена відповідальність за виконання інспекторського протоколу, будучи з Арсеном віч-

на-віч, сказав: «...Тільки не попадайся. Попадешся — судитимуть».

Тепер, коли старий інспектор чи хтось із сторонніх появлявся в цеху, хто-небудь з «дикої дивізії» сигналізував: «Полундра!» Ростик миттю кидався в матеріальний склад, в їдальню, у двір. Але одного разу, мабуть, уже щось запідозривши, інспектор зайшов з чорного ходу, і «полундра» запізнилася. Сивенька голова з'явилась уже між верстатами. Хлопці встигли запхнути малого в одну з шаф для одежі, але чіпке око помітило цей маневр.

Підійшовши до підлітків, що збуджено товпилися біля шаф, старий єхидно запитав:

— А що у вас там, малюки?

— Як що? Одяг.

— І які ми вам малюки! Яке маєш право так нас називати? — загаласували «орли», намагаючись відвернути увагу інспектора.— Малюки!.. Ходять тут усякі...

— Що тут у вас, молоді люди? — поступившись, змінив звертання інспектор.

— Сказано — одяг.

— Ану, відчиніть-но цю шафочку.

— А чого маємо відчиняти, вона не наша...

Орли стояли стіною. Суперечка могла б закінчитися неприємністю, але прийшов Куров. Зрозумівши, що опір не дасть нічого хорошого, він відімкнув шафу й витяг звідти червоного переляканого Ростика.

— Ось до чого доводите ви людей! — сказав майстер, кидаючи лютий погляд на тихенького дідка.

Так виникла судова справа. А зараз у кишені Курова лежала повістка. Він кинувся було до секретаря партбюро, але той тільки руками розвів. Сєвер'янов, до якого майстер зайшов наступного дня, по-хлопчачому почухав потилицю: «Накоїв ти, браток!» Він пообіцяв подзвонити кудись, але коли Арсен знову зайшов до нього, зітхнув: «Нічого не зробиш, доведеться мандрувати в суд». Тоді Арсенові й спало на думку звернутися до родички, як до депутата Верховної Ради.

Люди часто йшли до Ксенії Степанівни з різними проханнями. Інколи в прийомні дні двері не зачинялись, і сам Арсен з власної ініціативи зробив дерев'яний диванчик, на якому відвідувачі чекали тепер своєї черги в передній кімнаті. Але депутат доводився Арсену хоч і далеким, та

все ж родичем, і це заважало Курову звернутись до своячки за допомогою. Зараз оце він вирішував: говорити йому з Ксенією Степанівною чи промовчати.

Наступного ранку, дочекавшись, коли Ксенія Степанівна буде йти на роботу, він наздогнав її на сходах.

— Я до тебе як виборець,— червоніючи, говорив він.— Ти, Степанівно, Радянська влада, допомагай...

Та вислухала, замислилася. Випадок був рідкісний, ускладнювався тим, що все відбувалось на очах, а депутат по-жіночому співчував і Курову, й Ростику. Ксенія пообіцяла поговорити з юристом.

— Та що там говорити! — скипів Арсен.— Серцем, серцем треба вирішувати такі справи!

— Серце, Арсене Івановичу, інструмент неточний. Закони ж не цар Микола, самі ми приймали...

Ввечері вона зайшла в кімнату Курова. З того часу, як тут поселився Ростик, непривітне це житло, де недавно стояли грубка, ліжко та саморобний стіл, невпізнанно змінилося. Арсен був майстром на всі руки. Він зробив у стіні нари-полиці, які на день піднімались, а на ніч опускались. На них стелили постіль. У кімнаті стало просторіше. З'явилися табуретки, стіл з шафочкою для посуду, занавіски на вікні. Для чоловічого житла у військовий час було навіть розкішно.

— Непогано влаштувалися,— похвалила Ксенія Степанівна й попросила Ростика піти за хлібом. Зразу, як тільки двері зачинились, Арсен нетерпляче спитав:

— Порадилась? Що кажуть?

— Подумала, Арсене Івановичу, сама подумала й скажу тобі прямо: обходити цей закон не годиться. Правильний закон. Мене, дев'ятирічну, на фабрику відвели, в підвал — розбирати кінці. Згадати страшно: вогкість, дихати нічим, а ми, дівчатка й хлопчики, сидимо й десять годин підряд перебираємо: що — в одну корзину, що — в другу, що — в третю. Всю тебе ломить, на сон хилить, а поруч наглядач ходить, і в руках у нього ремінь: задрімаєш — то як вперіщить по спині!..

Куров слухав, дивлячись на підлогу. Він потрапив на завод тринадцятилітнім, коли його батько, слюсар, а після нього й мати померли від сипняку. Але ж то вже було за радянських часів. Працювали вісім годин. Навчав Арсена приятель батька, слюсар Іван Гур'янов — людина легкої вдачі, веселий і добродушний... Навчав він уміло, і, хоч ріс

Арсен сиротою, дитинство його не лишило по собі важких спогадів.

А Ксенія Степанівна все розповідала про те, як тяжко було їм, підліткам, на фабриці, як нахаби-майстри знущалися над дівчатками, яким годилось би ще з ляльками гратись...

— Ні, Арсене Івановичу, за цей закон ми повинні Радянській владі дякувати та в пояс кланятись... Гнівайся не гнівайся, а допомагати тобі порушувати цей закон я не буду.

— Виходить, Ксеніє Степанівно, що даремно я за тебе голосував,— спалахнув Куров, рвучко схопившись із табуретки.

Вона теж встала й впритул підійшла до нього.

— Коли вже так, то давай поговоримо одверто. Не хотілось мені твою душу ятрити, але доведеться... Ти, любий друже, зробив собі із хлопчини ніби пластир на болячку: водишся з ним скрізь, щоб серце не нило в тебе... Що, може, неправда?

Арсен стояв, стиснувши кулаки. Йому хотілося щосили грюкнути по столу, так, щоб аж затріщало, або, закинувши назад голову, завити вовком.

— Мовчиш? Правильно, нічого тобі сказати на це! От зізнайся: Ростик у тебе ніби іграшка... «Ану покажи, як Юнона по телефону розмовляє...» Але ж він людина... Маленька людина.

— Поганому я його не навчаю! — крізь зуби процідив Арсен.

— А хіба я кажу, що поганому! А от ти забув, що в його роки всі діти до школи ходять. Коли ти вже хлопця усиновив, дай йому, як своєму синові, все, що в таких літах належить. Не можеш дати — відведи в дитячий будинок. Там про нього потурбуються.

— Так... І більше ти мені нічого не скажеш!.. А суд?

— І на суд я впливати не маю права. Правильно тебе притягають. Про одне попросила б суддю: свідком мене викликати.— І, йдучи вже зовсім, Ксенія Степанівна повернулась і спитала пошепки: — Що це з Анною, не знаєш? Наче осліпла, тільки що в передній наткнулась на мене— мало з ніг не збила.

— Ану вас зовсім, у мене свого горя по зав'язку!— сердито відмахнувся Арсен.

Лист невідомої жінки застав Анну зненацька. Правда, всі ці місяці вона жила передчуттям чогось недоброго. Але того, про що їй писали, вона не сподівалась. Найобразливішим було тут навіть не те, що Георгій пішов до іншої, залишив сім'ю, а те, що не він, чоловік, з яким вона прожила стільки років, а ця невідома, як називала її в думці Анна, ППЖ повідомила її про те, що сталось. Як міг він це допустити?..

Хіба вона була поганою дружиною? Хай і так, що в них різна вдача. Хай і так, що він став інженером, а вона лишилась на фабриці на тій же роботі. Але хто допомагав йому вчитися. Хто всі ті роки доглядав і виховував дітей? Хто носив злинялі, що вийшли з моди, плаття, ходив у стареньких черевиках, щоб він, студент, ні в чому не відчував потреби, і міг курити свій любимий «Казбек», і пити, як і досі, своє «Жигулівське»?

Анна крутилась на постелі, не могла заснути. Здавалось, що тіло обпечене, що кожна складочка простині муляє. Чим узяла його та, невідома? Красою, розумом, освітою? Звідки, чому звалилось це страшне?

Анна схопилася з ліжка й боса, в нічній сорочці почала ходити по кімнаті. Невже все і назавжди відійшло, й нічого не можна виправити? Вони, напевне, й живуть уже разом: у них один номер польової пошти. А ось і штемпель цензора. І цензор читав цього листа, він знає вже про біду, про ганьбу Анни Калініної... А-а, знає чи ні — яка дурниця!.. Але ось і Панька щось пронюхала!.. Та чи не все одно, коли вже нічого не зміниться... Але що робити, що робити?

І раптом Анні спало на думку: як було б добре — повітряний напад, і бомба попала б прямо сюди... Бомба? А діти? «Ой дітоньки мої, ваша мама, здається, збожеволіла». Анна кинулась до ліжечка. Лена тихо спала, скрутившись калачиком. Вова, як і завжди, розкидався, зсунув ковдру. Анна обережненько прилягла на його ліжку, притислась до нього й завмерла.

Так вона й заснула, а прокинувшись і відчувши, що болить голова, не зразу навіть подумала про вчорашнє. Тільки коли зупинила свій погляд на синові, вона згадала листа і, згадавши, застогнала, немов від фізичного болю: «О-о-о-й!»

— Мамо, що тобі?

Заспана Лена стояла поруч. Вона дивилася перелякано й здивовано.

— Нічого, нічого, дитино. Об стіну ліктем вдарилась, електричною кісточкою. Іди спи. Рано ще.

Так увійшла в життя Анни важка й болісна неправда: хай що буде, те й буде, аби тільки люди не знали! Листа порвала й спалила в грубці. Робила вигляд, що нічого не сталося. Ходила на роботу. Виступала на зборах. Приймала людей. Власне горе зробило її навіть чуйнішою. Вона ще більше зблизилась із дітьми, стала слідкувати за табелем Лени, відвідувала батьківські збори. Хоч як була зайнята, все ж намагалась відповідати на всі «що?», «чому?», «як?» тямущого, допитливого Вови.

В партійну роботу Анна вже втягнулася. До її голосу прислухались, на зборах, коли обирали президію, дружно вигукували її ім'я, і навіть Слесарєв, який волів усі важливі рішення приймати сам і навідувався, бувало, в партком лише в дні засідання бюро, не проводив тепер жодного важливого заходу, не порадившись із Анною. Але особливо радісним було для неї те, що люди, як колись до Вєтрова, йшли тепер до неї і з проханням, і з сумнівами, і просто за порадою в звичайнісіньких життєвих питаннях.

На все це потрібний був час, а саме його й не вистачало. Тоді, за прикладом секретаря міськкому, Анна завела в себе на столі перекидний календар і кожного ранку записувала в ньому головне, що треба було зробити протягом дня. Ввечері, йдучи додому, обводила виконане кружечком, а невиконане переписувала на завтра. Роблячи позначки для пам'яті, вона зразу ж ставила й дату перевірки. Для бесід намічала не тільки день, але й годину, навіть хвилини зустрічі, щоб ніхто не марнував часу. Від усього цього робочий день її ніби збільшився, став повноцінніш им.

Одне слово, справи в неї йшли непогано. Потроху Анна й сама дещо заспокоїлась. Вона лишилася для всіх такою ж, як і була: діяльною, сміливою, уважною, навіть веселою. І ніхто з навколишніх, навіть з найближчих їй людей, навіть її проникліва мати, не догадувались про те, що в жінки на душі, не знали, що саме вона більше, ніж хто інший з тих, що приходили до неї в особистих справах, потребує поради, співчуття, підтримки.

І раптом усе, що Анна тримала в собі, так сторожко ховаючи від людей, вирвалося назовні. Вранці до парткому зайшла схвильована мати. Привітавшись, вона мовчки сіла коло столу. Збагнувши, що прийшла вона неспроста і чекає розмови наодинці, Анна відправила секретаря комсомолу Феню Жукову, що прийшла за порадою, з якимось дорученням.

— Що у вас, мамо?

— Не в нас, а в тебе.

— Що?

— Твій Жорик вчора до нас завітав.

Анна зблідла, але залишалася зовні спокійною. Хтось подзвонив по телефону, вона взяла трубку, поговорила, стала передавати в райком зведення про стан політнавчання. Мати нетерпляче чекала й мучилась від того, що не встигла сказати найстрашніше. Нарешті Анна поклала трубку й холодно промовила:

— Ви ж знаєте, що Георгій тепер чужий мені...

Варвара Олексіївна по-старечому сплеснула руками.

— То ти знаєш?

— Знаю,— відповіла Анна, качаючи пальцями олівець по столу.

— Давно знаєш?

— Давненько вже.

— І нам не казала! — В голосі старої почулась образа.— Навіть мені, матері!..

— Може, мені по радіо виступити? Чоловік, мовляв, покинув, пішов до іншої, пожалійте, люди добрі... Так, по-вашому?.. Значить, явився до вас? І що ж?..

Обличчя Анни набрало попереднього вигляду, і тільки пильне око матері могло помітити, що легенько тремтить її повіка.

— Може, не треба розповідати, га? — невпевнено промовила збита з пантелику Варвара Олексіївна.— Якщо знаєш, для чого нагадувати...

— Ні, розповідайте все...

...Георгій Узоров приїхав до старих уранці. Повернувшись із фабрики, баба з онукою застали його з Степаном Михайловичем за столом, на якому стояла допита півлітрівка, відкриті консервні банки. Але гість і господар були,

здавалось, тверезими. Це зразу впало в око Варварі Олексіївні.

— Чого ж це ти, любий, не до своїх, а до нас? — з тривогою спитала стара.

На зятеві була новенька гімнастьорка, пахучі шкіряні портупеї й хромові рипучі чоботи. Форма була йому до лиця, і Галя завмерла від захоплення.

— Дядя Жора, та який же ви гарний! От уже тьотя Анна зрадіє!..

— Не цокоти,— з несподіваною злістю зупинив її старий, і Варвара Олексіївна зрозуміла: погано!

На щастя, Галя поспішала до театру, і, як тільки вона подалась, почалася серйозна розмова.

— От вельмишановний зятьок явився подавати у відставку,— сказав Степан Михайлович.

Але жарт не вийшов. У Варвари Олексіївни зразу спалахнула фамільна гордість: шанобливого Георгія, нащадка одного з старовиннішого фабричного роду, Калініни любили більше, ніж інших зятів, і, можливо, саме тому їй було зараз особливо боляче. Стара сіла за стіл і, відсунувши розкриті консерви, почала їсти хліб. Дивлячись прямо на зятя, вона спитала:

— Чим це тобі Анна не догодила?

Узоров почав щось мимрити про різницю характерів і нахилів, про те, що давно вже почував він, що жінка йому чужа, але терпів заради дітей. А ось тепер зустрів на фронті дівчину, яка начебто створена для нього: однакові характери, однакові нахили, бажання. Вони полюбили одне одного. Ні, він не буде кривдити Анну, хай усе по-доброму. З Тамарою він уже домовився, і гроші по атестату Анна буде одержувати, як і раніше...

Варвара Олексіївна машинально відщипувала хліб і так само машинально кидала шматочки в рот, по-старечому швидко-швидко жуючи. Слухала вона мовчки, але Степан Михайлович бачив, що насувається гроза.

— ...Все це гаразд: характери, нахили... Ні, ти скажи, чим дочка наша погана...

І хоч питання це було поставлено дуже тихо, Степан Михайлович захвилювався:

— Спокійно, мати, спокійно.

Узоров дивився на тещу з острахом і здивуванням.

— Мамашо, я ж казав...

— Я тобі не мамаша, Варварою Олексіївною зови!..

Ну, чим погана Анна: дурна, недотепа, дітей погано виховує, тобі зраджує? Її он ткачі секретарем парткому обрали. Кожна людина на фабриці її поважає. Ця твоя вертихвістка краща?

— Для чого таке говорити, Варваро Олексіївно!.. Ви ж Тамари не знаєте. Вона дочка статечних, хороших батьків, закінчила інститут іноземних мов. Лейтенант.

— А в Анни батьки так, кат зна що, й інституту мов не кінчила вона. Це, чи що, тебе одвернуло від неї?.. Ти б, друже мій, про те подумав, коли студентом був, а вона діток годувала і твою матір утримувала...

— Мати, мати,— гамував старий.

— Іди ти собі, божа корівко!.. Чоловік нам такої кривди завдав, а він із ним горілку хлище. Забирай зараз же всі ці банки-склянки! — Одним помахом стара змахнула закуски зі столу на підлогу.—...З хорошої сім'ї, кажеш... Так для чого ж ти сюди, в погану, прителющився? Ми тебе кликали? Ступай до Анни, все і викладай їй сам, а наш поріг забудь!

Узоров зібрався було вставати, та старий на мигах велів йому лишитись. І він знову сів, розгублений, жалюгідний, не знаючи, куди очі сховати.

— Ну й чого ж прийшов? — уже стомлено спитала стара.

— Хочу по-доброму, мам... Варваро Олексіївно. Сталося, що ж робити, серцю не накажеш, трапляється... Адже ми... з Анною... ми навіть не розписані... По закону я вільний, і діти навіть у мій паспорт не записані... По закону я міг би просто піти і все. І ніхто нічого б мені не зробив... Але я хочу по-хорошому, і Тамарочка мені каже: «Тільки не кривдити дітей...» Атестат, усе в них буде, як і раніше.

— Непокоїть його, Варко, те, що Анна може колотнечу зчинити. Член Військової ради в них там суворий. Бешкетництва не терпить,— пояснив Степан Михайлович.— Та й справді, для чого сваритися! Мерців з цвинтаря не повертають... Кому потрібен галас? А вулиця, вона це любить...

Варвара Олексіївна гірко усміхнулася.

— Домовились, голубчики... Пляшка порожня недаром.— Вона підвелася, рішуча й навдивовижу спокійна.— От що: зрозуміли ми одне одного. Боїшся, коли б, бува, чесні люди не спитали тебе за все інше? Ясно! От з цим усім і ступай до Анни. А тепер ось тобі біг, а ось поріг...

...Розповідаючи все це, Варвара Олексіївна з подивом дивилася на дочку: чому це вона така спокійна?

— Та от ще таке,— додала вона,— Жорка сказав, що сьогодні ввечері до тебе завітає.

— Хай приходить... І досить про це! Чи він один на світі...

Мати пішла, вражена холодом дочки. Всього чекала, але не цього. І все ж стара догадувалась, почувала: тут щось не те... Але вона так ніколи й не дізналась, що цілий день, розмовляючи по телефону з Володимиром Володимировичем про роботу шефів, ділячись з інструктором райкому новинами політнавчання, будучи присутньою на зборах комуністів підготовчого цеху, займаючись іншими великими й малими партійними справами,—весь цей час, Анна, зовні спокійна, тільки й думала про розмову з матір'ю. Все, що розповіла Варвара Олексіївна, стояло перед очима. Анна бачила чоловіка в його новій гімнастьорці й рипучих портупеях, чула його мову, навіть уявляла, як він говорив, ховаючи блудливі очі: «Ми з Тамарою, домовились...», «Різні нахили...».

«Паскуда, нікчема, пігмей»,— повторювала Анна, жахаючись того, що, здається, любить ще Узорова, що в глибині душі живе ще надія, що все це якось утрясеться, зміниться на краще.

Цілий день вона трималася добре, але надвечір не стрималась і накричала на механіка Лужникова. Його призначили агітатором у підготовчий цех, а він прийшов відмовлятися.

— Анно Степанівно,— басом благав могутній цей чоловік, зніяковіло мнучи в руках кепку,— мені колоди перекидати, а ви мене агітатором, та ще й у цех, де самі баби...

Отут Анна й розійшлася.

— Баби? — грізно спитала вона.— Жінки — це що, люди другого сорту? А хто піввійни на собі несе? Хто біля верстата й про час забуває? Хто дітей доглядає й виховує? Хто штопає, варить, у чергах стоїть? Баби! Та ви, чоловіки, повинні цим бабам ноги мити й юшку пити!

— Я не про це, Анно Степанівно,— перелякано бубонів Лужников, не розуміючи, що саме так розгнівило секретаря парткому.

— А я про це. Про те саме. Іч, який! Як старому чоловікові в пику затопити, тоді Лужников готовий, а коли політроботу вести, то він, бачите, до бабів не хоче йти...

Брешеш! — Анна з серцем ударила долонею по столі.— Підеш, як миленький, підеш! І саме туди підеш, куди партком посилає. А не підеш, з партквитком розпрощаєшся... Баби! Слово це соромився б вимовляти.

— Анно Степанівно!

— Все! Нема про що мені з тобою говорити, товаришу Лужников. Можеш пожалітися на мене Север'янову...

Настасія Нефедова й Феня Жукова, що були свідками цієї сцени, здивовано дивилися на Анну. Та й сама вона через хвилину жалкувала, що так скипіла. Їй хотілося вже наздогнати Лужникова, вибачитись, та було пізно, і вона, побоюючись, що Узоров прийде, а її не буде, поспішила додому.

17

Вже дорогою обдумала Анна, як вона буде поводити себе. Повернувшись додому, спровадила дітей до старих, а сама накинула косинку, одягла фартуха і заходилась прибирати в кімнаті. Поралась і прислухалася, чи не чути на сходах кроків, боялась, що не сама вона, а хтось із домашніх відчинить йому двері. Коли ж кроки почулись і стихли на площадці, а потім і нерішучий стук у двері почувся, вона вийшла в передню кімнату з віником у руках.

— А, ти? — спокійно, без подиву спитала Анна.— Ну, що ж, заходь, коли прийшов.

Болісно чекаючи цієї зустрічі, Узоров кожного разу намагався уявити, як вона відбудеться. Він приготувався навіть до того, що запальна Анна, довідавшись про все від матері, зустріне його ляпасом. Але такого він не чекав і розгублено зупинився в передній, тримаючи в руках важкий саквояж.

— Постав тут.— Анна показала в куток.

— Тут гостинці... дітям. Дуже хороші речі: шоколад, консерви, американська ковбаса...

— Можеш не турбуватися, ніхто тут твою американську ковбасу не з'їсть. Постав,— наполягала Анна, і, коли, знявши шинелю, Узоров заходив до кімнати, вона байдуже оглянулась.—Ступай обережно, не рознось по підлозі сміття.

Ні, що ж це з нею сталося? Узоров сів на краєчок стільця, як звичайно сідав у кабінеті генерала.

— А ти добре виглядаєш,— зауважила Анна.

Вона скинула фартуха, косинку, почепила в кутку й

сіла за стіл напроти чоловіка, пронизуючи його поглядом насторожених чорних очей.

— А де діти? — спитав Узоров, оглядаючись.

— Пішли до бабуні в гості.

— Нарочито спровадила?

— Нарочито. Для чого їх з малих років розчаровувати в людях? У них батько — командир Червоної Армії, чесний воїн.— Вона кивнула на фотокартку, точно таку, яка висіла над ліжком Тамари, тільки збільшену. І, раптом усміхнувшись, показала пальцем на свисток, причеплений до портупеї: — Ти що, міліціонер?

— Я?.. А... Це!.. Це для управління боєм під час атаки.

— І часто ти управляєш боєм під час атаки?

— Я ж будівельник. Але так належить по формі.— Він витяг з бумажника пачку червоних тридцяток і, відрахувавши двадцять штук, поклав на стіл.— Ти повернула атестат, і пропущено один термін. Ось шістсот карбованців. А атестат я поновив. Будете одержувати, як і раніше, а потім, може, ще й більше... Мене подано на підвищення в посаді.

— Візьми назад,— сказала Анна, не доторкнувшись до грошей.— І не смій нам більше нічого присилати. Чуєш? Нам милостиня не потрібна.

— Анно, для чого так... Ти, може, думаєш... Ні-ні, ми з Тамарою домовилися, вона не заперечує, вона сама наполягає. І це, нарешті, не тобі, а дітям. Як батько, я зобов'язаний...

— Ти їм не батько і нічим і ні перед ким ти не зобов'язаний.

— Як?

— Дуже просто. По суті, в тебе дітей нема. Чого ти дивуєшся? Глянь у свої документи. Ти ж сам казав старим, що діти зареєстровані тільки в моєму паспорті і ти перед законом чистий.

— Я говорив про це в іншому аспекті. Але я, як батько, ма...

— Ти їм ніхто, розумієш? Казав ти, що з погляду закону у нас не може бути якихось претензій? Я цілком погоджуюсь із цим. Казав, що по закону ти й перед дітьми нічим не зобов'язаний? І це правильно.

Анна підвелася. Георгій Узоров з острахом спостерігав за жінкою. Вона знову почепила фартуха, поспіхом на-

кинула косинку. Хвилюючись, він не помічав, як тремтіли її руки, якими вона ніяк не могла зав'язати торочки на спині, не звернув уваги на те, що Анна бліда, дихає з перебоями. Він бачив спокійну жінку, яка, здавалось, тільки й думала про те, як би їй скоріше позбутися непроханого гостя й знову взятись за прибирання. Орудуючи віником, вона взяла зі стола гроші, скрутила їх руркою і всунула йому в кишеню.

— А тепер прощай, мені, поки прийдуть діти, треба поприбирати в хаті.— І почала замітати віником сміття йому під ноги.

Узоров покірно задкував до дверей, але десь уже коло порога, зібравшись з духом, наблизився до неї.

— Анно, хіба ж так можна? Стільки років прожили разом... І діти... Я їх люблю, і я їх тобі не віддам, чуєш, не віддам!

Поставивши віника, Анна, наче стиснута пружина, витягнула руку, показуючи пальцем на двері.

— Йди геть! — ледь чутно вимовила вона і, вже не стримуючи люті, повторила: — Геть іди!

Вискочивши з кімнати, Узоров довго не міг потрапити в рукав шинелі. Навшпиньках, з острахом озираючись, вийшов він з квартири й почав квапливо спускатися по сходах. Тоді двері відчинились і щось важке, підстрибуючи, покотилося йому навздогін. Він зрозумів: це котився саквояж з продуктами, які вони з Тамарою старанно збирали. Схопивши його, він, стрибаючи через два східці, побіг униз.

Анна, повернувшись у кімнату, на мить застигла, стоячи посередині, потім кинулась на ліжко, притислась обличчям до подушки й заплакала судорожно, люто, нестримно. Але ніхто, жодна людина на світі, навіть Арсен Куров, що повернувся тільки що з роботи і чіпляв свій ватник у передній,— ніхто не почув жодного звуку.

18

Єдиного, чого окупація в дворі «Більшовички» не змогла змінити, була природа. Там, де, побудовані по-старовинному, купчилися непривітні корпуси, шерегами тягнулись величезні приміщення гуртожитків, а земля була вимощена диким каменем, закута в асфальт, навхрест переснована рейками вузькоколійки, природа жила за своїми

споконвічними законами. Їй не було діла до людських трагедій.

Потепліло. З дахів будинків, з карнизів руїн звисали блискучі бурульки. Сніг почорнів, померх, зробився як терта брудна сіль; він злягався, і сонце витягало на світ усе, що зима дбайливо ховала під своїм білим покривалом. На цей раз з'явилися страшні сюрпризи: трупи солдатів, убитих під час боротьби за місто, тіла жінок і дітей, померлих з голоду або замерзлих у лиху годину окупації... На руїнах прядильні обвалилася підмита відлигою стіна, і стало видно на великій висоті тіло радянського льотчика. Очевидно, збитий у повітряному бою, він викинувся з парашутом, зачепився стропами за покручений пожежею шведер, що стирчав зі стіни, і, замерзши, так і провисів до самої весни.

В садочку, перед одним із чотириповерхових будинків, що зберіг стару назву «службові дома», випнулась з-під снігу невисока земляна могилка. Виявилось, під нею невідомі друзі потайки від окупантів поховали тіло інженера Лаврентьєва, який, плюнувши в обличчя зраднику Владиславлєву, помер ув'язнений у своїй нетопленій квартирі.

Інженера й льотчика поховали разом. Було багато народу. Виступаючі клялися відомстити за їх смерть, обіцяли хоч під землею знайти Владиславлєва і поквитатися з ним. Грали два оркестри: воєнний і фабричний. Жінки плакали. Коли комендантська рота давала прощальний залп, раптом, ніби прокинувшись у надурочний час, «Більшовичка» віддала честь загиблим довгим, протяжним гудком.

А природа була байдужа і до гудків, і до залпів, і до сліз. По голубому небу поквапливо летіли ситцеві хмаринки, сосни старого бору, в затишку якого покоївся новий, уже за часів війни виниклий цвинтар, схиляючись одна до одної своїми верховіттями, дзвеніли по весняному тривожно, радісно. Дорожні колії наповнювалися брунатною водою, що виблискувала на сонці, а над похмурими згарищами такі несподівані й тому особливо милі жайворонки щебетали свої пісні, в яких не змінилася жоднісінька нота...

Одного такого ясного ранку Галя з підскоком поспішала на фабрику. Настрій у неї був пречудовий. Побачивши на огорожі апетитну бурульку, відломила, всунула в рот. Проїхалася з розгону по довгенькій ковзанці, відшліфованій підошвами школярів. Видивилась табунець горобців, які з комсомольським запалом обмірковували у вітті старої

тополі якісь свої веселі справи, послухала, підморгнула пташечкам, а коли якийсь дядечко, що проходив мимо, прийняв це на свій рахунок, широко усміхнулась, показавши йому язика.

Що б не відбувалось навколо Галини Мюллер, світ, чорт забирай, був все-таки прекрасним! Недавно місцевий нарисовець, що писав про виробничі перемоги ткаль «Більшовички», згадавши молоду стахановку Мюллер, адресував їй таку фразу: «Ця маленька, весела, зовсім ще юна робітниця, внучка відомої тутешньої революціонерки, охоплена бажанням зіткати якнайбільше продукції для воїнів Червоної Армії, день і ніч думає про вдосконалення своєї праці». Він безбожно набрехав, цей нарисовець. Галя зовсім не думала про це не тільки вночі, але навіть і вдень. Дівчина просто працювала так, як дозволяла їй її сила й уміння. Думала ж вона вдень, а іноді й уночі про отого старшого сержанта Лебедєва Іллю Сильвестровича, про його листи, які надходили все частіше. І саме зараз один із них бентежив Галю.

В тих листах, сповнених найвищих патріотичних почуттів і віри в перемогу, старший сержант почав усе частіше писати, що після того, як Червона Армія розправиться з Гітлером, звільнить рідну землю й поневолене людство, він мріє повернутися не до себе в тайгу, а в незнайоме йому місто Верхнєволзьк. В одному з останніх листів була фотокартка, зроблена якимось любителем. З карточки дивився на Галю бравий, веселий юнак у білосніжному кожушку й новенькій вушанці, з автоматом у руці. Лице в сержанта було мужнє, погляд веселий. Дівчині він дуже сподобався. Але особливо приголомшив її напис на звороті знімка: «Товаришу Г. Р. Мюллер, бойовій ткалі-патріотці. Люби мене, як я тебе»,— і підпис у вигляді химерної завитушки, під яким для пояснення в дужках було старанно виведено: «Старший сержант Лебедєв І. С.».

Не можна сказати, що в Галі до цього не було поклонників. Хлопці з паралельної групи завжди звертали на неї увагу, а з вечірок і танців проводили звичайно навіть гуртом. І листи від хлопців вона одержувала не один раз, хоч, правду кажучи, ні в одному з них слово «любов» не згадувалося. Любов — це було щось нове, невідоме досі, що змушувало Галю аж мліти від захоплення. Одначе приписка на фотокартці була дещо туманною. Може, це лише данина традиції, на зразок відомого «жду ответа, як

соловей літа»?.. Щоб не мучити себе здогадками, Галя, що завжди воліла діяти прямо, так і написала: не знаю, мовляв, як розуміти ваш напис... Заодно вона писала, що його особа в обмундируванні і зброєю на карточці їй сподобалась.

І ось учора прибула відповідь на питання: «Дорога Галино, ми зараз у бліндажі на передовій. Мої вірні бойові друзі в даний момент сплять, а я в даний момент сиджу на ящику і при освітленні трофейного каганця відповідаю Вам... Ви пишете, що зовнішній вигляд мій вам подобається, і хвалите мій кожушок, валянки і моє обличчя. Так повинен вам чесно повідомити, що кожушок, шапка й валянки не мої, їх фотограф носить із собою. В такій амуніції на передовій першого ж дня підстрелять, як дятла. Ми тут, вибачайте за нецензурне слово, лазимо на пузі, димом гріємося, так що моє обмундирування в даний момент має жалюгідний вигляд, наче я вугілля тут випалюю. Що ж стосується мого обличчя, то обличчя дійсно моє, одначе знову повинен вас чесно попередити, що я рудий і трошки веснянкуватий, це, зрозуміло, на карточці не вийшло. Вважаю, що про все необхідно повідомити Вам перед тим, як відповісти на Ваше третє питання, яке мене дуже хвилює: про напис на карточці. Писав я його, чесно кажучи, за звичаєм, але якщо Ви самі того хочете, скажу, що полюбив я Вас, дорога Галино, міцніше бути не може і ладен з Вами йти в загс, як тільки розіб'ємо проклятих гітлерівців і нап'ємося води з німецької ріки під назвою Шпрея...»

Далі йшли дуже цікаві для Галі, але неістотні для повіствування уточнення, які ми зараз пропускаємо, але які Галя згадувала знову й знову і кожного разу знаходила в них щось нове, цікаве.

Але як їй тепер бути? Що їй відповісти старшому сержанту? Чи варто було йому й справді, напившись води в Шпре, їхати до Верхнєволзька? Як бути тоді з її мрією після війни вступити до текстильного технікуму? І чи можна загалом полюбити людину заочно, ні разу не бачивши її, навіть коли на карточці вона неймовірно симпатична?

Всі ці думки, що роїлися в кучерявій голівці Галі, були дуже далекі від денних і нічних виробничих дум, приписаних їй нарисовцем. Хлопчаки-ремісники, в яких на верхній губі вже пробивався пушок майбутніх вусів, нагло хихикали, стоячи коло дверей заводу, мимо якого йшла Галя.

Кинута кимось із них сніжка потрапила дівчині за комір. Врахувавши явну перевагу сил, Галя в бій не вступила, але, повернувшись, пустила по них словесну чергу з освяченого часом лексикона верхнєволзьких ткаль, які завжди вміли поставити на місце надто спритних залицяльників, і пішла далі.

На дамбі, що відгороджувала фабрику від ріки, товпилися люди. Там відбувалося щось цікаве. Що? Добігши туди, Галя заплющила очі — таке несподіване видовище відкрилося перед нею. Лід ще міцно сковував ріку. Але він уже потемнів, став брудновато-голубим. Найкоротший шлях через річку до фабрики наче здувся і лежав на ньому чорним шрамом. Коло берегів темніли ополонки, вода в них клекотіла, як у закипілому казані. По-весняному смачно пахло талим снігом, водоростями, землею, що оживала.

Галю зовсім не тягнуло в цех, де гуркотіли верстати, які, за твердженням нарисовця, були для юної стахановки «дорогі, як живі і близькі істоти». Але вона, зрозуміла річ, пішла на фабрику, зайняла своє звичайне місце й добре попрацювала до кінця зміни.

19

Не лише Галя, а чимало її подруг — ткаль, снувальниць, мотальниць, її товариші — шліхтувальники, помічники майстрів, ремонтні слюсарі — одно слово, всі робочі люди були в ті дні в стані особливого, радісного піднесення. В кожного були свої причини, і в більшості серйозніші, ніж у Галі. Але серед цих причин була й спільна — всі, хто звик за зиму працювати в неймовірно важких умовах, у холодних приміщеннях, тепер знову опинились у звичайній атмосфері: вдень спускали фрамуги вікон, цехи нормально вентилювались, підткання стало еластичніше, основа рідше рвалася. Це само вже підносило виробіток. Стався природний ривок, який змусив усіх повірити в свої сили. Ця віра була закріплена зобов'язанням ткачів у передтравневому змаганні: «Виготовимо понад план тканини на білизну десяти тисячам воїнів!»

З цим закликом спочатку вийшло не зовсім добре. Директор, що любив точність, і голова фабкому розсудлива Настасія Зінов'ївна Нефедова, яка не любила нових,

незвіданих доріг, були проти такої незвичайної форми лозунга.

— Ну, чого ти все мудруєш, Анно? — заперечував Слесарєв, водячи своїми широкими бровами.— До чого це? Перевиконаєм на десять процентів — це ясно, це легко перевірити, і люди до таких зобов'язань звикли. А що таке білизна для десяти тисяч солдатів? Слова та й годі. Солдати бувають великі й малі. Білизну шиють піхоті одну, льотчикам іншу. Як же ми підсумуємо? В Іваново, в Серпухово, в Шуї, в Вічузі — скрізь на проценти рахують, а ми на спіднє... Дурниця!.. Я проти, категорично проти.

Нефедова, яка звичайно у всьому підтримувала Анну, на цей раз з нею не погодилась.

— Василь Андрійович правий. Скільки себе пам'ятаю, завжди на проценти міряли.

Анна наполягала на своєму. Суперечка перенеслась у райком. У кабінеті Сєвер'янова Анна просто пішла в лобову атаку.

— До якого часу люди повинні жувати проценти? Тошнить від них, як від каші «блондинки» в столових. Ви подумайте: що, коли на фронті командир гукне замість «За Батьківщину», наприклад, «Вперед, за стільки-то мільйонів кілометрів земної поверхні!» Підняв би він людей? Пішли б вони за ним? Аякже!.. «За нашу Радянську Батьківщину!» — зовсім інше... А на фабриці хіба не ті ж люди? Ми їх, напівголодних, стомлених закликаємо ще наполягти і при цьому бубонимо, як конторники: стільки-то цілих і стільки-то десятих... зворушить це серце? Запалить кого-небудь?..

Сєвер'янов посміхався. Він ще не був упевнений, що Анна права, але любив отакі гарячі, пристрасні суперечки, в яких завжди народжувалось щось цікаве.

— Так, піддай, піддай пари, Анно Степанівно,— говорив він, посміхаючись і вдоволено потираючи руки.— Припустимо, доведено, що від каші «блондинки» в агітації треба відмовитись. Ну, а яке меню пропонує секретар парткому?

— Не перебивай, Сергію Никифоровичу, я ще не все сказала. Не тільки в цих процентах справа!.. Ми взагалі, я вважаю, погані агітатори: ось я, ти, всі ми... Обліпимо все плакатами й радіємо. Стін не видно. Від паперів фабричні коридори лущаться, як спина після кору, а ми задоволені: ну як же, все в них відбито! І в райком допові-

даємо: товариш Сєвер'янов, стільки-то лозунгів, стільки-то плакатів почепили... А чи їх читають? Про це у нас не питають. От ти, секретар райкому, хоч раз цим поцікавився?

Сєвер'янов розвів руками.

— От бачиш, Сергію Никифоровичу, Калініна й наочну агітацію заперечує— похмуро промовив Слесарєв.

— Ні, навпаки. Я тільки проти того, щоб ми стіни замість шпалерів плакатами обклеювали. А то йдеш по коридору, матінко моя: і позика, і ощадкаси, і ППХО, і утиль збирайте, і обережно з вогнем, і «Я їм джем», якого в крамницях наших з початку війни ніхто не бачив, і вітаміни, і несіть металолом, і будьте пильними, і бий ворога на смерть, і дзвони на випадок пожежі по такому-то телефону... Адже це наче на товкучці: один кричить у ліве вухо, другий у праве, третій за руку тягне, четвертий щось під ніс тобі тиче, і нічого не розбереш!.. Ось ти, Сергію Никифоровичу, посміхаєшся, а скажи-но, тільки чесно, сам ти хоч раз ці плакати прочитав? Скажи! — Анна вимогливо дивилася на секретаря райкому.— Тільки не криви душею.

— А ти? — спитав Сєвер'янов.

— Всі? Звичайно, не читала!

— Ну, от бачите! — переможно вигукнув Слесарєв.

Але секретар райкому перевів на нього насмішкуватий погляд своїх білястих очей.

— А ти, Василю Андрійовичу, наче так ото все підряд і читаєш?

— Скільки паперу, фарби, труда на це йде,— наполягала Анна,— і, головне, тепер, коли кожен шкільний зошит — цінність...

— Ну, гаразд, з обліком змагання ясно,— узагальнив Сєвер'янов, уже здаючись,— спробуйте підрахувати на солдатські невимовні... Ну, а відносно наочної агітації які в тебе, Анно Степанівно, пропозиції?

І наче щось обдумане, вже наперед для себе вирішене, Анна сказала, що від сьогодні вона бере на себе контроль за розклеюванням плакатів, буде слідкувати, щоб їх часто міняли, щоб їх було загалом небагато. А заклик повинен бути і взагалі лише один. Хай він висить на найвиднішому місці, наприклад, при вході на фабрику, щоб робітник по дорозі в цех знав, до чого його сьогодні закликає партія.

При всій незвичайності цієї пропозиції Сєвер'янов

відчув у ній здорове зерно. Він сказав, що не заперечує. Хай на ткацькій усі ці пропозиції здійснять, і, якщо вийде добре, він буде рекомендувати досвід для інших фабрик.

— Ех, Анно, заплутаємось ми всі в твоїх вигадках,— махнула рукою Нефедова.

— Не заплутаємось, Насте, просте це діло,— впевнено відповіла Анна.— Ти чоловікові на пару білизни скільки, шість з половиною метрів береш? Так? Слесарівські бухгалтери арифмометр крутнуть — процент зразу в солдатську білизну перетвориться. Зате кожний буде знати, скільки він солдатів одягнув. Хіба це погано?

— Демагогія,— не здавався Слесарєв.— Звичайна демагогія. Хто про що думає, а ти, Анно, тільки про те, щоб по-своєму зробити.

— А ти, Василю Андрійовичу, як збиратимешся в баню, попроси жінку, щоб вона тобі в чемоданчик замість білизни проценти поклала,— відпарирувала Анна.

Всі посміхнулися. Слесарєв якось по-бичачому поставив свою квадратну голову, заграв вилицями.

— Хіба вас, жінок, коли ви впретесь, переконаєш!.. Тому-то від вас і чоловіки тікають.

— Чоловіки? — На обличчі Анни з'явився не властивий їй болісно-розгублений вираз. Але тільки на мить. І не встиг ще ніхто навіть помітити ту зміну, як вона знову стала такою, як і була.—Коли ти, Василю Андрійовичу, мене маєш на увазі, то я свого сама вигнала. Не потрібен мені такий. А от твою жінку справді пожаліти треба. Ти її, напевне, не любиш, а виконуєш з нею план на стільки-то там цілих і десятих...

Анна домоглася свого. Зі стін коридорів, з огорож і афішних тумб поздирали багаторічні нашарування плакатів. Нові наліплювали тепер тільки з відома парткому, у певних місцях і через деякий час обов'язково замінювали іншими.

Заклик вивішували тільки один. Яскраво написаний, він висів над вхідними дверима. Його часто міняли. Можна було бути певним, що його читав кожний робітник. І ось уже кілька днів лозунг цей закликав виготовити понад план стільки тканини, щоб можна було пошити десять тисяч пар солдатської білизни.

Навіть сама Анна не сподівалась, яка велика сила крилася в такому, здавалось би, простому заході, як конкретизація показників змагання. Тепер, коли кожна ткаля,

беручи передсвяткове зобов'язання, знала, скільки радянських воїнів вона повинна одягти і скільки одягати кожного дня, фабрика якось зразу ожила. Посилився інтерес до результатів роботи. В кінці змін цілими натовпами стояли біля дощок з показниками, до яких недавно мало хто й придивлявся. Відродився індивідуальний облік. З'явились листівки-«блискавки». Почалась щоденна перекличка цехів.

Виробіток фабрики різко підвищився. І ось, коли ціною стількох зусиль справа, здавалось, налагодилась і люди раділи, смакуючи наперед перемогу в передтравневому змаганні, на ткацьку фабрику «Більшовичка» насунулось нове й зовсім-таки несподіване лихо.

Заскочивши перед зміною на річку, Галя вибігла на вал і завмерла від здивування: лід ще стояв, але вода підняла його так високо, що, здавалось, він був уже на рівні фундаментів фабрики.

Як завжди в цю пору, на березі збуджено гомоніли хлопчаки. Кілька рибалок, закинувши з берега підйомки, дрімали над ними. Прокинувшись, сідали на кінець жердини, повільно виволікали сіть. І якщо в ній билася хоча б одна малесенька, схожа на складаний ножик пліточка, брались наперебій згадувати якийсь щасливий рік, коли річка тут, біля фабрики, була така щедра, що рибу відрами носили.

Все було як завжди, але на хребті валу Галя помітила гурт стурбованих людей. Вони щось занепокоєно обмірковували, показували то в бік річки, то на вал, то на фабрику. Серед них був Сєвер'янов, Слесарєв і Анна. Галя, звичайно, вважала за свій обов'язок підійти послухати, про що так жваво веде розмову начальство.

— Я ж сказав: порядку двохсот сорока сантиметрів за добу — це дуже великий підйом,— доповідав незнайомий Галі худенький чоловік у цупкому брезентовому плащі з капюшоном і широкому капелюсі з опущеними крисами, який робив його схожим на гриба поганку, яких чимало росло в глухих кутках фабричного двору.— Рідкісне, дуже рідкісне, явище. Лише в 1908 році...

— Зачекайте-но, зачекайте, історію поки що облишим,— нетерпляче перебив Сєвер'янов.— За вашими даними, підйом води продовжується?

— Два метри сорок на добу — це десять сантиметрів

на годину, підрахував уголос Слесарєв. Без пальта й капелюха він прибіг, мабуть, прямо з кабінету, не встиг навіть зняти сатинові нарукавники.— А зараз як?

Грохочучи своїм плащем, незнайомий зійшов до води, де стояла смугаста рейка.

— Зараз порядку дев'ятнадцяти сантиметрів на годину.

Сєвер'янов і Слесарєв перезирнулися.

— Тоді що ж, до ночі річка може й через вал перейти? — перелякано вигукнула Анна.— Так?

— Не панікуйте, не панікуйте,— обірвав її Сєвер'янов.— Послухаємо, що нам наука скаже... Ви вважаєте, що фабриці загрожує небезпека? Якщо так, то треба зараз же демонтувати мотори!

«Демонтувати мотори? Як це можна?» — подумала Галя. Робота останнім часом добре налагодилась. І Валя, і Женя, і навіть тітка Клава — все вже минуло. Ще трошки натиснути — і Галя зі змінницею Зіною Кокіною випередять кращих ткаль. І, не витримавши, дівчина сміливо втрутилася в розмову.

— Як це так — демонтувати!.. Добре мені діло! А головне, для чого?

Всі були такі заклопотані, що навіть не здивувалися появі нової співбесідниці.

— А й справді, для чого? — підтримала Анна. І, звертаючись до чоловіка в плащі, з надією, навіть з благанням спитала: — Адже фабриці поки що річка не загрожує? Ні? Адже ні?

— Нічого точно сказати вам не можу, товаришко Калініна. Я гідролог, а не господь бог. Ви ж знаєте, нам нічого не відомо про стан льодів і снігів на верхів'ях. Там ще німці... Можу тільки заявити, що старожили не пам'ятають такої поводі.

— Е-е-е, ці старожили для того тільки й існують, щоб чогось там не запам'ятати! — махнув рукою Сєвер'янов.— Ви спеціаліст, і люди чекають від вас поради, що робити: зупиняти фабрику, чи продовжувати роботу?

— Повторюю, я не бог, я звичайний чоловік. Ні, ні, вирішуйте самі, а я можу тільки сказати: треба бути готовими до всього...

Весь той день на фабриці панував тривожний настрій. Під час перерви люди бігали на річку. Лід ще тримався,

але рівень води продовжував підніматись. Тепер неважко було помітити, що він дійсно трохи вище рівня берега. Лише смуга старого валу захищала фабрику від води. Підходячи до крайніх верстатів коло вікон, ткалі з острахом поглядали в бік річки: а раптом прорве, раптом, витиснувши рами, залле цех. На валу вже працювали люди — штатські й військові. Вони носили, висипали, трамбували землю, забивали кілки... Верстати вимагали уваги. І робітниці відходили од вікон, тамуючи в душі тривогу.

Зміну дотягнули якось. Перед дверима, що вели в цех, посеред коридора стояв стіл. І як тільки прогув гудок, цей стіл оточив тривожний гомінливий натовп. Коли виходили останні, тут не було вже де голці впасти.

Вилізши на стіл, Слесарєв подав руку Анні. Він був заклопотаний, похмурий, вилиці на його обличчі нервово ходили. Але говорив він, як і завжди, неквапливо, діловито. Ходять чутки, що верстати будуть демонтувати й переносити на верхній поверх. Ні, в цьому нема потреби. Поки що цього робити не будуть. Поки що вирішено насипати вище земляний вал. Госпвідділ і військові частини вже взялися за діло. Але вода прибуває, і дирекція просить робітників, техніків, інженерів, службовців зразу ж після зміни йти на вал. У кого дома малі діти, хай навідаються до них і якнайшвидше повертаються. Ясла й дитячі сади одержали розпорядження працювати цілу добу. Фабрична їдальня забезпечить усіх харчуванням.

Поки Слесарєв злазив зі столу, Сєвер'янов встиг шепнути Анні:

— Запальніш, запальніш! Клич, як в атаку.

І ось дзвінкий голос секретаря партбюро, пронизавши гомін натовпу, понісся по коридору:

— Ткачі «Більшовички»! Небезпека! Рятуйте свою фабрику! Комуністи й комсомольці, вперед!

Навколо стола завирувало. Слухати Анну любили, чекали, що вона скаже. Але вона додала тільки:

— Кожна секунда дорога. На річку! — І, зіскочивши з стола, стала пробиватись до виходу.— Відчиніть обоє дверей! — наказала вона вахтерам.

Це було зроблено вчасно. Густа хвиля людей котила їй вслід і, стискаючись у проході, туго вихлюпувалась на вулицю.

20

Галя була, звичайно, серед тих, хто прийшов на річку, не забігаючи додому, прямо з роботи. Замість сонячного, весняного роздолля, вона побачила під похмурим, злинялим небом багато люду й вантажних машин, від чого вал став скидатися на величезний розбурханий мурашник. Усі метушилися, всі рухались, і їй важко було навіть зрозуміти, хто й що робить. Всі зайняті, та так, що й підступитися до них страшно. Знайомих, як на гріх, нікогісінько. Тільки вдалині, підносячись над усіма, бовваніла кругла голова механіка Лужникова.

Галя метнулась була до нього. Чотири жінки, підбадьорюючи себе вигуками «дружно!», «взяли!», ривком піднімали мішок з піском і завдавали механіку на плечі. Лужников перехоплював вантаж, вмощував його зручніше і, зігнувшись, ніс наверх, наче мішок був не піском набитий, а сіном. Дівчина спробувала приєднатись до тих жінок, але п'ята була там зайвою, вона тільки заважала. Її нагнали.

Дуже розсердившись, Галя взялася шукати тітку. Анна, як завжди, була десь у самому центрі людського виру. Вже переодягнена в стару ватянку, в косинці, яка, підтримуючи коси, збилася на потилицю, вона вантажила пісок на носилки. Обережно підійшовши ззаду, Галя торкнула її за лікоть.

— Ну, чого тобі? — сердито спитала Анна, відводячи з лоба рукавом пасма змокрілого волосся.

— Що ж мені тут робити?

— Роботи їй тут не вистачає! — розсердилась Анна.— Коли ти така вже роззява, не заважай іншим. Іди з-під рук!

Носилки віднесли, підставили другі... Анна розігнулась, щоб передихнути. Ображена Галя все ще стояла за спиною.

— У всіх діло, а ми лазимо, як таргани якісь...

— Хто це ми?

— Та ми, наша зміна. Прибули, а тут уже й без нас тісно. Й нікому діла нема, що стомлені люди даремно мерзнуть.

— Ох і організатори! — Сердита Анна додала до цього кілька відповідних обстановці епітетів і ткнула Галі свою лопату.— Бери, будеш землю насипати.

І от уже біля самого валу почувся її різкий, гучний голос. Люто, але невміло тикаючи лопатою в пісок, Галя ледве встигала. Кілька порожніх носилок зупинилися біля неї. Люди, може, й раді були вимушеному перепочинку, але з дамби сердито квапили:

— Землю!.. Ей, носилки!.. Чого роти пороззявляли? Землю давай!

Тоді один з носіїв, літній, зарослий щетиною чоловік у ватянці, сердито сказав Галі:

— Ех ти, тютя! Хіба так вантажать? — І, забравши лопату, неквапливо, але вправно наповнюючи носилки за носилками, бурчав: — І начальники хороші, дають дитині інструмент!

Черга швидко зменшувалась, а Галя стояла поруч, і на її великі сірі очі наверталися сльози. «Тютя... дитина!.. Ну, ні вже!» Почервоніла від злості, вона вирвала лопату, зціпила зуби, вся напружилась і почала дуже щвидко накидати пісок. Діло пішло. Але коли віднесено було останні носилки, дівчина відчула, що їй важко дихати. Але ні, вона не поступиться. Тютя! Ось подивіться, яка вона тютя. І, напружуючи всі сили, в тому ж гарячковому темпі вона навантажила ще кілька носилок.

Тут знову підійшла черга уже знайомого неголеного чоловіка в ватянці. Подивившись, як Галя працює, він тільки похитав головою:

— Це коли так будеш, то чи надовго тебе, люба, вистачить? Без навику й воші не вб'єш. Дай-но я покажу, як треба, а ти подивись. Отак став, потім натисни ногою — і на себе, тепер лівою рукою за низ держака — і піднімай. Не бійся! Так і мозолів не наб'єш.

Учитися Галя вміла. Спостережлива, перейнятлива, вона, швидко збагнувши, в чому секрет, стала наслідувати. І незабаром відчула, як із кожними навантаженими носилками стає легше працювати. Коли, зробивши кілька маршрутів, її вчитель знову вернувся, він похвалив:

— Молодця, кузька!

За кузьку Галя вже не образилася. Вона підморгнула й весело відповіла однією з дідових приказок:

— Не в бороді честь, вона й у цапа єсть!

Людей усе більшало. Прибували робітники інших змін, добровольці з сусідніх фабрик. Коло валу крутилося вже декілька живих конвейєрів. Насип ріс на очах.

Капітан з темними петлицями сапера, якому було

доручено керувати всім цим ділом, ледве встигав віддавати розпорядження. Він був маленький, непоказний, рябуватий. Бахмата шинеля висіла на ньому, наче балахон, кашкета, щоб не зірвало вітром, він насунув на самі вуха. Але непоказний цей чоловік був такий спокійний і впевнений, виявився таким рішучим, спритним, що метушня перших годин стала помітно входити в береги організованості й діловитості. Кожний знав своє місце. Одні розвантажували машини, інші носили пісок. Жінки насипали його в мішки. Люди, котрі сильніші, носили ті мішки на вал, забивали в свіжонасипані схили кілки, заплітали їх лозняком. Відчувши, що все налагодилось і віжки в досвідчених руках, Анна знову взялась за лопату...

Сутінки густішали. Зовсім стемніло. Військові засвітили прожектори. Але робота не припинялась і весь цей людський вир вимальовувався тепер в їх світлі особливо чітко, ніби на кіноекрані.

Вночі становище було все ще загрозливим. Дамбу до того часу пощастило насипати понад метр, але й річка піднялась. Місцями хвиля вже досягала рівня старого валу і тепер почала добиратися до тої його частини, яка була недавно насипана і не встигла утрамбуватися. Люди на дамбі ніби змагалися з оскаженілою рікою. Ріс вал, і піднімалася вода. Хто переможе? Тепер працювали мовчки. І Анна чула лише стукіт сокир, якими забивали кілля, дзенькіт лопат та власне важке дихання...

— А, осьде вона! — почувся в неї за плечима знайомий голос секретаря міськкому.

Анна здригнулась, потім сильним рухом відкинула лопату в грунт і, поправляючи збите на лоб волосся, повернулась і весело відповіла.

— Де й належить — з масами.

— А належить, Анно Степанівно, секретарю парткому бути з масами й на чолі мас,— серйозно й навіть з докором сказав їй співбесідник.— Ви землю кидаєте, а зараз треба вирішувати, зупиняти фабрику чи ні, і брати на себе відповідальність за це рішення.

Анна провела долонею по спітнілому обличчі, наче забирала з нього павутиння. Що це, догана? Вся втома, що накопичилась за день, налягла на неї. Коли втрьох вони піднімались на дамбу, вона ледь-ледь переставляла ноги.

В світлі прожекторів вода здавалася густою, темною, наче нафта. Наздоганяючи одна одну, то цілими полями,

то густою масою, то бурим місивом снігової каші йшов лід. Людина в брезентовому дощовику знову стояла внизу, біля пружка води, де стояла смугаста рейка.

— Ну, як там?

— Прибуває. За останню годину підйом порядку чотирьох сантиметрів,— долинув з річки дерев'яний голос.

— Чотири сантиметри! — Ніколи не думала Анна, що така невеличка міра — сантиметр — може раптом стати такою грізною. В цю хвилину вона боялася гідролога, який спокійно і, як здавалось їй, байдуже віщував біду. Вона просто ненавиділа його, наче саме він із своїм «порядку стільки-то» був винним за цю страшну повідь.

Між стосами дров маленький капітан-сапер організував щось на зразок свого штабу. На поліні висіла карта-схема дільниці, розмальована його помітками. Всі розсілись на товстих березових полінах перед картою. Тут і вирішувалась доля фабрики.

Слесарєв пропонував зараз же, не гаючись, зривати з підлоги мотори верстатів і виносити на другий поверх. Навіть коли й заллє фабрику, мотори вціліють. Відкачавши воду, їх можна буде цілісінькими ставити на місце. На це піде не більше тижня.

«Тиждень! Скільки перкалю й миткалю для воїнів можна наткати за цей час! — з тривогою думала Анна.— І потім — перервати передсвяткове змагання зараз, коли воно в самому зеніті. Як це підріже крила всім, хто знову набрав висоту! Як розмагнітить людей!» Але й Слесарєв мав рацію! Якщо вода залле верстати й мотори, потрібні будуть місяці для того, щоб наново все запустити.

— Ми ж не в очко граємо. Мені ризикувати не можна,— говорив директор. Навіть тут, на дровах, він сидів, немов у себе в кабінеті, уособлюючи собою практичний, спокійний розум.— Не бачу, для чого мені ризикувати?

Для чого? Але хіба творча наснага колективу, здобута в ці весняні дні, хіба успіхи новоорганізованих бригад, що назвали себе фронтовими, хіба змагання комсомольців, розпочате Зіною Кокіною і Галиною Мюллер, хіба все це могутнє й животворне піднесення, досягнуте з такими труднощами,— хіба все це не варте того, щоб ризикувати? Та чи й великий цей риск?

— А я за те, щоб верстатів не чіпати,— сказала Анна. — Василю Андрійовичу, ти тільки глянь: он як

працюють люди. Невже не відстоїмо? — І вона пристрасно, з фанатичною впевненістю виголосила: — Відстоїмо!

— А ви, капітане, як думаєте? — спитав секретар міськкому.

— Технічно затримати воду можна,— спокійно відповів той,— але, звичайно, є риск: адже невідомо, скільки все це триватиме — день, два?.. Але все залежить від людей — як будуть працювати. Поки що справа йде добре, але чи надовго вистачить пороху?.. Як то кажуть, все в руках людських.

— А більш певно,— наполягав секретар міськкому.

— За своїх, за військових, я ручаюсь, я їх знаю і знаю, що вони витримають і день, і два, а якщо треба, і п'ять. Бувало.

І тоді Анна твердо сказала:

— А я знаю своїх і ручаюсь за ткацьку.

— Оце говорить партпрацівник! — задоволено промовив секретар міськкому.—Я до вас, Анно Степанівно, приєднуюсь.

Все ж прийняли компромісне рішення: станки й мотори від підлоги відкріпити, але з місця не чіпати; боротися з водою й бути готовими на випадок чого, швидко евакуювати устаткування на верхній поверх, кинувши на це всіх, хто працює на валу.

21

Ніч була для тої пори надзвичайно теплою. Спочатку все застелила біла пелена. Густий, наче в лазні, туман, якого в тих краях називали снігоїдом, жадібно злизував останні брудні кучугури, що лежали біля стін фабрики, під парканами, біля будинків... Він протримався недовго. Рвучкий вітер швидко розігнав потьмянілі було нічні пейзажі, і над річкою, над валом, де працювали люди, на почорнілому небі зринули зорі. Все навколо: земля, вода, лід — відсвічувало синюватим світлом, немовби само мерехтіло.

Але повітря, як і раніше, було вологим. Пахло нагрітою за день землею, водою і ще чимось невловимим, що й назви не має.

Чарівний запах цей раптом воскресив у пам'яті Анни давно минуле, майже забуте. Отут, де зараз люди ведуть

боротьбу з річкою, на вершині валу, стояли двоє. Не розмовляли, не ворушились, просто тихо стояли, тісно притулившись, засунувши руки одне одному в рукави. Такі ж виблискували над ними ясні, наче перемиті і начищені крейдою зорі, так же все навкруги відсвічувало голубуватим світлом, тихо йшов лід по чорній воді... Пахтіло так само, як і зараз, чимось хвилюючим, неясним, від чого паморочилося в голові, завмирало серце. І нічого не треба було тим двом — тільки так собі стояти поруч...

Раптом звідти, з-за річки, де визирали з-за дерев білі товстоморді бані церкви, полинуло протяжне: «Бом, бом, бом...»,— і весь берег засвітився слабенькими рухливими вогниками.

Молоді люди здивовано перезирнулися: що таке? чому?.. Згадали, що завтра великдень, і це, мабуть, процесія. Обоє вони були комсомольцями і, звичайно, безбожниками. Обряд, за яким належало людям ходити з свічками за довговолосим мужчиною, відомим на фабриці п'яничкою, підспівувати йому, робити при цьому складеними в пучку пальцями правої руки рухи від лоба до живота і від плеча до плеча,— все це здавалось дивним і смішним. Але ніч була прекрасна, двоголосий дзвін так м'яко розлягався над річкою, а купки вогнів, що рухалися на тому березі, були такі таємничо красиві, що на душі ставало ще радісніше і їх ще більше вабило одне до одного.

Додому Анна повернулася вранці. На столі на блюді стояли рядочком циліндроподібний і блискучий зверху хліб-бабка і пірамідальна гірка солодкого сиру — паска. Батько в своєму «дообідішньому» костюмі й косоворотці з голубого сатину, яких у ту пору вже не носили, стояв біля столу; між ним і матір'ю, яка демонстративно не хотіла підводитись із постелі, відбувались знайомі всім домашнім дебати.

— Дикий ти чоловік, Степане,— чулося з-за рожевої занавіски.— Якийсь довгогривий п'яний дядько покропив водою по хлібі й сирові — і все стало святим. Ой, мабуть, ще й справді цей ваш бог тебе, темного, з грудки болота виліпив.

— Ну, а ти, Варко, походиш із мавпи. Я згоден. Бачиш, не сперечаюсь. От і сідай за стіл — хліб та сир їсти. І ти йди, Аню,— таке смачне й комсомолу сподобається.

Ось саме в ту хвилину Анна й сказала:

— Я, товариші батьки, заміж вийшла...

...Це було давно, але як усе запам'яталося!.. Ніч така ж, і відбувалося тут, де вирує зараз людський натовп. Анна весь час серед людей. Розмовляла то з тим, то з другим, когось умовляла, з кимсь сперечалась, когось хвалила, сама таскала носилки з землею. Справ по горло, але давня історія, розбуджена вогнями ночі, весь час жила в ній, і не можна було від неї одмахнутись, заглушити. Працювала, а в мізку мимовільно одно за одним зринали питання: «Для чого ти це зробив, Жора?.. Хіба погано ми жили, хіба поганою жінкою була я для тебе? Хіба погані у нас діти? Для чого?» І найболючіше, адресоване вже собі: «Невже ти ще любиш цю людину?..»

Так, усе в руках людських! І десь опівночі той самий гідролог у брезентовому дощовику доповів нарешті таким самим байдужим голосом:

— Рівень води пішов на зниження. За останні півгодини падіння порядку чотирьох сантиметрів і продовжується по наростаючій.

— Скільки, скільки? — нетерпляче перепитала Анна.

— Чотири з десятими...

Нарешті! Охоплена бажанням якнайшвидше поділитися радістю з усіма цими стомленими людьми, Анна схопила гідролога за рукав твердого дощовика, потягла до найближчої машини, сама, наче дитину, підсадила, власне, перевалила його через борт, ставши на колесо, стрибнула за ним у кузов і, склавши долоні рупором, закричала на повну силу голосу:

— Ей, усі! Чуєте: вода спадає! Спадає! Ми перемагаємо!.. Ось оцей чоловік — професор, він каже: ми перемагаємо, річка відступає!..

В світлі прожекторів вимальовувалась постать жінки з витягненою наперед рукою. До грузовика бігли люди з лопатами, з кайлами. Косий промінь освітлював сотні піднесених угору облич.

— Що ви, який я професор, звідки це ви взяли? — сердито шепотів гідролог. — Я кажу тільки, що вода спала за останні півгодини на чотири сантиметри з чимось.

— Професор каже, що за останні півгодини спад чотири сантиметри з чимось. Товариші, боротьба не закінчена, боротьба триває! Ми перемагаємо, але треба всім бути напоготові...

Коли Анна злізла з грузовика, капітан саперів простяг-

нув їй руку й допоміг зійти на землю. Вона винувато глянула на нього.

— Гнівається? Не порадилась?.. Розумієте, не витримала, слово честі! Так хотілося людей порадувати!

Рябувате обличчя капітана засвітилось піяковою посмішкою.

— Що ви, що ви! За що ж тут гніватись? Люди притомились, їх і треба було підбадьорити.— І раптом ні з того ні з сього додав: — Мені б у батальйон такого комісара, як ви!..

Вода помітно спадала. Вона вже спала на півметра від найвищого рівня, чітко відзначеного на схилі валу смужкою жовтої піни. Було вирішено людей не відпускати, вести їх на фабрику обсушитись, погрітись, відпочити. На дамбі ж на всяк випадок виставити надійні пости.

Біля того ж стосу дров призначили караульних. Анна називала людей, капітан записував.

— А мене! — почувся раптом голос.

Перед втомленими членами штабу по боротьбі з повіддю стала Галя. Але в якому вигляді! Кротова жакетка, яка завжди надавала Галі кокетливого вигляду, була дуже забруднена, косинку вона десь загубила, і волосся, розкішне, хвилясте, звисало зараз на обличчя бурульками. І тільки невгасимий Галин рум'янець, як і раніш, полум'янів на смуглявих щоках.

— Дівчина ця сьогодні неабияк потрудилась,— посміхаючись, зауважив капітан.— Ну, як, довіримо їй пост?

Анна, яка добре знала легковажну вдачу племінниці, з сумнівом звела було брови, але не заперечила.

Після півночі, коли вал зовсім обезлюднів, Галя стала на варту.

22

Весь вал, що відгороджував фабрику від річки і наче огинав її півколом, капітан розбив на ділянки. Галина ділянка була тихою, за поворотом річки, за старим, з колод льодоколом, саме там, де корпус ткацької фабрики ближче, ніж у інших місцях, підходив до берега. Сусідом ліворуч на вістрі мису, на відповідальному місці криголама, виявився Лужников, а праворуч — літня ткаля тітка Поля.

Вартові були зобов'язані на випадок загрози бити

тривогу. Для цього їм вручили міліцейські свистки. Отримавши свій, Галя зразу ж його випробувала, давши довгу з переливами трель і, переконавшись, що свисток голосистий, сховала в кишеню.

Вона вже, по суті, лаяла себе за те, що з готовністю вихопилась вартувати. Подумаєш, робота стирчати на валу одній, наче опудало на городі! Та ще й уночі, та ще й коли кожна кісточка ниє від перевтоми! На фабриці зараз тепло, багато дівчат, і сапери, мабуть, там — є з ким порозмовляти, поспівати, потанцювати. А тут... Хоча б сусіди цікаві були, а то тітка Поля — бабусина подруга — та цей Лужников — дядя Пуд, як його прозвали фабзайці... От і кукай одна цілих три години!

А втім, ніч поступово заполонила дівчину. З настанням тиші все озвучало по-особливому. З мелодійним бульканням клубочилася темна вода. Тихо подзвонювала крижина, витиснута іншими аж на самий вал і тут, на теплому вітрі, розпадалася на продовгуваті блискучі скалки, з протяжним зітханням сповзав шкарубкий сніг. І тільки лід рухався зовсім тихо, як ото в кіно, коли раптом обривається звук. Галя дивилася на нього, і їй здавалось, що не лід пливе річкою вниз, а невідома сила рухає її разом з валом, з фабрикою йому назустріч. Від цього ледь паморочилось у голові.

Підклавши під себе дерев'яну лопату, дівчина сіла на крижину і безтурботно спостерігала за річкою. Ось проплив шматок міжселищної дороги з гілкою сосни. А що то темне? Ага, стіжок сіна. Прогавили колгоспники! А втім, може, й не колгоспники, адже лід пливе з верхів'я. Кажуть, що там ще фашисти. Коли так, то пливи собі, сіно, краще бути в річці, ніж потрапити в черево німецьких коней. А онде шмат дороги, і щось на ньому видніється... Ага, покажчик — жовтенька дощечка на прутику й по-німецькому: «Minen». Значить, міни. Гм... Де ж вони були, ці міни? У воді? Чудасія... Дошка пропливе, і знову лід, тільки лід, який уже плив по річці і до війни, і сто, і двісті, і багато тисяч років тому, коли зовсім не було ніяких війн.

Галя раптом перестає думати про війну, переходить на сержанта Лебедева... Що ж йому відповісти: любить вона його чи ні? І загалом, що таке любов? В романах, там ясно: «...Він притягнув її до себе й притисся губами до її покірних губ». Це зрозуміло: цілуються. Але ж листовно

не поцілуєшся: «Я вас у думках цілую». Смішно!.. А почуття? Що, власне, вона почуває? Жде листів. То й що ж? Просто цікаво знати, як він живе, як його товариші, як вони всі луплять цих проклятих окупантів... Ой, і чудний же цей Лебедєв! Про його товаришів Галя знає навіть більше, ніж про нього самого. А про себе пише тільки: «Піймали «язика», був на вилазці в тилу ворога, перехопив німецьких лазутчиків...» І все. Це можна і в газеті прочитати... А все-таки, громадяни, вона, мабуть, його любить! Як вільна хвилина, зразу ж думки навколо нього: де ж то він, чи здоровий, чи не поранений?.. І на серці неспокій: а раптом убили?.. Але, може, й це ні про що не говорить? Адже й за Марата Шаповалова тривожно, і за дядька Пилипа, й за дядька Колю...

І ще хочеться Галі, щоб сержант Лебедєв приїхав у Верхнєволзьк. Це б пройтися з ним під руку по фабричному подвір'ї, коли саме зміна повертається: ось вам, дивіться на мого. От коли б це зараз він був тут! Хай би, як у романі, його руки притягнули її до себе, і до її покірних теплих губ притислися губи... старшого лейтенанта Лебедєва І. С.

— Ой, хоч би з кимсь поговорити, порадитись, чи що! — мліє Галя, зітхаючи... Але навколо нікого, ні душі...

Що це темніє на льоду? Лишенько, людське тіло! Так, дідок у кожушку. Лежить горілиць, бородою догори. Мертвий у крижину вмерз... Хто ж це тебе, бідний дідусю, отак? Ой, війна, війна. Може, в цю хвилину й сержант Лебедєв лежить, закинувши голову, де-небудь на крижині, і якась там річка несе його тіло бог зна куди...

Але крижина з дідком пропливла, а про сумне Галя довго думати ще не вміє. Ага, хтось на валу йде. Нарешті! Болото чвакає під чобітьми. От уже наговорюсь зараз досхочу! Ні, це старий вусатий сапер перевіряє пости. От ще це начальство, не могли для цієї справи когось молодшого призначити.

— Як тут у тебе, красуне, тихо?

Галя схоплюється, скидає руку під уявлюваний козирок.

— Так точно, товаришу начальник.

Сапер дивиться на річку, вдоволено посміхається.

— Спадає, помітно спадає. Схоже, здолали ми її, безсоромну. Закурити нема? Та що це я, який з тебе курець... Ну, кирпата, пильнуй.

Чвакає під чобітьми болото, і сапер, віддаляючись, ніби повільно розчиняється у весняній, темно-синій, густо побризканій зорями млі... Та який з нього толк! Хіба з ним порадишся в такому важливому ділі, як любов?

І знову лише глухуватий клекіт води, шерех крижин, що пливуть, штовхаючи одна одну боками. Галя позіхає й потягується, що аж у суглобах хрускотить, потім насторожується.

Чш! Звідкись, здається, від фабрики, долинають звуки баяна. От же щастить людям! Тепло... Музика... Співають... І звичайно ж, всім уже набридлий «Шумел камыш», без якого все ж не проходить жодна вечірка, на яку сходяться старі робітниці. Ага, а ось уже й «Бариню» завели, й чутно, як хтось затупотів підборами. Навіть шибки дзеленчать.

Не витерпівши, Галя сповзає вниз і починає пританцьовувати на сухому, втоптаному місці. Але що це за танці, коли на тебе ніхто не дивиться? І для чого вона напросилась на це сторожування! Потім, коли хтось сильним грудним голосом заспівує стару фабричну пісню, Галя завмирає. Знайомий голос. Невже тітка Анна?

Дівчині так цікаво, що вона береться за карниз, підтягується на руках до вікна, до того місця, де маскувальна штора прилягла нещільно й пропускає косий промінь. Видно тільки кусочок стелі й тіні, що ворушаться на ній. Але співає, звичайно ж, Анна Калініна. Оце новина!..

Нестримна цікавість бере верх, і Галя вилазить на підвіконня, стає навшпиньки, притуляється до шибки. Але перед тим, як їй щастить щось побачити, новий звук привертає її увагу: буль, буль, буль...

Дівчина зістрибнула з карниза. Тривожно озирнулася. Звідки це? Викарабкалась на дамбу. Нічого. Обійшла дільницю: крига пливе, все в порядку. Але тут вона помітила, що там, звідки чується дивний звук, біля підніжжя валу, розпливається каламутна калюжа. При світлі зір добре видно, як на чорній її поверхні швидко крутяться тріски, стружки, сміття...

— Теча? — вимовляє Галя вголос слово, яке багато разів чула сьогодні, але зміст якого збагнула тільки зараз.

Так, ясно, що вода десь просочилась крізь мерзлу товщу валу. Дівчина розгубилася. Всі настанови зразу повилітали з голови. А втім, може, не так воно й страшно. Тре-

ба запломбувати цю маленьку дірочку, з якої забило джерельце, затрамбувати це місце — і все.

Не роздумуючи зайве, вона підбігла до мішків з піском, передбачливо заготовлених саперами. Акуратним штабелем лежали вони за кроків двадцять від течі. Дівчина схопилася за один мішок, за другий, за третій — всі вони, хоч і малі, були такі важкі, що їй не пощастило навіть з місця їх зрушити. А каламутна калюжа, на поверхні якої крутилися тріски й стружки, збільшувалася, розпливалась. «Матінко! Прогавила! Довірили дурепі серйозне діло! Що ж тепер? Треба свистати тривогу». Галя вибігла на вал. Вихопила свисток, але він вислизнув з її занімілих пальців і впав у річку. Маленький сплеск — і все.

Наче електричним током пройняло Галю. Тепер і на допомогу не можна покликати. Вона знову кинулася до мішків, уп'ялася в один із них, рвонула й поставила напопа.

Відчай, чи що, піддав їй сили. Вона рвонула, завдала собі на плечі мішок, але ноги підкосились, і вона сіла в калюжу разом з мішком, опустивши груз біля себе. Але одразу ж знову взялася за мішок. На цей раз пощастило. В очах зарябіло. Ось-ось упаде. «Ой мамуню, впаду і вмру!» — думала вона. Але не впала й не вмерла. Повільно пересуваючи ноги, вона пішла прямо по калюжі і, коли досягла середини, де крутилися тріски, скинула туди важку ношу. Другий мішок здався їй легшим, а третього вона не донесла і, посковзнувшись, упала разом з ним, засапавшись, обливаючись сльозами.

Буль, буль, буль... Зловісне булькання чулося ще чіткіше. А звідти, з фабрики, долинали співи, і від тих співів Галі стало страшно... Люди довірили їй... Вони спокійно відпочивають, не передчуваючи біди, а вона... Схопившись, дівчина взяла лопату, кинулась до вікна і, розмахнувшись, вгатила по рамі раз, другий, третій. Посипалися шибки. Над річкою пронісся відчайдушний зойк:

— На допомогу! Вода... Допоможіть...

Дійсно, в одному місці незлежаний пісок на дамбі осів, на верху валу утворилася тріщина, і через неї просочився, зростаючи прямо на очах, струмок, що тік униз. «Вже й через дамбу»,— жахнулася Галя. Почуваючи, як пересохло в неї в горлі, вона уявила собі, що зараз вода розмиє течу і, змиваючи все на своєму шляху, річка хлине на фабрику...

— А-а-а! — заволала дівчина і, зсунувшись по схилі у воду, кинулася грудьми на насип, тілом своїм затуляючи розмите місце. Вона вже нікого не кликала. Вона тільки кричала.

23

Коли вияснилось, що повідь стала спадати, всі, хто працював на валу, зібралися на фабриці. Людям роздали пакунки з їжею, чай, у коридорах запахло смаженою бараниною, густо наперченим борщем, який вважався коронним номером шеф-повара ткацької «Більшовичка». Їдальня в той день одержала наказ директора: все, що є з харчів, віддати робітникам. Кухарки вже постарались. Але спочатку знаменитий борщ чомусь не ліз у горло. Тільки згодом у стомлених людей з'явився такий апетит, що звідусіль почали вимагати добавки.

Лише під кінець трапези люди по-справжньому ожили, розійшлись. Знявся веселий гомін, сміх, а подекуди почулися й пісні. Спочатку побоювались, що після вечері розійдуться по домівках. Але те, що згуртувало людей на валу, проявилося й тут. Вони розуміли: загроза ще не пройшла. Старіші лягли собі на зсунутих стільцях, на лавках чи й на підлозі, ближче до батарей парового опалення. Молодь про сон і думати не хотіла. Хтось розбудив баяніста і привіз його. Почалися танці. Дівчата, яким тепер частенько доводилось танцювати одній з одною, радіючи з того, що було так багато армійських кавалерів, не виходили з кола.

Анна Калініна закоханими очима дивилася на всіх цих давно знайомих їй людей, в яких у цей день відкрилося так багато нового: чудовий, дужий і дійсно непереможний народ! І якось особливо тепло згадувався їй рябуватий капітан саперів. Усе справа рук людських! Не божих, як то іноді каже батько, а людських. І справді, якими жалюгідними здавались усі ті божі фокуси: зцілення якогось психа, ходіння по водах і навіть саме воскресіння з мертвих — порівняно з людською перемогою над розбурханою рікою. Анна з гордістю згадувала свої слова: «А я вірю в своїх ткачів!» Ой, як це все чудово! А головне, тепер ніщо вже їх не перелякає, та й саму її теж.

Щаслива, збуджена, сповнена радісних думок, Анна ходила по фабриці, пристаючи то до одного, то до другого

гурту. І скрізь їй були раді. Ось сидять старі підмайстри навпочіпки, притулившись плечима до радіатора опалення. Розмовляють про політику. Буде чи не буде другий фронт? Чи не розвалюється вже гітлерія? Чи не закінчиться війна всесвітньою революцією?

— Поскучай з нами, Степанівно...

Посміюються в куточку ткалі, обмінюючись своїми жіночими секретами.

— Анно Степанівно, йди-но до нас, послухай, як Люба Маніна тут відзначилась...

Досить було Анні підійти до молоді, як з кола танцюючих вихопився лейтенант, пристукнув закаблуками.

— Дозвольте звернутися, товаришу начальник. Дозвольте запросити вас на вальс...

— Що ж, вальс то й вальс... Шкода, що черевики не висохли ще.

Секретар парткому кружляє в вальсі, хвацько підтримуваний веселим лейтенантом. Танцювати, сміятись, жартувати, теревені правити, аби тільки не думати про те, що воскресили в пам'яті весняні зорі, про той давній льодохід і про те незабутнє, що відбулось одного разу над розмитою рікою! Геть, геть ці думки!.. В образі Георгія Узорова жив тепер не той ласкавий, несміливий юнак, а інший, егоїстичний, боягузливий, чужий чоловік.

Але навіть танцюючи, Анна не могла позбутися спогадів. І вона виходить з кола і тихо бреде по коридору в той його кінець, звідки доносяться звуки тихої пісні. Тут на валах основ влаштувалися більш літні ткалі. Різкими голосами ведуть вони в унісон стару-престару пісню:

Шумел камыш, деревья гнулись,
А ночка темная была...

Непомітно підійшовши ззаду, Анна почала було підтягувати, але раптом перебила:

— Чого панахиду завели... Давайте щось веселіше.

Жінки пожвавішали:

— Степанівно, до нас, до нас... Ось сідай посередині...

— Поспівай з народом...

— Ми вже накричалися, похрипли, заспівай-но ти...

— «Валенки»... Давай нашу старовинну казармену. Ми ж пам'ятаємо — вона в тебе ух як виходить!

Всіх їх знає Анна — кого з дитинства, кого з юнацьких років. З одними бігала до школи, з другими дівчинкою на

фабрику прийшла, третім їй доводилося ремонтувати верстати... Багато з них приходили до неї в партком за порадою, а то й просто горем чи радістю поділитися. Це була її сім'я, і сьогодні Анна почувала до неї особливу ніжність. Хіба могла вона їм відмовити?..

— Тільки щоб усі підспівували. Чуєте?

І ось низький голос її заводить пісню, яка колись, бувало, частенько звучала в коридорах холодовських казарм.

...Ой ты, Коля, Коля, Николай,
Сиди дома, дома, не гуляй,
Не ходи на тот конец,
Не носи девкам колец.

Вона пустотливо тріпнула головою, але й без того десятки голосів чеканили приспів:

...Валенки, валенки,
Не подшиты, стареньки...

Слова були смішні, наївні. Скільки хороших пісень народжувалося тепер! Але текстильники любили цю свою старовинну, як діти люблять ляльки, що вже давно втратили свою первісну принадність...

...Чем подарочки носить,
Лучше валенки подшить.

Вперше задумалась Анна над словами, і пісня та, завжди сповнена пустотливого молодецтва, раптом набула нового, журливого звучання. Хор, відчувши це, вторив уже не різко, а задумливо:

Суди люди, суди бог,
Как же я любила:
По морозу босиком
К милому ходила.

Що це? Анна раптом зрозуміла, що в забуту й смішну цю пісню вона вносить свій біль, зрозуміла, почервоніла і, боячись, що хтось про це здогадається, обірвала, не доспівавши, й скомандувала баяністові:

— «Бариню»!

І пішла танцювати, розмахуючи хустинкою. Багато очей слідкувало за нею, руки хлопали в такт її рухам. І раптом почулись удари по рамі — один, другий, третій. Шматки битого скла посипалися на підлогу. Баян замовк. Усі повернули голови до вікна.

Першим на крик Галі прибіг Гордій Лужников. Він побачив під дамбою озерце, течу і вже після всього цього помітив темну нещасну фігурку, що перепиняла своїм тілом шлях струмові.

Механік рвонувся до дівчини, щоб витягти її, але Галя, заклякнувши від холоду й переляку, люто захитала головою. Вона щось гнівно викрикувала. Це можна було вгадати по рухові її губ. Залишивши Галю, Лужников кинувся вниз, приніс куль піску і, обережно опустивши його перед Галиним носом, закрив ним зловіщий струмок. Потім витяг Галю з води.

— Марш на фабрику, в медпункт! Хай розітруть спиртом.

Сам же він, бігом носячи мішки, точно й швидко вмощував їх. Заклавши струмок і спустившись униз, він взявся затуляти мішками течу.

Ну, а Галя? Ви, мабуть, думаєте, що вона, витріщивши очі, прибігла на фабрику, розповіла про все і там, переодягнена в сухе й тепле, сидить зараз у медпункті, п'е гарячий чай і, привертаючи загальну увагу, розповідає цікавим, яким дивним способом вдалося їй запобігти біди? Нічого подібного! Ви її погано знаєте, якщо й справді подумали про неї щось подібне. Трохи заспокоївшись після крижаної ванни, вона вже орудувала лопатою, присипаючи принесені Лужниковим мішки, і так при цьому старалась, що й дрижаки пройшли... Навіть жарко стало.

— Сюди, сюди мішечок, і той сюди,— показувала вона, і високий чоловік, не сперечаючись, слухав її.

Коли нарешті підоспіла допомога, маленька дівчина якось непомітно зробилася керівником тих, хто діяв тепер на дільниці, яку вона в думках звала своєю. Вона так розумно, так владно показувала, куди забивати кілля, куди звалювати камінь, куди нести хмиз, що нікому й на думку не спадало, забирати це її, наче здобуте в страшні хвилини, право.

Але те, що сталося на Галиній дільниці, виявилось лише початком нової атаки. Нижче фабрики, коло повороту, стався затор. Величезне крижане поле, що припливло зверху, стало поперек русла. Менші крижини, яким перегородила дорогу ця велика, стиснуті напором води, почали вилізати на неї, пірнати. Так поступово утворилася

загата, яка перегородила русло від берега до берега. Лід зупинився. Чувся скрегіт і тріск, схожий на гарматну стрілянину. Вода знову почала прибувати.

Засвітилися прожектори. Стало видно, як річка, ніби напухаючи, швидко піднімалася до попередньої помітки.

Гідролог знову з'явився коло смугастої рейки і байдуже повідомляв наверх:

— Підйом порядку десяти сантиметрів на годину.

Десять сантиметрів! Але люди загартувалися, повірили в силу своїх рук. Вони були вже не схожими на тих, що прибігли сюди вранці. З баграми кидалися вони на крижини, що навалювалися на дамбу, відштовхували, одвертали, розколювали їх плішнями. Сапери коло повороту зривали толові шашки. Це нагадувало рукопашний бій, в якому змішувались свої й чужі, і чулось тільки важке дихання, крякання, вигуки болю й лайка.

В тій боротьбі було навіть щось захоплююче.

Подолавши, відштовхнувши баграми якусь велетенську крижину, розкидавши її вибухом чи змусивши тихо виповзти на вал, не попсувавши схилу, люди радісно вигукували і навіть пританцьовували.

Анна ніколи не забуде, як одна невелика, але загрозлива, тому що на неї натискали ззаду інші, пішла на таран, гострим кутом цілячись прямо в схил. Три гаки, що затримували її, переломились один за одним. Тол закладати було пізно. Лихо здавалося неминучим. Вістря крижини вже впиралося в берег, коли Гордій Лужников кинувся в воду, підставив під неї плече, впершись ногами у вал, почав повільно одвертати її.

Анна заплющила очі. Не можна було дивитись на це кров'ю налите, багряне обличчя, на ці розлючені очі, на ці набряклі на скронях і лобі сині жили, на ці міцно стиснуті губи. Розплющивши через мить очі, вона побачила, що цей велетень, тремтячи від напруги, наче канат, який ось-ось трісне, все ще тримається в тій самій неймовірній позі і навіть, здається, зумів зупинити фатальне наближення крижини. Перелякана й захоплена, Анна крикнула тим, хто застиг на валу, теж ніби паралізовані видовищем цього страшного герцю:

— Чого ж ви, чоловіки, стоїте?

Вона сама почала спускатися до річки, але кілька бійців, що вже встигли скинути шинелі й чоботи, випередивши її, лізли в воду.

І ось уже наче стіна людських тіл загородила вал живою бронню. Переможена крижина, повільно повертаючись, почала відступати під дружним натиском і відійшла, не пошкодивши дамбу.

На валу радісно загомоніли, заплескали в долоні бійцям, що вилазили з води. Але гомін раптом ущух: двоє — літній сапер і механік Лужников — залишались наполовину в воді, безсило схилившись на дамбу. Їх одразу ж витягнули. Сапер знепритомнів. Лужников лежав горілиць величезний, нерухомий. Втупившись поглядом у посвітліле небо, що починало рожевіти, він скреготав зубами, тамуючи біль...

— Що з вами? — питала Анна, схилившись над ним.

— Там... усередині щось... Дурниця... Водички б...

Коли механіка клали в грузовик, він теж знепритомнів. Машина відвезла обох — Лужникова й сапера; боротьба продовжувалась, а перед Анною весь час бовваніло це багряне, з набряклими жилами обличчя, й вона дивувалась, як до цього часу не помічала цю чудову людину.

Але того дня секретар парткому мав ще один урок. Коли вже зовсім розвиднілось, пройшли чутки, що десь нижче річка прорвала дальній обвід дамби і заливає посьолок. Анна зразу ж з'єдналася по телефону з постом повітряного спостереження цієї дільниці. Їй відповіли: нічого подібного. Але роз'яснення не допомогли. Чутки розходились від одного гурту до другого і, як завжди в таких випадках, обростали подробицями. В багатьох дома залишалися діти.

Люди почали зникати — по двоє, по троє. На це спочатку не звернули уваги: хай, народу вистачить. Переконаються й самі повернуться. От оце й було помилкою. Тривога переросла в паніку. Хтось уже твердив, що затопило підвали, впав підмитий будинок. Народу помітно зменшилось. Бігли групами. Ось гурт жінок атакував грузовика. Посідали в кузов і погрожували шоферу лопатами: швидше в посьолок, якщо хочеш жити.

Анна, Слесарєв, капітан бігали від одного гурту до другого, запевняли, що ніякого прориву нема, що коли б і стався прорив, то масивним камінним будовам ніяка небезпека не загрожує, радили послати в посьолок делегатів переконатися, що це саме так. Їх уже ніхто не слухав. Анну, що намагалася затримати машину, просто

відштовхнули вбік, і грузовик, набитий жінками, заревівши, рушив уперед.

В цю мить і з'явилася Варвара Олексіївна. Розставивши руки, стара більшовичка перепинила машині дорогу:

— Не пущу!

Стара була без хустки. Перед цим вона, мабуть, довго бігла. Обличчя спітніло, вітер куйовдив сиве підстрижене волосся. Губи не слухались, і тільки чорні очі горіли гнівом.

— Не пущу!

Машина злегка натискала на неї радіатором, а вона, відступаючи перед механічною силою, вперто продовжувала повторювати одні і ті ж слова. Потім раптом лягла на землю, перегородивши шлях.

Всі заціпеніли. Машина зупинилася. Жінки почали вилазити з кузова і, опам'ятавшись, намагалися загубитись у натовпі. Варвара Олексіївна, підвівшись, схопила одну з них за рукав.

— Ні, чекай-но, голубко...

І найдивовижніше полягало в тому, що дебела, здорова жінка ця, що мить тому погрожувала шоферові лопатою, обм'якла й покірно стояла, опустивши очі.

— Діти ж,— винувато бурмотіла вона.— Діти ж, Олексіївно, там...

— А що діти будуть їсти, як затопить фабрику?.. Ви всі, чуєте, що?

— Страшно ж. Діти самі...

— А хто це, чорноротий, ці чутки розпустив? Язика тому вирвати. Я щойно там бігла: ніякої води нема. Ну, хто про потоп розповідав, виходь наперед!

Ніхто не вийшов. Всі стояли, опустивши очі. Помітивши, що стався перелом, що тепер подіють і розумні доводи, Анна кинулась матері на допомогу.

— Раніше, раніше треба було,— сердито кинула їй стара і, переходячи на миролюбивий тон, вела далі, звертаючись до робітниць:— Ви подумали, як це можна фабрику воді віддати. З попелища підняли, і на тобі — воді... Ну, хто боягуз, хто собачій брехні вірить, кому на фабрику наплювати,— ідіть. Вези їх, хлопче, в посьолок, хай у своїй дурості самі переконаються. Ну, сідайте, хто?

Але ніхто не сів у машину.

Потім, коли все навколо було оповите передсвітанковою млою і тільки верхів'я фабричних димарів рожевіли в сонячних променях, з'явилися літаки. Спочатку на них не

звернули уваги: хіба мало в ті дні їх літало і своїх, і ворожих! Але коли пікіровщики зробили коло і, зайшовши до сонця, заглушили мотори, людей наче вітром знесло з дамби. Всі кинулись на землю, хто де був: болото — в болото, калюжа — в калюжу...

Але хтось уже роздивився і пізнав на крилах зірки.

— Свої!.. Це ж свої!

Басовито рвонувся залп. Річку наче струсонуло.

Густий гуркіт прокотився над спертими крижинами. Гострі зелені фонтани води вибикли над бурими клубками. І коли літаки, немов гайвороні над полями, поблискуючи крилами в променях ранкового сонця, вже віддалялися, маса льоду ворухнулась, боязко рушила і, розповзаючись, попливла.

Давно вже затих гомін моторів. Тихо шарудів лід, та вода похлюпувала, обсмоктуючи береги. А люди, стомлені й тріумфуючі, дивилися вслід пікіровщикам і не губи, а погляд їх промовляв: спасибі.

Вода знову помітно спадала. Гідролог у брезентовому плащі повідомляв:

— Іде на спад.

— Швидко?

— Зниження рівня порядку двадцяти сантиметрів на годину, з наростанням порядку два сантиметри.

І нікому вже цей чоловік не здавався ні зловісним, ні неприємним. Усі вважали, що він хороший, знаючий і навіть симпатичний спеціаліст. Всі з задоволенням слухали його улюблене: порядку стільки-то цілих і стільки-то десятих...

Того ранку в госпіталі, не дійшовши до пам'яті, помер старий сапер. Крига розчавила йому грудну клітку.

Того ж ранку на механіка Лужникова накладено було гіпсовий корсет. У нього були поламані ребра.

Того ранку Сєвер'янов, повертаючись, по дорозі завіз додому Галю. Тіло її палахкотіло в гарячці. Термометр показав 39,5°. І все ж дівчина була весела й збуджена: бабуся передала їй три листи: від матері, від сестри і, звичайно, від сержанта Лебедєва І. С.

Того ранку, обмірковуючи по дорозі додому все, що трапилось, Анна Калініна вперше на повну силу відчула, яка ж вона цікава — партійна робота. І відчувши це, зрозуміла, як мало вона ще знає цю нову для неї, складну і важку справу.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1

Повернувшись додому вже на світанку, Анна ледве піднялася по сходах. На річці вона так стомилася, що не могла знайти ключем замкову щілину. Ноги наче налиті оловом. Суглоби ломило. І все ж на душі було хороше. Щоб не будити дітей, вона, не засвічуючи світла, навпомацки йшла до ліжка. Але зробивши лише кілька кроків, почула човгання босих ніг, і маленькі руки обхопили її шию.

— Мамусю, хороша, мила,— гаряче шепотів на вухо, повисши на ній, Вова.

— Ми так боялися за тебе, ми на річку хотіли бігти, але дядя Арсен не пустив, каже: заважати будете,— повідомила Лена.

Виявляється, серед ночі діти прокинулись і, лежачи в постелі, не засвічуючи світла, чекали її. Вовка, посадивши

матір на стілець, сопучи від старання, зняв з її ніг мокрі, розкислі черевики. Лена присунула тарілку гарячого борщу, відкрила казанок з кашею. Все це, ще звечора загорнуте в газету, в ковдру, накрите зверху подушкою, чекало її.

— Піклувальнички ви мої! — розчулено промовила Анна. Але їсти вона не могла. Ледве добравшись до ліжка, звалилась і, прислухаючись, як гудуть усі м'язи, відчула блаженство спокою.

Переживання тієї ночі бродили в ній, одганяючи сон. «Засни, ну, засни ж,— силувала вона себе, міцно стуляючи повіки й намагаючись не ворушитись.— Ну, засни хоч трошечки, а то якою ти будеш на роботі». Але по-справжньому так і не заснула. Крізь дрімоту чула вона, як на фабрику пішла Ксеня, як вставали, снідали діти, як у передній приглушеним шепотом сперечалися Лена й Ростик і, наче хрущ, гув Арсен: бу-бу-бу. Чувся голос Лени: «Дядю Арсен, давайте так: ви одведете Вову в садок, а ми з Ростиком підемо до школи. Гаразд?» Ростик підтримав: «Справді, татку, так буде законно: «Ми з Леною, а ти з Вовкою». Вони пішли, намагаючись ступати якнайтихше, і тому створювали гамір, милі дивачки.

Анна розплющила очі й усміхнулась. Приємні новини: Ростик записався в школу. Він зове Арсена татком.

— Ану його, цей сон, не йде, то й не треба,— вголос вимовила Анна, відчуваючи прилив нових сил, схоплюючись з ліжка.

Після весняного річкового простору, де вона провела останню добу, в кімнаті їй здалося темно й душно. Не одягаючись, вона підняла маскувальну штору, а потім, вилізши на підвіконня, відчинила кватирку. Весна дихнула в обличчя ароматом талого снігу Почулись гучні, поквапливі кроки прохожого, який, мабуть, боявся спізнитися на роботу. Грузовик, розбризкуючи колесами воду, з шипінням промчав мимо. Сонячний промінь ліг на босу ногу. Навіть крізь прохолоду, що вривалася в кватирку, відчувалось його ласкаве тепло.

Квітень був улюбленим місяцем Анни, навіть той скромний, тихий квітень, який, зайшовши навшпиньках на фабричне подвір'я, бродив по закуреному снігу, що лежав ще в затінках корпусів, подзвонював у струмках, які виблискували вздовж тротуарів, чувся в піснях жайворонків. Їх спів зливався з гуркотом верстатів, що рвався на

вулицю крізь відчинені фрамуги вікон. Цей всюдисущий квітень проник і сюди, в кімнату з забитим дошками вікном, і Анні раптом стало весело. Як у дитинстві, попробувала вона торкнутись рукою до сонячного променя й відчула несміливе тепло. Ось вона, весна!

Накинувши халат, Анна побігла на кухню і, вмиваючись, пирхала, хлюпалась над раковиною, як хлопчисько. Потім, розмотавши хустку, дістала вчорашні борщ і кашу і з апетитом доїла їх, хоч і те, і те вже захололо й було несмачне. Свіже повітря, дзвінкий гомін вулиці, холодна вода і навіть те, що дуже вже ломило натруджені руки й ноги,— все веселило її. І раптом захотілося знову пережити радість перемоги, потягнуло на фабрику. Костюм, в якому вона звичайно ходила на роботу, був вологий і зім'ятий. Черевики теж нікуди не годились. Довелося одягти вихідне плаття з голубої шерсті, туфлі-лодочки на високих каблуках. Коло дзеркала й застала її Юнона. В шубці, в хутряній шапочці, вона заглянула в кімнату, тримаючи якогось папірця.

— Ой, куди це ти, тьотю, так нарядилась? А тобі до лиця! Тільки от на грудях і на боках тіснувато.

— Подумаєш,— безтурботно озвалась Анна, провівши руками по боках.— Гардероб мій увесь — ф'ю! — Вона навіть свиснула, склавши трубочкою губи.— В цьому одному і на пир, і на мир, і між добрі люди... Так і буде... Сідай, чого стоїш?

— Ніколи, я оце в справі.— І Юнона розповіла, що збирається мобілізувати комсомольців-прядильників на допомогу ткачам, які потерпіли від поводі.— Ось я й план накидала. Подивись як?

План був продуманий і навіть акуратно переписаний. Тут передбачалось послати молодих слюсарів для відбудовного ремонту, організувати комсомольців-прядильників на масовий суботник по укріпленню валу і, що було в ньому головним, зобов'язання поліпшити якість пряжі, яку посилали ткачам. Анна з подивом глянула на племінницю.

— Здорово! І коли ж це ти встигла?

— А вчора ввечері... Зараз оце встала — переписала...— Юнона усміхнулась.— Керувати — значить передбачати.

— Як це вчора? Вчора ж там, на річці...— Анна зразу уявила собі: тривожне світло прожекторів, метушливі постаті людей, крижини, які таранили незлежану землю,

мужнє, незламне обличчя Лужникова, несамовиті очі матері.— Там з нами ваших прядильників чимало було. Та й як ще працювали!

— Були,— спокійно підтвердила Юнона.— Так то ж по лінії фабкому, а я тут задумала чисто комсомольські заходи... Ну як?

— Що ж, вітатимемо,— в'яло відповіла Анна, повертаючи папірець і сама ще не розуміючи, чому вона раптом втратила інтерес до хорошої справи, розпочатої племінницею.

Юнона, задоволено посміхаючись, дбайливо скручувала план трубочкою.

— От якби наш партсекретар умів так, як ти, цінувати інтересну ініціативу... Ну, я побігла. Треба людей в райкомолі застати... То я скажу першому, що ти схвалила. Можна?

Легкі кроки дівчини вже чулися на сходах, коли в Анни раптом виникло чомусь питання: план, ініціатива — це добре, а от Микола Іванович Вєтров міг би в той час, як люди боролися з стихією, отак холоднокровно обдумувати: чим завтра можна буде допомогти потерпілим сусідам?.. Сама ця думка обурила її: яка нісенітниця!.. І раптом подумалось, що Вєтров, як би він не втомився напередодні, зараз був би, звичайно, там, на фабриці, з народом.

2

Коли літаки розбомбили затор і вода зразу спала, тим, що працювали на валу, повідомили: наступний день на ткацькій оголошується вихідним, щоб усі могли виспатись, відпочити, просушити одяг. Цьому повідомленню дуже зраділи. І все ж більшість прийшла на фабрику. Їх привела радість перемоги, відчуття власних сил і той розбурханий вчора ентузіазм, який не змогли притушити ні втома, ні безсонна ніч.

В коридорах, у червоних кутках — скрізь людно, як бувало в дні революційних свят перед демонстрацією. Анна зразу ж поринула в цю веселу атмосферу і, стріпнувши рештки втоми, почувала себе надзвичайно легко й хороше.

В цехах скрізь уже почалася робота. Слюсарі прикріплювали до підлоги верстати і мотори, підготовлені вчора до евакуації. Але більшості людей робити було нічого, й

вони сновигали з кутка в куток, живучи вчорашнім, невгамовним піднесенням. Збиралися гуртками то тут, то там. Кожному здавалося, що саме він був на найвідповідальнішій ділянці. Кожному хотілося розповісти свій, особливо цікавий випадок. Охочих слухати було менше, всі перебивали одне одного. Стояв веселий гомін.

Чуттям керівника, яке вчора особливо загострилось, Анна відчувала, що зараз усіх цих людей легко підняти на будь-яку найтруднішу справу, і розуміла, як вони будуть невдоволені, коли цей добрий запал піде намарне. У слюсарів виявилось стільки помічників, що ті навіть сердилися.

— Хлопці, знайдіть собі якусь роботу та не крутіться під руками!

В дальньому кутку ткацького залу виднілися чорні кашкети. Серед них Анна помітила скуйовджену й майже зовсім уже сиву голову Арсена Курова. Він був зі своїми «орлами». Майстер витер клоччям широку жорстку долоню й обережно потис руку Анні.

— Ось партком до вас на допомогу прислав, а у вас свої без роботи сумують,— сказав він, закурюючи свою люльку-дульку. Потім, поглянувши на задимлені взимку стіни й стелю, тьмяні шибки вікон, що скупо цідили світло, зітхнув.— З мирного часу у вас не був. Фабрика була наче лялечка, а тепер ніби будинок після окупації... Дала б ти, Анно, людям ганчірки в руки та хай би прибирали. І нам не заважали б.

— Кажеш, прибирати? — замислено перепитала Анна. І раптом вигукнула:— Арсене Івановичу, дорогий, от спасибі! — І нічого більше не сказавши, подалася з цеху.

Прибрати на фабриці... Золота думка! Як же це їй самій не прийшла вона в голову? Адже вчорашня самовіддана робота сотень людей дуже нагадувала багатолюдні суботники тридцятих років, коли текстильники «Більшовички» так само, разом, цехами, цілими фабричними колективами виходили на прокладку трамвайних колій у свої посьолки, засипали віковічні болота, які здавна були місцем, де скидали сміття, рівняли грунт, розбивали алеї, клумби, садили тоненькі тополі вздовж нових, ще лисих вулиць, коли мешканці гуртожитків зі швабрами, з тазами, з ганчірками виходили в коридори, на кухні і, співаючи під баян, шкребли, терли, мили, здирали в кутках і під стелею бруд, що набирався ще з холодовських часів.

Скільки хороших справ було зроблено отак, спільно. І хіба ж не ця весела, невтомна і безмежна колективна енергія принесла вчора перемогу над оскаженілою річкою? Користуючись облюбованим нею тепер «способом підстановки», Анна поставила себе на місце будь-якої з тих жінок, що нудилися без діла, сновигали коридорами, й зрозуміла, як буде погано, коли вони розійдуться. Цього не можна допустити.

А через кілька хвилин, встигши заразити своєю ідеєю Настасію Зінов'ївну Нефедову і Феню Жукову, заручившись підтримкою фабкому й комітету комсомолу, Анна доводила Слесарєву, що треба оголосити масовий суботник по уборці фабрики — великий суботник, якими колись на всю країну славився Верхнєволзьк.

— Але ж я сказав усім: буде заслужений відпочинок. Чи ж добре буде виявити отаку непослідовність? — нерішуче заперечував Слесарєв.

— Та це ж і буде відпочинок! Я от на фабриці так втомлююсь, а прийду додому й зразу беруся за голку чи віника,— наполягала Нефедова.

— А мої дівчата вже за швабрами побігли,— призналася Феня Жукова.— Я їм тільки натякнула: може, приберемо на комсомольських дільницях,— а вони...

Слесарєв підніс руки вгору.

— Вісім дівок, один я, хіба вас перекричиш!— От тільки хто буде відповідати, якщо завтра продуктивність упаде?

І ось в цехах почалася галаслива метушня. Сотні добровольців підмітали, шкребли, чистили. Кіптява текла зі стін патьоками мильної води. Шибки рипіли помиті й протерті крейдою. У ткацький зал приволокли легенькі лебідки. З їх допомогою до стелі підняли довгі колиски. Молодші ткалі з веселими жартами протирали крейдою горби скляних дахів і раділи, що підсліпуваті рами ясніли, в цеху світлішало.

Ох і хороша ж ти, спільна, добровільна, безкорисна робота, велику силу якої збагнув і розкрив ще Ленін, коли разом з кремлівськими курсантами носив у дворі колоди на першому суботнику! Як можеш ти захопити людину, змусити її відчути себе володарем всього, що її оточує, господарем своєї фабрики, всього міста, всієї своєї неосяжної землі! Ти відроджуєш надзвичайні сили і збуджуєш в людині все найкраще, змушуєш її рости й розквітати...

Скрізь зринали пісні. Спочатку несміливі, ледве чутні, вони починають ширитись, бриніти гучніше, ось уже веселі хори, немов змагаючись між собою, набирають сили. Нікого не треба квапити. Могутній, бадьорий дух змагання захопив людей. Навіть найлінивіших розворушила й несе його могутня сила. Як усе це нагадує Аннї молодість, суботники її юних літ! Розчулена, оглядає вона працюючих і думає: дивно, наче власну квартиру до свят прибираєте, любі ви мої!

З прапором, з баяністами пройшли молоді прядильники. Сяюча Юнона, знайшовши Анну, рекомендує їй своїх хлоп'ят:

— Ти глянь, глянь, мої, як завжди, відгукнулися на всі сто. Прямо зі зміни — сюди. Ну, знайдеться для нас робота?.. Ні, ти порахуй, скільки наших!..

Анна обняла племінницю.

— Молодець, Юнона... А відносно роботи — хоч двісті процентів приводь, усім вистачить.— І, звертаючись до гостей, які складали на столи купами пальта, говорила схвильовано:— Велике вам спасибі, не знаю, як і дякувати... Ви такі... такі, словом, справжні...

Юнона з подивом дивилася на тітку. Що це з нею? Одяглася, наче на свято. На щоках рум'янці, очі блищать, мова схвильована, уривчаста. Хіба так повинен розмовляти секретар партійної організації? Чи не випила вона, бува? І все ж дівчині трохи заздрісно: її хлоп'ята невимушено розмовляють з Анною, наче вік з нею знайомі, дружно підхоплюють її жарти й всі затихають, коли та починає говорити. А секретар парткому дійсно почуває себе в цей день незвичайно, наче й справді легенький хміль шумить у голові. Все йде так добре.

Коли все налагодилось і суботник, як кажуть текстильники, «пішов мотати на повну котушку», вона все ж не витримала й, добувши в когось халата, косинку, якісь старі черевики, опинилася серед молоденьких ткаль, які, піднявшись на одній з колисок під стелю, протирали й мили скляний дах. Дівчата були веселі. Спритно діючи щітками й ганчірками, вони весело жартували з куровськими «орлами», які працювали внизу, й співали пісень. Анна співала разом з ними, й уявлялося їй, що вона комсомолка, що все життя ще попереду, і було їй так хороше. Час летів непомітно. Вона навіть здивувалась, коли побачила, що в шибках, які вона промивала, зарожевіли відблиски

передвечірньої заграви. Ось саме в цей час одна з дівчат і показала Анні вниз.

— Дивіться-но, вас хазяїн кличе... Сердитий.

Внизу в пальті, в шапці стояв Слесарєв. Він щось кричав, склавши долоні рупором. Колиску опустили, й Анна довідалась, що дві, а може й три години тому, в міськком терміново викликали керівників ткацької. Їх повідомлення про боротьбу з повіддю стояло першим на бюро. Але час ішов, бюро мабуть, давно вже почалось, а секретаря парткому тільки тепер пощастило знайти під стелею з ганчіркою в руках. Директор був явно розгніваний: самі свій авторитет применшуємо й топчемо.

— Ну, заслухають не першим, а п'ятим питанням, яка різниця?.. Важливіше — справу зробити, а звітуватися ніколи не пізно,— дещо зніяковівши, виправдовувалась Анна, сідаючи разом зі Слесарєвим у шоферську кабіну фабричного грузовика.

Директор нічого не відповів. Він тільки кинув на співбесідницю зневажливий погляд. Так вони промовчали всю дорогу. Один уперто дивився у вікно, друга позіхала, закриваючи рота долонею, перемагаючи дрімоту.

А втім, невтішні сподівання Слесарєва не виправдались. Ніхто й не думав докоряти за спізнення. Навпаки, з їх появою, все ожило. Секретар міськкому вийшов з-за столу, й Анна не без подиву помітила, як весело умів посміхатись цей стриманий чоловік.

— Привітаємо, товариші члени бюро, покорителів стихії... Розказуйте, як ви воювали з богом Посейдоном. Думаю, обмежувати не будемо? Ну, хто з вас почне? Товариш Слесарєв? Просимо, Василю Андрійовичу...

Підбадьорений таким прийомом, директор розклав на столі замітки, вийняв окуляри і, як завжди, неквапливо почав говорити. Влаштувавшись у кутку дивана, Анна почала спостерігати за обличчями членів бюро, по-дитячому морщачи лоба, щоб не заснути. Але в кімнаті було так тепло, а в куточку дивана так затишно, що повіки таки зімкнулися, здавалось, тільки на мить. Але коли Анна розплющила очі, Слесарєв уже закінчив, всі члени бюро дивилися на неї, а начальник гарнізону, молодий, кремезний генерал, навіть посміювався, прикриваючи рота великою волосатою рукою. «Ой лишенько, невже заснула!» — подумала Анна, відчуваючи, як обличчя її заливає гарячий багрянець. Тільки секретар міськкому був серйозний, але

навіть товсті стекла його пенсне не могли приховати посмішки, яка таїлась у глибині голубих очей.

— Може, партком щось додасть до доповіді директора?

— Що ж тут додавати,— зовсім розгубившись, відповіла Анна.— Тут Василь Андрійович усе добре розповів.— Але побачивши, що посмішки на обличчях навколишніх набувають лукавого відтінку, нерішуче додала:— Мабуть...

Це «мабуть» остаточно занапастило її. Розлігся регіт... Генерал, соковито відчеканюючи кожний склад, видав утробне «хо-хо-хо». Не витримав і секретар міськкому. Він засміявся, та так гучно, весело, заразливо, що зрештою розсміялася і сама Анна. Тільки Слесарєв стояв ображений, заклопотаний, явно побоюючись, коли б у цих несподіваних веселощах не потонуло враження від його повідомлення.

— Так значить, «мабуть»? Чудово! — сказав секретар міськкому, знімаючи пенсне й витираючи зволожені очі.— Ні, ні, ви маєте рацію, доповідь була дійсно грунтовною. Але... Ви про людей, про людей нам розкажіть. Пам'ятаєте ваше: «Я за своїх ткачів ручаюсь!..»? Дуже це в неї, товариші, добре вчора вийшло. А головне, справдилось: фабрику врятували... І про тих розкажіть, хто потерпів, як їх влаштували, як забезпечили медициною... До речі, Лужников — це не той, відносно якого ви недавно прийняли, як от Сєвер'янов каже, рішення, достойне біблійного царя Соломона?

Загальний добродушний сміх заспокоїв Анну. Їй стало зовсім добре, наче була вона не на бюро міськкому, а серед своїх ткачів.

— Той, той Лужников... Ех, бачили б ви, товариші, як він учора кинувся в воду! Повірите, я сама очі заплющила, думаю: ось зараз його розчавить... І якби не цей чоловік та не сапери, плавали б ми сьогодні... А загалом, товариші, скажу я вам.— Запалюючись, Анна почала говорити про те, як чудово тримались люди протягом тієї трагічної доби, як під кінець усі ледве на ногах стояли, як зраділи, коли сьогоднішній день оголосили вихідним, і який славний суботник, незважаючи на все це, вийшов сьогодні.

— Фабрику, наче власну кімнату, прикрашають.

— А я чув, наче ткачі — народ інертний,— лукаво блимнувши карими очима, промовив басистий генерал.

— Що? Ткачі? Ткачі інертні? — грізно перепитала

Анна.— Та хто це вам таку... таке... так...— Але, відчувши жарт, сама засміялася.— Та з таким народом, як наші ткачі, земну кулю перевернути можна!..

— Якщо їх добре організувати й уміло вести,— уточнив секретар міськкому і раптом спитав:— А цей Лужников, він же, здається, з старих балтійських матросів, Зимній брав? Адже так, товаришко Калініна?

Анна мовчала. Лужникова, цього могутнього мовчазного і наче завжди заклопотаного чоловіка, вона зрідка зустрічала на зборах активу і знала про нього лише з різних розповідей, що ходили на фабриці. В них ішлося про його надзвичайну фізичну силу. То начеб він, добре гульнувши на якомусь весіллі, ніс уночі на руках, як дитину, через увесь фабричний двір свою сплячу дружину. То одного разу, теж напідпитку, зустрівшись десь на околиці слобідки з двома грабіжниками, згріб їх за шиворот, стукнув лобами, обеззброїв, а потім примусив їх зняти штани й закинув цю найнеобхіднішу частину чоловічого костюма на дах якогось хліва. То... Але ж не ці анекдоти цікавили секретаря міськкому. А нічого іншого про людину, яка зараз ось так і стояла у неї перед очима, Анна не знала.

— Ви абсолютно праві,— підвівся Слесарев.— Гордій Павлович Лужников — член партії з листопада 1917 року,— сказав він і, ніби звівши рахунки з Анною і за спізнення, і за сон під час доповіді, напутньо додав:— От, товаришко Калініна, бачите, тут краще знають наші кадри, ніж у власному партійному комітеті.

А Анна, йдучи з засідання, думала: «Це така вже, мабуть, штука — партійна робота, що ніколи до дна її не вичерпаєш». Але сьогодні ніщо не могло її налякати. В будь-якій справі стояти на місці означало зараз відставати.

3

Вечоріло. На місто, маскуючи його рани, лягали весняні драглисті лілові сутінки. Анну ще більше хилило до сну, але треба було навідатись ще до тих, хто вчора постраждав.

За ці місяці ткалі стали в госпіталі своїми людьми. В роздягальні їх уже чекали власні халати й косинки. Секретарю парткому зразу ж подали накрохмалений лікар-

ський халат, а на голову — білу шапочку й негайно провели в кабінет до начальника.

Старий зустрів Анну на порозі. Він стояв, спираючись на палицю, важкий, осунутий більше, ніж завжди. Але шапочка, як і раніше, хвацько сиділа на потилиці, і на лоб звисав кучерявий сивий чуб.

— Заходь, заходь, баб'ячий командир,— хрипів він, тиснучи пальці Анни в пухкій подушці своєї старечої долоні.— Дай-но я подивлюсь, яка ти тепер стала. Хороша, нічого не скажеш, скрізь хороша. Дурень той твій Узоров, таку красу чорт зна на що проміняв.

Хто насмілився б говорити з Анною в такому тоні! Але це ж Володимир Володимирович. Дівчинкою привозили її до нього в лікарню в тяжкому тифі. Вночі, в години кризи, лікар не відходив від її ліжка, а потім ледве не вперіщив костуром Степана Михайловича, коли той насмілився тицьнути йому в руку «подяку». Ні матері, ні батькові не дозволила б Анна таких слів, а тут тільки очі опустила:

— Я ж сама його вигнала.

Але старий був нещадний.

— Брешеш! Усі фабричні брехуни до мене на прийом бігають, все знаю. І про ці іноземні мови знаю... Чорт з ним, слимак, падлюка отака, не вартий він твого мізинця...— Але, глянувши в обличчя Анни, лікар спохватився і круто перевів розмову на інше:— А за шефство спасибі, добре твої ткалі допомагають... Найбільш впливовий медичний засіб. Так, так, що ти думаєш, адже це й по науці, по Павлову, психологічний фактор: вони й подушку поправлять, і білизну перемінять, і нігті тяжкохворим позрізають, і листа напишуть... Домашнім від них на людину віє... Психологічний фактор — це сила... А ти, Анно, сідай, я тебе не скоро відпущу.

Анна зняла зі стільця стосик книг і сіла. В ній ще жили залишки тої дитячої боязливості, з якою вона колись, лежачи в палаті, чекала появи лікаря, що йшов коридором, постукуючи своєю палицею.

— Вина хочеш? — спитав раптом Володимир Володимирович.— А чого ж, для такої гості дирекція не шкодує. Генерал один щедрий прислав. Довоєнний мускат. Налити? Та пий уже, мені й самому хочеться, та без приводу боюся. Сам собі заборонив, машинка,— він постукав себе по грудях зліва,— машинка тут чогось порипувати почала...

Він налив дві склянки і зразу ж із задоволенням вихилив одну з них, втопивши в ній свої пухнасті вуса.

— Непогано, га? Пий, пий, комуністам твоїм не скажу... Так от, про психологічний фактор. Думаєш, у першу світову війну цього не було?.. Ого! Санітарні поїзди, загони милосердія... Було. Різні там княгині та баронеси-патронеси косинки одягали, аякже... Не новина. Але от коли не баронеси-патронеси від нудьги, а твої ткалі сюди приходять, цілу зміну коло верстатів вистоявши, коли якесь там фабричне дівчисько, саме кволеньке, під очима кола, лікоть підставляє: «Беріть у мене кров»,— от цього, люба, не було ніколи... «Беріть кров»,— а в самої губки білі, ноги тремтять... Знаєш, Анно, мені, старому дурневі, хочеться іноді цим твоїм ткалям шкарубкі їх руки цілувати... Їй-богу... Ану вас зовсім!..

Лікар дістав велику хустку до носа і довго голосно сякав, потім залпом допив вино і по-молодецькому розправив вуса.

— Ти слухай, слухай: партійному начальству все треба знати. Зайшов я одного разу вночі в палату, бачу: сидить одна з твоїх, літня, років п'ятдесят, і поранений її обома руками за руку тримає. Притис до грудей і застиг. Я то зразу зрозумів: помер уже і обличчя в нього хороше, спокійне. А вона вся закам'яніла від напруження, а руку прийняти боїться, щоб не розбудити, не потривожити. Тільки сльози по щоках біжать...

Наливши ще вина й швидко його допивши, він поставив склянку на стіл, розправив вуса й наблизився до Анни.

— Дай я тебе, секретар партбюро, за всіх за них розцілую.— І, цілуючи Анну то в ліву, то в праву щоку, приказував:— Це тобі від Червоної Армії, це від Радянської влади, а це від мене, старого п'яниці, чорти б мене забрали!

Він сам повів Анну в палату, де влаштували потерпілих на річці. Війна в ті дні відкотилася на південь, на верхньоволзькому фронті було спокійно. Госпіталь наполовину спустів, і Володимир Володимирович виділив для земляків велику, світлу палату. Біля ліжка червоноармійця, що нерухомо лежав горілиць, сиділа бліда дівчина з великими очима, одягнена у великий бахматий халат. Біля літнього підмайстра, наче статуя, застигла його жінка. Лужникова поклали біля вікна. Він був такий величезний, що здавалось, ніби його поклали в дитяче ліжко. Маленька, худень-

ка жінка з гарненьким, але в'ялим, поморщеним обличчям, уся якась настовбурчена, мабуть, за щось дорікала йому і змовкла тільки тоді, коли на порозі з'явився Володимир Володимирович. В палаті запала напружена ніякова тиша.

— Ось... землячки, командира вашого привів,— сказав Володимир Володимирович, пропускаючи Анну і помітивши, як усі посміхнулись, як дружно відповіли на її «здрастуйте», старий лікар зрозумів, що секретаря парткому на фабриці люблять і поважають. Лужников навіть спробував підвестись, але скривився і безсило впав на спину.

— Лежи, лежи, коли бог розуму не дав,— тихо вимовила худенька жінка.

— Бачите, жінка стружку знімає,— зніяковіло усміхнувся Лужников.

— А як же з тобою, милий мій, обходитись? — раптом зарепетувала жінка.— Скрізь йому, дурневі, треба втелющитись! На эріст, як фабричний димар, вигнався, а в голові ось! — Вона постукала пальцем по тумбочці.— Ніхто не поліз, а він поліз. Йому, бачите, найбільше треба.

— Ваш чоловік фабрику врятував,— зауважила Анна, здивовано поглядаючи то на неї, то на нього.— Ви ним повинні гордитись.

— Є чим... Он він, як гнила колода, валяється. Вдома б героїзм виявляв, а то...

— Лізо! — зніяковіло перебив її Лужников...— Лізо... Тут же...

— А що тут, що тут?.. Чого маю критися, хай добрі люди послухають. Бачите, він незадоволений... Ні, хай уже всі знають, який я камінь на шиї ношу!

Від цього різкого, деренчливого голосу Анна мимоволі здригнулася. Так буває, коли нігтем порнути по склі.

— Це вже ви, люба, потім, дома, тут госпіталь,— намагаючись говорити стримано, пробував зупинити її Володимир Володимирович.— У вашого чоловіка травма важка, його не можна нервувати.

Але, здається, будь-який розумний доказ діяв на маленьку жінку, як вода на підпалений бензин.

— «Не можна нервувати»... Ніжна істота! А мене нервувати можна? Я зовсім хвора, у мене жодного нерва здорового нема, а цей ідіот усе робить, щоб мене розізлити.

Простора палата, здавалось, по вінця наповнилась різким деренчливим голосом. Анна дивилася на Лужникова,

і образ цієї людини якось дивно двоївся: крізь велике, змучене від болю, стривожене обличчя, що, здавалось, одночасно благало й посміхалось, вона бачила інше: мужнє, прекрасне в своїй самовідданій непохитності.

— Як ви тут, товариші, як себе почуваєте? — голосно, намагаючись зробити вигляд, що нічого не помічає, спитала вона.— Може, у вас є якісь прохання, чого-небудь не вистачає?

— Оселедчика ось мій просить з цибулькою,— опустивши очі, сказала жінка помічника майстра.

— А оцей товариш книжку... Нудьгує без книг,— ледь чутно промовила дівчина, що сиділа біля бійця, з острахом зиркаючи на Лужникову.— Я принесла б, у мене є дуже цікаві книжки, але не знаю, чи можна йому читати...

— А у вас? — звернулась Анна до Лужникова.

— Та мені наче нічого й не треба... Спасибі. Ви от скажіть, Анно Степанівно, як у нас там на фаб...

— Чуєте, чуєте,— перебила його жінка,— йому треба знати, як на фабриці, а що жінка сидить біля цього ідола, останні нерви на нього переводить, це йому байдуже, до цього йому...

— Геть! — тонким фальцетом крикнув раптом Володимир Володимирович. Ткнувши палицею, він одчинив двері. Дихання його зі свистом вирвалося з грудей.— Ідіть! Зараз же йдіть!

І тут сталося дивне перетворення: деренчливий потік сердитих безглуздих слів одразу припинився. Жінка розгублено озирнулась, потім покірно підвелася, погладила чоловіка по руці й тихенько пішла до дверей, з острахом поглядаючи на лікаря. Лужников лежав, заплющивши очі. Широке його обличчя болісно корчилось, наче він переживає зараз надзвичайний фізичний біль.

— Пробач, голубе, не витерпів,— сказав Володимир Володимирович і, все ще важко дихаючи, стукаючи палицею гучніше, ніж звичайно, вийшов у коридор.

Настала важка тиша. Анна з жалем дивилась на могутнього й разом з тим безпорадного Лужникова. В ній кипіла досада, як це він дозволяє таке, невже не може себе захистити?

— Є у мене до вас, Анно Степанівно, прохання,— тихо заговорив нарешті Лужников, розплющуючи очі.— Жінка... Адже сама вона тепер лишилася: ні знайомих, ні друзів. Вдача, бачили, яка, минають нас люди. Скажіть

там, хай до неї хтось зрідка навідується... Це не зовла, це вона за мене переживає.— І наче мова йшла про дитину, додав несподівано ласкаво:— Адже ми не завжди такі...

З чимсь дуже важким на серці, з якоюсь великою тривогою вийшла Анна з госпіталю. А тут ще й невістка пристала проводити... Параска Калініна недавно пофарбувала своє волосся в ядовито-апельсиновий колір, і від цього рожеве її обличчя стало ще яскравішим, а темні родимки на ньому так і кидались у вічі. Стукаючи підборами хромових чобіт по підсохлому на сонячних вулицях асфальту, вона сипала словами, наче горох жменями розкидала. Але до Анни, заглибленої в свої думи, доходили лише прізвища якихось військових, які начебто всі захоплюються симпатичною сестрою, але жодному з них вона не відповідає взаємністю.

Не слухаючи, Анна неуважно кидала: «Невже?», «Та що ти кажеш?» — і все думала про те, про що так несподівано довідалась. Справу Лужникова двічі слухали на бюро, обмірковували на партзборах, і вже, здається, кого-кого, а його партком знав. І ось на тобі, в один день два відкриття: чоловік, виявляється, штурмував колись Зимній, а тепер ось живе в такому пеклі... Так, мало, дуже мало ще знає вона людей... Що, власне, відомо Анні про цю молоденьку жінку, про її невістку?

— Паню,— сказала раптом Анна привітним голосом,— ось ти мені тут про свої симпатії розказуєш, а Микола?.. Ти що, про нього зовсім і не згадуєш?

— Микола? А чого про нього згадувати...— почала було Параска звичайним для неї тоном і раптом замовкла. Вони мовчки пройшли цілий квартал. Потім молода жінка заговорила замислено і якимсь новим для Анни голосом: — Аню, вам, мабуть, це дивно, але я ж його майже не знаю, Колю... Ми ж і місяця не прожили, і війна. От уві сні його бачу — жартує, сміється. Сміх, голос чую, а який собою — забула. Закриваю очі й не можу згадати, яке в нього обличчя...

Анна здивовано глянула на співбесідницю. Дійсно, поруч ішла незнайома, замріяна, смутна і дуже простенька жінка, до якої якось особливо не пасувало тепер її неприродного кольору волосся.

— Ще пам'ятаю, як він танцював. Сильний. Кружляли з ним, а він від підлоги відірве, і ти летиш... У нас на аеродромі в клубі великий танцювальний зал був. Усі

розступляться і на нас дивляться... Коля ж інший, ніж ви всі, Калініни... Тільки місяць і прожили... А молодість — вона ж проходить, Анюсю. Ось і морю себе роботою, днями й ночами в госпіталі... А жити ж хочеться...

Повні, яскраво підфарбовані губи кривилися, тремтіли.

— Паню,— ласкаво почала Анна. Але цього співчутливого тону було досить, щоб та, як равлик, зникла у своїй звичайній черепашці.

— А взагалі, Аню, ну їх к бісу, мужчин! Не варті вони того, щоб дві такі гарні жінки, як ми, про них говорили... А ви помітили, як цей великий, якого крижина пом'яла, ну, отой, в якого жінка відьма, як він на вас дивився?

— Дурниця! — різко обірвала Анна, дивлячись на невістку й думаючи: чи справді тільки що тут говорились задумливі, сумні слова?

— Та які вже там дурниці: діагноз точний. І я вам скажу, ви на нього даремно не звернули уваги. Він цілком вірулентний мужчина й собою непоганий.

На зупинці, коли Анна втислась в переповнений автобус, що аж присів на заднє колесо, інша, невідома їй Параска ще раз показалась на мить з черепашки:

— Побачите, Аню, мамашу, скажіть, совісно мені, що я тоді про Женю так... Адже буває, що й не хочеш, а само вихопиться... А як тепер Женя, що пише?

Але автобус рушив, і Анна не встигла відповісти, що про старшу племінницю їй мало що відомо. З листа, одержаного старими, сім'я дізналась тільки про те, що Женя добровільно вступила в армію. Подробиць вона не повідомила.

4

А життя Жені Мюллер пішло по-новому. Прохання її задовольнили: вона була зарахована в армію. Їй присвоїли звання молодшого лейтенанта і прикомандирували до того відділу штабу, де працював майор Ніколаєв. У майбутньому Женя мала знову працювати у ворожому тилу на окупованій території. А поки що її поселили на «висоті неприступній» у товаристві трьох богатирів, і, чекаючи завдання, вона разом з ними перекладала допити військовополонених, трофейні документи ворожих штабів, листи

німецьких солдатів і офіцерів, сумки, з якими надходили іноді від партизанів, котрі перехоплювали машини польової пошти противника.

Допити й документи чисто військового значення дівчину цікавили мало. Те й інше вона перекладала сумлінно та й годі. А от листи, звичайні солдатські листи, адресовані рідним і знайомим, дуже її цікавили. Наодинці з листом людина, хоче вона того чи ні, завжди лишається сама собою. І Женя крізь барабанні фрази про відданість фюреру, про вірність Третьому рейху, про впевненість у недалекій перемозі намагалася побачити справжнє обличчя охоплених страхом ранньої поразки, збитих з пантелику цим першим відступом німецьких солдатів, які починали замислюватись над майбутнім. Дівчина швидко навчилася вгадувати, що написано для воєнних цензорів, а що відбиває справжні почуття й думи.

Кожний новий лист, в якому їй щастило підслухати нотки туги, роздумів, страху перед цими «незрозумілими радянськими дияволами», які воюють не за правилами, які не здаються, а продовжують боротьбу вже на завойованій у них території. Вони лишаються небезпечними навіть тоді, коли потрапляють у полон, кожний натяк на те, що німецька армія не згуртована, що там не всі гітлерівці, що серед тих, хто зі зброєю в руках дійшов до стін Москви, є люди, що не тільки не вірять у націзм, але й ненавидять його,— кожний такий лист був для дівчини маленьким тріумфом. Адже це говорив і Курт Рупперт. Адже таким він був сам. Їй було радісно знову й знову переконуватись у правоті його слів.

Вийнявши з конверта аркуші паперу, закапані свічковим салом, забруднені окопною глиною, сажею багать, вона жадібно перебігала їх очима. Потім читала їх, намагаючись уявити собі обличчя автора і навіть умови, в яких він писав. Усе більше попадалося свідчень, що не тільки в розповідях про німецьку армію, але й в оцінці того, що в ній відбувалося, Курт був правий. Тепер вона не сумнівалась і в тому, що він дотримав слова і де-небудь сказав ті російські фрази, які вони разом розучували: «Не стріляйте... Я друг... Ведіть мене до командира. Ось листівка-перепустка». Сказав чи готовий був сказати, але його висліджили й схопили. А може, він загинув при переході лінії фронту чи був підстрелений бійцями наших секретів ще до того, як встиг розкрити рота...

Натрапивши на такого листа, Женя урочисто вимахувала ним:

— Лицарі, слухайте!

Всі три богатирі зводили очі й насторожувались. Для них, як і для багатьох у ті дні, всі окупанти були гітлерівцями, безчесними бандюгами, кровожадними звірами. Дівчата люто ненавиділи їх. Одначе вони анітрохи не обурювались, що їх синьоока подруга, про хоробрість якої в штабі вже знали всі, подружила з якимось німцем: це вони розуміли й мимоволі поважали її за те, що вона відважно захищала право на ту дружбу. Але чому Женя так радіє, відшукавши в якомусь заяложеному листі нотки роздумів, смутку, страху за сім'ю — одно слово — людські почуття, було їм незрозуміло, і це, що там гріха таїти, вони схильні були іноді пояснювати тим, що Женя сама наполовину німка.

Зате майор Ніколаєв одразу оцінив уміння нової перекладачки вгадувати в листах, підмічати на допитах виявлення цього поки що ледь помітного процесу розшарування, яке почалось у німецько-фашистській армії. Зведення, складені Женею, він читав з особливою цікавістю і всіляко заохочував прагнення дівчини прослідкувати, як змінюється психологія противника.

Майор прийшов в армійську розвідку з партійної роботи. Моральний фактор він вважав на війні одним з найважливіших. І для нього було особливо цінним одержувати нові й нові докази того, що гітлеризм, який зламав волю німецької нації, зорганізувавши гігантську військову машину, все ж не зумів паралізувати людський мозок.

Навіть у найтяжчі дні, коли бої йшли під Москвою, майор не забував, що колись п'ять мільйонів німців проголосували за Тельмана. Ось чому Ніколаєв дорожив тим, що нова перекладачка вміє бачити в противникові не просто гітлерівців, а Куртів, Віллі, Отто, Артурів, Клаусів, Густавів, Ернстів, які під впливом перемог Червоної Армії вже починали робити болісну переоцінку того, що стільки років втовкмачувалось їм у голови гітлерівською пропагандою.

Ось він починається, неминучий процес витвереження, про яке мріяв, в яке непохитно вірив цей офіцер-комуніст у найтрагічніші дні війни.

— Євгеніє Рудольфівно, розумнице, виховуйте в собі цей нюх... Виграти битву — це не тільки відкинути ворога

від столиці, очистити стільки-то населених пунктів. Це більше, набагато більше,— говорив майор, крокуючи по хаті.— Німець задумався — це ж страшенно важливо! Ми з вами не просто військові, ми радянські військові, і ми повинні слідкувати за тим новим, що зараз зароджується. Ось побачите, як воно буде розвиватись, в якій могутній фактор виросте, коли ми перейдемо в наступ по всьому фронту. Адже такий момент настане!

Всі три богатирі трохи заздрили Жені, потроху перешіптувалися про таємну симпатію майора до їхньої білявої подруги, а деякі службові успіхи нової перекладачки схильні були пояснювати орденом, яким нагороджувались лише люди, що зробили особливо видатні і обов'язково бойові подвиги. Але загалом на «висоті неприступній» Женю Мюллер не тільки визнали, але й полюбили.

Сприяло цьому й те, що лише Женя вміла з пшоняних концентратів, які люто ненавидів увесь штаб, зварити смачний домашній куліш, могла натопити піч не гірше старого солдата, ловко вирізати з канцелярських паперів узорчасті фіраночки, справжні тюлеві, завжди умудрялась зберегти для подруги, що затрималася на роботі, теплу вечерю й так розібрати чергове зведення Радянського Інформбюро, що у всіх її слухачок, ставало веселіше на душі. Ну й, звичайно ж, ніхто краще за неї не міг одбити атаку молоденьких лейтенантів, які намагались іноді проникнути на «висоту неприступну».

А втім, Женя сама ж і змінила систему колективної оборони, про яку розповів їй у перший день перебування на фронті лейтенант Куварін, який приходив з анкетою. Не освоївшись з військовим життям, дівчата прийняли для себе статут закритого пансіону, куди нікого, крім старого солдата, що приходив топити піч, не допускали. Підкреслена відчуженість лише розпалювала цікавість.

Женя висміяла цю тактику. Нісенітниця! Тут такі ж радянські хлопці, як і скрізь. Чому їх цуратись? Чому в дружбі бачити обов'язково якісь нечисті наміри? Іноді, правда, рідко, тому, що нечасто випадали вільні вечори, на «висоту» почали запрошувати офіцерів — товаришів по службі. Приходив рудий лейтенант з гітарою, грав, співав, закочуючи білясті очі. Розмовляли про листи, одержані з дому, про мирні справи, що здавались такими далекими. Вгадували, коли й де закінчиться війна, хто що буде робити, повернувшись після перемоги. І знову співали, вже

хором, і старий солдат, обов'язковий відвідувач таких вечірок, сидячи на порозі, димів ядовитою махоркою, усміхаючись своїм думам. З легкої руки Жені всі називали його тепер «папаша». Присутність мовчазного літнього чоловіка з грубуватим поморщеним обличчям надавала вечіркам на «висоті» відтінок сімейного затишку, за яким на фронті скучають навіть найбойовіші й бувалі.

Ці вечірки якось зразу спростили стосунки гарнізону «висоти» з зовнішнім світом. Передавши «наверх» зведення, розвід- і політдонесення, офіцери почали заходити сюди й просто на вогник. Тільки одному з них не було сюди доступу. Якраз тому, хто, здавалось би, мав усі права на безперешкодне там перебування: інженер-майору Георгію Узорову. Женя прямо сказала Тамарі, що вибір її не схвалює, а самого обранця перед усіма обізвала мокрицею і просила попередити, що коли він насмілиться прийти в хату військових перекладачок, його чекають неприємності. Вона не уточнила які, але й того виявилося цілком досить.

А втім, Узоров все ще побоювався, що Анна може пожалітись начальству, боявся навіть нагадувати про себе. Якщо у відповідь на його дзвінок до телефону підходила не Тамара, а хто-небудь з дівчат, він просто клав трубку. Єдине, на що він наважувався, це боязко постукати у вікно.

Іноді Жені навіть хотілося зустріти його, щоб в очі висказати все, що вона про нього думає. Але якраз її Узоров особливо уникав.

З Тамарою у Жені склалися своєрідні взаємини. Презирство до Узорова на подругу не поширювалось. Іноді Тамарі навіть здавалося, що сині суворі очі дивляться на неї співчутливо, як на хвору. Зрідка Тамара наважувалась завести розмову про Узорова, про те, який він ласкавий, уважний, як заживуть вони після війни. Женя слухала, не перебиваючи, але погляд її робився насмішкуватим, дівчина замовкала, починаючи усвідомлювати всю хитість цього неспокійного щастя, несподівано знайденого на війні.

— Женю, ви мене осуджуєте, так? — спитала вона одного разу впалим голосом.— Я не ображаюсь і розумію: ви повинні мене осуджувати.

— А я не осуджую,— почулася задумлива відповідь.— Я так не зробила б, але я не осуджую... Знаєте, мені вас жаль.

Женя нічого не пояснила. Але після цієї розмови Та-

марі раптом почало здаватися, що все, що відбулось, сталося лише тому, що гітлерівська навала порушила звичне, нормальне життя, розкидала людей в різні боки. Але ось кінчиться війна, все стане на свої місця: прийде та невідома їй Анна Калініна з дітьми, увійде до їхнього дому, скаже «йди», і зразу зникне назавжди її маленьке, такою ціною куплене щастя. Дівчина почала ревнувати Узорова до його минулого, до жінки, до дітей. Їй страшенно хотілося тепер знати, чути що-небудь таке, що порочило б, ганьбило ту, іншу.

— Яка вона, яка? — знову й знову допитувалась вона в Узорова, і в словах її чулися гнів, тривога, туга.

Узоров губився, лякався, щось незрозуміло бурмотів.

— Звичайна, ну... як усі... жінки.

— Так чому ж ти її кинув! Вона тобі остогидла?

— Ні, ні,— не дуже рішуче заперечував Узоров,— просто ми з нею різні люди, а тепер я зустрів таку, про яку мріяв усе своє життя.

— А їй ти це сказав? Сказав, так? Георгію, ти, напевне, неправду кажеш. Ти все ще любиш її. Я для тебе просто ППЖ, забава, розвага. Так, так, я це знаю. А ти брехун... так, так, брехун!

І Тамара заливалася злими слізьми, почуваючи, що знемагає в цій боротьбі з привидом не відомої їй жінки, який, як і всі привиди, залишався невразливим. А тут ще ці сині, спокійні, суворі очі, ця дівчина, яка не говорить їй ні про комсомольську етику, ні про аморальність її вчинку, але не приховує своєї зневаги до її обранця й жалості до неї самої.

Ці думки, як будь-який біль, були особливо тяжкими вночі, коли в темноті цвірінькав цвіркун і чулося рівне, здорове дихання сплячих подруг. Зарившись обличчям у подушку, Тамара плакала сердитими, безпорадними слізьми.

Якось після одної такої ночі Тамара раптом сказала Жені, що ввечері вона піде в село, де живе Узоров, і зажадає, щоб він одсилав «тій жінці» все своє жалування. Витрати на фронті невеликі, Тамарина мама знову стала на роботу. Хай усі гроші Узорова йдуть його дітям. Сказавши це, дівчина з надією глянула на Женю: чи оцінить вона таку її великодушність?

Обидві вони в той момент з рушниками на плечах стояли в холодних сінях перед умивальником. Вранішнє

рожеве сонце пробивало у вузькі, від осколків міни, щілини драночного даху холодні промені. Вони пронизували напівпітьму подвір'я. Мирно пахло сіном і гноєм. З вулиці долоснились удари сокири й смаковите гек, гек, гек. Це старий солдат рубав дрова.

— Чого ви мовчите, Женю?

Дівчина спокійно перекинула рушника з плеча на плече. Дивлячись одверто у випуклі очі Тамари, вона сухувато відповіла:

— Я на вашому місці цього не робила б.

— Чому?

— Тому, що ці гроші кинуть вам у фізіономію.— Довгі світлі вії злегка примружились, сині очі потемніли.— Гроші! Ех, ви... Не знаєте ви Анни Калініної!

— Хіба вона не така, як усі?

— Не така, як ви обоє.

І, одвернувшись, Женя скинула гімнастьорку й почала з шумом хлюпати воду собі на обличчя, на шию, на руки. Кірочка льоду, що утворилася за ніч, видзвонювала в глиняному рукомийнику, який вона нахиляла. Коли, обтершись рушником, посвіжіла, рум'яна, вона озирнулася, Тамара стояла, не змінивши пози. Густі, ніби гліцеринові сльози блистіли в її випуклих, темних очах.

— За що ви мене, Женю, адже я тільки хотіла...

— Заспокоїти своє сумління, так? — безжалісно усміхнулась дівчина.— І щоб я від цього розчулилась і сказала: які ви обоє великодушні, благородні,— і щоб усе тихо, мирно обійшлося. Так? І щоб ця ваша мокриця не тремтіла від страху? Цього ви хотіли?

Женя перекинула рушника через плече і, не чекаючи відповіді, пішла...

Отак і жили на «висоті неприступній», поки одного разу, коли дівчата сиділи над купою тільки що перекинутих через фронт трофейних листів, до хати влетів лейтенант Куварін. Зірвавши шапку з голови, пристукнувши валянками так, що в кімнаті піднялась пилюка, він проронив звичайне військове «здоров'я бажаю». Але вираз його круглого обличчя був такий значущий, що дівчата одразу кинули роботу.

— Щось трапилось? Так? Говоріть же, чого зволікаєте?

— Молодший лейтенант Мюллер, прошу вас на хвилинку.

Відчувши щось надзвичайне, що стосується саме її, і навіть приблизно догадуючись, про що йтиметься, Женя, зблiднувши, вийшла в передню кімнату. Всі три богатирі застигли, як на картині Васнєцова. Гарненький Альоша Попович навіть прикусив від хвилювання губу, коли з-за перегородки донісся голос Жені:

— Щось стало відомо про Курта Рупперта?

— Точно,— змовницьким шепотом відповідав тріумфуючи лейтенант Куварін.— Абсолютно все відомо.

— Він живий?

— Точно.

— Де ж він? — ледве чутно спитала Женя.

Дівчата не пізнали голосу своєї подруги.

5

Єфрейтор вермахта Курт Рупперт, за воїнським фахом військовий фельдшер, прикомандирований до батальйону альпійських єгерів, став першим перебіжчиком коло міста Верхнєволзька.

Нелегко дався йому перехід через фронт. Було холодно, тріщав мороз, сніг гучно рипів під ногами, над полями й лісами, де проходив фронт, на повну силу сяяв, як солдати говорили, «місяць у рукавичках», оточений білястим ореолом. Кучугури відсвічували голубуватим світлом. Уночі легко було здаля помітити не тільки людину, але навіть і зайця. Двічі зайшовши в район передових, Курт змушений був повернутись.

Стояв повний місяць. Ніч, яку Курт обрав для третьої спроби перейти фронт, теж мусила бути дуже морозною, місячною, але зволікати вже не можна було. Не тільки маленький санітар Віллі, цей лютий націст, який завжди намагався видивитись і винюхати все, що відбувалось у санчастині, але й сам капітан Шмітке, старший лікар, підозріливо поглядали на єфрейтора Рупперта. Щось надто вже часто він кудись зникав. В цьому проклятому місті так неспокійно! Вночі стріляють. То там, то тут підпалюють військові машини... Ця протитанкова граната, яка влучила в офіцерське казино якраз тоді, коли там було повно військових з недавно прибулої частини, ці авіаційні бомби, що впали на трамвайний парк саме в той день, коли там було повно-повнісінько військових машин. Ясно, хтось

постачав іванів найточнішими відомостями про все, що відбувається в місті, хтось націлював їх літаки, хтось заздалегідь намічав, куди й коли треба кинути гранату. Обережність, обережність і ще раз обережність — закликали у всіх наказах, а військовому фельдшеру Рупперту наче й діла нема до того. Тиняється, невідомо де, зникає десь разом із санітарною машиною.

Курт почував: за ним почали слідкувати. І, звичайно, не випадково цей Віллі насмішкувато спитав учора, де саме — в Бухенвальді чи в Дахау — сидить його шановний батько. Курт почав підозрювати. Мабуть, його тому й не беруть, що хочуть довідатись, куди він ходить. І він, боячись навести шпигунів на слід, не наважився навіть зайти попрощатися з Женею. Він написав одного, потім другого листа й поклав там, де домовлялись — в отвір водостічної труби.

Для переходу він облюбував собі місце заздалегідь. Тут, недалеко від фабрик, лінія фронту проходила сосновим лісом, його перетинав глибокий яр. Одна з рот батальйону єгерів тримала тут оборону, і санітари, яким частенько доводилося виносити звідси жертви перестрілок, знали тут кожне дерево. Знав Курт і про те, що у яру великий протяг. Коли мороз, тут страшенно холодно. Накидки-ковдри і величезні солом'яні боти, які недавно почали видавати призначеним у секрет, були предметами невеселих дотепів, але від лютого крижаного вітру не рятували. І солдати, потихеньку від унтер-офіцерів, уночі, звичайно, вибиралися з яру нагору, під захист сосен.

Курт вирішив: тут більше шансів пролізти непоміченим. Діждавшись, коли стемніло, він подався у розташування роти єгерів. Ішов прямо знайомою траншеєю, мимо бліндажа, куди солдатів одводили відпочивати й спати. Порив вітру кинув йому в обличчя смачний запах диму. З-під брезенту, яким закривався вхід, долинув писк губної гармошки і хрипкий голос, що співав без будь-якого виразу:

О прохолодний вітерець
В чудеснім Вестервальді!

Дивно, просто безглуздо звучали слова старої німецької пісні тут, у засніженому російському лісі, де тріщали від холоду стовбури дерев і вітер боляче, наче піском, жбурляв в обличчя сухим снігом. Ці звуки гармошки, ця

пісня були своїм, німецьким, а там, за лінією фронту, Курта чекало щось чуже, невідоме. Він завагався й навіть уповільнив кроки. В цю мить з-під брезенту висунулася фізіономія солдата, розпарена жаром грубки. На якусь мить вона насторожено завмерла. Потім солдат, мабуть, пізнав фельдшера.

— Що, івани знову когось підстрелили?

— Так, з передової прислали вістового.

— Ох і морозище! А їм, дияволам, мабуть, хоч би що. Стріляють.— Солдат відвернувся в кут траншеї. Забулькало. Курт рушив далі, а в вухах усе ще звучали слова: «О прохолодний вітерець!..»

Переслідуваний цією настирливою фразою, він вибрався з траншеї, крадучись, проминув відкрите місце і по крутому схилові майже скотився в яр. Тут він вийняв з кишені листівку-перепустку і далі рушив уже навкарачки, в думках повторюючи по-російськи: «Не стріляйте», «Я друг...», «Ведіть мене до командира». Зверху тривожно шуміли дерева, снігові крупи з шелестом летіли вниз, а яру, здавалось, і кінця нема.

Дивний звук змусив Курта прилягти, завмерти. В кущах на самому дні яру щось шелестіло. Вода? В такий мороз вода? І справді, це була жива незамерзаюча вода, що тихенько била з джерела. Все навколо нього було ніби хутряне. Кожна билинка біліла, пухнаста, як лисячий хвіст. Під вагою паморозі віти хилилися додолу, і кущі навколо джерела скидалися на велетенські кристали. Наче різдвяна листівка!.. Різдво, Санто-Клаус... Мій бог, чи було коли-небудь все це на світі?! Повзти стало важче. Руки провалюються в сніг. Але Курт знав, що зверху, з хребта схилу, де притаїлися секрети, при світлі місяця його легко помітити. Жарко. Серце билося так, ніби збиралось вистрибнути через горло. На мить він приліг: не в змозі ворухнути ні рукою, ні ногою. Можна замерзнути? Що ж, хай. Хіба загинути від кулі краще? Але тут ніби поставала перед ним ця чудова синьоока російська дівчина, яка кілька разів отак переходила лінію фронту! Дівчина! А він же чоловік. Ні, вперед, Курт Рупперт, вперед!

За ті хвилини, поки він лежав на снігу, змокрілий від поту комір шинелі замерз, став твердим і боляче врізався в шию. Вперед! «О прохолодний вітерець!»

Голоси! Двоє пошепки обмінялися по-німецьки

короткими фразами. Це вітер доніс уже звідкись іззаду. Та що буде, те й буде! Курт схоплюється і пригинаючись мчить дном яру. Хоч би на міну не натрапити. Ноги провалюються. Доводиться з силою витягати їх із снігу. Звук одного пострілу з гвинтівки громом розлігся по яру, по засніженому лісі. Сердитий виск, ляскіт. Пухнастий іній з шелестом сиплеться з гілок ближніх сосен.

Курт мобілізує останні сили. Йому навздогін уперто, черга за чергою, б'ють тепер автомати. Б'ють так, що окремих пострілів уже й не вловиш. Але кулі свистять над головою, і на втікача разом із снігом падають лише гілки й шматочки кори. Застрочили кулемети. Це десь попереду. Це вже російські. І раптом, невідомо звідки, чується збуджений голос, який хрипло наказує щось на незнайомій мові. Курт зводиться й підносить угору руки.

— Я є... командиру... не стріляй...—незв'язно повторює він, одразу переплутавши всі слова.

Недалечко ворушиться горбочок. Виявляється, це солдат у безформеному білому балахоні. Він націлив на Курта гвинтівку. Вони напружено вдивляються один в одного. Нова черга куль проходить зовсім близько, стинаючи поруч вершечки сосняка. Солдат вигукує якесь застереження й сам падає на сніг. Але пізно: щось уже обпекло Курта поперек спини, штовхнуло вперед. Він упав ницьо у кучугуру. Тіло його ніби раптом стало безкостим, зів'яло, але свідомість він не втратив. Збираючись із силами, він простягає руському руку, розтискає пальці. На долоні клаптик паперу, мокрий, зім'ятий. Солдат у балахоні, не спускаючи наведеної на Курта гвинтівки, бере його, розправляє. І раптом німець чує знайомі слова:

— Гітлер капут?

— Капут, капут! — кілька разів повторює Курт, радіючи, що вони починають розуміти один одного.

Але свідомість каламутиться. Не один, не два, а цілих три місяці хилитаючись сяють у темному небі. Знову той голос співає: «О прохолодний вітерець!» Все — сосни, кучугури, солдат у білому—теж хилитається, і сам Курт ніби починає розчинятися в цьому голубуватому світлі... І що це? Навколо нікого. Тільки сніг. Здається, самі кучугури перемовляються між собою приглушеними голосами.

— Конопля! Що там у тебе?

— Та фріц же підстрелений лежить. Ось він.

— Де він узявся?

— Та сам прибіг, листівка в нього тут... Перепустка... Кричав: «Гітлер капут!»

— По кому вогонь?

— Та по ньому ж... Я йому, дурню, командую: лягай,— так він не зрозумів. От і підстрелили, як куріпку.

— Повзи з ним сюди.

— Та не можу, він поранений.

— Ну, тоді я до вас.

— Ні, бог з тобою, не вилазь: тут вони автоматами, як граблями, все розгребли. Киньте плащ-палатку та ремінь.

Солдат перекочує Курта на плащ-палатку, потім, виждавши, коли стрілянина стихне, повзе, просуваючись хвилеподібними рухами гусениці, не відриваючи від снігу голови, тягнучи за собою по снігу важкий вантаж.

...Що було потім, Курт уже не чув. Він прокинувся на операційному столі при сліпучому світлі, в якому з неприродною чіткістю він побачив перед собою грубо обтесану колоду, покриту золотими краплинами духмяної смоли, ноги якихось людей в дивному, схожому на панчохи взутті, яке росіяни носять узимку. Він лежить ниць. Пекучий біль коло лівої лопатки розходиться по всьому тілу. Все гойдається... Три місяці знову пливуть в небі над пухнастими білими деревами... Нацист Віллі біжить за Куртом по яру, вигукуючи: «Чому ти не співаєш пісеньку про Вестервальде»? Мила російська товаришка Женя застережливо махає рукою... Кучугури ворушаться, наче живі, виставляючи назустріч гвинтівки.

— Не стріляй... Їх біп... Камрад Женя... Ленін... Тельман...— бурмоче Курт.

— Чуєте? Дивно,— говорить густий чоловічий голос.

Лікар у халаті, одягненому прямо на шинелю, випрямив спину, стомлено стягує з лиця марлеву маску.

— Погано. Обидві легені навиліт.

— І не можна допитати?.. Ну, хоча б кілька найпростіших питань.

— Неможливо. Не можу дозволити.

Сестра і санітар забинтували Курта, обережно одягають на нього сорочку. Лікар миє руки. Офіцер у накинутому на шинелю халаті сидить у кутку бліндажа, роздивляючись солдатську книжку, знятий з браслета жетон з воїнським номером. Особливо довго дивиться він на вийняту з книжки фотокарточку. На ній зображена худенька білява

дівчина з важкою косою, перекинутою через плече. Про пораненого німця відомо тільки, як його зовуть, звання, посада. І ще відомо, що він добровільно перейшов на бік радянських військ — перший перебіжчик на цій ділянці фронту.

6

Похоронну принесли, коли Ксенія Степанівна була на фабриці. Вдома був лише Арсен Куров. Він дуже грипував, другий тиждень «сидів на бюлетені» і з цього приводу був у стані сердитої меланхолії. Щоб хоч якось скрасити вимушене безділля, він заходився білити квартиру. Так, у ковпаку, зробленому з газети, з квачем у руках, з обличчям, заляпаним фарбою, й застав його посильний.

Куров прийняв два пакети, адресовані Ксенії Степанівні Шаповаловій. Розписався, відніс їх в її кімнату, поклав на стіл і знову взявся було за роботу, але якась несвідома тривога змусила його покласти квач у відро. Як депутат, Ксенія Степанівна одержувала багато листів. Але ці обидва були з військкомату. Та й посильний вів себе якось дивно. Він похапцем прийняв розносну книгу і, не дивлячись на Курова, швидко вийшов. А що, коли...

Передчуття біди не давало Арсену спокою. Він повернувся в кімнату Ксенії, вийняв з цупкого незаклеєного конверта складений лист і, розгортаючи його, відчув, як неприємно затремтіли руки. Одразу наче вчепилися в очі слова: «...загинув смертю хоробрих». І тут же побачив він акуратно виведене: «гвардії старший лейтенант Марат Пилипович Шаповалов».

Повернувшись додому, Юнона застала Курова в своїй кімнаті. Заляпаний фарбою, він стояв біля столу, тримаючи в руках якийсь папір. Дівчина не звернула уваги на його незвичайний вигляд.

— Зараз у нас будете фарбувати? — спитала вона.— Дядя Арсен; ви вже якнайакуратніше. До мами ходять виборці, в нас тепер одна кімната — і та закурена, як кузня.

— Прочитай, — хрипло сказав Арсен, простягаючи папір.

Дівчина швидко пробігла очима рядочки, потім почала читати знову. Гарні губи її затремтіли.

— Марат...— шепотом вимовила вона і, впустивши голову на комод, тяжко заридала. Арсен навшпиньках підійшов до неї, поклав на плече руку, погладив.

— Досить, досить, слізьми не допоможеш... Давай подумаємо, як матері сказати.

Юнона підвела голову, машинально глянула на себе в дзеркало, помітила плями крейди, залишені на светрі рукою Арсена, машинально спробувала їх стріпнути. Але погляд її впав на прямокутник цупкого паперу, піднявся до фотокартки Марата, що висіла над комодом, і вона знову заплакала, затуливши обличчя руками.

Арсен не намагався її заспокоювати. Він думав, як краще підготувати матір до цієї страшної звістки. Але все відбулося само собою. Ксенія Степанівна, непомітно зайшовши в кімнату, побачила заплакану дочку, розгубленого сусіда, листа на столі і, як була, в пальті, в хустці, опустилася на стілець. На блідих щоках розбризкався плямистий рум'янець, губи зблідли, висохли. Облизнувши їх, вона тихо спитала:

— Хто?.. Батько?.. Син?..— Їй не відповіли, але вона, якось угадавши, пронизливо скрикнула: — Марат!

Обняла дочку, притисла до себе, ніби бажаючи її захистити від якоїсь небезпеки, й застигла, заплющивши очі.

— Юночко, як же це?.. Маратик... Третього дня лист: «...Не турбуйтесь, мамо, я, як і завжди, здоровий»,— і...— Схопила листа, знову пробігла його очима, для чогось поторкала вписане чорнилом ім'я. Руки впали на коліна. Лист, пурхнувши, злетів на підлогу.

Так і сиділа вона, дивлячись у простір, і жодної сльозинки не витекло з її сухих, обрамлених темними колами втоми, очей. Юнона все ще плакала, лежачи на ліжку. Ксенія Степанівна не ворухнулась, не проронила й звука, і Арсену було моторошно дивитись на її закам'янілу постать, на руки, що безсило звисали вниз, на її дивно блискучі очі з застиглими зіницями...

— Тут, Степанівно, тобі ще якийсь лист,— вимовив він нарешті, показуючи другий конверт.

— Дай.— Вона якось механічно простягла за листом руку, не поспішаючи, відщипнула від конверта смужку паперу, проглянула написане.— Це комісар частини... Пише: загинув геройською смертю... Наче матері легше!

Вона поклала листа на стіл і знову застигла в нерухомості. Юнона встала з постелі й підняла другого листа.

— Як же так, мамо, все одно? — Витираючи пружком ковдри очі, вона поквапливо читала послання комісара.— Бачиш, Марат і його товариші представлені до найвищої урядової нагороди... Дай я тобі прочитаю.

— Потім, потім...

Ксенія Степанівна встала, хиткими кроками підійшла до фотографії, зняла її зі стіни і довго роздивлялася, щось шепочучи.

— Ідіть, Арсене Івановичу, і ти, Юно, ступай. Сама хочу побути,— тихо вимовила вона.

7

Влаштувавшись на табуретці серед строкатої, недобіленої кухні, Юнона прочитала Курову листа командира. Гвардії старший лейтенант бронетанкових військ Марат Шаповалов загинув так.

Десь західніше від Верхнєволзька, біля гирла ріки, наші частини спробували прорвати укріплений пояс, збудований тут противником. Після артилерійської підготовки піхота увірвалася у вузький прорив. Їй на підтримку, для закріплення успіху, були кинуті три важких танки під командуванням Шаповалова. Машинам пощастило благополучно минути переорану снарядами смугу, але тут ворожа артилерія відкрила швидкий відсічний вогонь... Два танки вимушені були повернути, і лише один командирський, маневруючи, рухався вперед, виконуючи своє завдання. Шаповалов уже помітив, що на флангах прориву ожили замовклі було під час артилерійської підготовки дзоти. Змінивши сектор обстрілу, вони тепер вели кулеметний вогонь по всьому вузькому коридору і його передпіллю. Піхота, що вливалась у прорив, залягла. В оглядову щілину старший лейтенант бачив, як далеко видно на засніженій рівнині темні постаті бійців. Із дзотів їх можна було розстрілювати одну за одною. Люди не мали можливості навіть відійти.

— Подавити вогонь!.. Примусити кулемети замовкнути! — прошелестів у наушниках Шаповалова переданий по радіо наказ.

Жерло танкової гармати було вже перебите німецьким снарядом, але, бачачи, як гинуть люди, Марат Шаповалов

прийняв рішення, яке суперечило всьому, чому вчили його на уроках танкової тактики.

Він розвернув машину і повів її прямо через ворожі окопи на земляні пагорки, з яких нісся смертельний вогонь. Налетівши на перший із дзотів з тилу, машина грудьми збила колоди настилу, потім видерлась на самий дзот і, розвернувшись, гусеницями розчавила його. Привертаючи на себе артилерійський вогонь ворога, танк продовжував рухатися до другого дзоту. Таким же чином він розчавив і його. Поховавши під землею його захисників, рвонувся до третього, але тут новий снаряд поцілив йому в борт. Броня витримала, але заклинена башня вже не могла обертатись. І все ж окутана димом машина з'явилася на пагорбі й обрушилась на третій дзот. Він теж був розчавлений. Але й з танком трапилося лихо: третій снаряд перебив йому гусеницю, і він, пирхаючи в хмарі сизого диму, безпорадно закрутився на місці.

Незвичайний маневр танкістів дозволив піхоті відійти й винести поранених. Але екіпаж підбитої машини опинився в скрутному становищі. Танк стояв на горбі, порізаному ворожими окопами, і його добре було видно з усіх боків. Це була могутня машина нової моделі, щойно взятої на озброєння. Противник, очевидно, мріяв захопити її цілою. Артилерія змовкла. І спостерігачі помітили, як по вигнутих траншеях ворожі солдати перебігаючи наближаються до пораненої машини. Танкістів по радіо попередили про цю нову небезпеку. Ті відповіли: бачимо. Танк мовчав, аж поки противник не підійшов впритул. Тоді запрацювали його кулемети. Атакуючі відійшли, несучи з собою своїх поранених і вбитих.

Так повторювалось кілька разів, аж поки німці не припинили ці спроби захопити машину. Вони, очевидно, розміркували, що втекти їй нікуди, й вирішили взяти екіпаж змором. Минула доба, йшла друга. Рація танка періодично передавала: «Тримаємось... кінчилася вода, розтоплюємо сніг», «Тримаємось, доїли недоторканий запас», «Кінчились кулеметні стрічки. Збереглись гранати й особиста зброя, будемо триматися до кінця».

Наші спостерігачі зі своїх постів добре бачили в біноклі й стереотруби чорну пляму, що темніла на далекому пагорбі. Маленька крицева кріпость, блокована зі всіх боків, ще продовжувала триматись серед ворожих укріплень. До передової підтягувалися свіжі роти, підвозились

боєприпаси. Вранці на третій день облоги частини повинні були рвонутись на виручку обложеним. Але за кілька годин до цього, ще до світанку, над ворожими позиціями спалахнуло величезне багаття. Рація танка передала ледь чутно. Гвардії старший лейтенант Шаповалов доповідає: «Вони облили машину бензином і підпалили. Вони поруч, кричать по-російськи: «Здавайтесь, поки ми вас не підсмажили...». Ми задраїли люки. Броня нагрівається... Неможливо дихати...»

Трагедія танка сталася на очах у всіх.

Багато людей, припавши до біноклів, до окулярів труб, мучилося, напружено слідкуючи за тим, як на пагорбі палахкотить страшне багаття. Радист тремтячою рукою притискав навушники, боячись пропустити навіть шурхіт. Ось знову ожила рація: «Нічим дихати... Горить одежа. Радянські гвардійці вмирають, але не здаються! Хай живе Батьківщина!.. Мстіть...» Фраза обірвалася гуркотом, що розлігся над засніженими лісами. Багаття рвонулось вгору...

— «Ваш син воював, як справжній комуніст, і загинув смертю героя,— читала Юнона, вплваючись у рядки заплаканими очима.— Кожна мати може гордитися таким сином; усі ми, його бойові товариші, ділимо з вами гіркоту важкої втрати і даємо вам, шановна Ксеніє Степанівно, наше чесне гвардійське слово жорстоко відомстити за нього».

Дівчина опустила листа.

— Оце то смерть!..— Потім знову підняла листок до очей, знайшла й знову перечитала те місце, де говорилось: — «Командування представило вашого сина і весь його екіпаж до вищої урядової нагороди...» Арсен Іванович, адже можуть посмертно Героя дати, га? Хоч ні, на Героя він, мабуть, не витягне, а от орден Леніна напевне... Як ви гадаєте?

Арсен здивовано глянув на дівчину і, нічого не сказавши, важко підвівся й вийшов. У передній він знову взяв квача й заходився білити стіну, що була ближче до дверей Шаповалових. Білив, а сам прислухався, що діється в кімнаті. Але там було тихо.

Обережно ступаючи поміж плямами фарби, що розплившлися по підлозі, Юнона пішла до себе, але зараз же вискочила в передню.

— А де мати?

Кімната була порожня. Зникло й похоронне повідомлення. На підлозі лежав лише конверт.

— Може, до діда з бабусею побігла? — вголос міркувала дівчина.

Арсен задумався, згадав щось своє, зітхнув і глухо промовив:

— Ні, я думаю: не інакше, як на фабрику.

8

Лишившись сама, Ксенія Степанівна довго тримала в руках фотографію сина. Вдивляючись у хлоп'яче обличчя, схоже на циганське, з гострими вилицями, в колючі очі, які задерикувато дивились з-під ребристого шкіряного шолома, вона ніяк не могла собі уявити, що її синочка вже нема серед живих, що ніколи більше не вбіжить він у кімнату, непричесаний, вихрястий, гомінкий, не відщипне, проходячи мимо, від цілого пирога, не вип'є одним духом, не сідаючи за стіл, чашку чаю, не подражнить свою спокійну красуню сестру.

Офіцером танкових військ вона сина не пам'ятала. В цьому важкому шоломі він здавався їй просто переодягненим. А от фабзайцем, а потім швидким, вправним помічником майстра він поставав перед нею як живий. Варто було прижмурити очі, і він був уже тут, посміхався, швидко вимахуючи кулаками, стрибаючи і ловко вигинаючись, як це завжди бувало в останні роки, коли він раптом захопився боксом. Ніхто не бачив його тихим, спокійним, і, може, ще й тому урочисті слова: «Загинув смертю хоробрих» — якось не пасували йому. І мати ніколи не побачить його більше ні живим, ні навіть мертвим...

Від жорстокої цієї думки Ксенія Степанівна застогнала. Потім, спонукувана якимсь поривом, майже несвідомо, схопила листа й кинулася з кімнати. Вона не пам'ятала, як зійшла зі сходів, як опинилася на вулиці; вона не відчувала ні теплого, весняного вітру, ні вологого дихання нагрітої за день землі. Ксенія Степанівна була простоволоса, вітер розвівав пасма її волосся, вона несвідомо бігла кудись, а ноги самі несли її знайомою дорогою, якою вона щодня ходила багато вже років.

— Чи забула щось, Степанівно? — спитала здивована

жінка-вахтер, знову побачивши знатну прядильницю в дверях фабрики.

Ксенія Степанівна не відповіла. По чавунних узорчатих сходах, вичовганих підошвами багатьох поколінь робітників, вона піднімалася все вище й вище. Як лунатик, зупинилася на одній із площадок сходів. Здивовано оглянулась: де вона? Перед нею були скляні двері з табличкою «Медпункт». Механічно штовхнула їх, але двері були замкнені. З цехів на сходи плив густий монотонний гомін веретен. Зміна в розпалі. Кругом ні душі. Відчувши, як підкошуються ноги, прядильниця присіла на холодні сходи.

— Загинув смертю хоробрих... смертю хоробрих... загинув...— шепотіли бліді губи.

Кілька разів відчинялися двері з цеху, пропускаючи візки, навантажені в кілька поверхів ящиками з пряжею. Гомін веретен вривався на площадки сходів, оглушував, двері грюкали, і він знову ставав рівним, одноманітним. Але, штовхаючи свої візки, возильниці встигали запримітити темну постать жінки, яка сиділа на сходах. І ось від машини, до машини, з цеху в цех передалася сумна, тривожна чутка, що в Ксенії Степанівни Шаповалової якась біда, що сидить вона на сходах одна-однісінька й вигляд у неї — кращих у труну кладуть.

Заклопотані люди почали сходитися з усіх кінців, спускатися зверху, підніматися знизу. Мовчазний натовп жінок оточив прядильницю. Вони ні про що не розпитували, ці жінки, дівчата, що прибігли сюди прямо від своїх машин, у фартухах, в тапочках на босу ногу. Вони просто стояли й співчутливо дивилися на неї. Але коли Ксенія Степанівна підвела голову, вона побачила навколо знайомі й незнайомі стривожені обличчя. Ніхто нічого не питав, але вона вгадала й сама пояснила:

— Син загинув... Убили...— І, вимовивши це, припала до грудей робітниці, яка стояла поруч, і тихо заголосила.

Принесли ключі, відімкнули двері медпункту, засвітили лампу. Хтось притяг з контори м'яке крісло. Його поставили коло дверей.

— Ксеніє Степанівно, сідай.

— Справді. Чого ж тут, на проході, ще вітер протягне. Скрізь протяги...

— А ти поплач, поплач, серденько, легше буде, сльозою всяке горе змивається.

— Син одружений був?

— І чого дурниці питати, одружений чи ні. Наче матері не все одно!

— Степанівно, не забувай, що в тебе дочка лишилась, он яка краля... Внуків няньчити будеш.

Веретена дзижчали глухо, напружено. Машинам було байдуже до людського горя. Робітниці прибігали, швидко говорили щось ласкаве й знову поверталися в цех. Але навколо крісла, в якому сиділа Ксенія Степанівна, весь час було тісно. Не помічаючи, що люди біля неї весь час інші, прядильниця говорила:

— А ви йдіть, ідіть, працюйте, я тут одна посиджу.

Але одній лишатись їй не дали. Під час перерви принесли чаю. Хтось поклав Ксенії Степанівні на коліна два чорних коржики. Вона машинально поїла й попила. Дивлячись на всіх, хто стояв біля неї, вона якось мимоволі думала... Хіба вона одна? Скільки матерів осиротіло тільки на цій фабриці... Ось утішають, плачуть, співчуваючи чужому горю, а, напевне, не в одної чоловік убитий, син поранений, наречений пропав без вісті... У кожного свій біль...

— Ідіть, любі, працюйте.

— І справді, машина не чекає, дай я тебе обніму на прощання...

— Не горюй, Ксеніє Степанівно.

— Що ж зробиш, вся земля нині кров'ю залита.

І раптом жінки розступились, і перед прядильницею, засапавшись, розчервонівшись, з росинками поту на переніссі, важко дихаючи, стала Анна.

— Ксеню!

— Аню!

Всі тихенько розійшлися, лишивши сестер одних. Ті стояли обнявшись.

— Ти знаєш?

— Знаю... Ходімо до мами... Я за тобою на фабрику, а Юнона — туди. Домовились так: не знали, де тебе застанемо... Ходім...

Ксенія покірно пішла за сестрою. Їй хотілося тепер, щоб хтось за неї думав, говорив, що треба робити, щоб хтось вів її. З Анною їй справді стало легше.

Приголомшені старі похмуро сиділи за столом, між ними Юнона. За занавіскою схлипувала Галя. Ксенія увійшла рівна й ніби навіть зібрана, але коло дверей зачепилась за стілець і мало не впала.

— Ой, горе яке! — тільки й сказав Степан Михайлович.

— І як же загинув, подумати тільки! — тихо вимовила Варвара Олексіївна і раптом вигукнула: — Проклятуща війна!

— Мати, мати, домовились же,— промимрив старий, виходячи швиденько за занавіску.

— Ти ще не читала листа комісара? — з неприродним пожвавленням питала Юнона, підійшовши до матері.— Ми можемо гордитись Маратом.

Ксенія Степанівна повертіла знайомий конверт.

— Прочитай.

Дівчина розгорнула листа. Вона вже знала текст майже напам'ять, читала добре, з виразом. Старі, що знову зайшли в кімнату, слухали, притиснувшись одне до одного. Стоячи в тіні занавіски, Анна з тривогою поглядала то на сестру, то на батьків: здається, найважче пройшло, і в голові Анни, що звикла думати й турбуватись передусім про інших, вже народилося рішення: треба зараз якнайбільше завантажити Ксенію роботою, як у свій час Арсена, не давати їй лишатися наодинці зі своїми думами... А Юнона! Це ж послухати тільки, природжений агітатор, як читає...

— «...З комуністичним привітом комісар гвардійської бронетанкової частини старший батальйонний комісар А. Орахелашвілі»,— закінчила та листа, згорнула його і навіть акуратно провела нігтем на згині.

Галя шумно потягнула носом, схлипнула й знову побігла за занавіску. Юнона з осудом глянула їй навздогін.

— Наші комсомольці можуть гордитися Маратом. Мамо, ти дозволиш мені зняти з листа копію? Хай завтра прочитають у мене в комсомольських групах... А може, варто опублікувати в багатотиражці? Або в обласній? Як ти думаєш, тьотю Анно?

Анна не знала, що відповісти. Племінниця нічого поганого не говорила. На чому ж, як не на таких прикладах виховувати молодь? І разом з тим у цій розумній пропозиції було щось таке, що викликало в неї неясне заперечення.

— Листа адресовано матері, вона й мусить вирішувати.

— А, яка різниця! — втомлено озвалася Ксенія, знову заглиблюючись у якесь забуття.

Від стуку в двері всі здригнулися. З коридора просунулась жіноча голова.

— Здрастуйте! Ой, скільки людей!.. Мені б Степана Михайловича на хвилиночку.

Старий важко звівся, ледве переставляючи ноги, пішов до дверей. Зразу ж почувся пристрасний шепіт з нотками докору й переконування.

— Цибулька! Кому що, а курці просо! — роздратовано перервав Степан Михайлович.— Онука мого вбили, розумієш, онука, а ти тут з якоюсь цибулькою!

— Онука! — скрикнула жінка.— Ой, біда яка! Це ж котрого, Михайловичу?

— Марата.

— Ксенії Степанівни? Боже мій... Вибачте, хіба ж я знала.

Голова зникла.

— Що таке? — з перебільшеним інтересом спитала Анна, намагаючись хоч як-небудь розрядити атмосферу сумної зосередженості.

— Та Зойка Перчихіна з сто другої комірчини, цибульки їй дай.

— Якої цибульки?

— Та тої самої, що у нас в ящику на вікні... Зовсім звихнулися. Тій дай відсадок, цій дай відсадок... Он ящик голий, як коліно.— Степан Михайлович зітхнув.— Ех, Анюто, з горя людину завжди до землі тягне! А тут хоч у горщику, та земля. От вам, партійному начальству, якраз пора про це подумати.

— Про що, про що, тату? — зацікавлено спитала Анна, помітивши, як батько почав відволікати від думок про загиблого.

— Та про землю, про городи.— Старий зітхнув.— Пам'ятаєш, Варко, як після революції в голодуху всі фабрики за городи взялися? Ти, Аню, маленька ще була, а от Ксенія, тій і покопати довелося... Не забула?

— Так, так, звичайно,— неуважно підтвердила Ксенія Степанівна, підводячись.

Анна бачила, що вона вся заглиблена в свою думу і, мабуть, зовсім втратила здатність сприймати навколишнє.

Якимись механічними рухами вона зняла з вішалки пальто, одяглася, поправила волосся під хусткою.

— Я пішла.— Це прозвучало майже спокійно, і всім,

крім Анни, полегшало. Але та й виду не подала, що не вірить у це зовнішнє заспокоєння, і тільки руку сестри потисла міцніше й довше, ніж звичайно.

9

Через день Анні знову пощастило вирватися до батьків. Не хотілось лишати їх наодинці з такою страшною новиною. Та й випадково сказані Степаном Михайловичем слова про потяг людей до землі дуже зацікавили її.

Вона трохи пам'ятала, як колись люди гуртом ходили далеко за місто, копали грядки, вирощували овочі, картоплю, капусту. Хто і як усе це тоді організовував, дівчинці, звичайно, було нецікаво. Але в пам'яті збереглися і веселе натхнення цієї незвичної для фабричних людей роботи, і смачний запах землі, що дихала зовсім інакше, ніж на фабричному дворі. Пам'яталось, як восени на вагонетках вузькоколійки в лантухах привозили урожай і який веселий гомін стояв біля гуртожитку, коли його ділили. А як хороше було на загальній кухні пекти в землі картоплю, як апетитно вона парувала, коли її, зарум'янену зверху, кулаком розбивали на долоні й вона розкривалась, показуючи крохмальну м'якоть!

Громадське городництво! Адже це чудова ідея! Ні, правий, правий батько! Саме пора подумати про землю. В трудний воєнний рік це може стати справою просто-таки політичною.

Звичайно, любителі подлубатися на грядках мали городи і до війни. За заявками фабкомів міськрада охоче відводила їм ділянки на пустирях. Але то була дріб'язкова справа, любительська. Анна мріяла тепер підняти всю фабрику, дати всім можливість і привід побувати на повітрі. Та хіба тільки це? А зелень, овочі, два-три, а то й чотири мішки картоплі, хіба це не допомога у важкий воєнний час?

Так зі слів, мимохідь кинутих батьком, у неї виростало велике і, як вона в цьому все більше переконувалась, корисне починання. Увійшовши в кімнату старих, Анна почула за занавіскою жіночі голоси. Кілька сусідок сиділи на «материній половині» і про щось жваво розмовляли, не засвічуючи світла. Побачивши прибулу, вони зразу ж підвелись і почали поспіхом прощатися.

— Смеркуєте? — спитала Анна, ввімкнувши світло.

— Та як бачиш,— сумно усміхнулася Варвара Олексіївна.— Отак тепер і живемо: одні виходять, другі приходять. Наче ти наших не знаєш,— коли радість, різне буває, а в горі людину одну ніколи не залишать...

— Як на вокзалі, живемо. Штани он — і то переодягати у вбиральню ходжу,— забурчав за занавіскою Степан Михайлович.

Анна посміхнулась. Вона знала цю традицію тутешніх гуртожитків, коли в біді одразу забувались старі сварки і майже незнайомі сусіди готові були цілу ніч просидіти біля ліжка чужої хворої дитини, якщо мати її була зайнята, чи, відклавши свою роботу, по черзі розважати людину, яка потрапила в біду.

— А я до вас у справі, товариші батьки,— безтурботно вимовила Анна.

І вона розповіла про свої думки відносно громадських городів. Старі зразу ж зацікавилися. Зав'язалась жвава розмова, і тінь Марата Шаповалова на деякий час покинула кімнату, поступившись місцем справам житейським.

— Хоч тепер людина й живе між камінням і залізом, але душа її до землі ще міцно прив'язана,— розмірковував Степан Михайлович.— Земля над людиною має велику владу. Був у старовину в греків філософ такий, Платон...

— Про свого Платона потім розкажеш,— нетерпляче перебила його Варвара Олексіївна.— Тут, Аню, й балакати ні про що. Розкачуй Настю Нефедову, обміркуйте разом — і до роботи. Оголоси завтра: запис на городи,— вся фабрика в чергу стане. Я вже ткачів знаю...

Але тут же в старих виникла суперечка: як краще вести городи?

— У нас країна яка? Соціалістична. То нічого й думати: колективно господарювати треба: всі за одного, і один за всіх,— категорично заявила Варвара Олексіївна.

— А я, Варко, не так зробив би,— обережно заперечив Степан Михайлович.— Землю треба одержати на всіх, це правильно. Але кожному своє нарізати. Можна навіть по їдоках. Тут як? Хоч грядка, та моя. Хочу — картоплю саджу, хочу — кріп сію... Справа фабкому — насіння дістати, лопати там, вила, допомогти землю поділити — і в сторону: хазяйнуйте, як знаєте... Отоді справді буде в людей не тільки картопля, але й відпочинок.

Вислухавши все це, Варвара Олексіївна аж руками сплеснула:

— До чого ж ненавиджу я в тобі оце: мій, моя, моє!.. Селяни разом господарюють, а робітничому класу подавай свою смугу, відсталий ти чоловік! Жінка у нього більшовичка, діти — комуністи, внуки — комсомольці. А цей як був старорежимний, таким і лишився... Вже ж соціалізм побудовано, прокинься!

Скільки Анна себе пам'ятала, батьки її, що прожили в мирі й згоді довге життя, в таких питаннях ніколи не могли знайти спільної мови. Старий любив, щоб усе було тихо, мирно, і від таких суперечок ухилявся. Але коли вже зав'язувались, твердо стояв на своєму. Тепер, коли мати різонула його по болючому, він схопився і так торохнув кулаком по столу, що чашки підстрибнули й забряжчали.

— Старорежимний!.. Ти що ж це мені соціалізмом у ніс тикаєш? Ти що, одна його, як пиріг святковий, спекла? Моєї долі в ньому нема? Ти, дорогесенька, переді мною партквитком своїм не махай! Його не тільки в кишені, його й тут,— старий ударив себе кулаком по широких грудях,— і отут носити можна.

Анна поклала руку батькові на плече, але той гнівно відштовхнув її.

— Дуже легко в матері твоєї все виходить: книжку прочитав, лекцію прослухав, в якийсь там гурток рік-другий побігав, і готовий: здрастуйте, я нова людина.

Варвара Олексіївна з острахом дивилася на чоловіка, що так розійшовсь. Але вона була не з лякливих.

— Як це так гурток, як це книжки!.. А кого ми двадцять п'ять років жити по-новому вчили? Для кого всю країну наново переробили? Хто з тебе, старого, все життя оці родимі плями капіталізму змивав?

— Легко, легко у тебе все, Варко, виходить,— заспокоюючись, продовжував старий.— Нова людина! Адже це не на плакаті намалювати. Он Галя перед першою п'ятирічкою народилась, а думаєш у неї цього нема? Йде вона мимо магазину, туфлі на вітрині — одна справа, а купила, додому принесла, під ліжко поставила — інша, її, вона з них кожну пилинку зніме. Скажеш, не так?

— І скажу, не так! Ти знаєш, коли я в кооперативній комісії від міськради працювала, як ми всі страждали й злились, якщо товар у магазинах не берегли? Бувало, надивлюсь на неподобства — захворію. Через своє добро ніколи так не розстроювалась.

— Ти, Варко, в мене особлива,— не без гордості ска-

зав Степан Михайлович.— Але всіх до себе не рівняй. Не забувай, що людина з того часу, як себе пам'ятає, говорила: «Своя сорочка ближча до тіла», «Миша — і та в свою нірку тягне», «Своя рука до себе горне», «Пальці ж всередину долоні гнуться...» Скажеш, не чула?

— ...і одинадцята заповідь: не лови гав. Так? — Ядовито додала Варвара Олексіївна.

— Що ж, і не лови гав! З тим людина народжувалась, з тим і помирає. «Полюби ближнього, як самого себе» — це двадцять віків попи твердили... Але не полюбили ж. Сам собі кожен завжди найближчий... Ех, Варко, Варко, хіба отак зразу з людей все це витравиш! І забувати про це не можна.— Степан Михайлович тепер сам пригорнув до себе дочку.— А ти, Аню, якщо хочеш, щоб народ тебе поважав, по землі обома ногами ходи, на паперових крильцях в небо не злітай.

— А хто це злітає? В кого це паперові крила, чи не в мене? — грізно спитала Варвара Олексіївна...

Суперечка знову розпалилась — звичайна, знайома, трошки смішна, і Анна раділа, що старі, захопившись полемікою, відійшли від тяжких дум. А сама вона, неуважно слідкуючи за перепалкою, ясно малювала собі свіжозорану, пахучу весняну вологу землю, велику кількість людей з лопатами, сапками, граблями...

— Галю, народ на кухнях і зараз збирається? — несподівано спитала вона в племінниці, смугляве обличчя якої, поблідле, змарніле за час хвороби, визирало з-за піднятої занавіски.

— Аякже ж, обов'язково! Вже тепер топлять.

— Піду я, мабуть, на кухню,— сказала раптом Анна, прямуючи до дверей.

З острахом оглядаючись на старих, Галя накинула строкатий халатик, всунула ноги в тапочки й тихенько вислизнула в коридор слідом за тіткою.

10

Єдиним, що залишилося в побуті верхнєволзьких текстильниць від минулого, були кухні в старих гуртожитках комбінату «Більшовичка». Ці величезні, розташовані в центрі коридорів напівтемні, похмурі приміщення існували з холодовських часів. Їх стіни були заставлені численними

столами-рундуками, під якими містились вузенькі шафочки. Кожна сім'я мала таку шафочку, і замикалась вона власним, хитро змайстрованим замком. Господині зберігали тут сковороди, кастрюлі, чайники. В центрі кухні стояла довга двоповерхова піч, розбита на кліточки, з плитою внизу і духовкою вгорі. З другого боку в її цегляний корпус був вмурований місткий куб з рядочком кранів. В години чаювання там глухо клекотів окріп.

Революція глибоко переорала побут фабрик. Другі і навіть треті сім'ї, які часом ділили в старі часи з основними господарями єдину кімнату, давно вже вибралися на власні квартири, одержані в нових посьолках. Сяяння електричних ламп розігнало вічний морок коридорів. Вентилятори витисли з них колишній застояний, густий сморід. Давно вже в центрі фабричного подвір'я виблискував вогнями величезний робітничий клуб. Був і театр, що вміщав не менше глядачів, ніж міський, був великий кінозал. Та й у гуртожитках на кожному поверсі був тепер червоний куток. Тільки загальні кухні залишалися непереораним шматком цілини, і мало хто з старожилів відмовляв собі у задоволенні після зміни посидіти навпочіпки, прихилившись спиною до печі, не поспішаючи викурити тут на сон грядущий цигарку, перекинутись з сусідами фабричними новинами і, звичайно, посперечатись про політику, бо політиків у кожному такому гуртожитку було не менше, ніж у Женеві в дні сесії Ліги націй.

Сюди й зайшла Анна порадитись, обмінятися думками з приводу того, що так її зацікавило. Атмосфера дитинства зразу охопила її. Як і тоді, в дитинстві, в напівтьмі біля печі червоніли вогники цигарок. На відміну від минулого, їх було менше — чотири чи п'ять. Але на протилежному, «баб'ячому», боці печі, коло куба, як і колись, густо товпилися мешканки гуртожитку. Вони обступили літню жінку в окулярах, яка вголос читала газету. Галя хотіла було голосно привітати компанію, але Анна ласкаво затулила їй рота долонею. Обидві тихо приєдналися до гуртка. Читалася кореспонденція про те, як група артилеристів на чолі з своїм пораненим командиром, стійко б'ючись біля переправи, не допустила противника до ріки.

Все це було далеко, десь у передгір'ї Кавказу. І читачка не дуже гарно вміла читати. Але як її слухали! Наче читалася не звичайна газетна замітка, а лист з фронту від чоловіка чи сина. «А в нас під час перерв агітатори тільки

зведення Радінформбюро переказують... Треба такі читки організовувати»,— подумала Анна, дивлячись на схвильовані обличчя. І ще подумалось їй чомусь, що Юнона, напевне, була права, коли говорила, що треба опублікувати листа, в якому описано загибель Марата і його товаришів.

Читачка вже опустила газету. Анну запримітили, оточили.

— Своїх прийшла навідати, Степанівно?

— Горе ж яке у вас! Чули, чули... Як воші, старі ваші? Дуже побиваються!

— Добре, що ви тут,— перебила читачка ці співчутливі питання.— От ви, керівний товариш, розтлумачте нам, чому це Радінформбюро котрий вже день усе повідомляє про наш фронт: «...Вели затяжні бої на попередніх рубежах, успішно відбиваючи атаки переважаючих сил противника і завдали йому великих втрат у живій силі й техніці»? Людям це формулювання не подобається.. От вони всі мене питають, чи не перейшов, мовляв, він знову в наступ.

Жінка в окулярах допитливо дивилася на Ашу.

— І справді, розтлумач, Степанівно... Та ти сядь, поговори з народом.

Ті, хто сиділи спиною до куба, посунулись, звільнили місце коло теплої стінки. Киплячий куб вуркотів, випромінюючи крізь цегляну товщу ласкаве тепло. І Анні раптом з нещадною чіткістю згадалось, як, простоявши всю весняну ніч над річкою з Жорою Узоровим, промерзши до кісток, повернулася вона в гуртожиток і, перед тим, як зайти до своїх, забігла сюди, на кухню. Гуртожиток не спав. Ті, небагато хто, що ходили до церкви, верталися з всеношної, несучи в салфетках паски, бабки, прикрашені паперовими квітами. Ті, хто в церкву не ходив, зустрічали їх незлобивими жартами. А втім, розговітись, хай і в сусіда, всі були не від того. З кімнат чулися брязкіт посуду, гучні голоси. Але дівчина всього того наче й не помічала. Тієї ночі вона слухала тільки саму себе, тільки те, що звучало, співало в її душі...

Хтось тряс її за руку:

— Анно Степанівно, Ашо Степанівно, ти чого? Тобі, може, недобре?

— Ні, ні, що ви, нагрілась от і задрімала, не висипаюсь.

— Та то так... За всіх тепер думати доводиться...

— А я до вас за порадою,— швидко заговорила Анна, відганяючи непрошені спогади.— Отут де в кого думка виникла: цієї весни організувати спільні городи... Варто? Як ви гадаєте?

Вона думала, що всі одразу за це схопляться і здивувалася, побачивши, що співбесідниці зволікають з відповіддю. Невже вона прорахувалась? Тут була й худюща Зоя Перчихіна, та сама, що третього дня навідувалася до діда за цибулькою. На неї Анна дивилася чомусь з особливою надією. Але та мовчала, відвівши вицвілі очі.

— То як же, товариші, відносно городів? Потрібні вони?

Відповіла лише жінка в окулярах, та, що читала газету.

— Та чого там, Анно Степанівно, справа хороша, буде ще одним важливим заходом для поліпшення життя трудящих в тяжких воєнних умовах.

— Заходи то заходи, а от що в ті заходи сипати?

— Стомлюємося, Анно Степанівно,— призналася літня робітниця.— Іноді до ліжка дійдеш, упадеш і нічого вже не миле.

— А ти як, Зою, думаєш? — наполегливіше питала Анна Перчихіну, знаючи, що ця горлата жінка вміє отак без галасу створити громадську думку в фабричних вбиральнях, в коридорах гуртожитку.

— А я, як і всі,— відповіла та.— Першою не піду і від людей не одстану...— І раптом спитала: — А про насіння начальники думали? Картопля, знаєте, на базарі кусається. А без насіння, без розсади які ми городники?

— А я все мрію: як це добре — після зміни піти на годинку за місто, на чисте повітря, на сонечко! — зітхнула Анна, поки що дипломатично обходячи питання про насіння.

— Сонечко сонечком, але ще хоч мішків по п'ять картопельки восени мати,— несподівано відповіла жінка, що сиділа мовчки поруч з нею.— А може, не тільки картопельки, а й бурячків, редьки й капусточки.. Ой, як же це приємно — своя капусточка!..

— Та з олійкою,— підтримала її інша й навіть голосно проковтнула слину, а потім спокійно, переконливо додала: — А що, Степанівно, хороша справа, я перша хоч зараз запишусь...

— От бачите, товаришко Калініна, наші люди готові підтримати будь-яке цінне починання...— почала було жін-

ка в окулярах, але Анна, не давши їй кінчити, звернулась до тієї, що завела мову про овочі.

— То як же?

— Я за.

— А ще хто? — вже веселіше посміхаючись, спитала Анна.

Ті, що грілися біля куба, наче на зборах, почали несміливо підносити руки. Коли рук піднялося вже багато, Перчихіна сказала:

— Куди люди, туди й я,— і підняла свою.

— То, може, не будемо відкладати, складемо ініціативну групу? — говорила Анна, думаючи: «Що це я, з глузду зійшла? Мова йде про велику справу. Треба все обмірковувати в райкомі. Що, як даремно піднімеш народ, збаламутиш фабрику?» Але починання з городами здавалось їй таким привабливим, обіцяло такі явні блага, що вона вірила: її підтримають, і з допомогою міських організацій якось вирішиться й нелегке питання з тяглом, з насінням. Переконуючи саму себе, Анна квапила співбесідницю:— Як відносно ініціативної групи?.. Галю, давай папір і перо.

На збуджені голоси, що доносилися з кухні, підходили нові й нові люди. Цікавилися, чому тут такий галас. Цікавилися городами, сумнівалися. Але вже ті, що недавно самі недовірливо слухали Анну, зараз пристрасно переконували інших.

Галю посадовили коло вікна. Висолопивши від надмірного старання кінчик язика, вона ледве встигала записувати, а жінки, що оточували її, підказували фразу за фразою. Тут же й обмірковували ці фрази, бракували одні, заміняли іншими. Можна було вже не сумніватись, що лист вийде енергійним і аргументи в ньому будуть переконливими.

— Тільки помилок менше роби: переписувати ніколи!— крикнула Анна Галі через голови жінок, що оточили її.

— На четвірку вже гарантую,— відповіла та.

Відчувши, що багаття розгорілось і вже не погасне, Анна непомітно пішла з кухні. В кімнаті батьків не було й сліду від суперечки. Старі сиділи поруч тихі, похмурі. На столі були розкладені фотографії внука: Марат — товстенький, голенький, з ніби перев'язаними ниточками, зап'ястями рук; Марат у матросці біля триколісного велосипеда; Марат у новенькому кашкеті ФЗУ, величний і поважний; Марат, що скаче на вогнистому коні, в розкішній

черкесці з газирями, на фоні кипарисів, гір і озера, на дзеркалі якого написано «Привіт з Криму»; Марат у трусах у боксерських рукавицях, сухий, підтягнутий, мускулястий; Марат у військовому — в темному комбінезоні, у великому танкістському шоломі.

На цю останню карточку й дивилися дід і баба.

11

Після того, як у бліндажі перев'язочного пункту лікар оглянув Курта Рупперта і зробив тимчасову перев'язку, перебіжчика підняли на носилках і поставили в кузов машини.

Це був звичайний, нашвидку побілений вапном фронтовий грузовик. Курта поклали на гілки хвої, накриті брезентом і застелені простирадлом. Поруч влаштувався немолодий солдат у шапці з опущеними вухами й у кожушку, зверху якого був халат, який уже тріснув на спині по шву. Солдат був похмурий. Від нього несло тютюном, хлібом і карболкою. Але руки в нього були сильні, досвідчені. Коли машину, яка йшла без фар такою вузькою дорогою, що гілки сосен, схилених над нею, шкребли її по бортах, починало підкидати на корчах, солдат брав Курта на руки й тримав його перед собою, не міняючи похмурого виразу обличчя, приказуючи щось для заспокоєння.

Курт не відчував особливого болю. Тільки знесилення, кволість розливалися по всьому тілу. Він лежав нерухомо. Верхів'я засніжених сосен безшумно пропливали, як темні хмаринки. Гостро виблискували зорі. Він то приходив до пам'яті, то знову втрачав свідомість. Здавалось, що хтось, піднявшись над бортом, здивовано поглядає на Курта. Наче крізь стіну неясно доносились уривки незрозумілої розмови. Здавалось, що падає сніг. Єдине, що сприймалось як зрима реальність,— це грубувате, похмуре обличчя солдата, що сидів поруч, це запах тютюну, хліба й карболкового розчину, це могутні руки, які обережно піднімали пораненого, коли машину підкидало на вибоїнах.

Потім була операція. В цьому Курт переконався згодом. В пам'яті збереглися лише полотняна хитка стеля, сліпуче світло ламп вгорі, солодкуватий запах чогось такого, що хилило до сну, і дивне відчуття, ніби якісь великі жуки, завдаючи болю, ворушаться в омертвілому тілі.

І знову його везли, тепер уже в санітарній кареті. І не похмурий солдат, а дівчина сиділа поруч — висока, рум'яна, дебела дівчина з чоловічими рисами обличчя.

Вже десь на світанку машина зупинилася коло довгого дерев'яного будинку. Винесли носилки, почали піднімати на ганок. Від ритмічного розгойдування знову запаморочилось у голові. Знову Курт побачив на небі не один, а три місяці. Вони ніби повзли кудись униз, тягнучи за собою пораненого. Потім бозна-звідки зовсім поруч виникло на мить бліде обличчя дівчини — невеликий прямий ніс, підняті золотаві брови й сині очі,— але й воно зникло, наче розчинилося в стрімкому вихорі, який закрутив і ніс із собою Курта... «О прохолодний вітерець!»

Нарешті свідомість знову повернулася. Розплющивши очі, Курт побачив себе на хірургічному столі. Висока на зріст дівчина, яка привезла його сюди, стояла поруч. На ній був халат, шапка кучерявого волосся, перехоплена марлевою косинкою, рум'яне обличчя було втомлене. Один рукав її був закочений високо, аж до плеча. Ватним тампоном вона затискала свою руку на самому згині. Старша на вигляд жінка, обличчя якої було затулене марлевою пов'язкою, скручувала резинову кишку. Курт зрозумів: йому перелили кров. І донором, безперечно, була оця кучерява дівчина з чоловічими рисами обличчя. Обидві, сміючись, про щось говорили. Потім кучерява несподівано сказала Курту нечистою німецькою мовою:

— Колега каже, що тепер вам капут... Ні, ні, не лякайтесь, операція пройшла вдало. Але ви тепер не чистий арієць. Вам тільки що перелили кров, а дала її вам єврейка. Розумієте, який жах!

Курт спалахнув. Ні, обличчя його, як і раніше, було біле, як стіна. Але це неіснуюче почервоніння він відчув, як поранений відчуває біль ампутованої ноги.

— Я не наці,— прошепотів він,— я зневажаю расову теорію і ненавиджу Гітлера.

Висока дівчина переклала його слова, і вже в самому тоні перекладу прозвучав насмішкуватий сумнів. Але в щілині марлевої пов'язки очі подобрішали, від них розбіглися веселі зморшки, одне око хитрувато примружилось.

— Гітлер капут?

— Капут,— серйозно, наче вже знайомий пароль, вимовив Курт.

В госпіталі, розташованому в приміщенні сільської

лікарні, Курт Рупперт опинився в дивному становищі. З маленької кімнати, що служила приміщенням для чергових сестер, винесли їх пожитки, поставили туди ліжко й тумбочку. Вранці по коридору пройшла неймовірна чутка: з'явилася нова палата без номера, і в ній лежить німець, справжній німець, який перейшов фронт. Прокинувшись, Курт почув за дверима збуджені голоси, стукіт милиць, шепіт, сердите вмовляння сестер. Йому стало недобре. Коли рвучко відчинилися двері і в них з'явилась чиясь забинтована голова, він навіть заплющив очі. Але голова зникла, а гомін у коридорі ще посилився.

Курт лежав горілиць, увесь міцно забинтований. Задумуючи свій перехід через лінію фронту, він найбільше боявся зустрічі з радянськими солдатами на передовій. Тепер він не знав, як зустрінуть його тут, у тилу, і боявся цього. У «звірства росіян», якими постійно лякали газети доктора Геббельса, він не вірив: фотографії, на яких зображували німецьких солдатів розп'ятими на воротях, голови, настромлені на частокіл, обличчя з відрізаними носами й вухами — всі ці фальшивки, якими в місяці відступу буквально закидали роти, були надто грубою брехнею. Але, йдучи по цій землі, Курт на власні очі бачив, скільки горя принесли вони сюди: палаючі міста, пічні димарі, що немов хрести на цвинтарі стояли там, де на картах значилися села, розпухлі трупи мирних людей на обочинах воєнних доріг... А гестапівські оргії, а винищення євреїв і циган, глухі чутки про які доходили й до діючих частин, а цей Верхньоволзьк, будинки, де знесилені від голоду люди замерзали у власних ліжках... Все це не виходило у Курта з голови, і тепер, лежачи після операції в маленькій дощаній кімнатці, він боявся руських поранених, що так обурювались в коридорі, і побоювався, що кров, пролита в цій країні гітлерівцями, впаде на нього — солдата вермахту.

Ні, хтось-таки зумів їх утихомирити, і вони розійшлися. В коридорі стихло. А по обіді до кімнати постукали. Ввійшов літній офіцер, який чомусь здався Куртові знайомим. Він по-німецьки поцікавився, як поранений себе почуває, чи може розмовляти. Потім дістав з планшетки блокнот і попросив розповісти про себе. Він не квапив, не підганяв, лише зрідка ставив питання. І Курт розповів усе, промовчавши лише про одне — нічого не сказав про біляву дівчину з ткацької фабрики. Він боявся заплямувати її репутацію перед співвітчизниками...

...Грудневий день короткий. Темніло рано. Госпітальний движок був малопотужний, і тому в палатах не засвічували світла. Курт лежав у темноті й думав, думав і думав. І справді, хто ж він, по суті, такий? Батько його — комуніст. Старий Рупперт не змінив своїх переконань, коли Гітлер прийшов до влади, як це зробили багато інших. І коли його вночі забирали, він сказав: «Синок, не забувай мене»,— вклавши в ці слова глибокий, лише їм двом зрозумілий зміст. Курт теж був колись комсомольцем, ходив у юнгштурмівці, розклеював комуністичні листівки, бився з хлопцями з Гітлерюгенду і одного разу навіть прийшов додому з розсіченою губою. Але наці, прийшовши до влади, захопили все. Батько був ув'язнений. Мати блідла від кожного стуку в двері, приговорюючи:

— Куртхен, ти тепер глава сім'ї, ти наша надія, ти наша копилка, ми вкладаємо в тебе все, що можемо. Вчись, щоб допомагати братам і сестрам годувати мене на старість. І будь обережним. Заради бога, заради мене, заради свого й нашого майбутнього, бережись!

Чи змінив він погляди? Чи зрікся батька? Чи оголосив він своє минуле хлоп'ячою дурістю? Ні. Але він і не протестував проти всього страшного, що творили наці. Він, як і багато німців у ті часи, ніби поринув у самоаналіз. Робив свою справу і тільки свою, говорив необхідне і волів мовчати. Чи вірив він, що закінчиться коли-небудь цей націстський кошмар? Іноді вірив, іноді ні. Ось ким був Курт Рупперт, коли почалася війна.

Він учився на четвертому курсі. Через батька, переконаного комуніста, що відбував ув'язнення в Бухенвальді, в стройову частину його не взяли. Але він склав іспит на право бути військовим фельдшером, і його послали в медчастину єгерського батальйону, того самого сформованого в Баварії батальйону, який відзначився під час обходу лінії Мажіно і з того часу здобув право зображувати на бортах своїх машин, як особливу відзнаку, нев'янучу квітку німецьких гір — едельвейс.

Париж, Брюссель, Копенгаген... «Едельвейси» переможно просувалися на першокласних машинах по чудових дорогах. Це була неважка і справді блискавична війна. Перед Куртом, що сидів у зручній кабіні санітарного автомобіля, як на кіноекрані, відкривалась Західна Європа. Руїн було небагато. Лише іноді зустрічався спалений будинок чи доводилося полем об'їжджати зірваний міст. Чітко працювала

комендантська служба. Відгодовані патрулі в начищених чоботях парами крокували вулицями окупованих поселень. Військовим медикам доводилося лікувати лише простуди та промивати зіпсовані шлунки. За всю кампанію Курт перев'язав п'ятьох поранених: двох збив п'яний шофер з другої частини; один, заснувши, впав на ходу з грузовика; двох при невідомих обставинах підстрелили французькі селяни. До цієї справи виявилась причетною молоденька дівчина. Її розстріляли разом з іншими. Може, тому й пам'ятали довго в батальйоні про ту пригоду.

А «едельвейси» все мчали вперед. Слідкуючи з кабіни санітарної машини за тим, як понад дорогами, обсадженими фруктовими деревами, на покажчиках миготять нові назви населених пунктів, єфрейтор Рупперт тоскно думав: це вже все. Надія на поразку, що з'явилася було на початку війни, рухнула на очах. Велика Франція пошматована лежала перед ним. Газети галасливо писали про те, що англійці тремтять на своїх островах під градом німецьких бомб, чекаючи вирішального штурму. Всюди — у Франції, в Бельгії, в Данії — Курт бачив неприязні, повні ненависті погляди. Але погляди не приносять ні поразок, ні перемог у війнах. Курту здавалось, що нема вже на землі сили, яка могла б якщо не розбити, то принаймні зупинити страшну воєнну машину, однією з крихітних часток якої був і він. І думалось: Гітлер — недолюдок, але все ж таки він перемагає. Він встановить в Європі свій новий порядок, а батько Курта й такі, як він, безслідно загинуть в численних концентраційних таборах. Чи треба, чи можна хоча б мовчки противитись? А що це дасть? Чи не краще пристосуватись до цього «нового» порядку, як це зробили деякі з друзів юності Курта?..

...Слухаючи могутнє хропіння російських солдатів, що доносилося крізь дерев'яну стіну госпіталю, німець соромився згадувати ті свої думки. Але як усе одразу змінилося в той незабутній день!.. А втім, ні, навіть раніше. Курт згадав, як одного разу «едельвейсів», розміщених у добротних казармах одного з потопаючих у зелені датських міст, раптом підняли по тривозі. Нічого не пояснюючи, їх посадили в ешелон і повезли. Навіть офіцери не знали кінцевого маршруту. Народжувались дивні чутки... Повстали французи, і їх вирішено покарати... Готується грандіозний десант на Британські острови, кращі сили концентрують

на березі Ла-Маншу. Говорили навіть, що формуються могутні з'єднання морської піхоти для нападу на Америку.

Але ешелон рухався на схід. Замиготіли зруйновані станції й спалені полустанки з польськими назвами. Скрізь було багато солдатів, усі в шоломах, при зброї. Запахло справжньою війною. Вагонами проповзли нові чутки: повстали поляки, й за наказом фюрера, Польща повинна бути зметена з лиця землі.

Нарешті вночі ешелон зупинився на невеличкому полустанку. Дана була команда розвантажитись. Ще до сходу сонця батальйони єгерів разом зі своїми бронетранспортерами й машинами розмістився в лісі й почав маскуватися. Тут же товпились і ті частини, що прибули раніше; артилерійські батареї, замасковані спеціальними сітками, танкісти, мотоциклісти. Був ясний ранок, співало птаство, в молоденькій травиці навперебій сюрчали коники. Ніде не чути було жодного пострілу, але маскувалися навіть ретельніше, ніж на фронті: за цигарку — арешт, за непогашену фару — арешт, за вихід з укриття — арешт. Заборонялося розмовляти з солдатами інших частин. І офіцери, що самі були надто схвильовані незвичайністю обстановки, люто карали за найменше порушення режиму.

Для чого їх сюди привезли? Це мучило всіх. І ось пішла з вуст в уста кимсь пущена чутка: Ради. Вони готуються порушити договір і напасти на Німеччину. «Едельвейси» між собою демонстрували хоробрість: хай тільки спробують ці червоні, вони відчують німецький кулак. Але в цих, таких знайомих словах Курт уже не чув недавнього ентузіазму. І він задумався. Ради... Коли батько, бувало, говорив про Червону Армію, в нього горіли очі. За кухлем пива він полюбляв співати червоноармійські пісні. Ради! Невже ж Червона Армія стоїть десь тут, поруч?

Курт хвилювався. Він не міг спати. Коли рожевий ранок вітався з зеленою прозорою червневою ніччю, Курт стояв біля входу в санітарну палатку, ховаючи в рукаві вогник цигарки. Він бачив, як високо в небі з заходу на схід пройшли ескадри бомбардувальників. Він чув, як лісом пролунала покваплива команда. «Едельвейси», збуджені, вискакували з палаток. Але раніше, ніж вони встигли розібрати зброю, десь поруч загуркотіла артилерія. Разом з іншими Курт запитливо дивився на схід. Ні, били німецькі гармати. Їх було багато. Здавалося, весь ліс горить. Незабаром постріли злилися в суцільний гуркіт. Лише згодом

послані у відповідь снаряди почали рватися в лісі, де частини поспішно готувались до атаки. За якихось півгодини санітарний автомобіль, що був розрахований на шість носилок і досі пустував, виявився битком набитий пораненими...

Тепер, згадуючи ночами все своє життя, Курт у думках питав себе, коли ж з'явились апатія й ненависть, і йому щоразу згадувався той ясний, прохолодний, сповнений пахощами польових квітів, молодої хвої ранок. Тут він зрозумів, що таке війна!

Та хіба тільки він? Подив і страх бачив він на обличчях солдатів, яких тоді перев'язував. Особливо запам'ятався один з них — високий на зріст хлоп'яга, що потрапив до рук Курта з роздертим животом. Він був такий дужий, що його не брав наркоз. Операцію почали, не дочекавшись, поки він засне. Чи він очманів від болю, чи з глузду з'їхав, але він вирвався з рук санітарів і з розірваним животом, страшенно лаючись, сів. Потім стих, обвів усіх помутнілим поглядом банькуватих, рачачих очей, тихо вимовив якесь жіноче ім'я і раптом завив моторошно й тонко, як виють смертельно поранені звірі. Він зразу ж і помер на операційному столі.

А потім, коли в потоці інших частин батальйон єгерів, помітно рідшаючи на кожному проміжному рубежі, рвався в глиб Росії, Курту часто вижався той солдат. Образ його перетворювався в символ, що переслідував воєнного фельдшера.

В цій країні фронт був скрізь. Читалися все нові й нові накази командування: «Забороняється їздити по дорогах на поодиноких машинах...», «Забороняється солдатам без потреби виходити на вулицю після того, як стемніє...», «Категорично заборонити рядовому й командному складові вживати будь-які місцеві продукти, які не пройшли хімічного аналізу...» Накази ці, як і все, що виходило з німецьких штабів, були діловиті, лаконічні. І все ж крізь казенні фрази просвічував страх. Коли їх читали, Курт, як і інші, слухав, зберігаючи на обличчі байдужість. Але в душі він радів: батько правий! Ця країна — незвичайна, цей народ — вартий подиву. Тут не рай, ні, видно, що людям тут нелегко живеться. Але вони дуже цінують це своє життя і не хотять ніякого іншого. Інтерес до цих людей, до їх дум, прагнень, до їх законів, державної системи, яку вони так самовіддано захищали, зростав у душі Курта.

В застебнутому на всі гудзики, акуратному, дисциплінованому солдатові наче оживав хлопчик із задимленого передмістя, який носив форму юнгштурма, до самозабуття співав у робітничому хорі «Заводи, вставайте», розклеював комуністичні листівки, бився з хлопчиками з Гітлерюгенд. Думка про перехід на бік Червоної Армії при першій же нагоді, що виникла в нього того страшного червневого ранку, все більше усталювалась...

...На ніч дверей в палату без номера вже не зачиняють. Через коридор долинав до Курта гомін нічного госпіталю: соніння сплячих, викрики спросоння, чийсь протяжний стогін... Чутно, як бурмоче, борючись зі сном, чергова сестра.

«Все-таки дивні люди в цій країні,— думає Курт, прислухаючись до тих невиразних звуків,— така ненависть і така людяність!» Ось уже майже місяць він серед них. Німець. Солдат армії, яку тут ненавидить кожна дитина. Поруч з ним лежать люди, поранені його співвітчизниками, поранені тут, у себе дома, в центрі Росії. Але навіть і тіні зла, завданого цією армією, не падає на Курта Рупперта. Цікаво? Так. Іронія? Скільки завгодно. Зрідка якась інстинктивна неприязнь, як у тієї високої чорнявої дівчини, що дала йому кров. А ненависть? Ні... Дивно, незвичайно...

Персонал і поранені давно вже звикли до незвичайного мешканця палати без номера. Новоприбулих одразу ж ошелешують новиною: «У нас тут один німчура лежить». Вранці, розносячи градусники, сестра вітається з ним: «Гутен морген». Нема, нема та й забреде в палату хтонебудь з видужуючих, принесе під полою суворо заборонені цигарки, відчинить кватирку, дасть припалити. І, пускаючи дим у рукав халата, заведе розмову:

— Ну як, кріг не гут?

— Я, я! Война нет карашо. Война єсть плохо,— кивав головою Курт, засвоївши вже дещо по-російськи.

— Гітлер капут?

— Я, я! Хітлер пусть подихает. Хітлер — собака. Хітлер — сволошь.

Обидві сторони, цілком зрозумівши один одного, усміхаються, поки не з'явиться чергова сестра і не розжене цей антифашистський мітинг.

І в міру того, як Курт освоювався в цьому новому, незвичайному для нього світі, він усе частіше думав про біляву дівчину, яка спонукала його прийняти таке рішення.

Вона владно ввійшла в його життя. Думати про неї, пригадувати її обличчя, голос, знову й знову перебирати в пам'яті її слова стало для нього радістю. Іноді вона йому снилася. Він прокидався, сповнений схвильованого чекання. А іноді раптом з'являлась думка: чи не привиділося йому взагалі це бліде сміливе обличчя, ці невблаганні сині очі? Чи не уві сні він чув цей тихий, твердий голос? Дівчина ніби перетворювалась для нього в живе втілення її мужнього, хороброго, але ще не до кінця зрозумілого Куртові народу. Коли ж, коли нарешті загояться прокляті рани й можна буде показати їм усім, що він, Курт Рупперт, не просто тікав від війни, що він не пацифіст, а антифашист і хоче разом з ними воювати проти спільного ворога?

12

І ось по фронтових дорогах, прокопаних у снігах, наче траншеї, торохкаючи старенькими бортами, рухається дивна машина. В кузові її приладнаний фанерний будиночок з дверима, з двома маленькими віконцями. Над дахом здіймається залізний димар. Всередині будиночка столик. Перед ним диван, звичайний, бувалий, старий диван, оббивка якого почорніла в тих місцях, де до неї притулялися головами й спинами тих, що там сиділи. Біля протилежної стіни до підлоги пригвинчено залізну піч. У кутку біля дверей під брезентом вимальовується великий, схожий на трубу старого грамофона репродуктор і якісь ящики, накриті брезентом. До стін кнопками прикріплено два портрети: Сталін у військовій формі й Тельман у синьому суконяному кашкеті, які носять гамбурзькі докери.

Перехиляючись то на один борт, то на другий, машина мчить дорогою, і мотор її голосно завиває, коли вона буксує, долаючи кучугури. Піч топиться й добре гріє.

На диванї з цигаркою в зубах сидить Курт Рупперт. Він у вушанці військового зразка, в овечому кожушку, в стьобаних штанях, заправлених у валенки. На шнурках, протягнутих крізь рукави, висять, як у маленького, хутряні рукавиці. Гойдаючись в такт хитанням машини, він замислено дивиться на вогняні язички, які танцюють у щілинах чавунних дверцят. Поруч з Куртом, майже зовсім заховавшись у дуже великій шинелі, немолодий чоловік з люлькою, міцно затиснутою в рідких жовтих зубах. Він

без шапки. Сиве волосся скуйовджене. Кущуваті брови нависають над очима. Довгий хрящуватий ніс кінчиком своїм майже торкається товстої губи. В цій людині все нагадує старого настовбурченого птаха. Все, крім очей. Вони сердиті, швидкі, надзвичайно рухливі. Погляд їх колючий, чіпкий. Не випускаючи з рота люльки і не беручи її в руки, старий часто затягався, і в куточку рота, крізь який він випускав дим, на губах виднілась коричнева пляма.

Це колишній механік одного з знаменитих заводів берлінського передмістя, справжній син Червоного Веддінга, один з тих забіяк, сварливих полемістів, які через усякі соціал-демократичні «ферейни» нелегким шляхом приходили до Німецької комуністичної партії. Ставши її членом, він так пройнявся її ідеями, що саме повітря Третьої імперії було для нього нестерпним. Ім'я його Густав Горман. Він політичний емігрант.

Всі троє — старий німецький комуніст, Курт Рупперт і маленький, кругловидий, веселий лейтенант Ілля Бромберг, що сидів зараз у кузові машини,— являють собою екіпаж МПГУ — Малої Пересувної Говорящої Установки, що роз'їжджає по засніжених просторах фронту. Машина зупиняється на ніч, де доведеться. І тоді ночами німецькі солдати, що гибли в окопах і секретах, раптом чують з пітьми, з-за кучугур, два голоси німецькою мовою: старечий, різкий, буркотливий і молодий, дзвінкий, грубуватий.

Старечий голос говорив їм про те, що кожний з них, по суті, знав, але про що боявся навіть думати,— про криваву націстську кліку, яка панує над залитою кров'ю Німеччиною, про марність цієї розпочатої Гітлером війни, про сум і тривогу німецького тилу, про матерів, жінок, дітей. Він лає їх, цей сердитий різкий голос, називає йолопами, тупоголовими, овечою чередою. Солдатам, які слухають колючі, вимовлені на чистому берлінському діалекті слова, стає моторошно в цих російських лісах, де тріщать дерева від морозу і вовки ночами виють, наче собаки по мерцеві.

Потім в окопну тишу вривається молодий, настирливий голос з відтінками тягучого баварського акценту:

— Хлопці, я єфрейтор батальйону єгерів «Едельвейс». Чуєте мене? Я вже досхочу наївся цієї війни, і мені прийшла в голову непогана ідейка: чи варто допускати, щоб моя стара мати втратила сина, чи варто, щоб ще мільйони

німецьких матерів втратили своїх синів заради того, щоб пан Гітлер ще раз міг позувати перед фотографом? Я сказав собі: ні, к бісу, досить, треба вислизнути з цієї машини ще до того, поки вона не впала в прірву. Я здався і не помилився. Чуєте, хлопці, я говорю з вами з російських окопів. Я жив-здоров, на мені теплий кожушок, не те, що наші вітром підбиті халати. На мені чоботи з вовни (їх тут називають валянками) й шапка з вухами. Я тут у теплі й маю що їсти. Чуєте мене, хлопці? Вам, напевне, кожного разу говорять пани офіцери, що військовополонених тут убивають і мучать. Адже кажуть? Так от, я вам скажу, що це брехня і до нас ставляться по-людському...

Чоботи, кожушок, ситість — про це Куртові гидко говорити. Все це видумав старий Гофман. Він міркує так: хіба вони там зрозуміють зараз хороші слова про мир, соціалізм, про вільну працю? Сюди, в ліси, на активну дільницю величезного фронту, німецьке командування поставило есесівські дивізії. Для есесівців Карл Маркс — бородатий дідуган, що написав якісь заборонені книги. Роза Люксембург — єврейка, яку за щось повісили чи втопили арійці. Комунізм? Заборонене слово, й за нього можна зразу ж потрапити у штрафбат... Ні, ні, цих треба брати за шкірку, глушити правдою про німецькі втрати, про військові резерви росіян, про безнадійність цієї війни. Треба апелювати не тільки до голови, але й до живота.

Батальйон «едельвейсів», в якому служив Курт, був теж такою відібраною частиною. Фельдшер пригадував однополчан. Він легко уявляв собі, що це вони його слухають там, серед ночі, й приходив до висновку, що закурений чоловік, схожий на старого дрозда, має рацію. Коли б Курт сказав їм, що його батько, потомственний робітник, карається в Бухенвальді, що сам він був юнгштурмівцем, і слова його одразу втратять для них всяку переконливість; свій за своїх і агітує. І Курт, хоч це йому неприємно, одягає на себе маску такого собі цинічного хлоп'яги, який загалом не від того, щоб і повоювати, коли гриміли марші й додому надсилалися реляції про перемоги й одночасно набиті тюки посилок з трофейним добром, але який задумався, коли тут, на безконечних просторах Країни Рад, досить уже пом'ята воєнна машина була відкинута й дала задній хід,— задумався й зробив розумний висновок, який будь-хто з «едельвейсів», за винятком хіба таких, як санітар Віллі, легко б зрозумів.

Курт кричав у мікрофон:

— Земляки, піднявши руки, я, може, зробив і недобре, згоден. Зате моя мати не одержить похоронної, і моя дівчина не сяде на коліна іншому. Гітлер виточив з німців уже багато крові. Для чого ви маєте підносити цьому ненажері ще скляночку своєї? Згадайте про своїх рідних, про дружин, про дітей. Чи дуже ви їх потішите, коли ваші портрети будуть висіти перед ними в траурних рамках? Чи не краще обняти їх, прибувши після війни живими й здоровими?

Під час перерв між такими розмовами ставили пластинки. В російському лісі гриміли мелодії тірольських, баварських, саксонських танців, звучали популярні пісеньки з кінофільмів.

Гарцюють, скачуть в голубім
Драгуни край воріт.
Фанфари славлять їх похід,
Веде до моря слід,—

розлягалося під деревами, що причаїлись в чеканні провесни. Рідко щастило екіпажеві МПГУ довести до кінця свою програму. Мовчки слухали її п'ять-десять хвилин — стільки, скільки вимагалось для того, щоб розбудити офіцерів, щоб вони встигли одягтися і добігти ходами сполучення з бліндажів до окопів. Тоді починалася стрілянина. Вона частішала й частішала, переростаючи іноді в суцільний шквал. Над лісами зринали білясті ракети й повисали в повітрі. Їх мертві вогні мерехтіли в небі, обливаючи судорожним крижаним світлом снігову цілину нічийної смуги, яка вже трохи підтавала. Іноді до хору приєднувалися міномети і навіть гармати. Сидячи в безпечному місці, екіпаж МПГУ тріумфував: «Ага, допекло!» Старий Гофман, порушуючи свою звичайну програму, кричав у мікрофон:

— Колеги, погляньте на цей розкішний фейєрверк! Ваші офіцери злякалися, що ви зараз кинетесь до нас з листівками-перепустками... Не будьте дурнями, не ризикуйте, бережіть своє життя... Обирайте для переходу ніч якнайтемнішу. Тут вас приймуть хоч коли...

Вранці машина з будиночком зупинялася на день біля якоїсь хати. Виносили патефона, і в російському селі розлягався мужній голос Ернста Буша. В супроводі робітничого хору співав він, скандуючи слова, «Червоний Ведінг», «Марш болотних солдатів», бойові пісні минулого. Густав

Гофман завмирав з люлькою в зубах. Вигляд його набував урочистості, наче у віруючого під час служби божої. Старому німцеві здавалося, що сюди, у верхньоволзькі ліси, доноситься до нього голос Німеччини, справжньої Німеччини, а не тієї, що, проклята всіма, гибла зараз в окопах, викопаних у чужій мерзлій землі. У Курта за стеклами окулярів пломеніли вогники в очах. Його юність, сповнена хвилювань і надій, постала перед ним. Старий німець дивився на молодого, який зовсім недавно теж був солдатом, дивився і радів: ні, не все вбив, не все людське витравив Гітлер! Довга люлька астматично хрипіла, наповнюючи хату димом. Гофман бурчав на руську фронтову махорку, кашляв, сопів, витирав очі. Він, як дитина, любив ці старі, стерті уже пластинки з революційними німецькими піснями, але вважав, що гітлерівські солдати недостойні їх слухати.

— Перед биком не можна махати червоною шматиною. Йому треба показувати оберемок сіна,— говорив він, переконуючи лейтенанта Бромберга, що треба виключити ці пластинки з програми передач. Ці пісні екіпаж зберігав і возив для особистого вжитку.

Спочатку МПГУ вела свої передачі майже без перешкод. Командири німецьких частин, що тримали тут оборону, очевидно, не надавали їм значення. Але коли почастішали випадки переходу солдатів з листівками-перепустками, і особливо після того, як одного разу на сторону росіян перейшов цілий взвод, захопивши з собою зв'язаного лейтенанта, на передачі стали відповідати вогнем. Вогонь був іноді такий, що ставало ясно: ним не тільки хотять розгромити установку, але й намагаються заглушити самі слова. Одного разу під час передачі куля обпекла плече старого Гофмана. Іншого разу осколок міни збив нову хутрову шапку лейтенанта Бромберга, якою той дуже гордився.

Пристосовуючись до нових умов, екіпаж МПГУ змушений був розробити нову тактику. Прибувши на місце в сутінках, він заздалегідь установлював рупор де-небудь у ліску під захистом пагорка або навіть в окопі, тягнув від нього довгий провід, а сам з мікрофоном влаштовувався десь далі, збоку, в бліндажі чи глибокій траншеї. Тепер передача йшла під акомпанемент густої стрілянини, і її можна було продовжувати, аж поки не переб'ють проводи. Потім, на дозвіллі, в той час, коли в руській хаті

співав Ернст Буш, старий Гофман — майстер на всі руки — перевіряв провод і заліплював медичним пластирем пробоїни на рупорі.

На одній з таких стоянок, коли над фронтом бродила провесна, в двері будиночка рішуче постукали. Увійшов невисокий дебелий лейтенант з круглим обличчям. Відкозирявши, він зняв шапку, потер своє риже, коротко стрижене волосся й спитав, хто буде начальник установки. Поговоривши про щось російською мовою з лейтенантом Бромбергом, він підійшов до Курта і досить чистою, грамотною для справжнього німця мовою спитав:

— Ви пан Рупперт? Єфрейтор єгерського батальйону альпійських стрільців «Едельвейс»? Ви перейшли на бік Червоної Армії 11 грудня минулого року в районі села Малі Броди, недалеко від міста Верхнєволзька?

Курт, що вже звик до дружньої простоти в звертанні, спочатку насторожився: мабуть, цей рудий приїхав неспроста. Виструнчившись, він відповів по-військовому коротко:

— Так точно.

— У Верхнєволзьку ви були знайомі з радянською громадянкою Євгенією Мюллер?

Так от що їх цікавить! За всю свою роботу в говорящій установці Курт нікому, крім старого Гофмана, не розповідав про це знайомство. Густав Гофман підтвердив: так, тут дуже розлючені на німців і нікому не прощають знайомства з солдатами противника. В дівчини можуть бути великі неприємності. І Курт мовчав. Але цей рудий офіцер ставив питання прямо. Мовчати було неможливо.

— З товаришкою Женею? — перепитав Курт, бліднучи. За стеклами окулярів швидко забігали його очі.

— Можливо, ви називали її й так... Вона була поранена в ніч на 6 листопада. За нашими відомостями, ви надали їй медичну допомогу й доставили в санітарній машині на західну околицю міста в робітничий гуртожиток номер 22.

«Яка гидка ця його правильна німецька мова! — думав Курт.— Слухати його так само противно, як і пити дистильовану воду...»

— Так, це було...

— Тоді, пане Курт, я прошу вас одягтися, забрати особисті речі і йти за мною.

«Пан»! Тут ніхто до нього так не звертався. Це слово, він знав, носить тут ворожий або іронічний відтінок. Курт

розгублено глянув на лейтенанта Бромберга. Життєрадісний начальник МПГУ був надзвичайно серйозним і, здавалось, навіть стривоженим.

— Так, так, їдьте, товаришу Рупперт,— сказав він, підкреслено вимовлюючи слово «товариш»,—я одержав наказ.

І, коли вже одягнувшись, перекинувши на плече солдатський мішок із своїми пожитками, Курт повільно проходив мимо свого начальника, той непомітно потис йому руку.

— Вище голову, друже, все йде правильно.

13

Була в характері Анни Калініної риса, яка не допомагала, а скоріше навіть заважала їй у новій роботі. Це здатність захоплюватись якоюсь справою до самозабуття. Почує вона цікаву думку, зразу ж запалиться, тут же на фабриці підхопить під руку робітницю і давай розпитувати: як, мовляв, ви відносно того чи того,—вислухає докази за і проти, зважить, порадиться то з тим, то з іншим партійним активістом, переговорить із спеціалістами, і, якщо переконається, що ідея хороша, справа варта того, щоб за неї бралися, тоді вже з нею не сперечайся. Дарма. Піде напролом.

Так сталося й з питанням про городи. Підтримуючи ентузіазм, виявлений людьми в гарячу пору боротьби з повіддю, Анна намагалась ставити перед ними все нові й нові завдання. Скільки ж то вже зроблено хороших справ разом! Вишкребли, вимили ткацьку. Фабричне подвір'я прийшли прибирати вже не тільки ткачі, але й ситцевики, прядильники, машинобудівельники. Та як прибрали! Навесні, коли розтанув сніг, перед очима постала страшна картина: адже цілу зиму каналізація була несправна. Нависла загроза епідемії. А зараз подвір'я стало не гіршим, ніж до війни. Навіть старий парк «залатали», посадивши в ньому нові, молоденькі деревця замість покорчованих канонадою.

Спостерігаючи, як весело збираються, як дружно працюють люди на суботниках, Анна раділа особливою, великою творчою радістю. Тепер вона мріяла спрямувати цю активність людей на справу, яка принесла б вигоду кожному.

За традицією, побутовими справами займалися профспілки. Голова фабкому Настасія Нефедова організувала запис бажаючих, відправляла листи в Іваново, Серпухов, Шую, Орєхово-Зуєво на текстильні фабрики, які не постраждали від окупації, з проханням допомогти насінням і реманентом. І все ж за розмахом, якого набрала городня кампанія, по тому, скільки людей активізувалося, всі почували, що за спиною неквапливої, розсудливої Нефедової стоїть пристрасний до справи, нетерпеливий, енергійний секретар парткому.

Та вийшло так, що організаційні збори активу городників, скликані фабкомом у приміщенні театру, довелося відкривати без Анни. Того дня вона з путівкою міського комітету виїхала робити доповідь в одну з військових частин, розташовану за містом. Перше слово Нефедова надала директору фабрики, і спокійний, завжди обережний Слесарєв делікатно відкинув саму ідею залучити в городню справу весь фабричний колектив. Для чого так замахуватись? Нова думка? Ні. До війни теж займались потроху городами. Зразу залучити всю фабрику — це ж тільки на словах легко. А реманент? А насіння? Для обмеженої кількості городників, хоч би для тих, що сидять тут, все це можна нашкребти. А якщо за лопати візьметься весь колектив? І, нарешті, гроші. Для активістів та ентузіастів, які вже записалися, дирекція гроші знайде. А для всіх, де їх взяти? Директор не Ісус Христос, щоб нагодувати натовп п'ятьма хлібинами.

Слесарєв говорив переконливо, і голова фабкому весь час з тривогою поглядала в зал. Вона зрозуміла, що спокійна мова директора вплинула на багатьох.

Перші ж виступи це підтвердили. Наперекір усьому, про що мріяли раніше, люди обережно висловлювались: краще почати з малого. Почулися приказки: «Сім раз одмір — раз відріж», «Добра свита, та не на мене шита». Нефедова спробувала було повернути хід обговорення, нагадавши заклик ініціативної групи «Всі на городи!», але Слесарєв обірвав:

— Не заважай, хай говорять, що думають.— І обговорення пішло так, як спрямував його він.

Особливо погано почувала себе голова фабкому через те, що на збори прийшов Сєвер'янов. Він сів між кулісами так, що його ніхто не бачив з залу, і слухав. Нефедовій здавалося, що вона весь час почуває на собі його іроніч-

ний погляд. Адже як вони з Анною агітували його підтримати широкий розмах городництва! Вмовляли підписати листи відносно землі й насіння, запевняли, що ткачі, всі, як один, мріють про грядки. Напевне, він і прийшов, щоб зважити можливості цієї справи, послухати, що будуть говорити люди. І от що вийшло.

Гостроязикого секретаря райкому в районі побоювались не менше, ніж партійних стягнень. Правда, механік Лужников досить різко розкритикував обережну позицію директора, і дехто з виступаючих знову підтримав початковий план. Але короткозорі очі Сєвер'янова насмішкувато мружилися, і в голови зборів усе неспокійніше ставало на душі.

Нарешті всі, що записалися, висловились. Учасники зборів явно стомились. В залі чувся гомін. Над рядами піднімалися паруси газет, коли Нефедова спитала, чи є ще бажаючі висловитись. В залі дружно вигукнули:

— Досить! Наговорились!

Але звідкись, із амфітеатра, який потопав у пітьмі, почулося:

— Прошу слова.

Всі озирнулися. Зал загув. Одні кричали: «Все ясно, досить!»,— інші: «Давай, хай чоловік скаже!»,— Нефедова вирішила, що останніх більше.

— Що ж, коли збори хотять, попросимо товариша на трибуну. Як ваше прізвище?

— Калініна! — вигукнув через зал жіночий голос.

Зразу запанувала тиша. І ось, уже вийшовши з пітьми, Анна рішуче пройшла через зал. Підійшла до бар'єра, мить повагавшись, підібрала спідницю і зійшла на сцену. Її зустріли дружним веселим гомоном. Хтось спробував зааплодувати, але вона сердито відмахнулася. Зупинившись коло рампи, вона заговорила, немов продовжуючи розпочату вже бесіду:

— Тут говорив директор нашої фабрики Слесарєв Василь Андрійович. Хороший він господарник, і всі ми його за це поважаємо.—В залі стало так тихо, що чути було, як хтось сонний сопе на гальорці. Сєвер'янов, сидячи між кулісами, поспіхом одягав окуляри. На обличчі головуючої з'явився вираз полегкості. Сам Слесарєв насторожено посміхнувся. А Анна підійшла прямо до його стільця і, немов ведучи розмову з ним віч-на-віч, вела далі:— Хороший ти чоловік, Василю Андрійовичу, але є в тебе недолік.

Знаєш який? Мій батько про таких людей каже, що готові вони за п'ятак в церкві... ну, скажемо пристойно, повітря зіпсувати.

На мить у великому залі настала неприродна тиша. Потім по всьому залу розлігся регіт.

— Що? Що це означає? — скипів Слесарєв.

— А те означає, що дуже вже ти, Василю Андрійовичу, скупий,— спокійно і доброзичливо пояснила Анна і, втупившись прямо в квадратне обличчя Слесарєва, що враз почервоніло, вела далі:— Означає це, що іноді ти готовий карбованцем поступитись, щоб гривенника зекономити...

— Це треба довести.— Широко розставлені очі Слесарєва стали вужчі, великі губи ображено тремтіли.

— Доведу,— продовжуючи посміхатись, зауважила Анна.— Ось ти закликав тільки що згорнути справу з городами: помаленьку, потихеньку, спробуємо, накопичимо досвід... Так?

— Та в мене нема стільки грошей! Військовий час. Ми зобов'язані економити кожну копійку.

— Чудово, — доброзичливо погодилась Анна. — Ну, зекономиш ти з директорського фонду скількись десятків тисяч. Відчитаєшся. У фінвідділі тебе похвалять, де-небудь у доповіді у приклад тебе поставлять... А чи подумав ти, скільки держава на цьому втратить? У неї обидві руки війною зайняті, у нашої держави. Не може вона зараз народ досхочу нагодувати. Городи хіба не допомога нашим мізерним пайкам? Короткозорим ти, Василю Андрійовичу, стаєш, далі своєї фабрики нічого не бачиш.

— Та хіба я проти городів. Всі тут чули...

— І я чула. Ти говорив: для тих, що тут сидять, буде город, і грошей у тебе вистачить... А решту, яких тут нема, за що ж скривдимо? Як ми їм заяви повертатимемо? З якими очима?

— Та вони ж іще й не подавали тих заяв, товаришко Калініна,— перебив Слесарєв, підводячись і нервово обсмикуючи піджак.

— Подадуть,— спокійно дивлячись на нього, відповіла Анна й спитала у зборів:— Як ви гадаєте, товариші?

В залі заговорили. Нефедова як встала, надаючи слово Калініній, так і стояла, з острахом поглядаючи то на секретаря парткому, то на директора, який зараз сердито дивився на Анну.

— Подадуть! Обов'язково!—гукали з залу.—А як же інакше, всім овочі потрібні!.. Хто ж відмовиться!

— От бачиш, Василю Андрійовичу, виявляється, всім потрібні овочі, і сонечко всім потрібне, і свіже повітря.... Ну, то як же, даєш гроші?

Якусь мить вони дивились одне на одного. Потім Слесарєв сердито схопив зі столу свій портфель, почав витрушувати з нього якісь папери.

— Ось він, наш баланс, у міністерстві затверджений, партією схвалений... Він вам, товаришко Калініна, відомий, ви його бачили... Ось вони, графи. Де я візьму гроші? Ну?

Нефедова з острахом поглядала на Анну. Ні, Анна таки добре трималася, хоч внутрішньо була збуджена, бо й очі горіли, й щоки рум'янцем палахкотіли. Ось вона усміхнулась, та так, що аж блиснули два рядки рівних білих зубів.

— Василю Андрійовичу, ми ж до тебе в сейф з відмичкою не ліземо, ми ж тільки тебе просимо. Сам пошукай по різних там статтях, хай твої бухгалтери по них понишпорять... Скільки оці люди одним першотравневим змаганням в цей сейф поклали! А суботниками! А походом за економію! А раціоналізаторськими пропозиціями! А скільки ми ще до кінця року покладем?.. Адже покладемо, товариші?

— Покладемо! За ткачами спасибі не пропаде!

І раптом з-за куліс почувся голос Сєвер'янова:

— А що, Василю Андрійовичу, такому народу можна, мабуть, і на слово повірити. Га? Як думаєш?

Збори загомоніли ще веселіше. Слесарєв деякий час дивився в зал, і видно було, як на гострих його вилицях ворушились жовна.

— Та чого це ви, товариші, умовляєте мене тут, наче я Кощій Безсмертний,— сказав він нарешті, запихаючи в портфель папери і намагаючись усміхнутися.— Хіба я проти? Я тільки...

— Гроші будуть? — настирливо перебила його Анна. Директор махнув рукою і все ж скорчив на обличчі подобу посмішки:

— Пошукаємо... Ну, будуть, знайду...

Після такої заяви пропозицію ініціативної групи було прийнято одноголосно. Хотіли було вже розходитись, але Анна знову підійшла до рампи і, піднявши руку, попросила:

— Зачекайте-но хвилиночку... Фактична довідка.

Рухливий людський потік зупинився. Голови повернулись до сцени.

— Довідка такого характеру,— усміхаючись, кричала Анна.— Я повинна заявити, що батькова приказка до Василя Андрійовича не підходить. Він це спростував тільки що, і я перед усіма вами прошу в нього пробачення...

Присутні в залі дружно зареготали.

— Чекайте, чекайте, ще не все!.. І всі ми тепер давайте йому скажемо, що він зовсім не Кощій Безсмертний, як він тут нам заявив, а хороший радянський господарник.

Вона гучно заплескала в долоні, і зразу загриміли оплески. Вони були, як то пишуть у газетах, «гучними, тривалими», та ще, хоч цього не зазначають, веселими, сердечними. Слесарєв намагався зберегти вигляд ображеного, але це в нього вже не виходило. Нарешті він махнув рукою й засміявся разом зі всіма.

— І демагог же ти, Анно. Ох і демагог! — бурчав він, коли вони разом виходили з президії, і, звертаючись до Сєвер'янова, розвів руками: — А головне, що розсердитись на неї як слід не можна: хитрюща. Бачив, як повернула?

— А тут і сердитись ні за що,— відповів секретар райкому, ледве стримуючи посмішку.— Коли тебе в перукарні пострижуть і причепурять, то хіба ти, Василю Андрійовичу, сердишся? Ти ж дякуєш тоді.— І, звертаючись до Анни, він порадив: — Мотайте на всю котушку, викликайте інші фабрики. Справа піде...

А потім, коли вони в потоці людей вийшли на вулицю й після душного залу опинилися в прохолодному парку, де в темних кронах старих тополь схвильовано гомоніло гайвороння, секретар райкому взяв секретаря парткому під руку.

— Пам'ятаєш, Аню, як ми тут комсомольцями гуляли? — й заспівав деренчливим своїм тенорком: «Под частым разрывом гремучих гранат отряд коммунаров сражался, под натиском белых наемных солдат...» — Але раптом перервав пісню й почав тим діловим тоном, яким звичайно говорять на бюро: — А знаєш, чому у вас сьогодні все ледве не зірвалось? Тому, що ти все сама намагаєшся робити, нікому не довіряєш, не виховуєш людей. Нема тебе — всі розгублюються. Нефедова — розумна жінка й

організатор непоганий, але от звикла бути твоєю тінню. І бачиш, до чого це могло привести...

Гілка тополі низько нависла над напівтемною алеєю, якою йшли вони. Сєвер'янов раптом підскочив, зірвав жовту липучу бруньку, понюхав сам, дав понюхати Анні.

— Чуєш, як пахне весна? — Але раптом замислився. Дві вертикальні складки різко позначилися на його широкому лобі. Весна! Що то вона обіцяє... Знову він на півдні наступає, і, здається, там жарко. Дуже вже багато останнім часом похоронних стало надходити... Ох, Анно, дуже важко зараз людям, і городи ці ваші он як до речі!

Але, як завжди, чоловік цей відкрив свою душу лише на мить. Озирнувшись, Анна вже побачила на повновидому обличчі супутника вираз хлоп'ячої насмішкуватості.

— Ну, Аню, на п'ять і давай скоріше прощатись, а то ж у нас швидко видумають, що Сєвер'янов з гарненькими молодичками по парках розгулює.— І, вже потисши Анні руку, він серйозно додав: — А ти все ж подумай, верхи на своєму «я» на партійній роботі далеко не поїдеш. Врахуй.

14

Одного з тих теплих, погожих квітневих вечорів, коли на заході полум'яніє заграва, так, що все навколо набирає яскравого забарвлення, по сходах, що вели в «терем-теремок», піднімався Степан Михайлович Калінін. Одягнений по-літньому, в кепці й піджаці, він рухався повільно, наче на ньому була гяжелезна шуба. Підійшовши до знайомих оббитих дерматином дверей, зупинився, постояв, зітхнув і тільки після того постукав.

Двері відчинив Вова. Почувся радісний виск і, опинившись уже на шиї в діда, хлопець урочисто оголосив на весь щербатий рот:

— Дідусь! Дідусь прийшов!

Так з онуком на шиї, ще більш зніяковівши, Степан Михайлович і ввійшов у передню, де зразу ж до нього пригорнулися ще дві голівки: чорненька — Лени й соломʼяна — Ростика.

— Калим, давай калим,— галасували всі троє.

— Ви ж руки мені звільніть! Як же я вам дістану гостинці? — посміхався старий. Але дітлахи вже самі ни-

шпорили в його кишенях, витягши з них три товстенькі рожеві моркви з мишачими хвостиками на кінці.

— Дуже смачно! — заявив Вова, намагаючись вкусити здобич кутніми, бо передні повипадали.

— Ех, хлоп'ята, хлоп'ята, хіба ж це гостинці? Чи таке вам дід перед війною приносив? — усміхався старий.

Але соковита морква так смачно хрумтіла на зубах, що було зрозуміло,— нехитрий цей подарунок, який він виміняв на базарі за сірники, прийнятий захоплено, і, мабуть, навіть плитка кращого довоєнного шоколаду чи кульок з апельсинами не приніс би більшого задоволення. І все ж світло-голубі очі старого дивилися неспокійно, і спостережливий Вова, який не без підстав вважав себе першим приятелем діда, зразу ж спитав з безжалісною дитячою прямотою:

— Дідусю, ти чого це сьогодні якийсь не такий?

— От тобі й на, не такий! Саме такий,— відповів дід, не зумівши, проте, приховати збентеження.— Ти краще скажи: мати дома?

— На зборах. Вони все про колективні городи там сперечаються. Затримаюсь, сказала. І веліла мені вечерю приготувати і цього спати вкласти,— пояснила Лена.

— Дуже мені потрібно, щоб ти мене вкладала! Що я сам не ляжу? — образився Вова.

— А твій тато тут? — спитав старий Ростика.

— До магазину пішов: сьогодні його черга.

Степану Михайловичу подобалися стосунки Арсена з названим сином: я працюю, ти вчишся — кожний робить свою справу. Кімнату прибирати, до магазину, на базар ходити — по черзі. А такі важкі для чоловіків справи, як прання білизни чи спекти в неділю пирога, якщо на карточки замість хліба щастило одержати мучки, це вже робилося спільно. Якраз у цей момент в замку заскреготав ключ і увійшов Куров. Під пахвою він тримав буханець хліба і тріумфально піднімав в руці банку свинячої тушонки.

— Ну, Росток, куди тобі до мене! Диви, що по комбіжирівських талонах одержав... Здрастуй, Михайловичу, чому давно не заходив? Зовсім забув онуків.

— Що внуків... Я й свою стару тепер рідко бачу. Втравили мене наші ситцевики в ці городи, от усі язиками й плещемо: індивідуально-колективні, стрижено-голено... А час іде. Все господарство домашнє занехаяв.

— Та ти заходь, заходь до нас, чого тут у коридорі!— Арсен пропустив старого в свою кімнату.— Ну, і вирішили?

— Вирішили,— відповів Степан Михайлович, вішаючи кепку на цвях.— Спасибі, Сергій Север'янов підтримав. Наша, каже, справа — дати ситцевикам землю, а господарюють нехай, як знають. Секретар райкому підтримав, а домашнє моє начальство гризе: і родимі плями, й пережиток, і якийсь іще там хвостист. Їй же, матері нашій, не овочі, їй принципи потрібні.

Старий з цікавістю оглядав кімнату.

— У тебе тут повна реконструкція.

Тісне житло Арсена Курова змінилося, що й пізнати його було важко. Щось із нього винесли, а в кутку біля вікна з'явився маленький, вправно зроблений з сірих, очевидно одірваних від кузова якоїсь трофейної машини, дощок верстатик з лещатами, з ковадлом, з поличками для інструменту, де рівно, по ранжиру вишикувалися терпужки, зубила, свердлики, борідки й інше слюсарне начиння.

— Е, голубе Арсене, і ти взявся за запальнички!— зауважив старий, з деякою навіть заздрістю оглядаючи його господарство.— Ох, матір нашу сюди, вона б з тебе зняла стружку! Я було спробував взимку вечорами теж за це взятися — на базарі на м'ясо, на масло, на хліб міняв,— так моя мене розбомбила: жити з тобою не буду, до дочок піду, й інструмент кудись запроторила.

— Сувора, сувора мати... Тільки мене бомбити їй ні за що. Все це я для хлопця: дуже здібний до ремесла хлопець, просто талант. Сам вимагає, щоб я його після школи слюсарної справи навчав.— Арсен набив свою люльку-дульку, запалив і пихкаючи ввімкнув електрочайника, поставив на стіл дві великі чашки, сахарницю, нарізав хліба.— Догану я за нього на заводі заслужив. Може, й справедливо. До школи тепер разом з Леною бігає, вчиться, а до металу все тягнеться. І кмітливий: раз скажеш, другий покажеш — він уже й робить. От і спорудив для нього цей гігант індустрії та, як сеттер щеня, й навчаю... Ксенія не схвалює. Не старі, мовляв, часи, хлопчина дитинство повинен мати, виросте — напрацюється ще.

— А Ксенія скоро прийде?

— Не знаю. Рідко ми її бачимо. Вона тепер з роботи прямо в госпіталь. Повертається, а в нас уже сонне царство. Юнона бурчить: у кімнаті не прибрано, каша приго-

ріла, попрати нікому.— І піднявши чайника, він спитав явно для того, щоб кінчити цю розмову.— Тобі міцного?

— Та вже давай якнайчорнішого, за колір обличчя не боюся,— попросив Степан Михайлович і розклав на колінах рушник, поданий йому Арсеном.— Ти ось з дитинства привчаєш, і правильно. Он Холодов Сава Лукич, колишній наш фабрикант, дуже багатий був, а як єдиного сина виховував? Послав його в ремісничу школу, потім в інститут, а потім звідти прямо на фабрику, та не на свою, а до Хлудова, до свата свого. І думаєш у начальники? Ні, в ткацьку за підмайстра: лобом собі пробивай дорогу. Мало того, наказав сватові, щоб ніяких поступок, щоб від нього, як і від інших, вимагали. От і трудився фабрикантів син... Налий-но ще, ох і чай добрячий!.. Ти запам'ятай, Куров: чай, він тільки з другої заварки набирає сили... Так от, через усі труби той Холодов свого сина протягнув. І коли той, кажучи по-теперішньому, в начальники цеху видряпався, він його своєю правою рукою зробив... Кровопивець був, лихослов, волоцюга, а розум мав. А Ксенія сама трудівниця з трудівниць, а дівка в неї сорочки собі не попере, панчохи не заштопає. Не схвалюю... Марат, той не такий був... Ех, Марат, Марат, з голови він у мене не виходить. Ну, а Ксеня як, заспокоїлася трохи?..

Арсен наче не розчув питання, тільки його люлька дужче зашипіла-засопла. Підвівся, налив старому ще чашку, долив чайника, вімкнув його в сітку, прислухався. В передній кімнаті метушилися, галасували діти. Вова, захлинаючись, волав: «Віддай, віддай!», «Ти доскоч. Боїшся? А ще хочеш бути парашутистом!» — дражнив, заохочуючи, Ростик. Лена солідно зауважила: «Ти малого не дражни: для чого йому нерви псувати». Наче музику, слухав Арсен ту метушню.

— Ні, Михайловичу, такі рани не швидко гояться,— сказав він нарешті.— Отак, здається, ніби й нічого, а потім як схопить, наче ревматизм перед негодою.

В кімнату на хвилинку забіг Ростик, щось схопив і знову подався було в коридор, та Арсен зупинив його.

— Попий, синок, чаю.

— Ні, тату, потім, ми граємося, Ленка водить.

— А уроки? — голос Арсена прозвучав суворіше.

— Сьогодні мало задали, встигну.

— А що я тобі завжди кажу?

Жваве, конопате, як зозуляче яйце, обличчя малого раптом стало нерухомим, у постаті з'явилося щось від дорослих, він підніс до губ складені в пучку пальці, чмокнув, наче потяг люльку, і раптом, незважаючи на явну різницю в зовнішності, став разюче схожим на свого названого батька. Повільно повертаючи слова, як шматки чавуну, він сказав:

— Справа над усе,— і, дзвінко засміявшись, зник.

Раптове перевтілення було таке несподіване, що в Степана Михайловича від сміху аж сльози виступили на очах.

— От комедіант, хай тобі пусто! Не слюсарем, артистом він у тебе виросте, Арсене Івановичу.

Не змінюючи виразу обличчя, яке так майстерно зобразив тільки що хлопець, Арсен смоктав люльку. Лише чорні очі його вдоволено світилися з-під кущуватих сивіючих брів.

— А мені однаково: слюсарем, то й слюсарем, артистом, то й артистом — аби тільки майстром своєї справи... Дай я тобі свіженького наллю.

— Та наче досить, шоста чашка,— заявив Степан Михайлович, витираючи рушником спітнілу шию.

— А хто там рахує, пий. Ми з Ростиком щось до чаю не дуже. Ось дві восьмушки ще з минулого пайка лежать цілі.

Степан Михайлович пив з насолодою, як пили ще мешканці холодовських гуртожитків за старих часів у свята, коли чай вважався найбільшою розкішшю. Він наливав у блюдце й неквапливо гучно сьорбав, одкусуючи маленькі крихітки цукру міцними ще зубами. Навіть перед війною, коли магазини були переповнені і в Калініних не було ніяких причин на те, щоб економити, однієї грудочки вистачало йому на кілька чашок. Пити внакладку, як пили решта домашніх, він вважав за наругу над самим процесом чаювання. «Все одно що воду дудлити з крана»,— філософствував він.

Але на цей раз старий ледве встиг налити з шостої чашки в блюдце, як у передній почувся скрегіт ключа, хряпнули двері, зацокали жіночі кроки. Старий поставив блюдце й поклав біля нього грудочку цукру.

— Анна? — пошепки спитав він, якось зразу втративши свою неквапливість і поважність.

— Юнона. А ти, Михайловичу, щось наче злякався.

Арсен уже догадався, що старий прийшов неспроста: надто він уже сьогодні балакучий, та й чай пив, ніби бажаючи відтягнути якусь неприємну справу.

— Та знаєш ти... Розумієш, справа яка,— вимучував Степан Михайлович і раптом відчайдушно, як колись у давні дореволюційні роки стрибав на водохреще в ополонку — іордань, бабахнув: — Аннин Жора знову з'явився. Сидить у нас... Розумієш, становище...

Арсен пихкав люлькою. Найбільше не любив він мішатися у чужі справи, особливо в такі делікатні. Старий це знав, але, почавши важку розмову, вже не міг зупинитися.

— Вчора прителющився: здрастуйте, батьку. Час пізній, йому дітися ніде — на вулицю не виженеш. Я йому: гаразд, мовляв, зайшов, то ночуй. Мати за цілий вечір і слова йому не сказала, наче його й зовсім не було. А сьогодні пішла з Галею на фабрику і навіть не попрощалась... Розумієш, Арсене, відносно дітей він... Анна ж йому як відповіла: нема в тебе дітей, забудь про них і бачитися тобі з ними нічого... Але ж і його треба зрозуміти — батько. В шулікн за шуліченям — і то серце болить... Хіба не так?

Арсен мовчав. Люлька сопла гучніше. По кімнаті вилися хмарки сизого диму.

— Та не чади ти, ради бога, у мене вже аж очі сльозяться!.. От і прийшов я, Арсене, сюди, як дипломат Чичерін, переговори вести.— І, запобігливо дивлячись на співбесідника, старий спитав: — Ну, чого ж ти мовчиш, Арсене?

Арсен витягнув з рота люльку, взяв її за цибух і підніс до носа старого. Дуля була вирізана досить чітко і навіть майстерно, але зніяковілий Степан Михайлович не зразу збагнув значення такого жесту.

— Ти чого тичеш мені свою кадильницю під ніс?

— Не тобі, а йому, Жорці... Ось саме це йому треба показати. Я на місці мамаші не тільки не розмовляв би з ним, я б його поганим віником по безсоромній мордяці, сукиного сина.

— Ти вже надто суворий, Арсене Івановичу,— тоскно зітхнув старий.

— А я на це маю право. Я по дві зміни рубаю, я досхочу не їм, мені ні з чого он хлопцю пальто справити... І це не для того, щоб він, паразит, у штабі там волочився.

На гребінці таких чавити треба!.. Анна йому погана... Анна!.. Та Анна... Е, та що там!..

Арсен схопився з табуретки й заходив по кімнаті, якось дуже ловко проносячи своє велике тіло у вузенькій прогалинці між столом і верстатом. Дивно й навіть моторошно було бачити, як метушиться цей вайлуватий чоловік.

— Так Анна ж говорить, що вона сама його вигнала. Навіть чемодан викинула... То хіба ж так можна? Більше десяти років прожили, могли б і по-хорошому домовитись. Може, все й уладналось би. Діти ж, хоча б заради дітей!.. Біда: материн характер у неї.

— Нічого ти, Михайловичу, не розумієш...— З досадою почав було Арсен, але почервонів, змовк і лише додав похмуро: — Сімейні це ваші справи, то самі в них і розбирайтесь.

— Та воно так,— сказав старий, зводячись.— Хоч наче й ти нам не чужий. Ну, та що вже там... За чай, за цукор спасибі. Піду. Злі ви якісь всі стали.

— Та добрим наче й бути ні з чого,— сказав Арсен, беручи себе в руки.— Ти вже вибач, Михайловичу, що проти шерсті погладив. Щось сьогодні настрій у мене...— і раптом він насторожився. З передньої знову донісся скрегіт ключа. Почулися стрімкі, дужі кроки, потім дитяча метушня. Похмуре обличчя Арсена пом'якшало, від очей розбіглись промінчики зморщок. — Оце Анна,— сказав він, ховаючи в розкішних посивілих вусах конфузливу посмішку.— В неї хода, як у Марії покійної, ні з ким не переплутаєш...

І дійсно, гучний голос вимовляв крізь сміх:

— Вова, бешкетнику, всю щоку облизав... Ну, як ви тут без мене?.. Школярі, як уроки? Не сідали... Ай-яй-яй!

Вовка, чути, спитав:

— А як твої городи там, вийшли?

— Ух, ти мій хороший! Городи... Всі мамині турботи пам'ятає, мужичок ти мій єдиний! Вийшли, вийшли та ще як вийшли, з музикою! Ну, давайте мамі їсти, а то я вас самих із'їм.

— Я вже борщу тобі насипала. Сьогодні в нас свіжий, з кислиць,— почувся здаля, з кухні, голос Лени.

— Прийшла,— сказав Арсен і, повернувшись до розгубленого старого, що стояв коло дверей, жартома додав:— Ну, йди, починай мирні переговори.

Як і завжди, Галя пішла на роботу разом з бабусею. Але коли та затрималась на хвилинку з кимсь із своїх знайомих, молода ткаля, злодійкувато озирнувшись, швиденько зникла у завулку. Та що там грішити, ця дівчина, яка дуже дбала про свою самостійність, ще боялася суворої бабусі. А сьогодні Варвара Олексіївна була «злюща, як чорт». Вона не могла собі пробачити, що згодилась на умовляння чоловіка й дозволила переночувати в своїй хаті людині, якої не поважала, та яку й ні за що було поважати.

Хоч стіни в старих гуртожитках товсті, проте вони мають особливу, давно відому старожилам властивість: вони немовби прозорі, і сусіди швидко довідуються про все, що відбувається в тій чи іншій кімнаті, навіть тоді, коли їх мешканці найстаранніше приховують усе те. І Варвара Олексіївна уявляла собі, як увечері на кухні буде обмірковуватись актуальне питання: чи, бува, старі Калініни не думають знову принадити свого втеклого зятя? Тепер, коли в більшості мешканок гуртожитку чоловіки на фронті, а деякі вже овдовіли, коли всім доводиться переживати труднощі самотнього існування й жити від листа до листа з вічною тривогою за близьких і рідних, всі стали особливо вимогливими в питаннях моралі. Нікому тут загалом не прощали перелюбства, а вже вчинки Георгія Узорова не забудуть на віки вічні.

Ось чому Варвара Олексіївна йшла на роботу в поганому настрої, відповідаючи на привітання зустрічних коротким «драстуйте».

Галя дивилася на все це простіше: тьотя Анна вигнала дядю Жору, і правильно зробила. Так йому, безсоромному, й треба. І чого там ще переживати? Звісно, сформулювати цей висновок перед бабусею внучка не сміла, і, щоб зайвого чогось не сказати, бува, а це частенько траплялося, вона, скориставшись нагодою, втекла і тепер з задоволенням ішла одна.

Було ще два важливих приводи для роздумів. Одним із них був, зрозуміло, черговий лист старшого сержанта Лебедева. Над ним треба було добре подумати. Адже все-таки виявилось, що можна закохатись, так би мовити, через пошту, знаючи людину лише по фотокарточці. Створилась, як казала Галя, «складна ситуація». Як бути?..

Інші дівчата, що працюють разом з Галею на молодіжній дільниці, ходять на танці в «недогризок» — як іменували єдиний зал, що чудом уцілів від анфілади великих і малих кімнат спаленого клубу «Текстильник». Вечорами в будні тут крутили радіолу. В святкові дні грав оркестр. Дівчата самовіддано танцювали. Потім кавалери з запасного полка, що стояв недалеко, проводили своїх дам додому, говорили їм усякі гарні слова, мріяли про те, як зустрінуться після війни, і, як це точно було відомо Галі, цілувалися, сховавшись за напівзруйнованими стінами. Що ж, непогано, коли коханий тут, навіть у тому випадку, коли в нього звільнення лише до дев'яти вечора. Але їх приклад не годиться. Сержант Лебедєв на фронті.

Бувало й інакше. В Галиної подруги Зіни Кокіної роман був іншого характеру. Ця розумна, роботяща, але некрасива дівчина полюбила майстра молодіжної ділянки Хасбулатова. Любила тихо, найбільше, здається, боячись, щоб хтось із сторонніх, і особливо сам майстер, не здогадався про це. Тут уже зовсім нічому було вчитись. Кохання, що являло собою лише жертву, Галя не розуміла.

Спробувала було Галя звернутись за порадою до любимих героїв художньої літератури. Але й тут нічого не вийшло: ніхто з них не любив заочно. Наташа Ростова не гірше Галиних подруг з ткацької танцювала з Борисом Трубецьким і Андрієм Болконським. Татьяна Ларіна, перед тим як почати листування, мала цілковиту змогу налюбуватися своїм Онегіним. Навіть романтична Джемма з «Овода», яка дуже подобалась Галі, і та хоч зрідка бачила свого бентежного Артура. Кохала через листування тільки юна героїня «Бідних людей» свого нещасного Макара Девушкіна. Але скорбне їх кохання для активної, заповзятливої ткалі зовсім не підходило: зітхати, нарікати на долю, тихо проливати сльози... Ні, вже пробачте...

І ось зараз у кишені кротового «полусачка» шелестів новий, тільки що одержаний лист, в якому сержант Лебедєв, як то кажуть, ставить питання руба: «...Чи згодна ти, люба Галю, після того, як ми розгромимо проклятих гітлерівців, очистимо від них нашу священну землю й візьмемо фашистську столицю Берлін, стати моєю коханою дружиною?..» Дружиною! Від цього слова в Галі пересихало в роті. Дід, якому вона звичайно читає листи, визначив, що, судячи по всьому, хоробрий сержант воює десь недалеко, на Верхнєволзькому фронті. В старого була кар-

та, на якій він з ретельністю начальника штабу відмічав по зведеннях Радінформбюро лінію фронту. На карті виходило: від Москви до сержанта Лебедєва рукою подати, а від сержанта Лебедєва до Берліна — далеченько.

Дід звернув на це увагу онуки, але роз'яснив, що, за старими звичаями, після такого листа, поки сержант Лебедєв буде з боями пробиватися до німецької столиці, Галя, якщо хоче, може називати себе його нареченою. Оце її й збентежило. Чекати взяття Берліна вона була, зрозуміло, згодна. А ось чи можна вважатись нареченою чоловіка, якого вона і в вічі не бачила? Така була «складна ситуація», над якою роздумувала дівчина, поспішаючи в потоці зміни, який густішав в міру наближення до фабрики.

Була в неї й ще одна турбота. Вчора на червоному полотні, що висіло над входом до фабрики, на якому ткачі тепер завжди читали найважливіше, вона побачила: «Заощаджуючи сировину, допомагай фронту!» З домашніх розмов дівчина знала, що, виконавши достроково передтравневі зобов'язання, наткавши багато понадпланового матеріалу, ткачі опинилися в скрутному становищі. Бавовна розподілялась між фабриками точно по нормах. Розвинувши темпи, ткачі використали запаси, відпущені на наступний квартал. Тепер по коридорах, по роздягальнях, в курилці тільки й розмов: не вистачить сировини, чи фабрику зупинять, чи декого тимчасово виведуть з основного виробництва на підсобні роботи.

Галя потерпала: цього тільки не вистачало! За себе вона не боялася. Вона знала: ткаля вона хороша, і після того, як відзначилась під час поводі, навряд чи наважаться її чіпати. А от дівчата з її молодіжної фронтової бригади — інша справа. На випадок чого кому, як не цим одиноким дівчатам, до того ж, таким, які лише недавно стали біля верстатів, «густи з фабрики». Думаючи про це, Галя вчора, в слушний момент, заскочила в кабінетик мимовільного покорителя сердець майстра Хасбулатова й заходилася мучити його питаннями.

— Дорога товаришко Мюллер,— ввічливо відповів майстер, в душі побоюючись цієї гарненької галасливої ткалі— родички секретаря партійного бюро й самої Варвари Олексіївни.— Робимо все можливе, щоб такого не сталось. Але бавовна, як вам відомо, дефіцитна сировина, яку використовують і в оборонній промисловості. Розумієте? Ця сировина на підлозі не валяється, а зараз війна.

Чорні брови майстра багатозначно ворухнулись і зійшлися на переніссі.

— Хоч треба визнати, що в багатьох дівчат з вашої бригади ця сировина валяється ще під ногами,— зауважив майстер повчально, але схаменувся: — Ні, ні, я не кажу особисто про вас, товаришко Мюллер. Але погодьтесь, що деякі лінуються нагнутись і затоптують зрив в угар. Здається, дрібниця, а коли підрахувати в масштабі фабрики, скільки це буде? — Чорні брови знову багатозначно піднялись.— Кіпи... Десятки, а може, й сотні кіп...

— Сотні кіп? — раптом радісно перепитала Галя, хоч, як справедливо вважав серйозний майстер, радіти тут було нічого.— Сотні кіп? Ні, ви серйозно? Сотні? Чесне комсомольське?.. От здорово!

І Галя зникла з застекленого кабінетика, тільки блиснувши литками. Хасбулатов, зітхнувши, похитав головою. Він недавно прибув сюди з інституту і, хоч встиг зарекомендувати себе непоганим спеціалістом, в людях розбиратися ще не вмів. А ткаля Мюллер, що дуже подобалась йому, так би мовити, в особистому плані, була надто відома бойовим характером і язичком, гострим, як ніж, що ним зрізають основи. «І чому це вона так зраділа? Дивна, дуже дивна дівчина».

Загадкова поведінка бригадира комсомольської фронтової бригади Галини Мюллер пояснювалась ось чим. Повернувшись на виробництво після звільнення міста, Варвара Олексіївна, навчаючи молодь, прагнула передати вихованцям не тільки свою справді виняткову майстерність, але й залучити їх до традицій своєї фабрики. А це було складніше, ніж навчити їх коло верстата тому-то й так-то. Дівчатам говорилось, що треба якнайпильніше слідкувати за чистотою не лише верстатів, робочого місця, але й власної одежі, власних рук. Стара хотіла, щоб, за прикладом корінних ткачів, дівчата придбали по шість ситцевих кофт і косинок і щоб кожного дня одягали на роботу свіже. У військовий час вимагати цього від усіх не можна було, і вона заставляла дівчат прати кофти щодня, суворо докоряла за кожну плямочку. Але особливо старалась стара ткаля переконати дівчат, що фабрика їх власна, що працюють вони самі на себе, що кожне фабричне досягнення — їх прибуток, а кожний недолік — їх збиток: «Ви, кози, думайте не тільки про свої верстати. Все навколо ваше, ви господарі, до всього причетні, скрізь втручайтесь».

Галя жадібно засвоювала цю бабину науку, і от зараз, довідавшись з випадкової розмови, скільки бавовни гине в угарах, вона здивувалась. У невгамовній її голові, як написав про неї колись нарисовець, «бурхливо забило джерело ініціативи». Сотні кіп, адже це тільки подумати! І на одній їхній фабриці. А по трьох фабриках міста? А по країні? Та з того, що гине в рвані й угарах, можна стільки наткати — цілу армію одягнеш! От домовитись би з дівчатами з непереможної гвардійської фронтової бригади кожну ниточку піднімати. Піднімати день, другий, третій. Потім усе скласти разом і зважити. Вирахувати, скільки зекономили, скільки можна зекономити за місяць, за рік, і бабахнути зобов'язання: мовляв, усією бригадою зекономимо стільки, що цілий полк одягнемо. І листа в обласну газету або ні, краще в «Комсомольскую правду», щоб Юнона позеленіла від заздрощів.

Чим більше Галя думала, тим більше переконувалась, що це,— як любила говорити в таких випадках бабуся,— державна справа. Вона так захопилася, що навіть роман «Анна Кареніна», з якого вона кілька днів з захопленням вичитувала всі місця про кохання, втратив для неї певну долю привабливості, і страждання красуні Кареніної, в яку Галя закохалась з перших сторінок, і прегарний Вронський, і той сухар Олексій Олександрович, що чимсь нагадував їй директора фабрики Слесарєва,— всі вони того вечора були відсунуті на другий план кіпами бавовни, які можна зекономити найпростішим способом без будь-яких витрат.

І ось зараз, утікши від Варвари Олексіївни, Галя обмірковувала план дій. Ні слова нікому не кажучи, вона підговорить на цю справу Зіну Кокіну. Вдвох вони будуть збирати по ниточці, піднімати кожну пушинку й після зміни складати в одне місце. Прийшовши на фабрику, підв'язавши поверх строкатого плаття фартух з великою кишенею, заховавши свої кучері під чисту косинку, вона в роздягальні почала пристрасно перешіптуватись з вірною подругою Зіною. В цех вона зайшла серйозна, поважна, така, якою, на її думку, й мусить бути людина, що обмірковує державні справи, церемонно привіталась із майстром Хасбу́латовим й пройшла мимо, навіть бісиків очима не пустивши. Але зразу, як тільки запрацювали її верстати, Галя забула про все. Рідна стихія захопила дівчину, і коли через годину Хасбулатов, обходячи комплект, спитав

нахиляючись: «Як сьогодні йдуть справи, товаришко Мюллер?» — вона тільки кивнула йому на свої верстати, але все-таки не витримавши, підморгнула, і струнке ніжки її відбили на асфальтовій підлозі хвацьку дрібушечку танцю.

Тепер вона вірила, що нова витівка напевне вдасться. Єдине, чого їй хотілося в цю мить, щоб якась добра сила принесла сюди з далекого фронту сержанта Лебедєва І. С. і щоб він хоч краєчком одного ока побачив тут, на фабриці, свою наречену.

16

Здавна повелось, що люди, які хотять повідомити про щось важке якось найделікатніше, завжди завдають найбільше болю тим, кого вони хотять пожаліти. Так вийшло й з наміром Степана Михайловича.

Він зайшов на кухню, коли Анна, читаючи газету, доїдала борщ.

— Смачного,— сказав старий, ставши на порозі.

Анна здригнулась, радо глянула на нього.

— Тату! Ти тут?

— Вже давно. З Арсеном от чаювали. Невже вони тобі не сказали?

Діти, всі троє, стояли біля плити, зніяковіло перезираючись.

— Ми хотіли, щоб мама спочатку поїла: тут тільки її частка лишилась,— пояснив Вова, й зараз же на нього сердито глянула мати, й «дурнем» обізвала сестра.

— Сідай, сідай, тату, картоплі — цілий казанок. На обох вистачить.

«Не цілий, а тільки на денці»,— подумав Вова, але від уточнення утримався. Дід поспішив заявити, що ситий, і для переконливості показав рукою, що саме ситий по горло.

— Ех ви, базіки! — сказала Анна дітям. Потім по-братському розділила картоплю, посмачила олією й примусила старого сісти за стіл.— От якби сюди, тату, твоєї цибульки — вийшла б царська страва... Цибулька!.. А яка справа з неї почалася, знаєш? Сєвер'янов до чого вже насмішкуватий, а й той учора сказав, що дванадцять ноль на користь ткацької... Машинобудівельники вчора підхопили. Їм добре, чоловіків багато. Навколо заводу пустирі, свої

трактори мають... Та нічого, піду завтра до військових, посміюсь, поплачу, й нам допоможуть... От, тату, з насінням погано, особливо з картоплею. Орєховозуєвці обіцяли насінням допомогти, а картоплі ніде нема, й ніхто не обіцяє. В госпіталях, казав Володимир Володимирович, і то сушену варять.

Захоплена турботами, Анна машинально спорожнила тарілку. Степан Михайлович, навпаки, їв, смакуючи: візьме на виделку шматочок розсипчастої, що аж виблискувала крупинками, картоплі, вмочить легенько в олію, в сіль, покладе в рот і тільки слухає. Анна з дитинства знала цю його звичку їсти мовчки і пам'ятала всі прислів'я, які він говорив, навчаючи дітей. Розповідаючи про своє, вона не вимагала думки співбесідника. Тільки коли Степан Михайлович закінчив їсти, витер шматком хліба олію в тарілці і, трішечки присоливши, кинув його в рот, вона спитала:

— А ви, ситцевики, як вирішили? Всі разом чи окремо?

— Вже знаєш... Виходить, як у тому прислів'ї: «Добра слава в закутку лежить, а погана стежкою біжить»,— усміхаючись, мовив старий.— Напевне, мати намолола, старий млинок... Так от я тобі прямо скажу, щоб там твоя мати не говорила: на городах ми вас поб'ємо... Урожай урожаєм, а справа не тільки в ньому. Справа ще й у відпочинку, а відпочивати людині на своєму шматочку землі, хай він буде завбільшки з долоню, все-таки краще.

Анна любила батька за його житейську мудрість. Але сьогодні вона була на боці матері. Разом вони раділи, що ткачі майже без суперечок вирішили господарювати спільно. Щось пригадавши, вона раптом засміялась.

— Ти чого? — насторожено поцікавився старий.

— Та от мама каже, що одна нога в тебе, тату, в соціалізм ступила, а друга ще в капіталізмі загрузла.

— Ото ж, і ти за нею: яблучко від яблуньки хоч і відкотиться, та хвостиком повернеться... А я вас обох зараз одним тільки прикладом приголомшу. Ти кажеш, картоплі у вас на насіння нема? Так? А в ситцевиків буде. Чула? І Москву дрібницями не будемо турбувати: не до картоплі їй зараз, Москві.

— Як же ви так влаштувалися? — зацікавилась Анна.— Хто ж вам дає?

— А ми ні в кого й не просим, а от... Зараз я тобі

покажу.— Старий поліз у внутрішню кишеню піджака, дістав звідти товстеньку записну книжку, яку Анна пам'ятала ще з дитячих років, витяг звідти складений вдвоє листок відривного календаря і, простягнувши його дочці, переможно погладив вуса.

Це була крихітна статейка «Порада городникам» відомого вченого. Цієї важкої воєнної весни він рекомендував, використовуючи бульбу на харчі, зрізати для посадки картопляне лушпиння з вічками. Давалась порада, як зрізати, як ті вічка зберігати, як пророщувати їх ще до посадки.

— Бачиш? — дід підняв порожній казанок.— От, виходить, ми зараз кущів десять картоплі з'їли. Я вічка підрахував.

— Та-а-к! — замислено промовила Анна.— А чому ми так не можемо? Знаєш, завтра ж дамо дівчатам з їдальні команду.

— Вони тобі до посадки й зберуть помиї. Де ж це видано — в їдальнях лушпиння зберігати? Та таку кількість... А от своє я для себе збережу: кожну штучку переберу, на вікні розкладу, щоб проростало... Одно слово, побачимо, дочко, скажемо гоп, як перескочимо...

Замітка в календарі підказувала вихід. Ім'я автора відоме. Йому не можна не вірити. Одначе в словах старого була своя логіка. Як збереш і, головне, збережеш таку силу ніжних вічок? Але Анна з того часу, як носила червоний галстук і співала піонерських пісень, відчула могутню силу колективу. Ні, вони таки доведуть цьому старому упертюхові, що і в такій тонкій і складній справі колектив може перемогти!

— Дайте мені на один деньок цього листочка. Ми його передрукуємо в багатотиражці.

— Дати то я дам, тільки на випадок невдачі не натравляй на мене матері...

— Чесне піонерське...

— Ні, ні, серйозно. Вона мені й так цією городньою дискусією в печінках сидить.

Анна повеселіла. З задоволеним виглядом глянула на себе в дзеркало, поправила коси і, лукаво поглядаючи на батька, замурликала собі під ніс: «...Эх, валенки, валенки, да не подшиты, стареньки». Ця давня фабрична пісня чомусь нагадала Степану Михайловичу його важку місію, про яку він зовсім забув, ведучи розмову про городи. Ста-

рий притих, спохмурнів і раптом, як і недавно Арсену, випалив:

— А в нас, знаєш, хто сидить?

Анна зразу догадалася. Вона здригнулась, очі її розширились, і на обличчі з'явився вираз муки, як то буває в бігунів, раптово зупинених на середині дистанції. Вона глянула на Лену, що взялася мити посуд, на Ростика й Вову, що їй допомагали.

— Марш звідси, потім домиєте!

Але діти й самі вже зрозуміли, про кого йдеться, і, якось зразу притихши, вийшли з кухні і навіть щільно двері за собою зачинили. Від того, що діти догадуються, Анні стало ще важче.

— Ну? — спитала вона, і очі її ще більш розширились.

— З дітьми хоче побачитись,— ледве вимовив Степан Михайлович.— Справді, Анно, муж і жона — одна сатана, а діти ж при чому? Батько він їм чи не батько?

— Все сказав?

— Та чого ж тут ще?

— Так от слухай,— немов диктуючи, повільно почала Анна, і старий був дуже вражений тим, як голос її раптом став скидатися на голос матері.— Він їм був батьком. Був, розумієш, був? У дітей від цього й досі рана. То невже ж для того, щоб йому хвилинку потішити себе, я знову дозволю ятрити їхні рани? — Але раптом, подумавши, закінчила: — А втім, хай самі вирішують. Ясно?

— Ти їм усе розказала?

Анна важко дихала. Високі груди її так і піднімалися під тісною в'язаною кофтою. Навіть ніздрі здригалися.

— Як же я могла не розказати? Вони самі портрет його зі стіни зняли. Вова он навіть грошовий переказ розірвав.

— Мати, викапана мати... протопоп Аввакум,— скрушно вимовив старий.

— Що ж, і горда з цього... А дітей сам питай. Неволити їх не буду: захотять — підуть, не захотять — не підуть... Олено, Володимире, сюди!

Приголомшений цією спокійною безжалісністю дочки, старий навіть не здивувався, коли в дверях зразу з'явилися внуки. Обличчя Анни, яке тільки що палахкотіло гнівом, зразу перемінилося, стало майже спокійним. На лобі розгладились суворі зморшки.

— Ось, діти, — сказала вона рівним, ласкавим голо-

сом.— Дідуся прислав сюди ваш батько. Він хоче вас побачити.

Степан Михайлович сидів коло столу, затуливши очі долонею.

— А чого нам до нього йти? — точно як мати, спокійно спитала Лена.— Він же від нас пішов. Не піду.

«Ця теж у матір, у бабу»,— з сумом подумав дід і кинув благальний погляд на Вову.

— Володимире, ходім хоч ти. Адже батько він вам, як ви цього не розумієте!

— Не піду! — заволав, тупаючи ніжкою, хлопець, готовий ось-ось розплакатись.

— Ну, заспокойся, заспокойся, мій маленький, ніхто тебе силою не поведе. Дідусь так йому й скаже: ви не хочете... А може, все-таки підете?

— Я твій і більше нічий,— пристрасно видихнув Вова.

— Ну от, тату, чув? — промовила Анна, тепер уже й не намагаючись приховати свого хвилювання.

Степан Михайлович тяжко звівся. Дивлячись убік, тицьнув дочці зів'ялу, обм'яклу руку, машинально цмокнув онука кудись у потилицю і, йдучи до дверей, зачепився за стілець.

На вулиці біля під'їзду стояв з люлькою в руці Арсен Куров. Схоже було, що він нарочито підстерігав його тут.

— Ну, дипломат Чичерін, як місія? — іронічно спитав він старого.

Степан Михайлович тільки рукою махнув і побрів до зупинки трамвая, що весело дзвенів у духмяних весінніх сутінках.

17

Кремезний, міцний лейтенант Куварін, м'яко ступаючи короткими, взутими в валянки ногами, обережно рухався відталою вже місцями стежкою по вулиці штабного села, пружинисто, з задоволенням козиряючи вартовим, які раптом виринали — то з пітьми сіней, то з-під покрівлі селянського двору. Женя Мюллер ледве встигала за ним. Військова форма — сіра шапка, ловко припасована в похідній майстерні воєнторгу, шинелька, хромові чобітки, які з великими труднощами спеціально для неї знайшов, переривши купу обмундирування, писар АХО, «що сидів на

речах»,— все це їй дуже личило. І коли лейтенант Куварін, намагаючись ступати по-військовому, мужньо шльопав валянками по калюжах, його супутниця йшла обережно, як котеня, що переправлялося через брудний двір.

Але все це виходило так мимоволі. Голова дівчини була заклопотана чимсь іншим. Курт Рупперт живий! Він уже знайшов своє місце в боротьбі з гітлеризмом, і, найголовніше, майже неможливе, чому навіть важко повірити, він десь тут, близько, в цьому штабному селі. Дівчина незабаром його побачить.

Вчорашній вечір був святковим на «висоті неприступній». Подруги, схвильовані, вражені, гучно вітали Женю. Доброзичлива жартівниця Лариса витягла з дна чемодана завітну пляшку портвейну з тих, що були видані офіцерам ще після звільнення Верхньоволзька.

— Берегла до якоїсь нової великої перемоги, над німцями. Твоя перемога, Женю, колосальна... Вважаю, що ми, дівчата, маємо право з такого приводу розпити пляшку.

І портвейн розпили, а потім в прекрасному настрої довго веселились і співали.

Розійшлися пізно. Дівчата, наче пустотливі школярки, шмигнули під ковдри й одразу ж заснули. Женя лежала горілиць, закинувши тонкі руки за голову, вгадувала, який-то тепер Курт, як він її зустріне, а головне, як з ним обходитись. Адже він тепер радянський офіцер... Все це здавалося дуже складним, і в роздумах цих радість перемішувалася з тривогою, нетерпляче чекання — з якимось острахом перед майбутньою зустріччю.

Так, не заплющуючи очей, дівчина пролежала до світанку, а зараз ось, ідучи знайомим селом слідом за лейтенантом Куваріним, думала про те ж, не помічаючи ні снігів, що одвологли й, здавалось, пахли первісною свіжістю, ні того, як набрякли колоди й дошки з південної сторони хат, ні крижаних сосульок, які, поблискуючи, звисали зі стріх, ні важких крапель, що, падаючи, пробивали дірочки на снігу, ні навіть того, як масно поблискує оголена земля призьб, де вже зводилися минулорічні, вцілілі під снігом травинки.

Дівчина так задумалась, що не помітила, як весна, зламавши цього ранку зимову оборону, ввірвалася в штабне село й оволоділа ним. І все ж серце билось по-весняному, схвильовано, в неясному передчутті чогось незвичайного.

Ось лейтенант Куварін, перестрибнувши величезну

калюжу, швидко зійшов на ганок однієї з хат, лишаючи на підлозі мокрі темні сліди, ввійшов у сіни і, відчинивши двері в дім, зупинився, даючи дорогу Жені. Це була хата, де звичайно розміщались приїжджі офіцери зв'язку. Знайомий дівчині літній солдат розпалював грубку. Добродушно посміхаючись, він кивнув Жені, але та його навіть не помітила. В глибині кімнати з табуретки швидко підвівся і виструнчився якийсь чоловік у військовому, але без розпізнавальних знаків. Він був худорлявий, блідий, пасмо світлого волосся спадало йому на лоб. Великі губи невпевнено посміхалися.

— Курт? — спитала вона, нерішуче наближаючись до нього.

— Яволь, гер лейтенант,— відрапортував Рупперт, пристукнувши підборами.

Женя зніяковіло повернулася до Куваріна. Той здвигнув плечима: мовляв, що поробиш, німецька виучка, він єфрейтор, ви лейтенант.

— Це ви, товаришу Рупперт? Вас у цьому обмундируванні важко й пізнати,— сказала Женя, переходячи на німецьку мову й стискаючи своїми худенькими руками велику, холодну, нерішуче простягнуту їй руку.

— Вас теж не впізнаєш, товаришко... Женя,— сказав Курт, очевидно, не без труднощів звільняючись від твердих пут субординації.— Як ваша нога? Ви без палиці? І, здається, навіть зовсім не кульгаєте?

Тут лейтенант Куварін, що з великою цікавістю спостерігав всю цю сцену, стурбовано глянув на годинника.

— Пробачте, лейтенант Мюллер, мені пора. Майор Ніколаєв просив попередити, що він сюди заскочить,— і, як належить, відкозирявши, він зник за дверима.

— Та ви шинельку зніміть, товаришу лейтенант. Дрова розгорілись, зараз буде тепло,— сказав солдат, забираючи від Жені шинелю й шапку.— Може, мені вийти? Димар ви й без мене закриєте...

— Ні, ні, що ви,— перелякано сказала Женя,— ви вже самі, я вас дуже прошу.

Вона обсмикнула гімнастьорку чисто військовим рухом, засунувши пальці під пояс, поправила складки, сіла проти Курта.

— А ви схудли... І загалом якийсь... інший.

— Так, я став іншим, пане лейтенант.

— Товаришу лейтенант,— поправила дівчина.— А втім,

до чого це, зовіть мене по-колишньому. Ми ж друзі? Правда?

— Я став трохи іншим, товариш Женя... Я хочу бути зовсім іншим, я хочу стати таким, як мій батько. Я переконався: він був у всьому правий, мій батько... О-о, товариш Женя, я бачу у вас орден, і такий важливий.

— Так, так, орден... Але розкажіть про себе. Я так багато про вас...— Вона запнулась, бліде її обличчя грало рум'янцем. Але подолавши зніяковіння, вона закінчила просто: — Я багато думала про вас всі ці місяці.

Курт так засяяв, що Женя усміхнулась.

— О-о-о, не може бути!.. Але я теж весь час думав про вас, товариш Женя...

— Але про це потім... Розповідайте, розповідайте!

І з німецькою докладністю, наче на допиті, Курт Рупперт розпочав свою одіссею з того моменту, коли він поклав свого останнього листа в отвір водостічної труби. А втім, його очі були красномовніші, ніж язик. А дівчина дивилася на нього й думала: невже це той самий рожевощокий німецький єфрейтор, який колись, червоніючи, як дівчина, перев'язував їй стегно, людина, через яку вона кинула виклик землякам?

І раптом у неї виникло питання: чи любить вона його? Адже вони й разу не сказали одне одному цього слова «люблю». І не тому, що перший раз його однаково важко вимовляти й по-російськи й по-німецьки. Ні, просто їх відносини, очевидно, не були ще коханням. Так, їй хотілося його бачити. Так, вона весь цей час думала про нього.

Але хіба так зустрілись би вони, коли б кохали? Від усіх цих думок Жені раптом стало так сумно, що вона глибоко зітхнула.

А Курт тим часом розповідав, як єврейська дівчина, сестра милосердя, дала йому, німцю, свою кров. Він хвилюється. Женю ж зовсім не турбує те, що десь на шляху до нового життя Куртові зустрілась ще якась дівчина. Її цікавить інше.

— Ця медсестра могла бути росіянкою, узбечкою, українкою... Це просто дівчина. Чому вас так дивує, що вона єврейка?

— Товариш Женя,— усміхається Курт,— ви що ж, забули, звідки, а головне, ким я потрапив у вашу країну?.. Мій начальник зараз — старший лейтенант Ілля Бромберг. Ми ненавидимо фашизм і робимо спільну справу. Він,

здається, теж єврей, але мене це зовсім не цікавить. А та віддала мені кров. Кров, розумієте?

— Ні, не розумію. Ви поранений, у госпіталі, напевно, не було консервованої крові, і медсестра віддала свою. Чого це вас так вражає?

— Але я ж німець, а вона єврейка!

Внутрішньо вся насторожившись, Женя примружила очі й спитала:

— Що, вас турбує те, що у ваш арійський організм потрапила склянка єврейської крові?

В госпіталі солдат німецько-фашистської армії це питання стерпів. Адже він, Курт Рупперт, був просто одним з тих, хто зі зброєю увірвався в чужу країну, принісши їй стільки лиха. Тепер перед дівчиною був інший Курт Рупперт, антифашист, що бореться проти спільного ворога. Він спалахнув, наче його вдарили в обличчя. Волосся, брови, вії на потемнілій шкірі стали майже білими.

— Для чого ви прийшли сюди, товариш лейтенант. Якщо ви вважаєте, що ви маєте право говорити мені такі речі, вам не треба було сюди йти.

Ці слова були вимовлені з явним гнівом, і цей гнів порадував Женю. Щоб приховати це, вона схопилась, поправуючи чобітками, пройшлась по кімнаті, зупинившись біля старого солдата, який все ще сидів навпочіпки коло грубки, з гордістю підморгнула йому: бачите, мовляв, папашо, який у мене знайомий.

— А чого це він так наїжачився?

— Я випадково обізвала його фашистом,— відповіла Женя, спрощуючи хід бесіди.

— Образився?.. Значить, людина,— сказав солдат. Він крекчучи випростався, вийняв з кишені кисет, розмотав шнурочок і підніс Курту.

— Бітте дрітте — пригощайтесь...

Курт усміхнувся, відірвав шматочок газети прямокутником, загнув краєчок, поклав пучку махорки, скрутив і, прислинивши, всунув цигарку в рот.

— Іч, по-нашому навчився цигарки крутити,— посміхнувся солдат, даючи йому прикурити.— Нічого, ще не такого вони у нас навчаться... Фашизм, він, як парші заразні. А виведи їх зі шкіри — людина як людина.

— Що каже товариш солдат? — спитав Курт, якого зацікавив цей зморшкуватий літній солдат. Такими, як правило, зображували росіян на гітлерівських плакатах.

— Він каже, що фашизм повинен бути знищений людством, як заразна хвороба,— довільно перевела Женя.

— Так, так, так,— переконливо закивав головою Курт.— Знищений...

— Ну от, ніби й домовились,— благодушно заговорив було солдат, але замовк, обірвавши фразу, й виструнчився, пристукнувши закаблуками, бо в дверях з'явилась висока постать майора Ніколаєва. Женя, яка ще не зовсім звикла до свого військового становища, теж виструнчилась і дещо навіть з надмірним старанням.

— Здрастуйте, товариші! — зовсім по-штатському привітався майор.— Ви вільні,— кинув він солдатові, а сам сів на лавочці біля грубки, підігнувши під себе ногу.— Ну, зустрілись старі друзі? — спитав він, переходячи на добірну німецьку мову.— Як вам, товаришу Рупперт, працюється на МПГУ?.. До речі, у вас там відомо, що наші розвідники добули наказ по німецьких частинах, який вимагає, щоб, як тільки установка проголосить першу фразу, негайно відкривати вогонь... Непогана оцінка вашої діяльності, га?

З моменту появи майора Курт стояв виструнчившись. Це був не той Курт, якого Женя знала в Верхнєволзьку, і не той, який щойно розмовляв з нею. Це була зовсім незнайома людина. З форми радянського покрою знову визирнув вишколений прусський солдат. Дівчину це не тільки засмутило, але навіть розгнівало. В правому, напівпримруженому оці майора грала ледь помітна усмішка. Розпитуючи Курта про те, про се, він, здавалось, був цілком задоволений уривчастими «так точно, пане майор», «ні, пане майор», «не можу знати, пане майор». Потім Ніколаєв підвівся, походив по кімнаті, зазирнув у грубку й підклав кілька полін. Раптом, різко повернувшись, він, допитливо дивлячись на обох молодих людей, сказав:

— Командування планує дати вам одне доручення. Обом... Складне і важливе. Можливо, вам запропонують проникнути в одне окуповане місто, де противник зосередив зараз значні сили. Ви, товаришу Рупперт, будете офіцером військ СС, який повернувся з тилового госпіталю після тяжкого поранення на фронт, в одну з діючих частин. Ви, лейтенант,— дівчиною з фольксдойчів, яка втекла з радянської тюрми. Про те, як усе це організувати й що треба буде робити, поговоримо потім, поки що мушу попередити вас: доручення відповідальне й небезпечне.

Ніхто, крім нас трьох, зрозуміло, не повинен знати про цю розмову.

Примружене око майора пронизувало обличчя молодих людей. Він, звичайно, помітив, як Курт радісно глянув на дівчину й зразу ж, виструнчившись, відчеканив:

— Яволь.

В Жені серце забилося так, що вона побоювалась, коли б майор того не запримітив. Стиснувши до болю кулаки й зблiднувши, вона тихо сказала:

— Добре, якщо це потрібно, я піду.— Останні слова вона вимовила ледве чутно.

— Ні, так важливі питання не вирішують,— заявив майор.— Подумайте, обоє добре подумайте. Чуєте? Завтра в одинадцять ноль-ноль зустрінемось тут, і тоді ви дасте відповідь.— Він підвівся.— Лейтенант Мюллер, прошу за мною. До побачення, товаришу Рупперт.

Потиснши руку Курту, майор першим вийшов з хати. Він не бачив чи зробив вигляд, що не бачив, як Женя й Курт обмінялися схвильованим, дещо задовгим рукостисканням.

18

Той день, коли було одержано повідомлення про загибель сина, став переломним у житті Ксенії Степанівни. До того часу вона якось не відчувала років. Ще добре пам'ятались молодість, червона хустина, стара, вилиняла кожанка, школа лікнепу, де вона, молоденька котушниця, сиділа за одним столом з літніми ватерщицями-мюльщиками. Опинившись на якійсь вечірці в компанії ровесників, вона, старий член партії, депутат, зверталась до них по-колишньому: «хлопці», «дівчата»,— не задумуючись над своїми роками.

А зараз вона, зразу відчувши вантаж немолодих уже літ, якось вся поникла, зів'яла. На роботі це не так відчувалось. Там вона, як і раніше, без особливого напруження, обслуговувала вчетверо більше веретен, ніж колись молода дівчина Ксеня Калініна, яку знали і в юності моторною майстринею. Але ось, заглушуючи фабричні шуми, вривався в цех гудок, зупинялися машини, розходились по домівках знайомі люди, біля якого-небудь перехрестя вона прощалась з останньою із супутниць і лишалась одна.

Тут-то й починала вона відчувати невимовну втому. Не хотілось ні їсти, ні спати. Думати вона прямо-таки боялась, бо будь-яка думка мимоволі вела її до сина.

Вона не могла пожалітися на самотність. Навпаки, люди були надзвичайно чулими. Після того, як місцеві газети обнародували лист комісара частини й появився Указ про посмертне присвоєння старшому лейтенанту Шаповалову Марату Пилиповичу звання Героя Радянського Союзу, не було спокою від запрошень на різні урочисті засідання, зустрічі, молодіжні вечори. З невеличкої фотографії Марата були зроблені величезні портрети, на яких він у своєму танкістському шоломі мав вигляд просто-таки руського богатиря. Один з таких портретів висів у червоному кутку фабрики, другий—в цеху, де колись працював її син. Комсомольці назвали кращу ділянку ім'ям Марата Шаповалова. Кожного тижня вони надсилали їй, матері, зворушливі рапорти, в яких повідомлялось про те, як оберігаються «шаповаловські традиції».

І все ж для матері Марат лишався пустотливим, дотепним, веселим хлопчиком, боксером, що завдавав батькам чимало клопоту. Він залишався для неї сином. Обрана до президії якого-небудь засідання, як мати Героя, пряля сідала за стіл з важким серцем, намагаючись не дивитися на портрет Марата. Рапорти, щиро написані, читала з почуттям ніяковості, наче все це могло перешкодити її синочкові спати десь там, у не баченій нею солдатській могилі.

В житті утворилась важка порожнеча, яка не відчувалась лише в ті дні, коли приходив лист від чоловіка. Фронтовик поставився до страшної звістки по-солдатському стійко. Він так нічого і не написав, як сам горює, і все заспокоював дружину й дочку. Загалом Пилип Шаповалов— досвідчений майстер ділянки мюлей — не майстер був до листів. Але кострубаті солдатські рядки, зігріті скупо висловленою турботою про домашніх, листи, третину яких становили поклони родичам і численним друзям з прядильної, заспокоювали її. Коли приходив такий лист, вечір був для Ксенії Степанівни вже не страшний, вона не боялася залишитися наодинці зі своїми думами. Але бувало, що листи довго не приходили, і тоді вона не знала, де себе подіти. Так тривало до того вечора, коли, повертаючись зі зміни, Ксенія Степанівна не зустрілася раптом з матір'ю й Галею.

Варвара Олексіївна, нахиляючи голову дочки й цілуючи її в лоб, докірливо сказала:

— Чому не приходиш?

Ксенія тільки рукою махнула.

— А ви куди?

— Та в той же наш госпіталь. Сьогодні ми з Галею чергові. Затіяв партком це шефство на нашу голову — ні попрати, ні панчохи поштопати ніколи. Ціла купа білизни другий тиждень чекає.

— Можна мені з вами? — несподівано для самої себе спитала Ксенія Степанівна.

— Ой тітусю, дорогенька, поїдем!.. Там, у палаті для відпочиваючих, такий капітан лежить, ну просто народний артист Борис Ліванов. Які пісні знає! — заторохтіла Галя, підлещуючись до тітки.

— Отож, бачиш, про що шефи думають,— забурчала стара і всі троє полізли у вагон з посіченими осколками снарядів і сяк-так залатаними бортами.

Шефів помітили вже на порозі госпіталю. Якийсь молодий, наголо пострижений юнак з забинтованою ногою, махнувши милицею, крикнув на весь коридор:

— Хлопці, Галка прилетіла, ура!

Дівчина насупилась. Найбільше не любила вона, коли малознайомі люди звали її Галкою. Ну, коли Галина Рудольфівна задовго, звали б Галина чи Галя, а то пташина кличка... Та ба, саме Галкою звали її в госпіталі. Тут у неї завелося стільки друзів, що дві палати одного разу мало не посварились через те, котрій з них першою залучити до себе маленького веселого шефа.

Ксенія Степанівна, з її скромною зовнішністю, з її спокійною мудрістю й уважним ставленням до людей, з її деякими знаннями в галузі першої допомоги, набутими ще в мирні дні на курсах РОКК, якось одразу, протягом одного вечора, ввійшла в госпітальний світ. Вправні руки, вмілі у всякій роботі, ласкаві, обережні материнські руки дуже допомогли того дня медсестрі Парасці Калініній міняти пов'язки. Прядильниця не боялася крові. Глибоке співчуття до людських страждань не порушило її спокійної діловитості, і медсестра, зразу оцінивши здібності нової помічниці, навіть з деяким здивуванням поглядала на неї.

— Ксенечко, ви ж природжений медик.

В свою чергу, відома пряля, яка звикла цінувати будь-яку, навіть зовсім не знайому їй майстерність, теж поміти-

ла, що братова, про яку в сім'ї Калініних говорили як про якусь шелихвістку, за роботою була зовсім іншою людиною. Товстенькі, пошерхлі від безконечних дезинфекцій руки її, з коротко остриженими, наче обгризеними нігтями, були чутливі, проворні й точні. Найтрудніші пов'язки вона знімає обережно, терпляче, виказуючи не тільки професіональне уміння, але й високе почуття людяності.

Правда, у всій її маленькій, міцній фігурці, в побризканому родимками обличчі, на якому короткий ніс просто кричав, стиснутий з обох боків круглими щоками, було щось таке, що привертало увагу чоловіків. І сестрі Калініній це подобалось. Вона явно не від того, щоб позалицятись. Але скорена її умінням Ксенія намагалась того не помічати.

Коли обидві жінки, втомившись, сіли рядочком на білій лавочці, невістка раптом взяла руку Ксенії Степанівни, худу робочу руку, з загрубілими подушечками на долонях і на пучках.

— Знаєте, Ксенечко, у вас прямо-таки хірургічні пальці.

Пряля, що не переносила лестощів, висмикнула руку й навіть сховала під халат.

— Ти вже, Паню, як скажеш...

— Ні, правда,— невістка розчепірила пальці своєї пухкої ручки-подушечки.— Хірурги не зважають на красу! Хірургія вимагає, щоб пальці були розумні... Голова може бути порожньою, а пальці обов'язково розумними. Це Володимир Володимирович завжди говорить.

— Тобі, чи що? — спитала Ксенія, ледь стримуючи посмішку.

— Всім... ну й мені. А втім, з іншими сестрами він тільки свариться, а зі мною розмовляє... А ви, Ксенечко, знаєте, що з ним нещодавно трапилось? — І раптом перетворившись із сестри, майстра своєї справи, в звичайну, домашню Паньку, вона багатозначно заторохтіла: — Не чули?.. Тут у посьолку якась дурепа задумала сама собі аборт зробити. Ну, відомо, маточна кровотеча і все таке інше. Сусіди перелякалися. До кого звернутись? Ну, звичайно, до Володимира Володимировича. Ну й він дійсно зараз же піднявся з постелі, одягся і, перебираючи вголос всю свою «рецептуру»,— він же, знаєте, як лається,— поліз у свою таратайку. Машини не визнає — це його пунктик. У нього «автомобіль з хвостом». Ну, і їде вночі

кудись на Будьонівку, в дальній посьолок... І тут, ви розумієте, Ксенечко, з-за кущів на нього бандити з наганами. Троє. Руки вгору, давай гроші!.. Складний випадок, правда? Кучер з сидіння скотився і навтіки. А Володимир Володимирович, думаєте, він руки підняв?

Оповідачка робить паузу, краплинки поту виступили на лобі, де з-під волосся розкішного апельсинового кольору вже виднілося природне, каштанове.

— Ви, Ксенечко, дуже помиляєтесь, якщо так думаєте. Він на них костуром і знову по всій «рецептурі» пройшовся. «Всі, каже, чоловіки Батьківщину захищають, а ви, сякі-такі, ось чим займаєтесь?» І знову... По цих словах вони його зразу пізнали: «Господи боже ти мій, Володимире Володимировичу». А той: «Я, я, сучі діти! Потрапите-но до мене в лікарню, я вам пригадаю «давай гроші», я таке зроблю, що баби весь вік вам у морди плювати будуть...» Ті зніяковіли: «Вибачайте, їдьте». А він: «Як же я поїду, де кучер, сучі діти? Щоб знайшли мені зараз же кучера! Я до хворої поспішаю...» Знайшли ж кучера і не знали, де очі подіти... Ну, може, відпочили?

І жінки знову взялися до роботи... Коли, збираючись додому, Варвара Олексіївна зайшла за Ксенею, та сиділа біля ліжка обгорілого льотчика, схожого на забинтовану ляльку. Крізь марлю дивилися вимучені, блискучі від гарячки очі. Після перев'язки Ксенія затрималась біля його койки.

— Ви, мамо, йдіть, я посиджу, мені з ним добре,— відповіла вона.

Льотчик, який, звичайно, неохоче відповідав навіть на запитання лікарів, в присутності цієї літньої жінки, яка ні про що не питала, несподівано розговорився. Розказуючи свою історію, він помітив у коридорі незвичайну метушню. Швидко пробігло кілька санітарів, мимо дверей шмигнув лікар, застібаючи на ходу халат. По всьому приміщенню нетерпляче задзвонили телефони. Відчуваючи щось недобре, поранені, які вже вклалися було спати, прокинулись, занервували. Звідусіль чулися нетерплячі вигуки: няня... сестра...

Ксенія Степанівна вийшла в коридор довідатись, що сталося.

— У Володимира Володимировича інфаркт,— сказав літній санітар, який зупинився біля вікна, щоб перепочи-

ти.— Оглядав хворого і біля нього — брик.— І побіг далі. туди ж, куди поспішали й інші.

Дзвінки з палат чулися все різкіше. Сестри бігали з одної в другу. В тривожній метушні цій Ксенія Степанівна відчула себе зайвою. В неї не було ще ні свого місця, ні своїх конкретних обов'язків. А госпіталь гув, як рій бджіл, що втрачає матку. Ксенія Степанівна тихо пішла до виходу. Вже в роздягальні її наздогнала невістка.

— Ксенечко, яке нещастя! — Не договоривши, вона заголосила, махнула рукою й вибігла з дверей.

19

— Що таке тюря?

Це спитала Галя, коли одного разу з дідом разом вони йшли на роботу.

— Тюря? — Дід уже звик, що в кучерявій голові онучки завжди родяться найнесподіваніші думки, і терпляче взявся пояснювати, що в царські часи так звалась у верхньоволзьких текстильників досить розповсюджена тоді їжа. Власне, їх було дві — тюря й мурцовка. Мурцовку готували так: в миску кидали зелену цибулю, розтирали її з сіллю, потім кришили туди залежалий пересохлий хліб, який завжди можна було купити дешевше в хазяйській харчовій лавці. Все це заливали квасом, розмішували і їли. Ну, а взимку, коли зеленої цибулі не було, а ріпчаста була не по кишені, просто перемішували хліб з квасом, а іноді для смаку заправляли кислим молоком. Оце й називалося тюря.

— А вона смачна була, тюря? — знову спитала Галя, захоплена своїми думками, хід яких був неприступний нікому з смертних.

— Та як сказати... Їсти можна... Коли нічого іншого нема, то й зовсім смачна. Як то кажуть: циганові навесні й жук — м'ясо... А тобі для чого?

— А в нас комсомольського секретаря, Феню Жукову, так зовуть — Тюря.

Дід тільки руками розвів: чого б це?

— А тому, що така вона і є, Тюря.

— Ой внучко, ти як баба твоя, в чужому оці скалку бачиш, а в своєму й колоди не помічаєш... Чим же це ваш комсомол так тобі не догодив?

— А тим, що я до неї вже кілька разів зверталася відносно наших економічних справ, і наче об стіну горохом... Ти, дідусю, розумієш, ми з Зіною потихеньку зробили пробу: сировину економимо. Так щоб ні найменшої ниточки не лишати на підлозі. І знаєш, скільки за п'ять днів назбирали? Дванадцять кілограмів! Це тобі що, жук на патику? Бавовни! Дефіцитної сировини! А скільки з неї можна наткати? А скільки з наткаиого можна бійцям білизни пошити? Ти це, дідусю, можеш собі уявити? Га?.. Ну от, ти уявляєш, а Тюря ні. І не хоче... Ну, й нехай, нехай, плюємо ми на неї, думаєш, ми не знаємо, що нам робити?

Що робити, Галя і Зіна знали. Разом з майстром Хасбулатовим вони підрахували, скільки можна зекономити за ці місяці, що лишились, по комплекту, по ділянці, по цеху, по всій ткацькій, по комбінату і навіть у міському масштабі. Вийшло, що за рахунок економії сировини можна додатково випустити сотні тисяч метрів. Пам'ять у Галі була хороша, і тепер вона прямо закидала діда цифрами.

— Тоді чого ж, беріться! — дід навіть захвилювався. Робочим нюхом вловлював він у балаканині онуки велику, може, й справді державну справу.— І не гайтесь. Спритному й бог допомагає.

— Бог, він, може, й допомагає, а от Тюря ні. Вже ми з Зіною вчора так її трясли, а вона нам тільки: «Дівчата, дайте з городами впоратись. За городи нам Анна Степанівна всі кісточки порахує. Ось впораємось, тоді давайте ваше економічне питання».

— Ну, а ти до Ані, вона жінка завзята.

— Ну да... Ні, за це вже вибач, будь ласка,— і взявшись у боки, Галя заявила: — Це щоб потім уся фабрика гула, що я, як порося з байки, за тітчин хвіст тримаюся?

— Ну, в фабком іди, Нефедова — теж жінка серйозна.

— Ходили. Грипує наш фабком, на бюлетені, чекай, поки очухається.

— Глянь, яка біда!.. А час іде. До Анни, до Анни ступайте! Не ордер на костюм проситимете, яке кому діло до того, що ви родичі!

— Ні, нізащо не піду. Весною, після великої води, скільки вже на ткацькій говорили, ніби тітка мене «підносить», немов це вона мною тоді на валу дірку заткнула... Ні вже, дідусю, раз Тюря до нас спиною, ми з Зіною знайдемо вихід...

І дійсно, вихід вони знайшли. Під вечір прийшли в

райком партії. До Сєвер'янова їх не пустили: він проводив бюро. Коли воно закінчилося й учасники засідання розходилися, ще не виказавши всього, що накипіло на душі, вони помітили дві маленькі фігурки, які примостилися на східцях під'їзду.

— Це що за народ? — спитав Сєвер'янов, зупиняючись.

— А це народ з ткацької, Сергію Никифоровичу. Це ж я, а це моя колега Зіна Кокіна... Ми вже до вас у важливій державній справі.

— Ну, державні справи в під'їзді вирішувати не годиться,— посміхнувся Сєвер'янов, пригадуючи, що цю чорняву сірооку дівчину він хвору відвозив під час поводі додому.— Державні справи, дівчата, вирішують у кабінетах. Ходімо назад.

Сам інженер за освітою, секретар райкому з півслова зрозумів усе значення цієї нехитрої й конче потрібної тепер справи.

— Ех, дорогі ви мої, коли б я був молодший, я б вас розцілував! — сказав він і зразу ж почав дзвонити в партійний комітет ткацької.— Анна Степанівна? Здрастуй, це Сєвер'янов... Що ж це ти, моя мила, гав ловиш? Ось у мене зараз дві твої кози сидять і на тебе скаржаться... За що? А от чудову справу придумали, а партком не підтримує... Прізвища?

— Сергію Никифоровичу, ви вже не жартуйте, вона ж нас із'їсть.

— Ну от, і прізвищ просять не називати, кажуть, ти їх з'їси... Серйозно? Ну, давай говорити серйозно... Завтра зранку я до тебе зайду. Це на ділянці Хасбулатова відбувається. Всі разом подивимося, перевіримо, обміркуємо. На дівчат не гримай, вони не скаржаться. Прийшли не до тебе, а до мене через делікатність, яка, мабуть, у вас, Калініних, є фамільною хворобою... Одна з них — твоя племінниця.

Наступного дня Галя і Зіна сиділи в парткомі й писали листа всім ткачам, прядильникам і ситцевикам «Більшовички», всім текстильникам Верхнєволзька. Сєвер'янов зразу зацікавився ініціативою комсомолок. Листа надрукувала «Комсомольская правда». Він влучив у ціль і негайно на нього відгукнулась молодь у всіх куточках країни. У важкий військовий час що може бути важливішим за сувору економію! І через те, що зекономлене могло

зразу ж бути перетворене в пряжу, в тканину, у взуття, в машини, і трудівник міг одразу побачити величезний свій внесок у військові зусилля країни, починання розповсюджувалися надзвичайно швидко.

Портрети Галі й Зіни замиготіли в газетах і журналах. Вони ніби кинули в озеро перший камінь, і вже без їх участі від нього розходились широкі кола. Газетні шапки змінювались:

«Розповсюдимо цінне починання ткаль-комсомолок Мюллер і Кокіної!»

«Зіткати мільйони метрів із зекономленої сировини!»

«Перенесемо досвід ткаль «Більшовички» на всі галузі промисловості!»

І в міру того, як ті кола ширшали, а скромна вигадка дівчат перетворювалася у велику й дійсно вже державну справу, газети знову й знову зверталися до подруг.

Щоденно листоноша приносила тепер на фабрику пачки конвертів. Незнайомі люди з різних кінців країни, з міст, про які дівчата й уявлення не мали, поздоровляли їх, розповідали, як там-то й там вдається застосувати їх починання, а якийсь спритний доцент повідомляв, що він на основі вивчення їх починання, вже пише кандидатську дисертацію. Він благав дівчат, враховуючи його виключний до їх справи інтерес, не давати матеріалів іншим доцентам, якщо хтось із них і собі вимислить такий намір.

Але особливо багато листів було без марок, з трикутними штампами польових пошт діючої армії. Писали окремі бійці, писали цілими підрозділами, писали солдати й офіцери. Поздоровляли, вітали, заявляли, що хотіли б зав'язати листування з такими знатними дівчатами, а один кавалерист без зайвих розмов пропонував руку й серце. Котрій з дівчат, він навіть, поспішаючи, не написав.

Некрасива Зіна, яка чомусь виходила на відретушованих газетних знімках надзвичайно інтересною, просто захлиналася тою поштою і весь вільний час писала відповіді. Галя лишалась холодною, як лід: наречена не має права бути легковажною. А втім, від сержанта Лебедєва теж, зрозуміло, прийшов лист. Він писав, що розвідники вирізали з журналу портрет подруг і почепили в своєму бліндажі. Сержант висловлював надію, що, ставши такою знатною, Галя не забуде його вірну любов. Дівчина розгнівалась: забути — от уже видумав! Що вона, Емма Боварі яка-небудь, щоб розкидатися своїми симпатіями? В листі-

відповіді вона так відчитала жениха, як рідко декому доводиться чути від дружини.

І ще прийшло з фронту двоє послань, які дуже схвилювали знамениту віднині молоду ткалю: від матері й від сестри.

«...Коли б твій батько був живий, як би раділи ми разом, що в нас росте така розумна й хороша донечка,— писала Тетяна Степанівна.— Але він помер за те, щоб усім нам, радянським людям, добре жилось, і я радію, що наша маленька Галочка виявилася достойною свого батька—старого більшовика... Зараз на фронті знову великі справи. У нас, лікарів, багато роботи. Буває, по кілька годин не відходжу від операційного стола. І коли мені стає дуже важко, я згадую про те, що далеко, в глибокому тилу, живе моя Галя, що вона там, рук не покладаючи, не знаючи втоми, трудиться для нашої спільної перемоги. Я згадую тебе, доню, й втома проходить, стає легше, і знову можна братися за діло».

Лист і все навколо береться туманом, розходиться. Сльози, як горох, повільно течуть по смуглявих щоках, капають на папір, перетворюючись на ньому в пухкі чорнильні плями. Галя сердито трясе головою: от ще чого не було, реве, як дурепа яка,— і, витерши кулаком очі, продовжує читати: «...Я згадую, коли тебе й Женю я віддавала в нашу ФЗН, у лікарні всі дивувалися: для чого? І говорили, що ви дівчатка здібні, вас треба було б у вуз. Я тоді подумала, як би зробив ваш тато, й вирішила, що він захотів би бачити вас там, де працюють бабуся й дідусь, де працював він сам. Будете знати, що таке праця, наберетесь досвіду, і, якщо буде бажання й вистачить розуму, перед вами Радянська влада всі двері відчинила: вчіться далі. Ви обидві довели, як я була права, і я пишаюсь моїми розумними, моїми хорошими доньками».

— Так, так, звичайно, вона була права,— зітхає Галя, задумуючись. Вона бачить повне обличчя матері в білій докторській шапочці, і їй хочеться бути зараз з нею, кинутись до неї на шию, поцілувати її у стомлені очі, притиснути до щоки її руку, яка завжди була шершавою і від якої завжди пахло аптекою.

Почуваючи, як у грудях знову закипають сльози, Галя стріпує кучерями й береться за другого листа, написаного чітким, рівним почерком її сестри. В листуванні своєму Женя надзвичайно пунктуальна. Щотижня то Галя, то

старі одержують від неї невеличкого листа. З них вони незмінно довідуються, що Женя здорова, почуває себе добре, сумує за всіма. І все. Ніяких подробиць. На цей раз лист довший. Женя теж поздоровляє, пише, як їй приємно бути сестрою такої знатної ткалі, радить не задирати носа, не зазнаватися, працювати ще краще. Одна фраза листа особливо приковує увагу Галі: «...Можливо, найближчим часом мені доведеться виконувати особливе бойове завдання. Тоді від мене деякий час не буде листів. Скажи всім, щоб не турбувались. Не забувайте, пишіть на ту саму польову пошту й знайте, що ваші листи я потім одержу...»

...Особливе бойове завдання, боже ж мій! Є ж на світі щасливі, яким доручають особливі завдання. А тут вставай чуть світ на роботу, слухай бабусине бурчання, змагайся з Тюрею, яка вважає, що дівчата її навмисне обійшли, дметься й прискіпується... Звичайно, статті, портрети, листи... Але хіба все, що відбувається тут, у глибокому тилу, може зрівнятися з одним-єдиним, хоч би й маленьким, особливим бойовим завданням командування?

20

Важкою була та перша воєнна весна. Надії на швидку перемогу, викликані розгромом фашистських армій під Москвою й у районі Верхнєволзька, на той час уже вичерпались. Другий фронт не відкривався. Користуючись тим, що на європейському театрі воєнних дій його не турбують, Гітлер знову зібрав найкращі дивізії в кулак і на цей раз обрушив його на півдні. Червона Армія продовжувала один на один битися з об'єднаними силами фашизму. Напруження битв наростало, масштаб збільшувався. Зведення з дня на день ставали тривожнішими. В них знову з'явились назви міст і посьолків, залишених після важких боїв. І хоч на цей раз боротьба йшла далеко і назви ці більшості верхнєволзців були мало знайомі, все важче й тривожніше ставало на душі в людей.

Пайок зменшився. Бліді ставали обличчя. Нові й нові зморшки з'являлися на них. Серед косинок, які за традиціями у верхнєволзьких текстильниць бували завжди квітчасті, строкаті, все більше можна було бачити в потоці зміни темних, удовиних хусток. І все ж життя йшло своїм

розміреним темпом. Всі три фабрики комбінату навіть перевиконували плани, а городня кампанія розгорталася тої весни з нечуваним розмахом. Фабричні грузовики гасали по місту, збираючи, де можна, городній інвентар. Спеціальні делегації відправились до текстильників Вишнього Волочка, Орєхова, Іванова, Шуї, Вічуги — в далекі міста, які не потерпіли від гітлерівського нашестя, і там з ними побратському ділилися невеличкими запасами посівного матеріалу. Але з картоплею було, як і раніше, важко. Кожна картоплина врахована. Уповноважені городніх комісій слідкували на фабричних кухнях, щоб, чистячи її, куховарки не псували очок. Очевидно, вперше з того часу, як іспанські конквістадори завезли з Південної Америки в Європу перші картоплини цього нехитрого корнеплоду, ростки його удостоїлись такого дбайливого зберігання, яке було організовано для них на ткацькій фабриці.

Міськком партії, підтримавши «городню ініціативу» ткачів спеціальним рішенням, надав цій справі загальноміського розмаху. Коли рішення було прийняте, секретар пожартував:

— З урожаю — Анні Степанівні найбільша, найсмачніша морква.

— А якщо врожай не виросте, найтовстіша палиця? — поцікавилась Анна.

Секретар міськкому був у веселому настрої.

— Хіба вас, ткачів, переговориш! Он Сєвер'янов скаржиться, що у вас на кожне його слово два приготовлено... Завтра перший масовий недільник, так де ж, Анно Степанівно, мусить бути командир?

— Попереду, на вогнистому коні! Тільки завтра в ролі Чапаєва у нас буде он вона, Настя Нефедова: її профспілкова справа.

...На цей перший масовий вихід на поля покладалися великі надії: найголовніше почати. На полотні, що висіло над входом до фабрики, з'явилося: «Всі на городи, всі на недільник!» У суботу профорганізатори підходили до кожної робітниці й нагадували: не забудь, завтра о сьомій! А втім, можна було й не нагадувати. Навколо цієї справи створилася вже така атмосфера, що про цю роботу, загалом не дуже легку, люди вже мріяли як про свято. Нефедова, відчувши себе відповідальною, й сама по-справжньому запрацювала. Анна просто не пізнавала її. Куди поділася нерішучість, поступливість? Навіть голос зміцнів

у Насті в ці дні. Робилося все, щоб недільник став святом. Розшукали фабричних баяністів. Потім ще фабком запросив з клубу духовий оркестр — дивний духовий оркестр військового часу, в якому єдиним чоловіком був старенький диригент.

І ось вранці всі зібралися в садку, під тополями, біля задимлених руїн старої фабрики. Баяни перегукувались, як півні в літню гарячу пору. В різних місцях зринали пісні. На площадці, оточеній молодими деревцями, на яких уже розпукувалися пахучі липкі бруньки, молодь створила коло, і звичайно ж у центрі його перед зніяковілим майстром Хасбулатовим, відчайдушно відбиваючи каблуками, витанцьовувала Галя Мюллер і, розмахуючи строкатою хустиною, дзвінко вигукувала:

...Перелесник милий мій,
Не суши мене журбою.
Якщо любиш — признавайсь,
Ні — то дідько із тобою!

І ще заповзятіше притупнувши наостанок, завищала в кінці частівки на фабричний манер: «Іх! Ах!»

Врахувавши загальний настрій, Анна з'явилася на недільник у святковому одязі, в туфлях-лодочках й зразу ж пірнула в натовп. Але залишитись непоміченою, як хотілося їй, не пощастило: скрізь, де вона з'являлася, зразу ж утворювався гурт людей.

— Ти, Степанівно, наче в клуб на бал... Дивись, у рілі каблуки погубиш.

— А це що? — І Анна багатозначно стукала по пакунку, який тримала під пахвою.— Я запаслася.

В останній момент Нефедова розпорядилася навіть винести фабричні прапори, заслужені ткачами в різні роки за всякі хороші справи. Їх вийняли з чохлів, розгорнули. Оркестр не дуже стрункo й милозвучно, але досить голосно гримнув марш. Закинувши на плечі сапи, лопати, граблі, ткачі строкатою колоною рушили в дорогу. А втім, не тільки ткачі. Коло воріт вони зустріли колону прядильників, які йшли, правда, без прапорів і без оркестру; і коли ці два густі людські потоки різними шляхами потекли до місць роботи, стало помітно, що по тротуару поодинці, сім'ями туди ж, за місто, тягнуться ситцевики з знаряддями й вузликами з сніданком.

— Ей, індивідуали! — жартівливо закричали з колони.

— Добре, добре, ідіть, та менше базікайте, скажете гоп, як перескочите,— благодушно відповідали з тротуару.

Настрій був чудовий. Навіть те, що оркестр, вийшовши за місто, почав дуже фальшивити й величезний генерал-бас, в який дула дівиця з обличчям землистого кольору, часто невлад видавав свої утробні звуки, не збивало з кроку. Йшли дружно, як на першотравневій демонстрації.

А над передмістям стояв ясний холодноватий ще ранок. По обочинах рову, що відділяв шосе від тротуару, пробивалися сліпучо-зелені стебла трави. Вітер жбурляв в обличчя густу вологу відроджуваної землі. Всіх так вабило на вільне свіже повітря, на сонце, що люди майже бігли, хоч ніхто їх не квапив.

Земля, земля! Де б людина не виросла, як би вона не ховалася від лісів і степів у каміння й асфальт міст, якою б справою вона не займалась, ти зберігаєш над нею свою незламну владу! Не думає про тебе ткаля, що проводить цілий день у гуркоті верстатів. Але ось вранці, коли вона спішить на роботу, дихнеш ти їй в обличчя животворним ароматом, і збентежено заб'ється її серце сподіванням чогось неясного, хвилюючого. Не думає про тебе старий ракліст, стоячи біля вибійної машини. Густо пахне гострими фарбами. Тече, безконечною стрічкою тече, зникаючи в отворі стелі, тканина, яку він змушує розквітати небачено яскравими кольорами. Вся увага його зосереджена на цих кольорах, і нема у нього часу навіть подумати про щонебудь стороннє. Але ось весняний вітер кинув у відкриту фрамугу вікна пучок крапель з даху, аромат молодої трави, що ожила в скверику, перед фабрикою, і заграли очі ракліста, і згадав він дитинство, льодохід, і, влучивши хвилинку, солодко розпрямляє натруджене тіло, вдихаючи свіже повітря, і думає про те, як би це йому наступний вихідний провести з онуками за містом, у полі, подивитися справжні живі квіти...

В цю теплу неділю вся вільна земля, що пустувала навколо фабрики, та й сам двір комбінату, всі лужки, газони, кожний маленький клаптик, на якому можна було скопати хоча б одну-однісіньку грядочку,— все це піддано було штурму.

Ткачам відвели під городи величезний пустир, який межував з річкою і де колись були склади для дров, забуті після того, як фабрики перейшли на торф. Тут їх чекала приємна несподіванка: три сірі військові трактори,

здаля схожі на хрущі, проворно перебираючи гусеницями, один за одним ішли по полю, тягнучи плуги. Чимала частина пустиря виявилась уже зораною. Це був подарунок підшефної військової частини. Він ще більше запалив людей.

І ось просторий лан, на якому мріло прозоре сизувате марево, ожив, зарябів кольоровими косинками. Переконавшись, що все йде добре і що Нефедова зі своїм профактивом чудово диригує справою, Анна в кабіні грузовика переодяглась у свій старий робочий комбінезон, у резинові чоботи, підшукала кращу лопату й, пірнувши в колони городників, зникла між ними. Сьогодні вона могла дозволити собі відпочинок, намилуватися незвичайною роботою, повітрям, сонцем, свіжим вітром...

Старенька емка Сєвер'янова зупинилася на межі поля, де дівчата в білих піджаках, як у добрий довоєнний час, виносили з машин корзини з бутербродами, перетирали стакани, готували сніданок. Секретар райкому, приклавши руку козирком до лоба, довго вдивлявся в працюючих, що пройшли вже до середини поля.

— Де ви начальство сховали? — спитав він нарешті старого, що видавав лопати.

— Начальство? А вам яке саме треба? Сьогодні в нас Настасія Зінов'ївна — начальство. Он вона там з трактористами про щось домовляється.

І справді, вдалині виднілась Нефедова у високих резинових чоботях, у ватнику, підперезаному ременем, і в хустці.

— А Калініна?

— Анна Степанівна? Її щось і не видно. Дивись, де людей більше,— там і вона. Сьогодні вона робоча сила.

Анна працювала в парі з матір'ю. Ступаючи вздовж натягнутого шнура, вона коротким рухом лопати накопувала ямки, а мати, йдучи за нею з корзиною, дбайливо, як щось дорогоцінне, що може розбитися, клала в землю картопляне лушпиння. Поклавши те лушпиння рожевим очком догори, вона брала рукою розім'яту ріллю й присипала його, після чого Анна загортала ямку лопатою. Працювала стара надзвичайно старанно. Десятиліттями виховувану сумлінність старої трудівниці сьогодні підсилювали обставини особистого порядку.

— Цей старий індивідуал, він же, знаєш, що мені вчора сказав? — скаржилася вона дочці, не припиняючи робо-

ти.— Поки, каже, ви там промови та оркестри слухаєте, ми вже напрацюємось. З вечора лопати й сапку в газету загорнув, насіння в корзинку поклав, а сьогодні я прокинулась дуже рано — його вже й сліду нема. Ти бачиш який?

— А чого ви, мамо, хвилюєтесь? Нехай,— ховаючи посмішку, відповіла Анна.

— Як це, нехай? Цей хуторянин так мені й заявив: давай, мовляв, восени подивимось, у кого картопля краща, в кого морква соковитіша, той і прав.

— Ну, а коли в ситцевиків і кращий буде врожай, то хіба це велика біда для нас? Люди ж свої.

Варвара Олексіївна, примруживши чорні очі, сердито зиркнула на дочку.

— Так, по-твоєму, не біда, коли ті на окремих клаптиках зберуть більше, ніж ми на спільному полі? А помоєму, всім нам гріш ціна, якщо ми не втремо їм носа. Отак. І насамперед — комуністам!

— Боже поможи! — донісся знайомий насмішкуватий голос.

Анна здригнулась. Поруч, витираючи хустиною своє повне розчервоніле обличчя, стояв Сєвер'янов.

— Спасибі, коли не жартуєш.

— Боже поможи, а ти, небоже, не лежи! — буркнула Варвара Олексіївна і зразу ж, без усяких передмов, напала на секретаря райкому: — Ти, Сергію, краще скажи, для чого ти ситцевикам дозволив землю шматувати? Зроблять з ділянок строкату ковдру, які раніше у нас в казармах старі баби з клинчиків зшивали. Чи добре це?

— Вони ж так вирішили,— ответерів Сєвер'янов, але одразу ж знайшов, що сказати: — Твій благовірний, Варваро Олексіївно, у них там верховода, в нього й питай по сімейній лінії. А райком що може зробити, коли їм усім так більше подобається?

— А їм ще й горілку пити й лаятись подобається, то що ж, і з цим треба миритись? І до цього райкомові діла нема?

Варвара Олексіївна войовниче підсмикнула на підборідді кінці чорної хустки й кольнула секретаря райкому сердитим поглядом. Сєвер'янов згадав, як хтось сказав про неї одного разу: бояриня Морозова. Згадав і не міг приховати усмішки.

— Смійся, смійся, а я на тебе в міськком партії

напишу, хай нас там розсудять.— Вона нахилилася було до ямки, викопаної Анною, але випросталась і заклопотано спитала: — У всіх уже, мабуть, побував? Як ми, від інших не відстали?

— Та з такими, як ти, Варваро Олексіївно, хіба відстанеш? Тільки чого це ви, ткачі, такі сердиті?

— Від галасу. Галаслива у нас робота,— серйозно пояснила Варвара Олексіївна, яка не любила й не розуміла жартів.

Коли сонце вже заходило, стомлені, загорілі, з обвітреними, потрісканими губами, городники вдоволено оглядали рівне, дбайливо засаджене картоплею поле. Лише в центрі його чорнів шмат землі, який залишили під капусту, моркву, редьку, й інші овочі. Всі втомились, але то була особлива солодка втома: хотілося посидіти нерухомо, поїсти, поспати.

Анна, в якої материне бурчання не виходило з голови, збігала все-таки на ділянку ситцевиків. Вона дійсно нагадувала строкату ковдру з ситцевих клинчиків, якими ще за її пам'яті користувалися мешканці гуртожитків, коли різати на чохли цілу тканину вважалось недозволеною розкішшю. Поле виявилось таким же строкатим, але ці клапті, хоч не всі ще скопані й засаджені, але обороблені так старанно, наче то були не клапті пустиря, на якому минулого року хлопчаки грали в м'яча, а та земля, яку хазяйновиті текстильники заготовляють в ящиках для своїх фікусів, рододендронів і «мокрих ваньок».

Ситцевики прийшли на городи кожний зі своєю сім'єю. Тільки Степан Михайлович, який встиг скопати й засадити лише частину ділянки, сидів один, і біля нього лежали акуратно зв'язані мотузком інструменти. Вдоволений, поглядаючи на сонце примруженим оком, він неквапливо жував хліб, посипаючи його пучкою солі. Помітивши дочку, він зрадів, поспіхом струсив крихти з вусів і з бороди в жменю, кинув їх у рот і спитав:

— Що, вивідачкою від матері прийшла? Подивитись, як порпається відсталий елемент? Ну, що ж, полюбуйся...

На ділянку ткачів Анна повернулася, коли всі вже майже розійшлися. Тільки трактори заорювали останні смужки цілини, та працівники їдальні вантажили в машини своє майно. Анна знову залізла в кабіну грузовика, переодяглася в плаття, роззула резинові чоботи. Натруджені ноги гули й нили. Не хотілося взуватись. Додому

можна було дійти боковими вуличками, й вона вирішила піти босоніж. І приємно було, наче в дитинстві, відчувати босою ногою теплу, вологу землю. Стежка вела через невеликий березовий гайок, що клином врізався в скопане й засаджене тепер поле. Повітря було перенасичене солонуватим запахом розпуклих бруньок, вологою моху, грибної прілі, якою дихають навесні навіть найменші лісочки.

Ой, як же тут було хороше! Анна не витримала, постелила на траву комбінезон і прилягла на ньому в тіні великої берези. Вітер гойдав тоненькими вітами, й було видно, як крізь смолисті липкі брунъки вже прозирали крихітні, складені в пучку листочки. А в вишині синіло небо, а по ньому, провіщаючи ясну погоду, шугали з писком і вереском стрижі. Нило тіло, наче його хто побив. І все ж було легко, не хотілося ні думати, ні рухатись, а лише дихати березою, настояним трунком весни, піддаватися пестощам теплого вітру. Потрошку все почало розпливатись, втрачати чіткість обрисів. Лишалось тільки відчуття підбадьорюючої свіжості.

— Анно Степанівно,— голосно гукнув хтось зовсім поруч.— Земля сира, спати на ній ще небезпечно.

Анна здригнулась, розплющила очі й навіть скрикнула від несподіванки. Небо вже так потемніло, що віття дерев важко було розрізнити. Над нею схилилося по-дитячому кругле обличчя механіка Лужникова.

— Га? Що? — запитала вона, не зовсім ще спросоння збагнувши, хто біля неї, і, помітивши свої голі ноги, швиденько обсмикнула плаття, яке уві сні трохи підбилося вгору.— Ой, як ви мене перелякали! Я тут, здається, трішечки задрімнула.

— А я йду гайочком — хто це, думаю, лежить? Мати рідна, та це ж Анна Степанівна! Розкинулась уся... А ви вставайте, вставайте, зараз якраз радикулітна пора.

Якимись підсвідомими, але вправними жіночими рухами Анна підібрала волосся, ще раз обсмикнула плаття, відправила Лужникова подалі вбік, одягла панчохи, взулась і, коли повернулася до нього, встигла перехопити його ласкавий і дещо зніяковілий погляд.

— Ви чого на мене так витріщились?

— Хто, я? — розгубився співбесідник і раптом густо, зовсім по-дитячому, почервонів.— Хіба я дивився? Ох, як вас сьогодні сонечко напекло! Прийдете додому, ноги, пле-

чі, шию — все змастіть маслом, особливо ноги. А то шкіра буде злазити.

Він простяг було руку, щоб допомогти Анні звестись, але та сама легко схопилася, заявивши:

— Пішли, пізно вже. Я ж на Кіровському живу, хіба нам по дорозі?

Виявилось, що їм по дорозі. Ступаючи по-медвежому, важко й м'яко, механік ледве встигав за своєю супутницею. В одному місці стежку перегородила велика калюжа. Анна зупинилась, оглядаючись, де б їй краще перейти; механік з того боку простягнув їй свою ручищу, але вона чомусь відмовилася від послуг і, розігнавшись, перестрибнула калюжу. Це, правду кажучи, здивувало її саму. Ще з комсомольських часів у неї з хлопцями складались якнайкращі товариські стосунки. Чому ж це вона соромиться цього Лужникова? І раптом пригадалося: чи не тому, що тоді, по шляху з госпіталю, Параска Калініна говорила, немовби він якось там по-особливому на неї дивився? «От іще нісенітниця!» — подумала Анна й відчула, що червоніє.

— Все Лужников та Лужников, а як ваше ім'я й по-батькові, я все щось забуваю.

— Гордієм звати, Гордій Павлович... А за вами не вженешся. Поганий я ходок після лікарні...

— А ви, Гордію Павловичу, кажуть, були моряком?

— Був і моряком. Канонір другої статті есмінця «Сокрушительный».

— І Зимній штурмували?

— І Зимній штурмував.— Голос Лужникова став задумливим.— Я ж, Анно Степанівно, й Ілліча бачив, їй же богу!

— Леніна? — вигукнула Анна.— Їй чомусь здалося неможливим, що отак випадково можна зустріти людину, яка бачила живого Леніна.— Ну, то чого ж ви про це мовчите?

— А що ж мені казати? Ну, бачив, то й бачив. Тоді в Пітері багато хто його зустрічав: він од народу не ховався. Я його, звичайно, випадково побачив. Ми, матроси, біля Смольного вилізли з грузовиків, а він мимо проходив, у пальті, з кепкою в руці. Зупинився, помахав рукою: здрастуйте, товариші моряки...

— Ну, а який він був?

— Звичайний. Невисокий, кремезний, рудуватий.

— Ленін рудуватий? — недовірливо спитала Анна.— Брешете!

— Для чого мені брехати? Я пам'ятаю. Його раз побачиш — до смерті не забудеш. Така людина.

Тепер Анна дивилася на супутника з особливим інтересом і думала собі: поруч працює людина, яка Леніна бачила, а ти про це довідуєшся випадково. І зовсім він не дивак, цей Лужников, і обличчям гарний, і очі розумні, і, якщо придивитися, зовсім не вайлуватий, а для своєї важкої постаті навіть спритний.

— А вас, Гордію Павловичу, теж сонце припекло, не інакше, як у нас обох носи лущитимуться.

Лужников промовчав. Він ішов задумливий. Можливо, збудились спогади про далеку юність, коли він, революційний матрос, у бушлаті з відстовбуреними од гранат кишенями, з коротким карабіном за плечима, ходив вулицями революційного Пітера, ненависний для одних, бажаний для інших, жадібно вдивляючись навколо, сам ще мало розбираючись у тій бурі, яка, підхопивши, вже несла його. Анна усе з більшою цікавістю приглядалася до нього і, в свою чергу, думала про його долю, про те, чому цей сильний, безстрашний чолов'яга, що має таку славну біографію, відійшов од активного життя, загубився в натовпі, став мішенню для фабричних гострословів. Вона спробувала уявити його в безкозирці, переснованого кулеметними стрічками, і раптом впіймала себе на тому, що любується ним.

— Як же це ви, балтійський матрос, Зимній брали й дозволяєте себе перед людьми паплюжити? — спитала вона з дещо грубуватою одвертістю.

Лужников зупинився.

— Це ви про Лізу, про жінку, чи що? — голос його зазвучав різкіше, ніж звичайно.— Цього, секретар парткому, давайте не торкатись, це моє і тільки моє.

— А до чого тут секретар парткому? Я так, чисто полюдському.

Помовчали. Анна чула, як, важко ступаючи, зітхав її супутник, і їй стало шкода цього могутнього й водночас слабого чоловіка. Зримо пригадалось худе, зів'яле обличчя його дружини, збуджено колючий погляд її очей, деренчливий голос.

— Я по-людяному, Гордію Павловичу. І я вам раджу, поки не пізно, взятися за свої сімейні справи.

— А коли по-людяному, то слухайте, Анно Степанівно. Нікому я про це не кажу, а вам от сьогодні,— він чомусь підкреслив слово «сьогодні», і від цього Анна знову відчула легеньке збентеження,—вам, може, останній скажу: я через Лізу вже не з першої фабрики тікаю. Ось які справи.

І розповів він сумну історію. Жила собі в Вічузі банкаброшниця — гарненька дівчина, кмітлива, співуха й реготуха. Сподобалась вона ремонтному майстрові. Одружилися. Стала вона ласкавою, уважною дружиною. Жили добре, лагідно. Одне лиш лихо: не було в них дітей. Ліза без кінця зверталася до лікарів, радилась з різними фахівцями, аж поки їй нарешті не сказали, що дітей у них бути не може. І от з того дня її наче підмінили. Роздратовувалась без будь-якого приводу, стала похмурою, цілими днями, надувшись, мовчала. Чого вже тільки не робив Лужников, яким лікарям її не показував, на які тільки курорти не посилав! А вона ставала все нервовішою, дратівливішою. Життя стало нестерпним. Ліза при людях глумилася над чоловіком, сварилась із сусідами, зчиняла сварки з незнайомими в магазинах. Хвороба прогресувала. Вона не дозволяла їй працювати, і це остаточно вивело жінку з рівноваги. Бувало, навколо Лужникових створювалась така атмосфера, що хоч тікай світ за очі. І доводилось міняти місце мешкання. Так вони опинилися тут, це вже на четвертій фабриці. Тут, слава богу, одержали окрему квартиру, жінка трохи заспокоїлась. Але війна...

Анна слухала сумну розповідь, і велетенський цей чоловʼяга здавався їй маленьким, скривдженим, безпорадним. Хотілося погладити його по голівці, сказати щось таке, щоб він хоча б посміхнувся.

— Пригадуєте, тоді, в госпіталі, до того догаласувалась, що Володимир Володимирович попросив її вийти? Так вона візьми та й напиши на нього скаргу. Та кому! Самому Михайлу Івановичу Калініну. Прямо біда!

— Любите ви її, Гордію Павловичу?

Лужников, не відповівши, раптом зупинився серед дороги.

— Любите? — наполягала Анна, сама ще не розуміючи, чому це здається їй таким важливим.

— Ну, люблю... Ні, не те це слово. З нею мені важко, але й без неї не життя. Буває ж отаке. Зрозуміло?—

різко кинув Лужников, але, спохватившись, додав лагідніше: — Ну, прощавайте. Піду вже від гріха, а то, чого доброго, натрапимо на неї, чи ляпне хтось, що мене з жінкою бачив... А за людяну розмову спасибі. Важко мені душу відкривати, а тут, ось бачите... Простіть уже...

— Прощавайте,— сказала Анна і, міцно потиснувши його велику руку, додала: — Зовсім кепсько буде, заходьте в партком. Буду рада.

— Чого там... Справ у вас і без моїх нема, чи що, а користь — яка вже там користь!

І він пішов у протилежний бік. Звертаючи на проспект, Анна озирнулась і побачила, що механік стоїть на тротуарі й дивиться їй услід.

21

Мабуть-таки, справедливо говорить старе солдатське прислів'я: «Куля не вбила, рана заживе». Життя Арсена Курова поступово стало налагоджуватись. Як і до війни, підводився він рано-вранці. Хлопець вставав разом з ним. Вони прибирали кімнату, снідали й разом ішли: Арсен на роботу, а Ростик у школу.

Тепер, коли на Уралі виріс завод-двійник і зажив своїм життям, до Верхнєволзька повернулося чимало кваліфікованих майстрів. Не було вже потреби працювати по дві зміни. Вечорами батько з сином обидва сідали за уроки: син за шкільні, батько за політнавчання, до якого він, як і до будь-якої справи, ставився дуже серйозно. В неділю разом ходили в кіно, а іноді й у міський театр. Але як би не був завантажений день, завжди знаходилася хвилинка, коли обидва підходили до маленького верстата, й Арсен навчав названого сина слюсарювати. З кожним разом він ускладнював урок і, сидячи поруч, вимогливо слідкував за тим, як маленькі, слабі ще, але вже вмілі руки ріжуть, обточують, шліфують метал.

Життя Арсена Курова входило в нове русло. Навіть сни, в яких йому з'являлись то Марія, то діти,— сни, що мучили, тривожили душу,— стали рідше навідуватись до нього. До майстра поверталася колишня товариськість. «Орли» помічали, що їх похмурий, суворий начальник іноді, забувшись на роботі, мурличе пісеньок. Заводські друзі раділи: розмерзається людина.

Але ось сталася подія, яка зразу роз'ятрила рани Арсена Курова, що вже почали гоїтись: на механічному з'явилися німці.

Власне, це не було новиною. Полонені давно вже розчищали подвір'я «Більшовички» від хламу, розбирали руїни, згарища. Кожного ранку цілі колони в шинелях брудно-зеленого кольору тягнулись під конвоєм до місця роботи. Спочатку їх проводили насторожені, неприязні очі, але потроху до них звикли, стали дивитися з цікавістю, а потім і зовсім перестали звертати на них увагу. А дехто з молодих робітниць, повертаючись зі зміни, були навіть не від того, щоб пококетувати з чужоземними хлопцями. І це дратувало Арсена.

Одного разу, натрапивши на подібну сцену, він, не витерпівши, вилаяв дівчат такими словами, що ті написали на нього заяву в партійну організацію. Комуністи знали трагедію Курова. Його нетерпиме ставлення до всього цього було зрозуміле. Справу зам'яли. Але тепер німці з'явилися в цехах, і все одразу ускладнилось.

Більшість із них працювала на будівництві прибудови до механічного корпусу, але деякі — механіки за цивільною професією — були допущені й до верстатів. Одного з німців — довготелесого, сутулого, з лисіючою лобатою головою — направили в ремонтно-складальний цех під керівництво Арсена Курова. Знали його Гуго Ебберт, і, як повідомила дівчина-перекладачка, що з'явилася разом із ним, до війни він був механіком на знаменитих заводах фірми «Вомаг».

Арсен Куров відчув себе ображеним. Він одразу ж залишив цех, прийшов у кабінет директора заводу й заявив:

— К бісу, або я, або він, двом нам у цеху нема місця!

Директор у цій справі виявився непохитним. Завод гостро потребував кваліфікованих кадрів, а ремонтно-складальний цех особливо: одні підлітки. Все важче стало встигати за програмою, яка розширювалася з місяця в місяць. І загалом Куров повинен був зрозуміти, що в цех прийшов не гітлерівський солдат, а німецький робітник. Кваліфікований робітник, яких так бракувало заводові.

— Значить, не виженете його?

— Ні.

— Ну, тоді проваліться ви всі разом з цим фашистським недобитком! — сказав Арсен, червоніючи. Повернувся і, не попрощавшись, вийшов з кабінету.

Наступного дня директорові доповіли, що майстер Куров на роботу не вийшов. Зразу ж послали до нього додому кур'єра. Той повернувся зніяковілий. Бюлетеня майстер не показує, лежить на відкладній своїй койці дуже п'яний, бренькає на гітарі й співає: «Последний нонешний денёчек». Тут же коло нього крутиться той білявий хлопчина, який працював колись у Курова. Кур'єра майстер послав під три чорти, а коли той сказав, за чиїм наказом прибув, то й директора було послано за тією ж адресою.

За суворими законами воєнного часу, прогул, та ще й ускладнений такими обставинами, міг мати дуже тяжкі наслідки. Але Курова на заводі цінували, любили, а головне — знали. Кур'єру натякнули, щоб він забув про все, що бачив, а ввечері коло під'їзду терема-теремка зупинилася директорська машина, зібрана заводськими умільцями з кількох трофейних і тому названа «автомобілем десяти кращих марок». Директор сам зійшов на третій поверх, його зустрів білобрисий хлопчина.

— Ну, орел, як там? — спитав він, витягши хлопця на площадку.— Тільки не бреши, я йому добра зичу.

Ростик і зараз не стримався від звички всіх імітувати. Веснянкувате обличчя його миттю стало непорушним, щелепа висунулась, він провів долонею, наче розправляв вуса, й просопів: «Легше під молот головою, ніж з цим гітлерівцем поруч стояти». Бачачи, що гість навіть не усміхнувся, хлопець докірливо, з мудрістю дорослого прошепотів:

— Ну як ви всі там не розумієте, що не можна його поруч з німцями ставити!

Директор нічого не відповів, відсторонив Ростика, відчинив двері в кімнату, і звідти в обличчя йому вдарило перегаром поганенького самогону.

— Здоров, Арсене!

— Здоров, Костянтине.

— От що, Куров, під суд я тебе поки що не віддав...

— Це ж чому таке зволікання? — В червоних набряклих очах Курова засвітилася недобра посмішка.— Коли Куров — дезорганізатор виробництва, віддавай. Ми з тобою поруч за лещатами стояли, і не потребує Куров твоєї, Костю, жалості!.. Ні... Та мені й у тюрмі легше буде, ніж поруч з цим... Не гайтеся, судіть! На роботу я все одно не вийду.

Директор, задумавшись, стояв біля вікна, розглядаючи

металевий шестигранник, взятий на верстаті. Він явно милувався ним.

— Це що ж, невже хлопчина зробив?

— Він.

— Здібне бісеня!.. В школу ходить?

— Ходить.

— І добре вчиться?

— Погано. Важко йому: стільки пропустив... А це ось слюсарює потроху.

— Його куди дінеш, як у тюрму підеш? Думав?

— Тобі не підкину, не турбуйся. Більше місяця сидіти не буду — переб'ється. Самостійний.

Виявляється, Куров усе обдумав. Видно, що він вирішив, як кажуть, стояти на смерть. Директор поклав шестигранник на долоню, підніс до вікна, поміряв стальною лінійкою.

— А отут він трохи набрехав. Їй-богу! Трошечки площина скосилася.

— Де? Не може бути!

Арсен узяв пробу, повертів між пальцями, теж подивився на світ й зніяковіло визнав:

— А й справді... Розхвилювався я вчора з цим фріцом, прогавив... А в тебе, Костю, око ще салом не запливло!

Директор нічого не сказав. Він затис шестигранник у лещата, вибрав на стіні потрібний терпужок і ніби прицілився. Рухи були точні. Арсен дістав з кишені люльку, але не запалив.

— Не забув лещат?

— На шостий розряд ще витягну.— Директор дбайливо провів залізною щіткою по терпужку, почепив його на місце.— А то, може, все ж перестанеш дурня корчити? Ми з тобою старі комуністи, разом, одного дня, в партію подавали, пам'ятаєш, під час ленінського набору?.. Кінчай, га?

Арсен мовчки показав директорові люльку, що часто робив у таких випадках.

— Що це означає?

— А там зображено.

Директор, похитавши головою, взяв зі столу свою пухнасту з коричневого пижикового хутра вушанку.

— Разом ми з тобою в партію вступали, і важко мені буде, Арсене, голосувати за виключення тебе.

Куров стрепенувся.

— Це чому ж за виключення?

— А ти, що ж, у тюрму з партквитком зібрався?

Це був останній козир. Кинувши його, директор пішов до дверей, але затримався. Піднявши велику, з-під шампанського, пляшку, що стояла біля койки заткнута ялиновою шишкою, відіткнув її, понюхав, гидливо поморщившись, поставив назад.

— Таку гидоту п'єш! Від неї, кажуть, сліпнуть.

І пішов не попрощавшись.

Вранці все ж Арсен з'явився в цеху. Він зайшов до свого кабінетика й сидів там неголений, розпелеханий і наперекір колишньому своєму стилю керівництва викликав до себе людей, і тут же, за столом, давав їм завдання. Вже аж десь перед обідом викликав дівчину-перекладачку. Заявив їй, що з німцем він не тільки розмовляти, але й мовчки стояти поруч не бажає. Вранці він буде передавати їй для німця завдання на цілий день, а якщо той чогось не зрозуміє, хай виясняє через неї, а до нього щоб не підходив, якщо не хоче наражатися на неприємність.

З того дня й почалося для Арсена тяжке, незручне життя. Близько, поруч працював цей високий, сутулий, лобатий чоловік. Працював по-своєму: неквапливо, але з розумом. Завдання виконував акуратно, хоч у приклад іншим став, і, як причіпливо не слідкував за ним Арсен, доводилось визнавати, що робиться все добре. Але сам німець для нього не існував. Майстер намагався навіть не дивитися в його бік. І коли в процесі роботи їм треба щось сказати одне одному, перекладачка носила репліки від одного до другого. А вони самі найчастіше були в різних кінцях цеху.

Це було безглуздо, навіть смішно. Але ніхто не сміявся. Навіть дика дивізія, яка полюбляла будь з чого позубоскалити, наче домовились, і «орли» не торкались цієї делікатної теми. Не всі заводські люди поділяли почуття Арсена Курова, але всі розуміли їх, і більшість співчувала йому.

22

А тим часом до хати Шаповалових постукало нове лихо. Власне, чи лихо, Ксенія Степанівна ще не знала. Ось уже півтора місяця, як від чоловіка перестали приходити

листи. Сама вона писала йому акуратно кожного тижня. Якщо чогось особливого писати було нічого, посилала листівку: «Жива, здорова, Юнона кланяється». Свої листи вона нумерувала, і ось уже на шість з них не було відповіді.

Навколишні, як могли, заспокоювали її: фронт, може, пошта загрузла у весняному бездоріжжі. Бої йдуть, не до листів. Перекинули чоловіка десь бозна-куди. Обживеться на новому місці, напише... Хіба мало таких пояснень народжується в чулому серці, коли поруч мати, яка недавно втратила сина і, може, вже стала вдовою! Слова ці спочатку втішали. Але повторювались вони дуже часто і вже переставали впливати, як іноді перестають впливати ліки, коли до них звикає організм.

— Мамо, ну як ти не розумієш? Ідуть бої не чуваного ще масштабу. Хіба нашим воїнам зараз до листів? — переконувала Юнона.— І роздумувати над цим не треба. Хто ж працювати буде, коли всі ми в глибокому тилу будемо в істерику впадати через усякі особисті причини? Вище голову, мамо! На нас з тобою тепер уся фабрика дивиться.

Як завжди, вона була права, ця спокійна, розсудлива Юнона, але її оці логічні доводи зовсім не втішали й не заспокоювали матір. Тепер Ксеня все частіше ловила себе на тому, що дома вона весь час прислухається. Човгання старого листоноші вона пізнає вже серед сотень інших кроків. Ага, он внизу рипнули двері! Пошта? Жінка завмерла. Кроки наближаються. Зупинилися. Стукає до нижніх сусідів... От щасливі: комусь лист! Знову піднімається, чути шерех. Це старий, ідучи, тримається за стіну рукою. Прядильниця готова вистрибнути за двері при найменшому стукові. Ні, пройшов площадку, пішов вище. Вона тяжко зітхнула: знову мимо. Ну хоча б словечко, хоча б якась вісточка з чиїхось вуст!

Тепер частенько прямо з роботи, не заходячи додому, вона йде в госпіталь. Тут її вже полюбили за сумирну вдачу, за те, що вміє вона терпляче, з щирим інтересом вислуховувати безкінечні розповіді, що часто повторюються, про «чортову цю рану», поговорити про новини, необразливо пожурити виздоровлюючу молодь за нічні зникнення через вікно, за алкогольний дух, який вряди-годи попахує в тій чи іншій палаті з того часу, як зліг суворий Володимир Володимирович.

Спробував би хтось із сторонніх читати такі нотації! А Ксенію Степанівну навіть госпітальні розбишаки, з якими, як говорили сестри, «не можна впоратись», слухають, опустивши очі, конфузливо бормочучи: «Винуватий, виправлюсь, мамашо». «Мамаша» — утвердилось за нею в госпіталі. Звуть її так усі, навіть ті, які за віком старші.

Отут, у цій великій сім'ї, яка мучиться від вимушеного неробства, зайнятій своїми хворобами й тому часто знервованій і роздратованій, в турботах про чужих синів і чужих чоловіків, Ксенія Степанівна тамувала сум за власним сином і неспокій за долю власного чоловіка. Саме тут, де всім було зрозуміло, що неспроста солдат Шаповалов так уперто мовчить, її найбільш переконливо умовляли заспокоїтись: «Мамашо, іншого разу місяцями до лазні сходити ніколи, де вже там листа написати!.. Може, з одної частини в іншу перекинули. Потерпіть, мамашо. От пом'янете моє слово: листоноша зразу цілу пачку приволоче!»

Але, заспокоюючи її, бувалі воїни розуміли: справи погані. Один офіцер немов так собі ненароком узнав у Ксенії Степанівни номер польової пошти чоловіка. Поранені зразу ж колективно написали комісарові частини. І ось прийшла відповідь. Комісар повідомляв колектив поранених, що під час сильної ворожої контратаки кулеметник Шаповалов П. разом зі своїм другим номером лишився в окопі прикривати відступ. Потім кулемет його змовк. А коли частина нанесла контрудар і повернула позицію, то ні кулеметника Шаповалова, ні його другого номера в розваленому снарядом окопі не виявили. Під піском, викинутим з воронки, знайшли тільки поніевечений вибухом кулемет. Обидва — Шаповалов П. і його напарник — занесені до списку без вісті пропавших.

Більшість палат знали про цю історію. Страшна для «мамаші» відповідь вплинула на всіх пригнічуюче. Хто наважиться передати її Ксенії Степанівні? Були в госпіталі воїни різних родів зброї, були піхотинці і танкісти, артилеристи й льотчики, були сапери й розвідники — люди, які завдяки своїй воєнній спеціальності вміли ризикувати життям. А от повідомити Ксенію Степанівну про одержану відповідь хороброго не знайшлося. Всі поглядали один на одного. І коли висока, худа жінка, яка здавалась ще блідішою від білої косинки, з'явилася в коридорі, палати наче вимерли, ніхто не покликав її, як звичайно: «Мамашо, до нас».

Ксенія Степанівна помітила це, і вся якось зіщулилась від страшного передчуття. Тоді грюкаючи милицями, підійшов до неї маленький літній солдатик, найтихіший, найнепомітніший. Він просто віддав їй листа, легенько потис руку біля ліктя й сказав упівголоса:

— Тримайся, мамашо!

Ксенія Степанівна нишпорила по кишенях і ніяк не могла знайти окуляри.

— Ну, прочитайте ж хто-небудь! — не вимовила, а простогнала вона, ні до кого зокрема не звертаючись.

Їй прочитали. Запанувала тиша. Ксенія Степанівна сиділа на табуретці. Вона вже не розрізняла ліжок. Все немов пливло навколо.

— Знайшла чим серце рвати! — почувся чийсь голос.— Без вісті пропав! Та це ж бувалому солдатові тільки тьфу! Скільки таких випадків! Відрапортують: пропав, не повернувся з завдання. А назавтра, дивись, з'являється: давай мою пайку тютюну.

— Це ж не в Німеччині, адже на рідній землі... Я сам в оточенні два місяці бродив. Оточення — та сама війна. Тільки й горя, що махорки нема та склом голитись доводиться.

— Ні, ні, ви, мамашо, не хвилюйтесь, ми зараз пошлемо запит комісарові, хай опише подробиці,— чулося зі всіх боків.

— Точно ще нічого толком і невідомо... От «смертю хоробрих» — це погано, «пораненний» — теж не дуже, а «без вісті» — нічого, цілішим буде, якби сачок якийсь недосвідчений, ну, тоді ще можна було б похвилюватись: і в лісі заблудиться,— а це ж бувалий солдат, фронтовик...

Ксенія Степанівна не розрізняла, хто це говорить, але голоси були сповнені турботою, і вона не витримала.

— Рідні ви мої! — якось по-старечому сплакнула вона й затулила обличчя долонями.

Ось у цю хвилину й заскочила в палату сестра Калініна. В госпіталі у неї була своя, особлива популярність. Бувало, що її появу в неробочий час весело вітали. Але зараз ніхто навіть не глянув на неї. Кругле, заляпане родимками обличчя набрало здивованого вигляду: чим пояснюється така неувага? Але зразу ж вона помітила зажурену Ксенію, і та, інша Параска Калініна, яка мирилася в ній з легковажною, язикатою Панькою, раптом виринула на білий світ.

— Ксенечко, рідна, що з вами?

Палата, що звикла бачити сестру Калініну іншою, взялася багатоголосо пояснювати:

— Ось ми їй, сестриці, тлумачимо: цілі дивізії без вісті пропадали. Побродять в оточенні, а потім через фронт проб'ються, навіть з артилерією... А тут одна людина!

— Паню, вони мене не обманюють? — спитала Ксенія Степанівна, витираючи кінчиком косинки очі.

— Ну що ви, Ксенечко! Хто ж це посміє! Це ж фронтовики! — І, вдаривши раптом себе долонею по лобі, сестра Калініна скрикнула: — Ой матінко, у мене, мабуть, починається склероз судин: все-все стала забувати! Адже я за вами, Ксенечко. Володимир Володимирович просить вас зайти до нього.

23

Інфаркт стався у Володимира Володимировича так. Вранці до міста прибув санітарний поїзд. В госпіталі й без того було дуже тісно. Довелося заносити нові ліжка, розміщати їх у читальнях, займати під палати червоні кутки. Старий командував, хрипів, сварився, дуже стомився. Ввечері приліг раніше, ніж звичайно, й попросив його не турбувати. Але негайно треба було проконсультувати якийсь складний випадок. До нього постукали. Біля носилок з пораненим лікар хитнувся і, спираючись на стіну, повільно опустився додолу.

Він сам поставив собі діагноз: інфаркт міокарда,— сам віддав належні розпорядження. Дуже обережно його взяли й перенесли до кабінету, поклали на ліжко. Того ж вечора досвідченіші лікарі міста влаштували консиліум. Старий не переносив медичних мудрувань. Радились заочно, а потім найповажніший з них прийшов до хворого повідомити приписи консиліуму. Володимир Володимирович лежав під ковдрою важкий, нерухомий, і весь якийсь набряклий. Тільки чорні очі з білками кольору кави, здавалось, одні й жили ще на жовтому, як віск, одутлому обличчі. Але ж яким життям вони жили, ті очі! Вони зустріли посланця консиліуму пустотливим насмішкуватим блиском. Вони зробили йому знак нахилитись.

— Спокій, так? — хрипло, наче спотикаючись на середині слів, зашепотіли товсті потріскані губи.— Ніяких

хвилювань?.. Нічого, що може стривожити? Так? Повна ізоляція від будь-яких подразників?

— Так, так, і нічого тут іронізувати, шалений ти чоловіче,— відповів посланець консиліуму, кривлячись під насмішкуватим поглядом хворого.

Чорні очі знову зробили знак нахилитися.

— До бісової матері, чуєш? Винесете звідси — здохну. Зразу здохну. Так і знайте, на зло вам, чаклунам.

Його лишили лежати там же, в кабінеті. Кожного ранку йому доповідали, як і раніше, про госпітальні справи. Іноді знаками, іноді пошепки він віддавав розпорядження.

Ксенія Степанівна, зрозуміло, про все те вже знала. Знала й про те, що в цій частині коридора, куди вели двері з кабінету Володимира Володимировича, сам по собі встановився особливий режим. Навіть найвідчайдушніші порушники госпітальних порядків тут тільки перешіптувались. Поранені, яким доводилося проходити мимо кабінету на електризацію, обмотували марлею кінці милиць. То ж не дивно, що коли прядильниця відчиняла оббиті дерматином двері, хвилювалася.

Кабінет був освітлений затіненою лампою, і їй зразу впали в око пухкі, в ластовинні старечі руки, які лежали поверх ковдри, і лише потім — жовте, як віск, обличчя.

— Здрастуй... Радянська влада,— тихо вимовив хрипловатий голос.

— Не ворушіться, не ворушіться! — з жахом крикнула Ксенія Степанівна, побачивши, що Володимир Володимирович робить спробу звестися на лікті. На нерухомому обличчі з'явилася тінь самовдоволеної посмішки.

— Нічого, тепер... можна. Навіть Володька Шмельов... відомий перестраховщик і боягуз... дозволив... «обмежені рухи»... Обмежені рухи! Ти чула... як наді мною знущаються! Я його з поганеньких практикантиків... у які лікарі... витяг, в світила, падлюка, лізе, а мені... «обмежені рухи».

Володимир Володимирович залишався самим собою. Це, зрозуміло, порадувало б Ксенію Степанівну, якби нове горе, що звалилося, на неї, не приковувало до себе всіх її думок.

— Чого носа... повісила? — хрипів Володимир Володимирович.— Кажуть, чоловік без вісті... пропав? Якби він у тебе гультяєм якимсь був, тоді... зле, зачепився б за

якусь молодичку... й сидів у зятях. А твого Пилипа... я знаю... Він до тебе з самого пекла... приб'ється... Без вісті!.. У мене тут один... зараз ще лежить... піхота... три рази... без вісті... пропадав... Правду кажу!.. Чоловік геройський... А рана... казна-що... сидіти... не може.— На судно його, як шафу... вчотирьох піднімають... Так от спитай його... Тричі без вісті... пропадав...

Він був такий самий, цей невгамовний Володимир Володимирович, тільки голос його за час бесіди ставав усе тихішим і тихішим, наче згасав. Останні слова Ксенія Степанівна не стільки чула, скільки вгадувала по рухах напухлих, потрісканих губ. Співчуття до людини, яка лежала зараз перед нею, важка, нерухома, якось відсувала особисте горе. Ось голос згас. Воскові повіки стомлено стулилися над очима. Але коли прядильниця звелася, щоб вийти, очі знову розплющились:

— Куди... тікаєш? Був час... молодиці... очей не спускали: Володимир Володимирович... Володимир Володимирович... А ти поскучати зі мною... не хочеш.

— Та що ви, я тільки боюся...

— Гаразд, гаразд... поверни-но мене на бік.

Ксенія Степанівна ледве підняла хворого, допомогла йому повернутися. Пружини лікарняного ліжка стогнали, порипували від його ваги.

— Спасибі... Я думав, мої тут тебе... за чини... хвалять... Як же, коли міряти на царський аршин, ти наче... сенатор. А ти й справді вправна... сиділка. Сядь-но, щоб я тебе бачив, а то... наче зі стелею розмовляєш... От усе лежу... думаю. Знаєш, про що? Зганьбив Гітлер пристойну... націю. Яких людей світові дали: Рентген, Кох, Вірхов. А зараз: матка, яйка, матка, курка. І цей... свинячий рох: хайль. Бібліотека у мене... була... терапевтична. На трьох мовах... Все життя збирав. Російською... Німецькою... Французькою. Величезна! Три кімнати... займала... Коли почали залишати місто, кинув я біля порога в'язку ключів і записку на дверях пришпилив... «Пани гітлерівці, прошу, коли... будете грабувати квартиру... не чіпайте книг». І що ж? Повернувся — пусто. І книги, й полиці — все... спалили. Ліньки було в сарай... за дровами ходити... Он як... А за Пилипа не турбуйся... майстровий... золоті руки... Майстровий скрізь потрібен... не пропаде!..

— Ой, не буде він на них працювати, Володимире

Володимировичу, тихий він, а в таких справах — кремінь!

— Ну, дасть бог, до них і не потрапить. Вийде, як той, який у те саме... поранений.

Знову стомлено заплющилися очі, життя яких немовби сперечалося з нерухомістю дряблого обличчя. Це протиріччя між невгасимим духом, що так і світився з них, і немічним, нерухомим тілом було так тяжко спостерігати, що Ксенія Степанівна, яка не боялась найстрашніших видовищ, намагалася дивитись убік.

— Відпочити б вам, Володимире Володимировичу, десь у спокійному місці,— тихо вимовила вона.— Хіба вам тут, у госпіталі, дадуть?

— Що? — очі знову розплющились і блиснули сердито.— Хто навчив? Володька Шмельов? Його пісня. І хто мені це... радить? Ти ж сама вся... в роботі. Виколупни мене... звідси, завтра... задубію: слимачок... без панцира... Нам з тобою тиша... протипоказана. Добре, коли тихо на... на... цвинтарі. Тільки на цвинтарі.

Це вирвалось як стогін. Потім важка, наче водою налита рука відділилась від ковдри, помаячила в повітрі, простяглась до співбесідниці й легенько потисла худу, жорстку руку робітниці. — Я тобі от що... приписую: на людях будь... Хочеш — ночуй тут у кімнаті для чергувань, я накажу... влаштують... А тепер... іди.

Ксеня підвелась, тихесенько йшла до дверей, а ззаду чувся хриплий шепіт:

— Нічого... знайдеться... не вішай голови.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

1

Зранку день видався ясним — один із тих літніх днів, коли навіть тут, на старій промисловій околиці Верхньоволзька, земля дихає ласкавим теплом і крізь торфяний чад, крізь гострий дух хімічних сумішей, що їх гонять вентилятори з фарбарні й ситцевибійної, крізь сморід стоячої води, який густо випаровується в гарячу пору з річки Тьми, нема, нема та й запахтить сіном, розігрітою сосновою смолою, ароматами квітучого лугу. Легкий вітерець носить по розімлілому асфальту папірці й недокурки. Сліпуче поблискує перекриття ткацького корпусу. Дим з димарів піднімається й розпливається в глибині голубого неба, не затьмарюючи його. І над фабриками, де тисячі людей прядуть, тчуть, білять, фарбують і набивають тканини, над скорбними руїнами, що вже потроху заростають травою, різко попискують, віщуючи хорошу погоду, бистро-

крилі стрижі, яких під час польоту навіть важко розрізнити.

Збираючись на роботу, Анна Калініна дала собі слово впоратися із справами раніше, щоб у другій половині дня піти з дітьми в ліс. В сім'ї це було давньою мрією. Але в секретаря парткому завжди виникають справи, які важко заздалегідь передбачити. Похід переносився з неділі на неділю. Самолюбива Лена перестала вже про нього й згадувати, лише Вовка все ще не втрачав віри й кожного ранку починав з фрази:

— Мамо, а в ліс?

Сьогодні Анна дала слово не тільки йому, але й собі. Вранці вона продумала свій день, від дечого відмовилась, дещо перенесла на завтра. Щоб остаточно відрізати шляхи відступу, вона з фабрики подзвонила додому, і коли в трубці солідний басок Вовки вимовив: «Володимир Калінін слухає»,— попросила дітей покласти в корзини чогось їстівного й чекати. Сьогодні вони вже обов'язково підуть!

Але сталась пригода, над якою сміялися потім усі три фабрики «Більшовички» ще й механічний цех. І вийшло так, що винною, хоч і не безпосередньо, виявилась Анна Калініна, яку з деякого часу Сєвер'янов ставив іноді навіть у приклад, як секретаря парткому, що творчо ставився до роботи, і як чулого до людей масовика.

Зараз, коли гітлерівські війська готували на півдні великий наступ і становище на фронті з кожним днем ускладнювалось, на фабриках було багато розмов про другий фронт. Спочатку з ним поєднували велику мрію про швидкий спільний удар по Гітлеру, удар, який зразу вирішить долю війни. Потім сподівалися, що союзники, розпочавши активні дії, відтягнуть на себе хоч частину ворожих сил. Нарешті, коли і того, і того не сталось, почали сподіватися, що союзницькі війська скують противника, відтягнуть його, дадуть Червоній Армії підготувати новий удар. Але про другий фронт, як і раніше, нічого не було чути, а між тим зведення Радінформбюро набирали тривожного характеру: німецько-фашистські війська, підтримані італійськими, угорськими, словацькими і навіть іспанськими дивізіями, продовжували широкий наступ у донецьких степах, знову шалено штурмували Ленінград, розгортали вже активні операції й тут, у верхів'ях Волги.

Вечорами, зібравшись на кухнях гуртожитків, місцеві

стратеги будували різні головним чином безрадісні здогади: нарочито зволікають, хай, мовляв, радянський народ кашу зварить, а потім і ми з ложками прийдемо. Чекай від них допомоги: рука руку миє! Розмови ці впливали на настрій людей, і, щоб їх нейтралізувати, було вирішено провести в цехах бесіди про другий фронт.

Проконсультувавшись у міському парткабінеті, підібравши газети й дещо перечитавши, Анна сама зібрала у себе фабричних агітаторів. Лужникову належало проводити бесіду в підготовчих цехах, де працювали майже виключно жінки і де, як точно було відомо Анні, відносно другого фронту плескали особливо багато різних сумних небилиць. Після інструктажу вона затримала механіка:

— Ви старий комуніст, заслужена людина, Гордію Павловичу, і завжди мовчите, опустилися, жирком обросли. Стрепеніться, пора! Я вас нарочито посилаю на найважчу ділянку. От сьогодні себе й покажіть.

Лужников сидів, розставивши коліна, й пильно роздивлявся кепку, яку вертів у своїх великих руках. Зрідка він кидав на секретаря парткому раптові погляди, але зразу ж опускав очі.

— Це вам наче іспит буде, не підведете?

— Постараюсь, Анно Степанівно. Тільки ж тема для мене... Але спробую!..

Анна побувала на двох таких бесідах і, задоволена, поверталася з них у партком, коли її наздогнала схвильована Феня Жукова.

— Ну? — стривожено спитала Анна, зрозумівши, що сталося щось недобре, і вже догадувалась, що це якось зв'язано з новим агітатором.

Так воно й було. Лужников добре підготувався, прийшов у цех з цілою купою газет, підійшов до оббитої червоним полотном трибуни, почекав, поки всі вгомоняться, й почав доповідь. Він вагомо, зі знанням справи розповів про значення антигітлерівської коаліції свободолюбивих народів, про Англію і Америку, які вступили у війну, про майбутні можливості Франції. Схвально відгукнувся він про хоробрість англійських солдатів, які добре себе зарекомендували ще в першій світовій війні, і про могутність американської промисловості. Але коли він перейшов до з'ясування важливості переговорів, проведених Й. В. Сталіним з британським прем'єр-міністром Уїнстоном Черчіллем

і спеціальним уповноваженим президента Сполучених Штатів Аверелом Гарріманом, різкий жіночий голос, що почувся з рядів, нетерпляче перебив його.

— А другий фронт буде?

Перервавши повідомлення, доповідач відповів:

— Звичайно. Раз є коаліція і внутрішня угода, повинен бути й другий фронт.

— А коли? — вимогливо спитав другий голос.

— Коли рак свисне,— почувся перший з явною іронією, і слова ті були вкриті ще не гучним, але дружним сміхом.

— Товариші, товариші, так у нас нічого не вийде!— стукаючи по графину ключами, зупиняла той сміх літня мотальниця — секретар цехового партійного бюро.— Як же товариш Лужников буде нам розказувати про другий фронт, коли ви його перебиваєте?

Доповідач перебирав свої листочки, а слухачі ще більше шуміли.

— Ти папірцями не шелести!.. Ти скажи нам, коли він відкриється, той другий фронт!.. Давай відповідь, і ми підемо додому, нас діти чекають!

— Та я ж кажу, що повинен відкритися. Для чого ж тоді приїздив британський прем'єр-міністр пан Уїнстон Черчілль і той спеціальний уповноважений американського президента пан... ну, як його? — Лужников морщив лоба, намагаючись згадати забуте від хвилювання прізвище, і, не згадавши, сказав: — Ну, ім'я неважно... Одно слово, другий фронт повинен відкритись. Ясно?

— Це тоді, коли ми кров'ю спливем, так?

— А може, вони там з Гітлером знюхалися? Через того, ну, як його, який в Англію на літаку подався? Або думають: нехай, мовляв, воюють між собою німець з руським, а ми будемо вичікувати! І так, і так — виграш наш у кишені!

Розмова набирала гострого характеру. Головуюча все відчайдушніше стукала ключами по графину. Лужников розгублено переводив погляд з одної робітниці на іншу, шукаючи підтримки. Він зрозумів, що прогавив початок спалаху, що греблю прорвало, і вся гіркота втрачених надій, розчарування, досада на те, що десь там, вдалині від війни, не кваплячись, акуратно пришивають останнього гудзика до шинелей своїх солдатів тоді, коли тут, на неосяжних просторах нашої землі, рікою ллється кров радянських лю-

дей і, зібравши сили після поразки, гітлерівські дивізії знову кидають бомби, палять, зривають міста, нетерпіння, гнів, викликані повільністю союзників,— усе це звалилося на Гордія Лужникова, а той, почуваючи, що завалює доручення парткому, стояв червоний весь і витирав долонею піт, що котився градом.

— Чекайте, чекайте... Та змовкніть ви нарешті! — відчайдушно вигукнув він і цим на мить змусив втихомирити тих, що дуже вже розійшлись.— Як це можна так про союзників?.. Вони допомагають нам і технікою, її продовольством...

— Ковбасою «другий фронт»! — гучно донеслося з залу.

— Яєчним порошком «посмішка Черчілля»!

— Слухайте, та ви що, прем'єр-міністр Великобританії Уїнстон Черчілль...

Тут з рядів вискочила худа, жовтолиця Зоя Перчихіна, підбігла до трибуни, схопила механіка за лацкан піджака й пронизливо заверещала:

— Мого Митю вбили!.. Спитай їх, усіх спитай, у кого хто є на фронті... Ей, у кого на фронті син, чоловік, брат, милий, підносьте руку!

Збори наїжачилися дружно піднятими руками. Головуюча, в якої вже тремтіли губи, гатила по графину, але того звуку й не чути було в суцільному гомоні. Графин тріснув, вода хлюпнула й потекла по червоній скатерці. Але й того ніхто не помітив.

— У нас люди воюють, а в них — свиняча тушонка?!

І знову Перчихіна, пронизливий голос якої перекривав шум, сіпала за лацкан бідолашного агітатора:

— Може, він увесь наш народ задумав звести, Черчілль, а тут ти про нього: прем'єр-міністр, прем'єр-міністр!.. Знайшов дружка... Ще й захищає!

Лужников після цього вже не стерпів. Наче дівчинку, підняв він Перчихіну за лікті й переставив убік.

— Це мені, по-твоєму, Черчілль — друг? — спитав він, ідучи прямо між ряди людей.— Та я цього Черчілля з вісімнадцятого року знаю, ось дивіться! — Він рвонув на собі сорочку так, що галстук відлетів геть, а гудзики посипалися на підлогу. На грудях у механіка, трошки нижче витатуйованого якоря, виднівся зірчатий рубець.— Його пам'ятка — англійська куля — на два пальці від серця пройшла й зараз там качається... Ось який він мені друг.

Аудиторія вдоволено загула.

— Вірно... Оце розмова!

Лужников осатанів. Він забув про інструкцію, про те, що пообіцяв Анні. Це був знову матрос-братішка, що ходив колись по революційному Пітеру, переснований кулеметними стрічками, з червоним бантом і кишенями, відстовбурченими від гранат.

— Та я з цим другом, якщо хочете, під один кущ... цигарку викурити не сяду... Друг...

— То чого ж ти тут за нього розпинаєшся?

Але спалах спадав. Лужников оволодівав собою. Все ще важко дихаючи, він намагався тремтячими руками застебнути сорочку.

— Хіба я його захищаю,— говорив він уже іншим тоном.— Але ви ж самі подумайте... Ми зараз зі всією гітлерівською шатією один на один воюємо. Весь фашизм на нас походом пішов. Вся промислова Європа його озброює. Так от спасибі союзникам хоч за те, що вони нас за ноги не хапають, торгують з нами, зброєю, продовольством нам допомагають.

— О це ще резон,— почулося з залу.

Збори вгомонились і помітно подобрішали.

— А свиняча тушонка, що ж, непоганий харч, ложок зо дві в борщ покладеш — і вже є що їсти.

— Дві мало, три треба.

— Не кажи, дивлячись, які ложки.

Трохи заспокоївшись, головуюча зборів з жалем поглядала на розбитий графин та долонею обережно згонила зі стола воду.

— А щодо союзників,— вів далі Лужников, намагаючись виправити справу,— ми їм так і скажемо: не хочете відкривати другий фронт — не треба, не відкриєте — один на один всіх гітлерівців розгромимо, тому що війна ця для нас народна, вітчизняна, і є у нас наша славна більшовицька партія. А партія — це перемога... Словом, як раніше говорили: братки, дайош Берлін!

Все це, що вирвалося з глибини душі, Лужников проголосив з таким піднесенням, що збори провели його оплесками. Сам же агітатор раптом відчув таку втому, наче всі кістки його перетворились на вату. До парткому він ішов, скрушно обдумуючи все, що відбулось... Осоромився, зганьбився... Послали чоловіка зміцнювати віру у другий фронт, в міць антигітлерівської коаліції, а він... І треба

було йому зриватись на тому Черчіллі... Тихо відчинивши двері, він побачив Анну, яка нетерпляче й нервуючись ходила по кімнаті, й завмер на порозі. Анна зупинилась, зміряла Лужникова насмішкуватим поглядом.

— Ех ти, матрос... із розбитого корабля... Скуштуємо ми тепер з вами горя... Вулиця сміх любить...

Лужников пішов, і слова не сказавши у своє виправдання. Анна заходилась обмірковувати, як їй інформувати райком про цю подію так, щоб не привернути до неї особливої уваги. А втім, вона не сумнівалась, що чутка вже розійшлася по комбінату. Значить тепер у кожній доповіді, присвяченій агітаційній роботі, партком ткацької буде фігурувати, як то кажуть, «зі знаком мінус», а фабричні жартівники складуть про Лужникова ще одну веселу історію, де, чого доброго, буде фігурувати як дійова особа й вона, Анна Калініна. Але ще більше побоювалась Анна язика Сєвер'янова: він уже при нагоді позлословить!.. І все-таки по-справжньому розгніватись на бідолашного агітатора вона не змогла. В глибині душі вона щодо другого фронту поділяла ті ж почуття, ту ж підозру, ті ж побоювання.

Поки дзвонили в райком, міськком, поки писалася доповідна записка, час ішов. Коли Анна виходила з фабрики, сонце котилося вже на захід і золотило дими, що танцювали на вершечках димарів теплоелектростанції. З одної лавки скверу перед фабрикою їй назустріч звелася медвежа постать.

— Анно Степанівно, два слова,— сором'язливо мовив Лужников.

Вигляд у нього був такий жалюгідний, що Анна раптом розсміялась, та так, що на очах виступили сльози.

— Полум'яний агітатор! — ледве вимовила вона крізь сміх.— Сіяч розумного, доброго, вічного...

Лужников не знав, на яку стати.

— Мені треба з вами поговорити, я поясню...

— Гаразд, дорогою розкажете... друг Уїнстона Черчілля.

Вони пішли поруч. Вже починало сутеніти. В цей час на фабричному дворі звичайно буває малолюдно. Але на перекопаних пустирях, лужках, газонах, між заасфальтованими проїздами й мостовими — скрізь виднілися жінки в майках, у лижних шароварах. Вони порпалися на грядках, просапували землю, пололи, поливали.

Анна, як і завжди, йшла швидко. Лужников ледве встигав за нею. Він почав було виправдовуватись, але вона зупинила. Він став доводити, що добре підготувався, зібрав великий матеріал. Вона відповіла, що знає про це. Почав просити якесь інше навантаження, куди завгодно, будь-яку справу, тільки не агітатором. Анна засміялась: ну, що ж, заявляйте парткому, підтримаю...

Якось не помітивши, пройшли вони зупинку, де Анні треба було сідати на трамвай, і пішки рушили вздовж рейок. Анні здавалось, що, ведучи бесіду з комуністом, вона тільки виконує обов'язок секретаря парткому. Але справа полягала не в тому. Літній вечір видався таким гарним, теплим, з грядок, що були праворуч і ліворуч від тротуарів, так приємно повівало запахами политої землі, що хотілося пройтись і щоб поруч була людина, нехай навіть не співбесідник чи слухач, а просто симпатична людина, з якою можна було хоча б помовчати.

Так і йшли вони, зрідка обмінюючись лінивими фразами. Непомітно розмова зійшла на партійні справи, пожвавішала. Лужников, завжди такий непомітний на зборах, раптом виявив повну компетентність у всіх цих питаннях. Виявилось, що до того, як захворіла дружина, він не один строк був секретарем партійного бюро на невеликій фабриці біля Іванова. Та й відносно всіх подій, про які йшлося сьогодні, він, виявляється, мав свої тверді, обдумані судження. А Анні так часто бракувало спокійної чоловічої поради, ні з ким було в дружній бесіді обміркувати той чи інший задум.

Самі того не помічаючи, вони йшли все повільніше. Так, бесідуючи, незчулись, як і дійшли до будинку Анни. Зупинились біля ганку, про щось там кінчаючи суперечку, і раптом до них долинув ображений, вологий від сліз голосок:

— Мамо, а ліс? Ти ж дзвонила...

Це Вова. В курточці й довгих штанцях, у черевичках на товстій підошві, він явно збирався в похід. Заплакані, припухлі очі сердито дивилися на зніяковілу матір. Оддалік у затишку ганку стояла Лена. В руках вона тримала корзинку, обмотану салфеткою. І десь у під'їзді, можна було догадатись, стояв Ростик... Раптом про все згадавши, Анна навіть скрикнула. Потім кинула на механіка сердитий роздратований погляд.

— А все через вас... Златоуст!

2

Коли Галя заходжувалася мити підлогу, це для всієї сім'ї було подією. В нехитру цю справу вона вкладала стільки пристрасті, що досить було вигукці взятись за ганчірку, як бабуся, що поважала всякий труд, захопивши з собою окуляри й газету, негайно виходила з кімнати. Дідуся ж, якщо той пробував, наприклад, дослухати радіопередачу, загонили на ліжко чи на сундук й примушували покірно сидіти там, аж поки процес миття підлоги не закінчувався.

От і цієї суботи, випровадивши старих з кімнати, Галя принесла відро теплої води, озброїлась ганчіркою, карщіткою, а щоб не було нудно, включила репродуктор на повну міць і взялася до роботи. Радіо передавало старовинні вальси. А в якої з дівчат «Більшовички», навіть якщо їй ледве минуло сімнадцять, ці мелодії не будили приємних спогадів, а ще більше приємних мрій! Спритно орудуючи ганчіркою, хлюпаючи, збираючи воду, вишкрібаючи карщіткою найменші плями, Галя встигала віддавати данину музиці, і її маленькі, рожеві від води ніжки, роблячи коротенький шлях до відра, робили одно, два і навіть три па.

Вона так захопилася всім цим, що коли чийсь голос весело вимовив раптом: «Браво, чудово!»,— він був для неї як грім з ясного неба. Галя повернулась і тонесенько ойкнула. На дверях стояв, посміхаючись, середній на зріст чоловік в добре пошитій воєнній формі без розпізнавальних знаків. Кашкета він тримав у руках. Голова в нього була сива, а худорляве обличчя з дивним, горбатеньким носом було зовсім молоде на вигляд. Карі очі дивились кудись униз, на голі коліна дівчини, й одверто посміхалися.

— Захоплююча сцена з балетної сюїти «Миття підлоги»,— сказав він, переступаючи калюжу на підлозі й поглядаючи, де можна було б покласти кашкета й польову сумку.

Галя сердито обсмикнула спідничку, поправила зігнутою рукою пасмо волосся, що спадало на зрошене краплинами поту перенісся, і, не випускаючи з рук ганчірки, з якої стікала брудна вода, зробила крок прямо до невідомого.

— Вам що тут треба?

— Мені? Знатну ткалю Галину Мюллер,— відповів

гість.— Якщо фотографія, яка публікувалася в журналах, не обманює, вона переді мною. Адже так?

Він потис Галі руку вище ліктя й відрекомендувався:

— Режисер-оператор студії документальних фільмів Красницький Руслан Лаврентійович.

Галя опустила ганчірку у відро, витерла руку об спідницю і з почуттям власної гідності простягла її.

— Галя,— відрекомендувалась вона й чемно додала:— Будемо знайомі.

Зразу ж вияснилась потрясаюча новина. Виявилось, що режисер-оператор має від своєї студії доручення створити короткометражний документальний фільм про почин молодих ткаль «Більшовички» і що героїнями цього фільму повинні бути Галина Мюллер і її соратниця Зінаїда Кокіна. Ідея — показати всьому світові, як радянські люди в дні війни тут, у глибокому тилу, кують зброю перемоги.

— Але ж ми не куємо зброї перемоги, ми тчемо кальсонну бязь,— уточнила Галя.

Та Красницький пояснив, що вираз цей він вжив фігурально. Він заявив, що фільм треба зняти терміново, тому що його групі незабаром належить летіти через фронт знімати документальну кіноповість про верхнєволзьких партизанів, і попросив дівчину зараз же ознайомитися з планом сценарію.

Голова у Галі пішла обертом. Зніматися для кіно — це ж страшенно цікаво!.. Залишивши посеред хати відро й ганчірку, вона метнулась за занавіску, скинула спідничину, майку, переодяглася в строкате крепдешинове плаття, шовкові панчохи, туфельки і, розпушивши, скільки можна було, розкішне волосся, вже в новому вигляді предстала перед представником наймогутнішого з мистецтв.

Володар срібної сивини виявився чоловіком енергійним, діяльним, бувалим. Поки Галя переодягалась, він встиг виставити в коридор відро й ганчірку. Вийшовши з-за занавіски, дівчина побачила, що він уже сидить за столом і перебирає якісь свої вийняті з сумки папери.

Сценарій був не дуже хитромудрим. Подруги, весело розмовляючи, поспішають на роботу — масова сцена... Вони ж сидять у клубі, обмірковуючи свою витівку,— крупним планом. Дівчата біля верстатів починають боротьбу за економію сировини — масова сцена. Молоді друзі й комітет

комсомолу вітають їх з першими успіхами. Їм дарують квіти — масова сцена.

— Ніякий комітет нас не вітав, і квітів не підносили... Тюря навіть і не знала про це.

— Пробачте, хто не знав?

— Секретар комітету комсомолу. І квіти... Звідки ж у ту пору квіти?

— Це не ваша турбота, квіти за мною... А без привітань — ні, так не можна.— Режисер-оператор навіть засміявся, показавши два ряди білих рівних зубів.— Ні, ні, Галю, привітання й квіти, все, що належить, буде... Потім епізод у клубі. Ви з вашою подругою танцюєте, і всі вам аплодують — масова сцена.

— Але ж клуб наш згорів! Його нема. А «Недопалок» — хіба його можна людям показувати?

— Нічого, нічого, клуб — це не ваша турбота... А втім, ви праві: коли згорів, мабуть-таки, незручно. Тоді парк. У вас я тут бачив чудовий тінистий парк... Грає музика, ви кружляєте у вальсі... Адже ви любите танцювати, так? Я ж по очах бачу. Ну, давайте спробуємо... ля-ля, ля-ля, лі-лі, ля-ля!

І, підхопивши Галю за талію, товариський режисер-оператор, приспівуючи, зробив з нею кілька кругів по кімнаті. Танцювати Галя любила. Сірі очі її сяяли.

— Та ви добре танцюєте!.. Прийнято, піде. А співати? Адже фільм буде озвучений. Ви співаєте?

— Ще б пак! — заявила Галя.

— Та ви просто золото! Ну заспівайте що-небудь... Ну, не соромтесь, почали.

Галя на мить замислилась і раптом, сяйнувши пустотливою посмішкою, пританцьовуючи, пішла по кімнаті, вигукуючи різким своїм голоском:

Попід мостом трава ростом.
Кажуть, що мала я зростом.
А що кажуть, те пусте —
Не згублюся я ніде.

Стільки завзяття було в цій маленькій славній пустотливій дівчині, що режисер-оператор навіть заплескав у долоні. Потім він зітхнув:

— Блискуче... але не годиться. Частівка — це, знаєте, не дійде... Не по-сучасному. А що-небудь класичне, ну там якийсь романс чи арію з опери?

Романсів і арій Галя не знала.

— Ну, нічого не зробиш. Пішли далі. Листи... Ви з подругою, мабуть, одержуєте безліч листів?..

Що й казати, до створення такого відповідального фільму знатна ткаля поставилась з ентузіазмом, але без належної серйозності. Красницький зі своєю сивою головою, розділеною рівним проділем, сам здався їй героєм з якогось фільму, що зійшов прямо з екрана сюди, в гуртожиток, у «глагольчик», на «тітки-варчин» край. І цей чоловік приїхав з Москви з якоюсь там групою й складною апаратурою тільки для того, щоб знімати її з Зіною. Чи не сон це? Чи може це бути?.. Галя вже уявляла собі фільм. Ось його дивляться комсомольці ткацької... мама на фронті... Женя, повернувшись з виконання особливого завдання... старший сержант Лебедєв з його розвідниками в якомусь там бліндажі... Це ж хтозна, як здорово!.. І Юнона... От уже хто, напевне, трісне від заздрощів!..

План сценарію сяк-так погодили за кілька хвилин. Дівчина сама квапила режисера-оператора й навіть згодилася показати йому, поки видно, місця майбутніх зйомок.

Але Красницький не поспішав. Він глянув на свій золотий, з витим металевим браслетом годинник, заявив, що часу вистачить, і навіть заходився розповідати історію того незвичайного, унікального годинника з вічним заводом. Він купив його у Швейцарії, коли летів до Парижа знімати павільйони Всесвітньої виставки. Та це успіху не мало: думка про фільм цілком захопила Галю. І коли дід, якому набридло на кухні вичитувати з пошарпаної книжки повчання якогось древнього мудреця, зайшов поцікавитись, чому це звичайно така проворна внучка сьогодні загаялася з миттям підлоги, він зустрівся в коридорі з незнайомим чоловіком і з сяючою Галею, одягненою в найулюбленіше із своїх платтів.

— Познайомся, дідусю, це режисер-оператор товариш Красницький. Він буде знімати про нас фільм,— і, потихеньку підштовхуючи здивованого старого до незнайомого, пояснила: — А це мій дідусь. Він кращий ракліст, він зараз єдиний, хто вміє тут вибивати ситець у десять кольорів.

І вона зникла разом з Красницьким в пітьмі коридора, війнувши на діда ароматом духів «Жди меня», флакон яких вона одержала 1 Травня на молодіжному вечорі як приз за краще виконання вірша Костянтина Симонова

під тою ж назвою. Глянувши їм услід, старий похитав головою: «Кіно! Ще чого не було!» Він боявся, щоб, бува, в онуки не запаморочилась голова від шуму, який зчинили навколо їхнього почину, і коли б в решті решт вона не виявилась пустоцвітом.

Вимита половина підлоги, темніючи, різко контрастувала з недомитою. Старий переміняв воду й заходився домивати. Він побоювався, що передчасно примчить сувора баба й тоді вже всім перепаде на горіхи...

Дівчина повернулася пізно, святкова, збуджена. Сірі очі її сяяли.

— Ну, зняли тебе, дурненьку? — спитала Варвара Олексіївна, мимоволі милуючись внучкою.

— Бабусю, що воно таке сексопил? — спитала Галя замість відповіді, крутячись перед дзеркалом, прибираючи різні пози.

— Сексопил? Не знаю, не чула... А тобі для чого?— насторожено питала Варвара Олексіївна.

— Руслан Лаврентійович кілька разів це слово повторив, а я не знаю. От «фотогенічна» — це ясно, це значить, здорово на кіно виходиш, а сексопил... Так уже кортіло спитати, та незручно необізнаність свою показувати... У нього машина-всюдихід, якийсь приятель генерал йому подарував. Він сам водить. Тільки незручна: так і дивись, що випадеш з неї.

— Ну, а як він там вас знімати буде, розказуй,— поспішив втрутитись у розмову дід, помітивши, що жінка стисла губи й насторожено поглядає на внучку.

— Ой, ми ще тільки намітили план зйомок! Ви знаєте, в скількох він країнах був, Руслан Лаврентійович! Він навіть в Монголії жив! А годинник у нього з вічним заводом. І знаєте, він говорив, що мене буде знімати в фас, крупним планом, а Зіну тільки в три чверті. В неї ж, виявляється, нема фаса... Адже це тільки подумати — нема фаса!

Галя була в захопленні; пританцьовуючи, вона снувала по хаті, рилася в своїх речах, приміряла то одне, то друге, то третє плаття, безперестану торохтіла, і тільки й чути було, що Руслан Лаврентійович, Руслан Лаврентійович, та Руслан Лаврентійович... Бабуся хмурилась все більше.

— От що, Галино,— сказала вона нарешті, сердито постукуючи по столу пальцями.— Кіно — це справа велика. Тільки ви з Зіною не уявляйте, що ви якісь там фотоге-

нічні. Нічого у вас особливого нема, звичайні фабричні дівчата... Помітила вас партія, піднесла, знають вас люди. Але пам'ятай, дівко, не для вас це, для народу, для країни вас піднесли. І гляди мені, кирпу не гни... А цей, як його, сексопил, що до чого, я й тебе не пожалію, до них у студію прямо в партком напишу, що він замість того, щоб справою займатися, дурним дівчиськам голови морочить...

Галя аж руками сплеснула.

— Що ти, бабусю,— з жахом скрикнула вона,—у нього жінка красуня! Він мені карточку показував: очища — отакі, брови — отакенні! Через неї якийсь генерал навіть стрілятися хотів, але передумав і запиячив. А я... Та він на мене навіть не дивиться, я йому для фільму тільки й потрібна...

Постукали в двері.

— Хто? — спитав дід.

— Це я,— відповів жіночий голос.

— Тетяна? — з сумнівом і радістю вигукнув Степан Михайлович, схоплюючись, щоб відчинити двері. Але, випередивши його, з страшенним виском до дверей мчала Галя.

— Мама!

На порозі стояла висока, повновида, років сорока жінка у формі майора медичної служби. Зовні вона була несхожа на військового: замість кітеля чи гімнастьорки — плаття кольору хакі, пілотка, одягнута як чепчик. Повисши в матері на шиї, Галя цілувала її в губи, в щоки, в очі.

— Мамочка, мама, мамуся! — весь час повторювала вона, обливаючись теплими слізьми й притискаючись до матері, ніби боячись, що та візьме та раптом і розтане чи піде так само несподівано, як і прийшла.

3

Військовополонені поступово ставали на механічному заводі в деякому відношенні своїми людьми. На них просто перестали звертати увагу. А через те, що деякі з них виявили хорошу кваліфікацію, а це в робітничому середовищі завжди було найкращою рекомендацією,— почало явочним порядком порушуватись і офіціальне розмежування, встановлене між ними й робітниками. Навіть жаб'ячого кольору форма, яку в цьому місті, що стільки настраждалось від

гітлерівського нашестя, ненавиділи, перестала мозолити очі. Уже навіть виробилась своєрідна мова спілкування, яка складалася з виразних жестів, підкріплених двома-трьома російськими чи німецькими словами.

Пальці, однаково забруднені машинним мастилом, брали з одного кисета. Сизуватий махорковий дим здіймався аж до стелі.

— От я,— говорив один із співбесідників, тикаючи пальцем собі в груди.— Я штадт Верхнєволзьк, розумієш, город, штадт Верхнєволзьк. А ти? — палець спрямовувався в груди співбесідника.

— Я єсть город Гамбург.

— Виходить, товаришеві Тельману землячок?

— Я, я, Ернст Тельман... Ернст Тельман...

А коли після такої бесіди мешканець штадта Верхнєволзька коло точильного колеса показував уродженцеві міста Гамбурга, як заточити різець під від'ємним кутом, що було для німця новинкою, чи, навпаки, гамбуржець показував верхнєволзцю якийсь особливий спосіб гартування інструментів, знайомство закріплювалось.

Розуміється, полонених, як і раніше, приводили й відводили під конвоєм. Але потроху й конвоїри, відчуваючи, що якось незручно стовбичити з гвинтівкою серед працюючих людей, спрощували свої обов'язки. Один з них, літній, в минулому слюсар з МТС, людина допитлива й спостережлива, був не від того, щоб дечому підучитись у кваліфікованих робітників цього старовинного заводу; інший зовсім ще молодий хлопець, сідав за столик і, поставивши гвинтівку, брався за листи. Тут, серед токарних, фрезерних, карусельних, довбальних та інших верстатів, серед гуркоту й брязкоту заліза, непримиренний лозунг «Смерть німецьким окупантам!» якось сам собою змінився на колишній, з дитинства дорогий кожному радянському робітникові «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!»

Тільки в цеху ремонту й складання становище залишалося напруженим, Єрофей Кочетков, колишня права рука Арсена, захворів на черевний тиф. Бригади, як і раніше, в основному складалися з підлітків, які ще не виросли з форменого одягу училища трудових резервів. Хотілось чи не хотілось, а довелося майстрові замість хворого поставити Гуго Ебберта, через якого ще недавно Куров ледве, як то кажуть, не наламав дров.

Майстер неохоче, але вже визнавав, що фріц, як він і

досі називав німця, попався путящий, на справі розуміється, і, очевидно, не лише тому що не знав російської мови, але й від природи був мовчазним. З «орлами» в нього склалися непогані стосунки. Ті так його й звали: дядя Гуга. Арсен же, як і раніше, уникав розмов із ним. Якщо вже конче було потрібно щось обміркувати, говорив, одвернувшись, або дивився, тільки не в обличчя, а на руки, на те, що вони робили.

Перекладачка найбільше страждала від безглуздості таких стосунків. Якось не витримавши, вона розповіла Ебберту про трагедію Арсена Курова. Той вислухав її мовчки і тільки зітхнув. Після цього він сам став уникати зустрічі з майстром. Завжди спокійний, тримався з достоїнством, а в присутності Курова він почав розгублюватись, ховати голову в плечі.

До всього звикають. І ці обидва літні вже чоловіки, силою обставин змушені працювати поруч, почали поступово звикати один до одного і навіть до такої форми стосунків. Але одного разу, як завжди, досить грунтовно розтлумачивши перекладачці завдання для німця на день, Арсен з групою своїх людей пішов у двір, де треба було прийняти партію нових верстатів, що прибули з Сибіру. До цеху повернулися вже перед гудком, і тут Куров побачив: «орли» збирають складний верстат не так і не за тим планом, який він їм залишив. У центрі групи вивчів Ебберт. Закачавши рукави, він впевнено працював своїми жилавими руками. Було ясно, що це він змінив пропонований Куровим план.

— Стій! — заволав майстер, зупиняючи роботу.— Що тут без мене понаплутували, чорти чумазі!.. Все розібрати, завтра почнете наново! І всім брак запишу.

Він гнівно подивився на німця.

— Ех ти, вас іст дас, тьфу! — І сердито навіть сплюнув собі під ноги.

До них уже поспішала перекладачка, яку хтось встиг повідомити про те, що сталось.

— Скажи ти йому, все це мавп'яча робота. Будуть усе заново переробляти, як я говорив.

Дівчина швиденько переклала. Довготелесий німець спокійно слухав, і тільки невиразні його брови піднімались все вище й вище на випуклий лоб. Потім він спокійно вимовив одне тільки слово.

— Чому? — переклала дівчина.

— А тому, що тому, тут йому не гітлерія... Тут ми командуємо, а його справа працювати й не розмірковувати.

У відповідь на це Ебберт повторив те саме слово й додав довгу фразу. Він говорив, що поважає технічний розум майстра Курова і тому просив його подивитись уважніше: хіба так, як вони роблять, не простіше й не краще? Хлопці тісним кільцем обступили Курова. Всі вони багато попрацювали. Дуже не хотілося робити все наново. Вони розуміли, що план німця кращий, і теж дивились на Курова з подивом.

— До біса мені його поради! — бурчав той.

І знову німець вимовив одне тільки слово «чому», але хлопці зрозуміли вже й без перекладу.

— Товаришу механік, а ви подивіться...— несміливо радив один з «орлів».

Але Курову не треба було дивитись. Досвідчений виробничник, він прекрасно бачив тепер, що все йшло правильно, а організовано, може, навіть і розумніше, ніж задумав він сам. Але як визнати перед хлопчаками, що правий не він, Арсен, кращий складальник заводу, а той довготелесий, лобатий німець? Це здавалось просто неможливим. А втім, переконуючись у перевагах запропонованого німцем варіанта, він уже зрозумів, що саме це й дозволило «орлам» скласти значно більше, ніж майстер розрахував. «Ну й тямовитий же фріц попався на мою голову!» — вже ніяковіючи думав він. І робоча совість, совість радянської людини, не дозволила йому наполягати на своїй вказівці, яка,— в цьому він уже був цілком переконаний,— була недоцільною. Не кривити ж душею через цього німецького чортяку...

— Ну, раз так почали, продовжуйте по-своєму. Може, якось і витягнете,— сказав майстер і, сівши на табуретці, взявся за люльку.

Тепер він не втручався в роботу. Німець продовжував порпатись біля верстата. Він мовчки показував складальникам, що робити, іноді відстороняв то одного, то другого, стаючи сам на його місце. Посмоктуючи незапалену люльку, Арсен слідкував за ходом роботи. Це вперше він отак, прямо, дивився на обличчя німця і з подивом помічав, що воно в нього звичайне, некрасиве, але загалом симпатичне, що очі дивляться стомлено, але осмислено, і нема в них нічого розбишацького, одворотного. Худі, мабуть, сильні руки вправні, і не можна не визнати, що йому, Арсену

Курову, старому виробничникові, навіть приємно бачити, як уміло вони рухаються.

І ще він звернув увагу, що, задумавшись, німець якось машинально береться за зуби, і коли він одного разу сплюнув у клаптик паперу, слина була густо-червоного кольору.

Коли над фабриками «Більшовички» загув гудок і хлопці, які мить тому працювали зосереджено, старанно, раптом, наче зразу розмагнітившись, з галасом кинулись у душову, а біля машини лишились тільки Куров і Ебберт, майстер ткнув у бік машини люлькою, сказав «гут» і швидко пішов у свою комірчину.

4

Людині в літах частенько сниться дитинство. То ніби біжиш босоногий, в одних штанцях чи спідничині, то ніби купаєшся в річці, аж поки не посинієш і сироти не виступлять від холоду, то ніби гасаєш по шкільному подвір'ї. Вона знову страшенно боїться екзамену з якого-небудь в'їдливого предмета. З давно забутим хвилюванням пише вона вві сні фатальну записку, яка мусить порішити з усім, адресовану такій самій юній істоті протилежної статі. І прокидається людина з дивним відчуттям, наче взимку війнуло на неї ароматом березових бруньок. А потім вона цілий день відчуває млість і чекає ночі з надією — може, знову прийде до неї той милий і дивний сон.

Щось подібне переживала Тетяна Степанівна Мюллер, опинившись на фабричному подвір'ї, де пройшла її юність і почалось самостійне життя. На «Більшовичці» вона не була давно. Ставши воєнним лікарем ще в дні подій на Халхин-Голі, вона брала участь потім і в тяжкій війні взимку на Карельському перешийку, і у визвольному поході на землі Західної Білорусії. В одному з прикордонних міст прийняла вона на хірургічний стіл перших поранених на початку Вітчизняної війни. Але на подвір'ї комбінату їй, як і раніше, все було знайоме, і навіть те, що неприємно вражає тут сторонню людину: гострі запахи, якими дихають вікна ситцевої, райдужні кола на поверхні річки, навіть крихти обвугленого торфу, які запорошують очі, якщо під час вітру не встигнеш вчасно примружитись,— все було їй милим, все хвилювало, будило спогади.

Повновида жінка в форменій сукні, в пілотці з черво-

ною зіркою, і маленька смуглява дівчина з великими сірими очима повільно бродили по величезному фабричному двору, над яким здіймався серпанок від літньої духоти. Весь він у ці гарячі часи ніби завмирав. Величезні цегляні корпуси фабрик, що розповзались по берегах Тьми, безформні масиви руїн, що вже позаростали травою,— все це наче дрімало. Вікна відчинені. Гуркіт ткацьких верстатів, спів прядильних машин, шерех тканини, що рухалась по транспортерах в обробній — все це долинало смутно, наче ввісні. Розімлілий асфальт приглушував кроки. Дзвінко розлягались лише голоси дітвори. Вона плила на хиткому плоті, збитому з кількох дощок, за квітами, їхні золоті голівки покривали плес Тьми, що вигравала різними кольорами веселки.

— Дивись, Галочко, дивись, тополя! Адже як вудлища були, коли ми їх садили на комсомольському суботнику... А зараз? Боже ж мій, прекрасні тінисті дерева!.. Як іде час...

— Та, мамусю, тихше, на нас уже дивляться,— відповідала дочка, оглядаючись на всі боки і сіпаючи супутницю за рукав.

Галя ніяк не могла збагнути, чому її мати такими захопленими очима дивиться на звичайнісінькі речі. А все, про що вона так схвильовано говорила, здавалось просто неймовірним. Хіба можна повірити, наприклад, що ці велетенські дерева були схожі на вудлища, або що її мама, яка, правду кажучи, здавалась дочці майже бабусею, встигла побувати комсомолкою, носила якусь там юнгштурмівку й значок «КІМ»?

Опинившись у рідних краях, Тетяна Степанівна переживала й ще одне дивне почуття: їй здавалося, що масштаби всього стали більш обмежені, все поменшало, понижчало. Навіть димар прядильні, який, як здалося їй, колись сягав кігтем громовідводу аж до хмар, тепер був зовсім не високим. Все ніби подрібнішало. Виросли тільки оці дерева і її Галка, яка з смішного, товстенького маляти з великими сірими очима перетворилась у стрункy, спритну, смішну й милу істоту.

— Яка ж ти стала велика, донечко! Зовсім уже наречена,— сказала Тетяна Степанівна, пригортаючи до себе дівчину.

— А як же? Я вже і є наречена,— відповіла Галя, зніяковіло одхиляючись від матері.

— Що ти кажеш? — злякано вигукнула та.— І ви це від мене приховали?

— А що ж тут приховувати?

Дівчина дивилася на матір докірливо. Завжди ці дорослі втручаються в життя молоді, нічогісінько в ньому не розуміючи! Батьки й діти — вічна проблема. Сама так у вісімнадцять років привела Женечку, а ти не маєш права в цю пору бути навіть нареченою.

— Чому ж ти мені про це не написала?

— Та тому, що нічого писати.

— Доню, для чого ти жартуєш з матір'ю?

В Галі на обличчі з'явився вираз здивування.

— Дуже мені треба жартувати!.. Я навіть і не бачила жениха, він на фронті. Ми тільки листуємось. От кінчиться війна, візьмуть Берлін, тоді побачимось, і я все тобі розповім. А поки що він мені щотижня листа надсилає... І все!

— Ах, он як! — полегшено мовила Тетяна Степанівна, зразу заспокоюючись.

Бувалий фронтовик, вона знала, що ніколи ще не доводилось пошті носити стільки листів, як зараз, у цю тяжку пору; вона знала й силу цих трикутничків, без марок зі всеосяжним штампом «Діюча армія», знала, що в госпіталях ці листи — одні з найкориспіших ліків. Знає вона й випадки, коли з листування незнайомих людей, розділених багатьма сотнями кілометрів, зароджувалась безкорислива, чиста любов.

— Ти, Галочко, сподіваюсь, покажеш мені листи свого жениха? — попросила мати, ледве тамуючи посмішку й стримуючись від бажання погладити дочку по кудлатій голівці.

— Звичайно, покажу: ти мати... А от коли вчора Руслан Лаврентійович знімав мою й Зінину переписку на кіно, я Ількових листів йому не показала. Громадські знімай, скільки хочеш, це для людей,— сказала вона голосом бабусі і своїм, звичайним, додала: — А особисті — дулю з маком... До речі, мамо, може, хоч ти знаєш, що таке сексопил?

— Сексопил?.. Почекай, я щось таке чула... Очевидно, ліки якісь нові. Але в наш медсанбат такого ще не присилали.

— Ліки? Ну, вже ні! Кажуть, у мене сексопильна зов-

нішність, розумієш? Хіба може бути лікарська зовнішність? Яка нісенітниця!

— Який же дурень тобі це сказав? Твій жених?

— Лебедєв? Ну, він і слова такого не знає! Це ж режисер-оператор Руслан Лаврентійович, він про нас із Зіною фільм робить... Мамусю, тільки не дивуйся: мені здається, він у мене випадково трошечки закохався і...

Але після «і» Галя поставила крапку. Вона не наважилась сказати матері, що цей видатний чоловік, з яким усі, навіть тітка Анна, розмовляють з повагою, сьогодні, знімаючи дівчат, в слушну хвилину трохи зніяковіло,— спостережлива Галя, звісно, помітила це,— признався їй, що йому, після дружини, певно, ніхто так не подобається, як вона. І, ще більше ніяковіючи, таємниче запросив її ввечері на берег Волги, туди, де вчора знімали, як подруги катаються на човні.

Це ж уявити тільки: їй призначили побачення! І хто? Той самий милий, розумний, веселий Руслан Лаврентійович, в якого така красуня жінка. Чим пильніше дивилася на нього Галя під час зйомки, тим більше він їй подобався: весь якийсь особливий, сивий і з молодим, рожевим обличчям. І говорив він якось так, як ніхто із знайомих не говорив, тримався так, як ніхто з навколишніх. Він навально увірвався в Галину душу й зразу заступив собою скромного Іллю Лебедєва, друзів, подруг, все, що звичайно турбувало, хвилювало дівчину. Всі ці дні вона думала про Красницького, а сьогодні він їй навіть приснився.

Побачення! Це слово так і рвалось у неї з язика. Але вона знала, що коли з мамою це, мабуть, можна поговорити, як жінці з жінкою, то з бабунею така розмова не вийде. Та, чого доброго, візьме та й зачинить Галю в кімнаті чи, ще гірше, здійснить свою погрозу й поскаржиться в парторганізацію кінофабрики. Зчиниться страшний скандал.

І через те, що про майбутнє побачення вона нікому й слова не сказала, дівчина була по вінця сповнена очікуванням. Розповіді матері про її юність вона слухала неуважно. От коли бабуся починає згадувати — інша річ: «В п'ятому році ми барикадами всі фабричні ворота загородили і тих кровососів Холодових з двору в шию. Своя влада — Рада робітничих депутатів...», «Вони залізничне полотно коло переїзду розшили й чекають... А рейки вже гудуть, і видно того проклятого поїзда з карателями...»,

«...Козаки промчали мимо, аж потом кінським запахло, а я лежу в траві ні жива ні мертва...» — та все таке інше. Оце я розумію! Слухаєш, наче книжку читаєш. І навіть якось шкода, що ти не зможеш стати старою більшовичкою. А от чому мама з такою світлою радістю згадує свої комсомольські роки, Галі зрозуміти ще важко. Подумаєш, велике діло: співали пісень, читали «Азбуку комунізму», розвантажували дрова, ходили на маївки, вчились на робітфаках. А «комса», «шамовка», «бузотьор» й інші подібні слівця, які злітали з язика матері, коли поринала в спогади, Галю тільки дивували: хіба так кажуть?..

Зараз, повертаючись додому, вони йшли повз руїни прядильні, повз спалений клуб «Текстильник». Тут навіть під час спеки людно. Дехто з зустрічних зупинявся, озирався. Може, вигляд цієї повновидої, немолодої жінки у військовій формі будив якісь давні напівзабуті спогади. Але майор медичної служби так мало був схожий на стрункy ткалю Тетяну Калініну, що прохожий, подивившись їм услід, так нічого й не пригадавши, йшов собі далі в своїх справах.

— Я от, донечко, все думаю, як добре, що мені пощастило тебе і всіх вас побачити. В розпал війни — це таке щастя!.. Якби ще хоч на хвилиночку глянути на нашу Білочку. Як то вона там, що поробляє, моя хороша?

— Як що? Ми ж тобі з дідусем весь вечір про неї розповідали. Ти ж уже знаєш: тепер вона виконує важливе бойове завдання...— І без усякого переходу Галя раптом питає: — Мамо, ти вивчила весь мій гардероб, яке плаття мені найбільше до лиця? Фісташкове крепдешинове чи те простеньке, шерстяне?

— Тобі, Галочко, все до лиця,— усміхнулася мати й зітхнула.— Ой, як хотілось би мені погуляти з вами обома! Я б спокійно поїхала на новий фронт, під оту Ржаву.

5

Під ранок, коли над руїнами старовинного російського міста Ржава, яке рік тому було одним з найкрасивіших у верхів'ях Волги, ще тільки світало, до приміщення німецької воєнної комендатури підкотив воєнний мотоцикл з прицепом. З сідла зіскочив високий білявий обер-лейтенант в окулярах, у чорному клейончатому плащі. З залізної

калоші машини вилізла худенька білява дівчина в старій заношеній ватянці. Її стомлений вигляд, закурена одежа, резинові чоботи в глині,— все це говорило, що вона пройшла довгий і нелегкий шлях. Наказавши вартовому біля входу подивитись за машиною, офіцер досить безцеремонно скомандував дівчині йти вперед, і сам, шелестячи плащем, увійшов слідом за нею в приймальну комендатури.

Вартовий, що в таку ранню пору дрімав біля столу у великій порожній кімнаті, побачивши офіцера, схопився, виструнчився, пристукнув підборами.

— Пане обер-лейтенант...

— Вільно... Коли буде пан воєнний комендант? — спитав офіцер.

— Підполковник прийде...— вартовий подивився на круглий конторський годинник, що висів на стіні,— прийде через двадцять п'ять хвилин. Він завжди пунктуальний, пане обер-лейтенант.

— Сідайте! — суворо наказав офіцер дівчині, показуючи на твердий дубовий диван для відвідувачів, який, очевидно, потрапив у комендатуру з якогось вокзального залу.

Дівчина сіла, стомлено прихилилась до спинки, заплющила очі. Білява голівка її зразу впала, довга коса звисла на груди, бліді запорошені губи трошки відкрились, оголивши рядок дрібненьких білих зубів. Вона заснула.

Офіцер зажадав паперу, сів до столу і заходився писати. Потім він склав написане, дістав з підсумки конверта зі штампом, заклеїв і подав вартовому.

— Передайте коменданту... Цю дівчину ми затримали вчора в ліску в районі колишнього аеродрому. Вона німка, тікала з Верхнєволзька, довго бродила по болотах, перед тим як їй пощастило перейти до нас... Подробиці викладені в рапорті. Вона чудесно розмовляє німецькою мовою, і командир наказав мені особисто доставити її вам... Прошу також: передайте підполковнику прохання мого шефа надіслати йому ще один ящик того трофейного грузинського вина. Я забув його назву, здається, на букву «ц». Ну, те, яке ви вже нам присилали. Дуже хороше вино! На жаль, не маю змоги особисто засвідчити свою повагу до пана коменданта... Мені наказано о восьмій бути в частині.

— А як у вас там в районі аеродрому?

— Успішно відбиваємо атаки. Руські несуть колосальні втрати, але...— офіцер понизив голос: — Ви самі вже відчуваєте...

— Так... не минулий рік. Авіація ще нічого, але артилерія... Цей вчорашній вогняний наліт, знаєте, тут...

— Цс-с-с, не забувайте: вона прекрасно розуміє по-німецьки і, хто знає, може, не так уже й міцно заснула...

— О, будьте певні, пане обер-лейтенант, школа пана коменданта... Я ніколи, навіть при своїх, не скажу нічого зайвого... А гарненька, між іншим дівчина.

— Так, здається, нічого... Багато роботи?

— Жах! Прибувають нові частини, і всіх доводиться розселяти в цій каменоломні... Це як, пам'ятаєте, в тій старій казці, забув, чия вона, здається, братів Грімм, коли треба було перевозити через річку на другий берег вовка, цапа й капусту.

— Пробачте, я поспішаю. Хайль Гітлер!

— Хайль!

І ось уже заревів і стих на вулиці мотоцикл. Було чути лише окремі постріли та сонне дихання дівчини. Вартовий довго дивився на неї. Спить вона міцно, але неспокійно й іноді тихенько скрикує. А ось сонні губи її щось зашепотіли. Вартовий насторожився, став прислухатись: «Майн гот, майн гот!», «Іч,— роздумує він,— народилася в цій безбожній країні, де багато церков переробили на клуби, де в селах у них зберігають зерно, а от заснула й на рідній мові поминає бога». Ясно, вона десь довго блукала. Обличчя в неї біле, а вуха, шия — коричневі, мабуть, забули про мило. От вона спросоння поплямкала губами. Може, хоче їсти?

Вартовий піднімає з підлоги двоповерхову свою манерку. В ній залишилось трошки холодного горохового супу й рисової каші на денці.

Солдат підходить до дівчини, ставить все це біля неї на диван, кладе зверху ложку, а сам сідає на місце. Дівчина розплющує очі. Вона приємно вражена.

— Ах, данке шен,— промовляє вона кволим голосом і заходжується їсти з такою жадобою, що зразу видно, яка вона страшенно голодна.

— Це правда, що руські там у себе вмирають з голоду? — питає вартовий, згадавши статейку, недавно прочитану в якійсь воєнній газеті.— Їдять людей?

Продовжуючи їсти, дівчина ледь посміхнулась.

— Так, фрейлейн, вони довго не витримають,— веде далі вартовий.— А все-таки уперта нація.

Дівчина потягується, судорожно позіхає.

— Ви пробачте мені, я кілька ночей не спала,— говорить вона й знову заплющує очі.

Вона спить і не чує, як поволі комендатура наповнюється військовими, не чує, як, порипуючи начищеними чобітьми, з'являється високий літній офіцер у кашкеті з піднятою тулією, такий рівний і не гнеться, що здається, ніби він проковтнув палицю.

Всі зразу схоплюються, він недбало козиряє, мимохідь запитально дивиться на диван, де спить дівчина, і, не затримуючись, проходить далі, в кабінет коменданта.

Через мить вартовий, виструнчившись, рапортує йому, що ніч пройшла порівняно спокійно. Руський снаряд влучив у грузовика, що перевозив солдатів з вокзалу: вбито дев'ять чоловік, у госпіталь відправлено одинадцять. По західній товарній станції вночі ударили з повітря і розбили кілька вагонів з вантажем, людські втрати уточнюються. Здається, на щастя, не дуже великі... Більше пригод не було, за винятком того, що командир полка, який тримає оборону в районі колишнього аеродрому, надіслав у супроводі свого ад'ютанта, того самого офіцера, що третього дня вже приїздив за вином, дівчину. Це та, яку пан комендант зволив бачити в приймальній. Ось рапорт обер-лейтенанта...

Вартовий дістає з-за обшлага папір і точним рухом вручає його підполковникові. Той дістає з кишені окуляри й, не одягаючи їх, а лише приклавши до очей у вигляді лорнета, швиденько перебігає його.

— Ще командир полка просив на словах передати вам, що хотів би одержати ящик трофейного грузинського вина, яке ми їм двічі вже посилали...

— Ви з цією дівчиною розмовляли?

— Лише кілька слів... Вона, як тільки її привели, зараз же заснула, мабуть, довго бродила по лісах, бідолашна... Уві сні весь час бурмоче: «Майн гот, майн гот».

— Майн гот? Дивно! Тут пишуть, що вона з поволзьких німців... Приведіть її до мене.

Дівчина все ще спить, навіть злегенька хропе.

— Фрейлейн, фрейлейн! — будить її вартовий.

Вона схоплюється, починає вибачатись. Якимись жіночими інстинктивними рухами швиденько поправляє коси і,

супроводжувана цікавими поглядами писарів, іде слідом за вартовим у кабінет коменданта, залишивши свого вузлика на дивані. В бахматій ватянці, в жахливих, явно з чужої ноги чоботях вона має жалюгідний вигляд.

Комендант, сидячи так само рівно, зберігаючи кам'яний, нерухомий вираз на худому, чисто виголеному обличчі, вислуховує її історію, звіряючи сказане з рапортом.

— У вас є хоч які-небудь документи, фрейлейн?

Одвернувшись від стола, дівчина розстібає гудзики на кофточці, засуває руку за комір, щось там відстібає й витягає клейончатий мішечок. В ньому виявляється розпухла, потерта на згинах довідка. Звичайна довідка, які давались радянським людям перед евакуацією з установ. В ній було сказано, що Марта Вейнер, 1919 року народження, уродженка міста Енгельса, за професією техніктекстильник, одержала двотижневу заробітну платню в зв'язку з евакуацією фабрики з міста Верхнєволзька. Потім у руках коменданта виявляються паспорт зі штампом Верхнєволзької німецької комендатури і виданий там же аусвайс з фотографією й печаткою. Він довго роздивляється і залишає в себе.

— Так чому ж фрейлейн залишила свій дім? — питає комендант, тарабанячи по столу міцними нігтями сухих, вузлуватих пальців.

— Мене, як німку, що співробітничала з німецьким командуванням, очевидно, арештували б і посадили в тюрму.

— У вас прекрасна мова, ви говорите навіть без акценту.

— Це моя рідна мова. У нас дома завжди говорили по-німецьки.

— Он як? Це мені приємно чути.— Комендант урочисто підносить угору довгий сухий палець.— Фрейлейн!.. Німці — найвеличніша з націй... ми лишаємось німцями, навіть коли століття й тисячі кілометрів відділяють нас од нашої гаряче любимої батьківщини... Вам ніколи не доводилось працювати перекладачкою, фрейлейн Марта?

— Ні...

— Що з вами робити, ми подумаємо. Ваші документи лишаться поки що у мене. Можете йти, фрейлейн, і почекайте в приймальній.— І коли двері за дівчиною зачинились, комендант говорить вартовому, який появився в кабінеті: — Скажіть квартир'єрам, що я наказав поселити

фрейлейн Марту недалеко від комендатури... До речі, ви ще не надсилали в полк вино, Еріх?

— Ні, пане комендант, не встиг.

— Це добре: пошліть два ящики... Вони нас дуже виручили. Мені здається, що ця дівчина може бути нам дуже корисною: прекрасно говорить по-німецьки. Але ви помітили, яка вона занедбана, нещасна?.. Прослідкуйте, щоб її влаштували якнайкраще. Чуєте? Вам ще, може, доведеться проводити її з роботи, Еріх, га, як ви думаєте? — І, задоволений своїм жартом, комендант нагороджує себе дрібнесеньким смішком.— Візьміть документи її зараз же відправте на перевірку. Особисто в мене вони не викликають сумнівів, але... Обережність і ще раз обережність, Еріх. Ми не можемо в цій країні довіряти навіть своїм очам...

Проходить кілька важких, сповнених страху й чекань днів, і фрейлейн Марту приймають в комендатуру на роботу перекладачки. Вона відпочила, відіспалась і зараз свіжа, з вишукано викладеним на голові волоссям йде спустілою вулицею. Бруківка заросла буйною травою. Лише заасфальтовані тротуари двома сірими смужками розтинають цю наглу, зелену траву.

Тут, у верхній частині міста, за яку довго йшли бої, дерев'яні будинки майже всі вигоріли. Лише зрідка видніється заселений будиночок, і тоді до нього від асфальтових смужок стелеться стежечка. Але стежечки ці рідко зустрічаються, а зелень ніби поспішає якнайшвидше поглинути всі людські сліди.

Дівчина прискорює ходу. Її шлях часто перетинають великі й маленькі воронки: у давні вже натекло позеленілої води, з якої визирають жаби, на краях нових лежить викинута вибухами свіжа земля. Обходячи їх, дівчина досвідченим оком помічає: нових, свіжих більше...

Так моторошно йти одній по неіснуючій вулиці і, наче в пустелі, чути далеко попереду відлуння своїх кроків. А тут ще й сонце сяє, земля випаровує вологу, вночі випав дощ, і вітерець несе мирні запахи підсушеної трави.

Ось звідкись долинає стукіт підкованих чобіт і голоси. Патруль. Три солдати.

На мить дівчина притишує ходу, кидає бистрий погляд ліворуч, праворуч. Ні, не втечеш, не сховаєшся. Одинока людина надто помітна на безлюдній вулиці. І вона з безтурботним виглядом іде прямо назустріч патрулеві, наспівуючи модну в гарнізоні пісеньку:

На леваді квіточка,
І зовуть її еріка...

Дівчина підходить до солдатів і, раніше ніж вони встигають її гукнути, питає:

— Земляки, ви не знаєте, чи залишився в цьому місті хоч один швець? — І довірливо показує їм черевика, підметок якого тримався лише з допомогою канцелярських кнопок.— Мені сказали, що десь тут лагодять взуття. Але хіба ж знайдеш? Адже тут не залишилось ні вулиць, ні покажчиків.

— Он за тим спаленим деревом, фрейлейн, в глибині— маленький дерев'яний будиночок. Там на склі вікна я бачив вирізаний з картону чобіт,— відповідає солдат, зовсім ще зелений юнак, захоплено оглядаючи тоненьку фігурку, яку щільно облягає білий спортивний светр.

— От, коли б мені зараз стати шевцем, щоб зняти мірку з такої гарненької ніжки! — обзивається трохи старший серед патрулів.

Третій, вайлуватий, з якого, здається, ще не зійшов сільський загар, бурмоче:

— Іч, чого захотілось, ласун який! — І сміється так, наче консервна банка котиться вниз по камінних сходах.

— Як приємно зустріти серед цієї моторошної каменоломні німецьку дівчину! Звідки ви, фрейлейн, взялись? А може, ви ангел з різдвяної листівки?

— Я працюю в комендатурі.

— О, о, ангел з комендатури — це начальство!.. Струнко!

Всі троє, пристукнувши закаблуками, жартома віддають честь. Дівчина усміхається, робить легенький кніксен і йде собі. А солдати посилають їй навздогін зголоднілі погляди. Вона це відчуває й уповільнює ходу. Ага, нарешті, пройшли, повернули в суміжну вулицю... А ось і будиночок, і чобіт, вирізаний з картону, біліє у вікні.

Вона повертає кільце хвіртки і входить у двір. За будиночком садок, залитий сонцем. Світлі крапочки ще не налитих плодів біліють у темному листі. Біля дерев'яного ганочка, зігнувшись, звисають до самих сходів золоті шари. На дверях теж вирізаний з картону чобіток і напис двома мовами: вгорі — німецькою, внизу — російською: «Швець».

Ще раз озирнувшись і переконавшись, що на вулиці ні душі, дівчина стукає: два стуки й один, два стуки й два, два стуки й три.

Їй здається, що звідкілясь, може, з вікна, крізь зелень домашніх квітів на неї дивляться. Їй стає моторошно, але вона, гордо підвівши голову, зберігає незалежний вигляд. У глибині будинку почулися кроки. Ось вони вже біля дверей.

— Хто там? — питає густий чоловічий голос.

— Швець тут живе? Модельне взуття бере лагодити?

— Нема підметок для модельного взуття.

— А зі своїми підметками?

Пауза. Потім грюкнув засув, і двері відчиняються. В напівтьмі сіней — невисока чоловіча постать. Швець одягнений дивно: на ньому синя, в горошок, косоворотка, підперезана зсуканим шнурком, штани заправлені в чоботи.

Він лисуватий, світлі вуса злилися з короткою кучерявою густою борідкою.

Вони довго дивляться одне на одного, й обоє намагаються, але не можуть, приховати почуття подиву.

— Як, це ви?.. Дід? — питає нарешті фрейлейн Марта.— Ви мене пам'ятаєте?

— Ні, це не я, і я вас не пам'ятаю,— хмуриться швець і різко говорить, майже командує: — Проходьте в майстерню!

Він заводить відвідувачку в кімнату, вікно-якої виходить на вулицю.

Біля самого підвіконня — низенький верстатик, завалений шевським начинням, цвяхами, шматочками смоли й воску, обрізками шкіри. Перед ним — традиційна липка сяє до блиску вичовганим сидінням. На підлозі біля дверей рядком вишикувалось полагоджене взуття, на стіні висять, виблискуючи халявами, наче зі скла вилиті, офіцерські чоботи на прусський взірець. Густо пахне шкірою, смолою, клеєм. Той, кого дівчина назвала Дідом, зупиняється серед кімнати й вичікуюче дивиться на відвідувачку.

Обоє, хоч і впізнали вже одне одного, все ж доводять до кінця цей обряд розпізнавання, винятково важливий в їхній небезпечній справі.

— А я все-таки попрошу вас полагодити мені черевика.

— Дивлячись якого.

— Правого, оцього.

— Покажіть.

Вона роззуває черевика і, стоячи, як чапля, на одній нозі, простягає його майстрові, іронічно поглядаючи на нього.

— Може, ви запропонуєте мені сісти?

— Так, так, звичайно.— Він підставляє їй стільця і вже звичним професіональним рухом обмахує сидіння шкіряним фартухом. Сам він, присунувши до себе липку, сідає напроти дівчини, так що навскоси видно вікно. Вправно, не кваплячись, він всукує щетину в кінці дратви. Потім, затиснувши черевика між колінами, починає наколювати шилом дірочки в ранті.— Нічому не дивуюсь. Розучився,— говорить він крізь зуби, не випускаючи з рота кінець дратви.— Але побачивши вас тут... Ну, здрастуйте по-справжньому.

Він простягає руку, й дівчина хапає і тримає її, наче боячись відпустити; швець, усміхаючись, м'яко звільняє руку. Тепер його ніби знову цілком поглинула робота.

— Сидіть. Заспокойтесь... Радий, що це саме ви. Прибули вчасно. Звідусіль повідомляють: у них іде спішне, просто судорожне перегрупування. Мабуть, і навіть напевне в зв'язку з їх наступом на півдні... Нам треба бачити все зсередини... З комендатурою владналось?

Дівчина вже зовсім опанувала собою. Вона сидить нерухомо, витягнувши роззуту ногу. В неї вигляд клієнтки, яка нудиться, чекаючи, поки закінчиться ремонт.

— Так, і уявіть, досить легко,— відповідає вона, не повертаючи голови.— Їм тут була дуже потрібна перекладачка.

— Про це хлопці потурбувались!

— Як, ви хочете сказати, що...

— Для вас звільнили місце... Як комендант?

Дівчина здвигає плечима.

— Смішна засушена мумія. Він учора заявив мені, що я схожа на Брунгільду. І навіть спробував щось там проспівати з «Нібелунгів». Вечорами він грає на піаніно Вагнера, і, знаєте, досить пристойно...

— Ця «смішна мумія» весною, і оком не кліпнувши, розстріляла близько півтори тисячі євреїв і циган — усіх, зі стариками, з жінками, дітьми... Їх сяк-так закопали в кар'єрі біля цегельного заводу. А коли в районі станції вбили офіцера, що їхав з донесенням, цей музикант спалив увесь східний посьолок залізничників. Начисто. А що в

нього робиться на пересильному пункті остарбейтер[1]! Це страшний чоловік, до того ж, розумний і хитрий... Документи на перевірку брали?

— Так.

— Добрі документи?

— Справжні.

— Чудово! Для них документ — усе. Людина — ніщо. Але документ о-го-го!.. Дівчино, а пам'ятаєте того бородатого партизана, що з нами тоді їхав? Він ще вас у машину підсаджував.

— Якого Батею звали?

— Так. Загинув. У німців тут бронепоїзд завівся. Батин загін за ним довго полював. Все якось не вдавалось. Батя розсердився й пішов сам. Поїзд під укіс пустили, але й від самого командира шматків не зібрали...

Наколовши по ранту рівний рядок дірочок швець швидко, майже не дивлячись, двома дратвами зразу почав ушивати підметку.

— Тут у них всі склади повні нашого зерна, мануфактури, консервів; усе сюди перетягнули, ніколи було навіть вивозити. І майстерні тут у них багаті: машини, танки, навіть літаки ремонтують... Схоже, що зараз все це вони намагаються виволокти.

Руки спритно працювали, але сам швець, здавалось, жив іншим життям. Ось на вулиці почулися кроки, дівчина насторожилась, втупившись у вікно.

— Не дивіться: вам нічого боятись. Ви в шевця, вам лагодять взуття. Нудьгуйте.

Літня жінка в темному одязі повільно пройшла мимо, тягнучи на мотузці козу.

— Ви ж не одна?

— Двоє нас. У мене напарник — німець. Він прийшов раніше, ніж я. Служить у полку.

— Невже той самий? — тримаючи в роті дратву, Дід з цікавістю глянув на Женю.— Ну, про якого ви мені тоді в машині розповідали... Знайшовся-таки?

Відчуваючи, як гаряче зашарілися щоки, дівчина тільки кивнула головою.

— Ну, от бачите,— вдоволена посмішка світилася крізь русяві, молоді вуса Діда.— Я ж вам тоді казав — завжди

---

[1] Так окупанти називали робітників, примусово мобілізованих на схід.

думайте про людину добре, поки вона не виявить себе поганою.— І знову схилившись над роботою, по-діловому він далі: — У цього вашого музиканта головне завдання — все вивезти. У нас — перешкодити... Вони самі нічого не зроблять: сил не вистачить. Але вони мобілізують населення, і досить ловко, через бургомістрат. Бургомістр — п'яниця й дурень. Він з колишніх. Німці знайшли його десь у тюрмі. Самогонник... Сидів за це. Бургомістр — декорація, а всім заправляв його заступник з економічних питань, може, ви його колись навіть знали. Він із Верхнєволзька. Мабуть, бачили там відозви, підписані «Дипломований інженер»...

— Владиславлєв?.. Як, цей гад тут?! — вигукнула дівчина.

Побачивши, як вона одразу розхвилювалась, швець похитав головою. Це — найнебезпечніше в їхній справі: отак, забувши хоч на мить, стати самим собою, не контролювати свої почуття.

— Так, він тут. І він єдиний, хто може їм тут по-справжньому допомогти... В місті голод. Люди харчуються щавлем, варять борщ із кропиви, діти пухнуть. Це ж Владиславлєв придумав відрядну натуроплату: відпрацюєш день — хлібина, дужче постараєшся — до хлібини банка консервів. І на цю принаду йдуть, вантажать вагони, демонтують машини... Ми тут під цього типа кульку були підкотили, та не вийшло — обережний. І оберігають вони його... От якби вам до нього потрапити перекладачкою, тоді...

— Мені до Владиславлєва? — в цьому питанні прозвучав погано прихований страх. Женя добре пам'ятала цього натоптаного рум'яного чоловіка з чорними, як вугіль, розкішними вусами. А раптом і він її пізнає? Правда, вони незнайомі, він, очевидно, й уяви про неї не має. Але все-таки раптом?..

Дід, мабуть, помітив це її вагання...

— Я в цьому місті теж не чужий, одначе от бачите... Та хіба я один?

— А наших тут багато?

Швець чи здивовано, чи насторожено глянув на неї.

— Не знаю, є... мабуть.— Але, подумавши, додав: — Якщо зустрінете німецького офіцера, схожого на одного з тих, хто з нами з Верхнєволзька тоді в машині їхав, не признавайтесь. Зрозуміло? — І раптом іншим тоном заго-

шорив, злегка посміхаючись куточками очей: — Ну от, баришня, і черевичок ваш готовий. Міряйте, робота чудова, в червоних такої роботи не побачите: там усіх справжніх майстрів перевели, в них тільки машини працюють, та й товар не те, що німецький. А це соковий товар.

Швець і справді виявився хорошим майстром своєї справи. Ловко підшита, обтерта склом, зачищена мастикою підошва прямо злилася з черевиком.

Дівчина взулася.

— Поставте-но, баришня, піжку сюди,— далі майстер, ледь посміхаючись. Обтираючи черевик бархаткою, він тихо роз'яснював дівчині, куди їй відносити й класти донесення, передав найближчий наказ.

— Запам'ятали?

— Так. Питання можна?

— Ну?

— Ви чому й зі мною зараз граєте? Боїтесь, що підслухають?

В коротенькій борідці ворухнулась посмішка.

— Звичка... Наодинці з собою маску ношу. Вчусь не тільки розмовляти, але й думати, як який-небудь поганенький кустар — «пагінок великої приватної ініціативи»,— як нас називають в економічному відділі комендатури... І вам раджу: комендант пильний і нещадний...

І вже в напівтьмі сіней, де по-хазяйському пахло кропом, цибулею, що сохла на підлозі, він признався пошепки:

— З вовками жити навчився, а от по-вовчи вити — важко це радянській людині...

Хвіртка клацнула кільцем. Відійшовши по тротуару, дівчина зупинилась, підняла ногу, помацала тільки що пришиту підошву й непомітно озирнулася.

Вулиця, якщо можна назвати вулицею кілька де-не-де вцілілих невеличких будинків із забур'яненими згарищами між ними, була безлюдною, й дівчині знову стало тоскно й страшно, наче була вона героїнею фантастичного роману і пережила загибель людської цивілізації.

6

Виявляється, що збиратись на побачення — страшенно важко.

Досить легко набрехати дідові з бабою відносно виступу по передачі досвіду для молодих ткачів нічної зміни.

Важче, не знітитись від запитального погляду зажурених очей матері, засмученої тим, що дочка не може провести з нею одні з останніх мирних її вечорів. І особливо важко відбиватись на вулиці від знайомих дівчат, які, як на гріх, зустрічаються на кожному кроці і тягнуть тебе — одні «продефілювати по асфальту», інші в кіношку, ще інші на танці, умовляють і дивуються: «Чому це ти сьогодні так нарядилась?»

Але нарешті все це лишилось позаду разом з фабричним двором. Галя опинилася в пітьмі на городах, де на грядках неясно лиснілась бурякова гичка. Навколо тихо. Темно-синє небо, всіяне мерехтливими зорями, схоже на сатин бабусиної нової кофти. Скоріше б уже проскочити ці городи, а то спросоння якийсь сторож влупить заряд солі, от і буде «чудное мгновение». Вузенька стежечка привела до берега. Дівчина зупинилась: нікого, тільки десь вдалині, мабуть, на воді, в човні, гармонія тягнула сумну невиразну мелодію. Галя ще раз, крадучись, озирнулась і дістала з сумочки непочатий тюбик губної помади, знайшла в дзеркальці своє нечітко окреслене зображення й досить хоробро підмалювала губи. Тепер, коли останні приготування було закінчено, в неї виник самолюбивий сумнів: а що, коли Руслан Лаврентійович просто пожартував з нею і не прийде? А що, цілком можливо, взяв та й посміявся, а ти тут стій, як дурна, в модельних черевиках, які тиснуть ноги, в крепдешиновому платті, з нафарбованими губами. Серце Галі калатало, як човник на погано відрегульованому верстаті. В ньому закипала образа.

Ось і річка. Бачите, яка покірна лежить тепер внизу, під берегом, шовково відбиваючи блиск зір, наче це й не вона бешкетувала тут навесні, як п'яний у святковий вечір у відділку міліції! І як все-таки правильно говорила її вірна подруга Зіна Кокіна, коли радила обов'язково спізнитися на побачення! А втім, Галя й без неї про це, звісно, знала, але боялась, що, не заставши її, Руслан Лаврентійович образиться й піде. А тепер от стовбич тут, чекай! Ні, треба хоч сховатись поки що...

Дівчина повільно відходить од доріжки на луг, де сріблятся клубки туману, й майже наштовхується на всюдихід. Мотор ще теплий, але в машині нікого нема. Галя знову кидається на берег і тепер вже помічає Красницького. Він стоїть на мисі, над урвищем. Без кашкета. Через руку перекинутий плащ. Романтичній Галі він нагадує

красиву птицю, яка ладна знятись і полетіти. Дівчина ледь було не вигукнула чогось, так зраділа, а Руслан Лаврентійович, оглянувшись на шерех її кроків, наче продовжуючи розмову, здається, обіймає рукою пейзаж перед собою:

— ...Який простір!.. Ніколи, ні вдень, ні вночі, не втомишся милуватись російською природою.

Галя наближається до Красницького, зупиняється, не знаючи, як себе поводити далі. Привітатись? Бачились. Щось сказати? Але звідки вона знає, що належить говорити, прийшовши на побачення, таким людям, як режисер-оператор?! Але Красницький великодушно не помічає цієї паузи. Він знімає газету з чогось, що тримає під плащем. Це букет квітів, таких же рожевих, розкішних, як ті, що зображені на занавісці, яка розділяє кімнату старих. Вручивши дівчині букет, він підносить до губ її маленьку ручку зі шкарубкими пальцями, й жорсткою долонею. Галя одразу ж вириває її.

— От іще дурниці! — різким голосом вимовляє вона, але зразу ж згадує, що герої прочитаних нею романів, навіть грубуватий Базаров,— усі цілували дамам ручки. Збагнувши, що зробила дуже нетактовно, дівчина ще більше ніяковіє. І ці квіти... Їй ще ніхто не дарував квітів. Куди їх подіти? Не тримати ж у руках, як пляшку з олією в черзі в магазині!

Але Руслан Лаврентійович не помічає й цього. Він якось по-новому збуджено веселий.

— Ви, Галю, запізнились на цілих п'ятнадцять хвилин, але світилам науки й гарненьким дівчатам обов'язково належить спізнюватись.

— От уже й не спізнилась, звідки ви взяли? Коли я проходила фабричні ворота, було без чверті. А я ж не йшла, а бігом бігла...

— Ну от гляньте на годинника. Врахуйте: за шість років він не поспішав ні на хвилину.

Знову дівчина бачить жовтий кружечок на масивному, химерно сплетеному з золота браслеті.

— Брешуть,— наполягає вона,— і взагалі дідусь каже, що годинників з вічним заводом не може бути, тому що тоді вийшло б, що винайдено вічний двигун, перпетум, ну, якось там іще...

— Ваш дідусь — дивак: це — останнє слово європейської техніки, все краще, що людство створило в галузі

годинників. Перпетуум-мобіле тут ні до чого: він заводиться, але мимовільно від руху руки.

— Так, дідусь відсталий, він навіть, здається, в бога вірує,— погоджується Галя і раптом питає: — А що ж ми будемо робити, Руслане Лаврентійовичу?..

Сірі променисті очі допитливо дивляться на співбесідника, і він бачить в них тільки наївну цікавість. Цей чоловік, що любить часто повторювати, що на світі нема вже нічого, що могло б його здивувати, ніяковіє.

— Як що?.. Гуляти. Така чудова ніч!.. Ну, десь сядемо, закусимо... Здивувались? Хіба ви, Галю, ще не знаєте, що я чаклун? От подивіться навколо. Нічого не бачите? Дивіться, дивіться уважніше.

Ага, починається щось цікаве! Дівчина пильно обдивляється доріжку, зарості бур'яну, урвище, навіть мацає рукою якусь порожню консервну банку, що поблискує в пітьмі, навіть дивиться на той берег, де серед потемнілих дерев біліє, як відколота голова цукру, зруйнована канонадою дзвіниця.

— Ну, нічого не виявили? — тріумфує Красницький. Він стріпує плащ, показує, що в ньому нічого нема, швиденько накриває ним траву, робить руками якісь рухи. Потім піднімає, і ось уже в нього в руках пляшка вина й маленька коробочка. Це шоколадні цукерки. Він дає їх Галі.— А вино ми розіп'ємо разом. Ви подивіться, подивіться на напис: «Колекціонне!» Дуже дороге... Його і в мирний час можна було дістати тільки по блату... Знаєте що! Ходімо он туди, вниз, ближче до річки, там і сядемо.

Галя з радістю погоджується. Черевики так тиснуть, що ноги аж горять, а тут іще й цей букет, який вона тримає під пахвою, як банний віник. Винувато озирнувшись, вона скидає черевики і, весело скрикнувши, стрибає через гребінь кручі на скіс, з'їжджає разом з піском, схоплюється й біжить до брівки на березі, де по дрібнесенькій гальці снує туман, схожий на бавовняне волокно. Руслан Лаврентійович спускається звивистою стежечкою. І коли він з'являється, Галя стоїть коло самої води, насторожена, схвильована.

— Тихше!.. Чуєте?

Десь на річній бистрині пливе човен. Його в тумані не видно, але чути, як глухо стукотять дві пари кочетів. Голоси чоловічі й жіночі неголосно ведуть в унісон:

...Так далеко-далеко десь ти,
Все сніги та сніги — аж сліпить,
І нелегко до тебе дійти,
А до смерті — три кроки ступить.

Обличчя дівчини розгублене. Вона згадала сержанта Лебедєва. Може, й він сидить зараз десь у землянці, дивиться на вогник, думає про свою наречену. А наречена взяла та й пішла на побачення з іншим. Від цієї думки дівчині робиться сумно, але смуток цей змішується з радістю від того, що побачення все ж відбулось і що незвичайна людина — ось вона поруч — стоїть і милується нею, простою фабричною дівчиною.

Грай, гармонь, заметілі на зло,
Клич заблукане щастя своє,—

це співає вже Галя, а Руслан Лаврентійович, ставши ззаду і ніби затуляючи її від вітру, говорить, дихаючи їй у потилицю:

— А ви казали, не співаєте романсів... У вас же прекрасний голос... Як прикро, що я відіслав плівку й апаратуру!

Галя задоволена. Дійсно, як би було здорово, коли б вона заспівала в фільмі цю гарну пісню, яку зараз так полюбили всі на фабриках! А він, Руслан Лаврентійович, дбайливий: ось побачив, що на ній світле плаття, і, не пошкодувавши свого чудового офіцерського плаща, постелив його на землю... Ой, як усе незвичайно, як цікаво, як хороше! Галя сідає, зручно підгортаючи під себе босі ноги, і, замислившись, починає їсти цукерку за цукеркою. Тепер її турбує думка: як вона сьогодні з'явиться додому? Що збреше? Питання настільки складне, що коли вона приходить до висновку, що матері вона все-таки, напевне, скаже правду, рука її вже нічого не намацує в коробці.

— А ви знаєте, я все з'їла,— заявляє вона зніяковіло.

— Ви, Галю, чудесна! — радіє Руслан Лаврентійович.— Я такий радий, що мені пощастило вирвати для вас цю коробочку в одного мого знайомого... І це вино теж. Давайте вип'ємо, треба ж зігрітись... Тільки нема посуди, доведеться з пляшки, по-солдатськи. Га?

Галя хоробро перехилила пляшку, але захлинулась і закашлялась від першого ж ковтка. Солодкувате, густе вино розмастилося по обличчю разом з губною помадою.

Супутник поблажливо усміхнувся, дістав носову хустинку і, як дитині, витер їй щоку, а заразом і зняв з губ помаду.

— Для чого ви нафарбувались? Фарбуються ті, хто вже потребує ремонту, а у вас губи свіженькі, як ягідки.

Він недбало відкидає забруднену в помаду хустину й теж починає пити з горлечка, неквапливо, невеличкими ковтками, довго тримаючи вино в роті. А Галя не може очей одвести від тої хустинки, що валяється на траві. Їй шкода її. Ні, вона не жадібна: вона легко віддає свої речі подругам і поносити, і назовсім. Але старі переконали її, що в кожну річ людина вкладає найціннішу частину себе — труд. Недбало ставлячись до речей, зневажаєш тих, хто їх створив. Що таке труд, Галя знає. Вона вміє його цінувати, і зараз їй хочеться потихеньку підняти ту нещасну хустинку, скласти й непомітно всунути її в кишеню власнику. Той тим часом знову передає пляшку їй.

— Ну, Галю, тепер ваша черга... Ну, ще кілька ковтків, це слабеньке, дамське.

Дівчина уперто махає головою.

— Я й так уже зовсім п'яна.

Поставивши пляшку, Руслан Лаврентійович тягнеться до дівчини і якимсь новим, незнайомим їй голосом говорить:

— Галю, дитинко... Якби ви знали, як мені хочеться вас поцілувати!

Галя нахнюплюється. Їй теж хочеться, щоб її поцілували. Це ж дуже цікаво. Адже героїні всіх відомих їй романів цілувалися на побаченнях. Але краще б уже без цього. Страшнувато! І все ж, зітхнувши, вона протягує йому губи.

Красницький обняв її, притяг до себе, притиснув свої губи до її, та так боляче, що дівчині просто несила. Вся напружившись, вона ловко вивернулась з його рук і, схопившись, здивовано втупилася в нього.

— Ви з глузду з'їхали!

— Так, так, з глузду з'їхав! З того часу, як я тебе побачив, я втратив голову. Ти ж знаєш, у мене жінка красуня, син, я їх люблю, але тут щось зовсім інше. Ти, Галю, може, моя остання весна. Це почуття ввірвалось, як вихор, все затуманило, змішало... Я закінчив зйомку, відправив плівку, але не можу; сил нема сказати тобі: прощай... Ти весь час, день і ніч, переді мною. Твої губи,

твої очі... знаєш, скажи мені зараз: Руслане, кинься в річку — я кинусь, навіть не роздумуючи.

Очі дівчини широко відкрились. Ну от, нарешті і їй так красиво говорять про любов, їй освідчуються, як Онєгін Татьяні. Гостра пам'ять одразу ж підсовує для порівняння чудові рядки: «Ні, бачити щохвилі вас, ходити вслід, як тінь незрима, ваш усміх, погляд повсякчас ловить жадібними очима...» Як хороше! У Красницького виходить, звичайно, гірше, ніж в Онєгіна, але теж непогано... А вона, як вона себе поводить? Бігає боса. Стріскала всі цукерки. Штовхається, наче в автобусі... Ні, так не можна. І не дуже вже слухаючи, що їй кажуть, вона пригортається до нього, кладе йому на плече голову, і от знову його руки стискають її, а губи, що пахнуть вином, мнуть її рота. Радісне, незнайоме хвилювання, з яким вона сюди прийшла, чомусь зникає. Дівчині душно, незручно. Але вона говорить собі: нічого не зробиш, прийшла на побачення — терпи.

...Зовсім поруч чуються кроки. Хтось непевно ступає на камінчики, що на березі. Галя, вирвавшись з обіймів, бачить, як якийсь чоловік, без кепки з голеною головою, рухається вздовж берега і щось бубонить собі під ніс. Режисер-оператор, поривчасто дихаючи, з ненавистю спостерігає, як п'яний, пройшовши мимо них, спустився до води, нахилився, пробує її рукою. Незручна пауза продовжується вічність. Не витримавши, Красницький схоплюється, біжить до незнайомого, нетерпляче бере його за комір і тягне так, що тріщить матерія.

— Іди, іди собі, дядьку... втопишся,— говорить він доброзичливі слова. Але в голосі його лють.

— Пусти коміра... Чуєш!.. Забери руку,— бурмоче п'яний.— Я чоловік тихий, ти мене попроси — піду. Цілуйтесь і все таке... Скупатися й в іншому місці можна, а за комір хапати... Я ось як розмахнусь та як заїду в пику!

— Тобі ж по-хорошому: іди, іди.

П'яний повільно відходить до льодорізу й починає там роздягатися. Красницький гидливо витирає об траву руку, яка тільки що тримала незнайомого за комір. Потім піднімає пляшку.

— Може, все-таки вип'ємо, Галю? Щось холоднувато стає.

І справді холоднувато. Зоряне небо, як і раніше, схоже

на сатин бабусиної кофти, тільки на сході цей сатин трохи вже полинявв. З ріки тягне вогкістю.

Галя щулиться. Красницький, помітивши це, розстібає кітель, накриває дівчину полою. Вона піднімає пляшку, сміливо робить кілька ковтків. Дійсно, тепер краще. Як було б хороше сидіти отак, відчуваючи тепло одне одного! Може, і знову з'явилось би те радісне хвилювання. Але доводиться вести активну оборону. В Галине вухо разом з поривчастим диханням вриваються безладні слова:

— Мила... Славна!.. Ну чому ти мене відштовхуєш?.. Невже я тобі зовсім не подобаюсь?

— Ні, подобаєтесь,— зітхає Галя.

— Ну так доведи... Я завтра вилітаю до партизанів. Ви всі тут, у глибокому тилу, не уявляєте, як там воюють... Сьогодні, може, моя остання ніч на землі... Галю, нарешті, це ж просто смішно! Війна, руйнуються цілі міста. Хто зараз думає про ці дурні умовності?

Дівчина не знає, що робити. Останні роки вона захоплювалась спортом, і не якоюсь там пластичною гімнастикою; стріляла з гвинтівки, грала в волейбол, стрибала. Ні, силою з нею нічого не зробиш. Але, обороняючись, вона думає: а може, все-таки він прав, може, дійсно війна зруйнувала всі поняття, виховані в ній матір'ю, суворими старими?..

— До чого ця міщанська упертість?.. І знаєш, Галю, якщо завтра мене вб'ють, ти ніколи не простиш собі цієї жорстокості. Пам'ятай це!

Ведучи стійку кругову оборону, дівчина думає: і справді, мабуть, завтра трах — і нема чоловіка? І ніколи не буде, хоч усі очі виплач. Невже вона й справді унаслідувала від діда ці власницькі почуття, за які бабуся його завжди пиляє. Всі останні дні вона була сповнена новим радісним сподіванням чогось незнайомого, від чого солодко щеміло серце. Вона весь час думала про Руслана Лаврентійовича, мріяла про зустріч з ним, як про щось незнане, не переживане ще... Але отакий він їй зовсім не подобається... Як же бути?..

Страшний, несамовитий крик, що долинув з річки, вириває дівчину з обіймів, примушує її схопитись. Річку густо застеляє туман, і з тої крихкої гущі, звідти, де під льодорізом вир і постійно крутить воду, чується зойк:

— А-а-а-а!

Крик розноситься над водою, відштовхується від кру-

того берега, рветься за річку, в луги, і повертається назад ледь чутним відлунням. Дівчина бігає по мокрій смузі піску. Ясно, поруч, недалеко від берега, топиться людина, може, той самий п'яний, якого вони прогнали, а допомогти йому вона не може. Красницький уже скинув чоботи, зриває з себе кітель, сорочку. В тумані глухо, поквапливо стукотять кочети. Очевидно, якийсь човен теж спішить на допомогу.

Ось уже видно самого втопаючого. Він судорожно борсається. Гола, кругла голова то з'явиться, то сховається в темному водовороті й кожного разу на довше. Ах, коли б Галя вміла плавати, ну хоча б трішечки, хоча б «по-собачому»! З надією кидається дівчина до Красницького. Той у самих трусах, але чомусь захряс коло води і, чортихаючись, з чимось там возиться.

— Ну, швидше ж! Ну! — нетерпляче кричить Галя.— Пливіть же!.. Він же вже потопає...

Красницький не озирається. Новий крик з ріки, на цей раз короткий, кволий, ніби ворушить у Галі волосся на голові...

— Та що там у вас?

— Годинник... Чорт забирай, годинник!.. Замок коло браслета... Ну допоможи, чого очі витріщила?

Вражена всім цим, дівчина намагається відкрити замок, але тремтячі пальці теж не можуть з ним впоратись.

А втопаючого течія проносить мимо. Він уже не кричить, не кличе, він тільки робить судорожні спроби втриматися на поверхні. Чути, як клекоче й хлюпотить вода. Це так страшно, що Галя зі всієї сили розриває браслет...

— Ідіотка!.. Що ти робиш? — З жахом скрикує Руслан Лаврентійович. Обличчя його спотворюється від злості й жалю за зіпсованою річчю. Але золотий ланцюжок уже розірваний. Знаменитий годинник в дівчини в руках. Красницький з ненавистю дивиться на Галю.

— Людина гине! — говорить та, і сірі її очі дивляться на Красницького з жахом і здивуванням.

І справді, утопаючий втратив сили. Востаннє виплив він над водою. На мить мигнула його рука. І вже нема нічого. Красницький опам'ятався. Розбігшись, він сильно відштовхується від берега, кидається в ріку й пливе кролем, занурюючи обличчя в воду. Поверхня ріки ще

клубочиться, показуючи, що чоловік живий і продовжує боротись. Біля того місця з'являється темний силует човна. Розлягається важкий сплеск. Це якийсь військовий, не роздягаючись, стрибнув з борту. Слідом за ним пірнає й підоспілий Красницький.

Мить нікого з плавців не видно, тільки поверхня ріки клубочиться. Потім з'являється стрижена солдатська голова, і в тиші ранку над рікою розлягається переможний крик:

— Тут!.. Держу!.. Сюди!..

В той же час поруч виринає мокра голова Красницького.

— Човен!.. Розвертайте човен!

В човні ще військовий і дві дівчини. Одна з них сидить на носі й прикриває собою від бризок гармонію.

— А ви всі пересядьте на один бік... За плечі його, за плечі! — командує Красницький.— Ну, разом, взяли!

Потерпілий уже в човні. Військовий і дівчина нахилились над ним...

— Живий! Товариші, живий! — чується тріумфуючий голос дівчини.

— На спину... Зараз зробимо штучне дихання.

Тільки тепер, переконавшись, що чоловік врятований, Галя ніби прокинулась. Побачила в руках годинник, дивний годинник без бурульки для заводу, і обірваний золотий браслет. І раптом на душі в неї стало так порожньо, так гидко, що, гидливо кинувши красиву річ на одежу Красницького, вона круто повертається й починає карабкатись на берег. Руслан Лаврентійович, мокрий, в одних трусах, наздоганяє її напівдорозі.

— Галю, куди ж ви?.. Може, ви думаєте, що я на вас серджусь через ту нещасну браслетку?..

Дівчина зупинилась. Ледь примруживши сірі очі, вона подивилася йому прямо в обличчя й чітко, навіть спокійно кинула найобразливіше зі всіх слів, які інколи вживають верхнєволзькі текстильниці, коли хочуть виказати комунебудь найвищий ступінь зневаги.

В цю хвилину на її смуглявому обличчі, по-дитячому пухлому, з'являється щось від бабусі: колюче, пряме, непримиренне. Відсторонивши рукою приголомшеного Красницького, дівчина, дивлячись уперед, невидющим поглядом продовжувала видиратись на високий берег, пойнятий рожевим відсвітом вранішньої зорі.

7

Вовка порпається на грядці, розпушуючи її маленькою сапкою, спеціально для нього зробленою дідусем з якоїсь трофейної залізячки. Розпушує й мимрить сам до себе:

— Посадив дід ріпку, виросла ріпка велика-превелика...— І, розгинаючи спину, кричить: — Дідусю!

— Що тобі, внучку? — відгукується Степан Михайлович, неквапливо, але споро орудуючи таким же інструментом оддалік від онука.

— А великі-превеликі ріпки бувають?

— Це вже скільки потів над нею проллєш. Тут, голубе, як у приказці. «Без труда нема плода».

— А таку, щоб усі тягли-тягли, а витягти не могли, можна виростити? — допитувався хлопець і, кинувши сапку, йде до діда з явним наміром грунтовно обміркувати це цікаве питання.

Недалечко горить багаття. Біля нього вовтузяться Лена й Ростик.

— Дідуню, цей ледар нарочито заводить розмови, щоб од роботи відтришкатись,— безжалісно викриває Лена.

Тут, на дідовій діляночці, в кожного з дітей власна грядка. Лена й Ростик свої вже попололи, розпушили, склали виполоте в одну купку й тепер розважаються біля вогню, а кінець Вовиної грядки ще зарослий бур'яном і вкритий твердою потрісканою корою.

— Нічого, він ще маленький,— примирливо заявляє Ростик і йде допомагати.

— Тікай, я сам! — сердито говорить Вовка, але зразу ж вибачливо дозволяє: — Ти, Ростик, з того кінця, мені назустріч. Давай, хто швидше...

Для дітей велика радість провести вечір на дідовій діляночці. А втім, сьогодні їх тут не троє, а четверо. Несподівано для всіх прийшла Галя. Але якась незвичайна, тиха, навіть не схожа на себе. Вона лежить зараз горілиць на купі виполотого бур'яну, дивиться в рожеве передвечірнє небо, покусує стебло травички й мовчить. Мовчазна Галя — це щось зовсім нове, незвичайне, невивчене, і діти, з якими вона сама недавно була не від того, щоб попустувати, з подивом поглядають на неї.

Загалом домашні помічають, що останнім часом з дівчиною робиться щось дивне й незрозуміле. Листи, які й

досі надходять з різних міст, по кілька день лежать нечитаними. Фільм, про який вона мріяла весь цей час, її вже не цікавить. З режисером-оператором, який приїхав перед від'їздом попрощатись, вона трималася так гордовито й холодно, що навіть бабуся, яка загалом недолюблювала Руслана Лаврентійовича, розсердилась: не можна так з людьми обходитись; який він там не є, він на роботі, і ставитись до нього зневажливо не можна... В суботу в театрі був вечір дружби з воїнами гарнізону. Грав військовий духовий оркестр. Але Галя навіть і туди не пішла. Так і просиділа з обшарпаним уже томиком Пушкіна в руках, притаївшись у куточку ліжка.

Ні бабусі, ні дідусеві не вдалося втягти її в розмову. Варвара Олексіївна вирішила, що все це через раптовий від'їзд матері. Тієї ночі, коли Галя повернулась додому вже на світанку, Тетяна Степанівна пакувала чемодан. Її терміново викликали до воєнного коменданта, повідомили, що відпустка її переривається й треба негайно прибути в частину, десь біля міста Ржави, куди вже передислокувався її медсанбат. Дід хитав головою: ні, справа не в тому, що мати так раптово виїхала, просто перехідний вік. Бачиш, якось одразу дівувати стала. Мовчазна зосередженість онуки турбувала його. Він намагався, наскільки це було можливо, тримати її біля себе. І ось сьогодні, йдучи на город «з почівлею», умовив і її піти разом.

З того дня, коли вся земля, що пустувала в дворі комбінату й навколо нього, була скопана й засаджена, минуло вже чимало часу. Скільки пережито з того часу городніх суперечок: зійде картопля на ділянках, засаджених вічками, чи пропала праця? Зійшла... Налетіли голодні цієї весни птахи, почали видовбувати непроросле насіння. Підняли піонерські загони. Наробили на фабриках калатал. Відбили крилатих злодіїв:.. Коли ранні сорти картоплі цвіли вже бузковим цвітом, на грядках кучерявилась морква, багровів буряковий лист, похитувалися на вітрі ажурні віночки кропу й стрілки цибулі пнулися в небо,— повіяли раптом сухі вітри. Земля покривалась корою й тріскалась. Але це нікого не налякало. Не треба було ні закликів, ні агітації. Хороша зелена проріть сама кликала господарів. Люди без нагадування сотнями тягнулись вечорами за місто сапати, полоти, поливати.

Господарювали, як і раніше, ткачі й прядильники — колективно, ситцевики — на своїх індивідуальних ділянках.

Обидві сторони ревниво слідкували одні за одними. Навколо не можна було знайти коров'ячого підпалка чи кінського яблука. Все одразу збиралося в газету, відносилось на грядки. Не припинялись суперечки про два методи городництва і в сім'ї Калініних. Степан Михайлович, правда, визнав, що по доглядові за овочами «колективісти» не відстають від «індивідуалів», але в «індивідуалів» лишилась одна перевага, якої ніяк не хотіла визнати Варвара Олексіївна: з розбитих дощок, з кусків фанери, з бортів трофейних машин вони набудували маленьких куренів. У них можна було ховатись від дощу, а коли треба, і заночувати на вільному повітрі.

Розуміється, збудував такого куреня і Степан Михайлович. Тепер для внуків, до яких причислився й Ростик, нема більшої втіхи, як попрацювати в дідуся на городі, а іноді, як особливе заохочення, одержати дозвіл переночувати в курені. Але на цей раз, як смеркло, їм довелося прощатись. Ночувати залишилась Галя, а для всіх чотирьох курінь був замалий...

Вечоріло. Густішали сутінки. Багаття, навіть гаснучи, світило все яскравіше й яскравіше. Галя замислено дивилась на мерехтіння вугликів. Дід дістав з куреня сіру солдатську ковдру. Він приніс її ще з першої світової війни. Галю закутували в неї з немовляти. Він накинув ковдру на плечі дівчини й мовчки сів поруч. На вогник підійшов Гонок, сів. Дід морщився, але відмовити кому-небудь в гостинності було не в його звичаях. Всі троє мовчки милувалися тихою літньою ніччю. Кожне думало про своє.

— А ти, дідуню, дуже любив бабусю, коли ви були молоді? — спитала раптом Галя, слідкуючи, як веселе червоне полум'я вибивається часом з-під сірого попелу.

Гонок було стріпнувся і щось хотів сказати, але дід попередив його таким поглядом, що той тільки кашлянув і заплющив очі, ніби задрімав.

— Любив, онученько. Дуже чи не дуже, трішечки чи надзвичайно — ці слова тут ні до чого... Любив — і все.

— А як же ж ти її полюбив? Як та любов у вас вийшла? — Сірі очі онуки тривожно дивились на старого.

Замість відповіді той раптом спитав приятеля:

— Пам'ятаєш, яка вона в дівках була, Варка?

Звівшись на лікоть, старий фабричний серцеїд, якого Варвара Олексіївна терпіти не могла саме за цю його

слабість до жінок, за масні очі, за поганий язик, раптом відповів, замислено дивлячись на полум'я багаття:

— Вогонь вона була, Варка... І між іншим, Михайловичу, оця коза,— він показав на дівчину,— на неї трохи схожа. Правда ж?

— Правда,— підтвердив дід.

— А як ти її зустрів, бабуню? — допитувалась дівчина, думки якої бігли своїми не зрозумілими для старого шляхами.

— Дивно зустрів! — старий посміхався.— Йшов на зелені свята по лісу. Гуляв. Тихо-благородно гуляв там, у Великому гаю, де тепер Новий посьолок стоїть. Ну, трохи напідпитку був. На мені сорочка синя, піджак діагоналевий, штани в смужку на випуск, а на голові не якийсь там кашкет чи кепка — шляпа... Ми, раклісти, бувало, не доп'єм, не доїмо, а вже одягнемось чисто... От іду я тихенько, ладки перебираю, і раптом у гущавині свистки. Крик, кінський тупіт... Догадався я: це на тих фабричних, які десь тут з кумачевим прапором зібрались, облава... Але що мені до того! Я в їхніх сходках не замішаний, я сам по собі... Повинен я тобі, внучко, сказати: раклісти, гравери та художники в стороні від політиків тримались. Це справедливо баба мені по сей день очі коле — робоча аристократія... Соромно тобі, внучці моїй, комсомолці, признаватись: не розумів я тоді, про що це наші політики турбуються, для чого царя лають...

— Вірно, вірно, Михайловичу, свята правда... Ми, ресконтери, теж осторонь тримались,— зітхає Гонок.

— Ну, ти, милий друже, не дуже й осторонь, ти й царського портрета нашивав... Але що там згадувати, слава тобі господи, двадцять п'ять років минуло! Та й не про те йдеться.

— Ти говорив: шум, свист... а далі? — квапила Галя.

— Ну, шум, свист, і кричать «держи». Ну, когось там ловлять. А мені що? Я йду, награючи... І раптом з кущів дівка — простоволоса в сатиновім, як зараз пам'ятаю, огірочками вибите платтячко, в полуботках на резинках—і з ходу раз мені на шию. Обняла руками й цілує, цілує, так, як мене ще в житті ніхто не цілував. Я на неї дивлюсь: чия така?.. І в старі часи, коли, розказують, святі угодники на землі чудеса творили, не чути було, щоб отак дівки з неба падали на шию. Але тут якраз суне на нас з кущів поліцейський з свистком і штатський, вертлявий такий,

у зеленій кепці з гудзичком. І одразу я все зрозумів... Що ж мені, кидати їм на поталу дівчину? Роблю вигляд наче їх не бачу, й теж цілую її. Стоїмо ми, наче одні в лісі, а краєчком ока я на тих позираю... Штатський той, шпик — горохова кепка — киває городовому: мовляв, не ті, пішли. І обоє вони назад посунули в соснячок. А я дівчину під руку, гармонію під пахву — і в протилежний бік.

— Та дівчина — бабуся?

— Бабусею вона тоді, звісно, не була,— усміхається старий,— а була ткалею, а по прізвищу — Горохова.

— Ух, бешкетниця була! Її Горошиною звали. Всі: Горошина та Горошина,— додав Гонок.

— Пішов би ти, друже, до басейну, водиці відерце приніс. Там у мене в курені свіжа картопля, зварили б. Га?.. Давай-но, не в службу, а в дружбу.

Степан Михайлович сам захоплений спогадами. Йому не хочеться, щоб йому заважали. Коли Гонок, стукаючи відром, зникає в пітьмі, він веде далі:

— Йдемо ми з нею під ручку, а я все дивлюсь: хто ж це такий так міцно цілуватись уміє? По вигляду зразу пізнав: наша, фабрична. Гонок правильно каже, вона була точно така, як ти, тільки очі чорні та ясні. Чистенька така, на ногах полуботки старенькі, каблуки стоптані, але начищені — так і горять, платтячко пране-перепране, а випрасуване й підкрохмалене, як у панночки... Дивиться на мене — і ні переляку, ні зніяковіння... «Спасибі, каже, добродію, що ви мене не виказали».— «Схаменіться, кажу, за що ж тут дякувати? — І додаю: — Дуже ви, добродійко, здорово цілуєтесь...» Вона засоромилась, опустила очі і крізь засмаглість — рум'янець. І відповідає тихенько: «Ви не подумайте чогось такого: це для конспірації».

— Конспірація-с! — хихикає Гонок, який уже встиг принести картоплю й воду.

— Геть звідси зі своїм дурацьким сміхом! — вже сердиться Степан Михайлович.— Давай відро, будемо картоплю мити.

Старий іде від багаття, наливає воду в казанок, де лежить картопля, і крутить, крутить його доти, аж поки картоплини, відділившись від тоненької шкаралупки, не зарожевіли відполірованими боками. Тоді, злившн брудну воду з шкаралупами, старий наливає в казанок свіжої води, кидає солі і чіпляє над багаттям. Потім, посварившись на Гонка кулаком, сідає біля внучки.

Галя ледве перечекала, поки вовтузились з картоплею.

— Ну, а потім?

— А потім я їй кажу: «Така ви мила панночка, для чого ви в ці не жіночі справи лізете? За це, кажу, на каторгу зсилають...» Вона й тоді була як бритва. «Це, відповідає, добродію, не чіпайте, це — моє і вас не стосується, а якщо вже хочете хорошу справу зробити, проведіть мене додому, до дівочої спальні, немов ми з побачення йдемо». Сказала й знову шию мою обняла, стала навшпиньки і губами до мене... Тут уже я не розгубився. По доріжці стражники скачуть, проскакали, а я вже добрав смаку, все цілую, не відпускаю. Вона головою метляє, відбивається, нарешті вирвалась: «Що це ви, з глузду з'їхали, вони он уже де!» А я кажу: «А це вже, може, й не конспірація, а всерйоз...» Отак наша любов, внучечко, й почалася.

Старий приніс з куреня й підкинув у багаття дровець. Зверху лягла якась дошка, помальована сірою олійною фарбою. На ній збереглися решткі німецьких букв. Полум'я зразу охопило сухе дерево, фарба взялась пухирами, і от уже не видно стало й букв, лише вогонь.

— Гориш? — злорадно вимовив Степан Михайлович.— Може, по всій Європі тебе Гітлер протягав, а от згоріти тобі довелося тут... Ех, внучко, як наш російський громадянин тепер підніссяl.. Був у старовину такий чоловік на ім'я Муцій, на прізвище Сцевола, він сам собі руку на вогні спалив, і ось вже скільки століть люди тою стійкістю зачудовані! А чого вартий цей шановний Сцевола, якщо його зараз порівняти...

— А ти не порівнюй... Хай йому грець, тому Муцію! Ти про бабусю.

— Що ж, слухай про бабусю... Провів я тоді дівчину до спальні. Тут вона знову навшпиньки піднялась, чмокнула мене — й тікати. Оглядаюсь, нікого навколо нема, і думаю: це вже, Степане, не конспірація, це персонально тобі... Подумав я так і побрів до себе в Червону слобідку, де тоді ми, двоє хлопців, молоді ракліст, в одного доброго чоловіка кімнату наймали... Проходить день, два проходить, минає тиждень, а дівчина та чорноока так і стоїть переді мною. От, думаю, напасть яка! Не витримав одного разу, взяв гармонію, прийшов увечері до дівочої спальні, сів на лавочці, пройшовсь зо два рази по клавішах, ну, дівчата з дверей посипались, як бджоли на мед. Дивлюсь,

серед них і моя... Так і повелося. Я їм вечорами граю — вони танцюють. І вона тут ,серед них, губки бантиком: «Здрастуйте, Степане Михайловичу, як живете?..» Сумирна така... Нікому й у голову не прийде, що вона серед тих, хто проти хазяїв Холодових та проти царя людей бунтували, одна з привідців... Ну, познайомилися ближче, стали разом гуляти ходити, але тих її справ я не торкався й не пробував торкатись... Так і говорила потім: «Вся твоя, Степане, а це — особливе, цього не чіпай...»

— Ви що ж, тоді з нею й зійшлись?

— Нехороше це слово, внучко,— «зійшлись»! Та й не до речі воно тут. У тій дівочій спальні строго було.

— Вірно, вірно... Мене раз, раба божого, там помиями облили й за двері виставили,— згадує Гонок.— У тій спальні так було: забреде туди який підпилий молодчик, як ведмідь у малинник, почне до них залицятись, а вони його ковдрою накриють і б'ють... А то ще й хожалому заявлять... Там Варвара в них усім і заправляла...

— А хожалий — це хто? — питає дівчина, все більше зацікавлюючись.

Старі здивовано перезираються.

— Ех, внучко! — усміхаючись, говорить Степан Михайлович.— Галасуєте там на своїх зборах: прокляте минуле, прокляте минуле! А чому воно прокляте, ви до пуття і не знаєте... Хожалий — чоловік такий від хазяїна, в спальні призначений. Цар і бог був. Міг будь-коли в яку завгодно кімнату зайти, в яку хочеш скриню носа всунути... Його обов'язком було: управителю про все доносити і в поліцію. От хто такий хожалий... Його більше, ніж самого старого Холодова, боялись. На великдень та на різдво всі до нього з поклоном, з подарунками та з поздоровленнями: зі святом Христовим вас!.. Це щоб він не дуже пакостив... Хожалий! Дуже вже швидко ми про все це забули. От зараз перед війною якась там дівчина ще тільки до станків стане, сама від горшка два вершки, а вже: в гуртожитку жити не хочу, давай окрему кімнату. Гуртожиток з ліжком, та з тумбочкою, та шафою — це вже не для неї... А як при Холодові, пам'ятаєш, Гонок? От дівоча спальня. Кімната, а по стінах нари, як полички в поїзді «Максим», у три поверхи. Коло нар драбинка. Є в тебе скринька чи вузлик, став під нижню нару. Це для дівчат. А то ще були хлоп'ячі спальні.

— Ті й зовсім на чотири поверхи-с,— обриває Гонок.—

Там під ранок на верхній нарі буває така атмосфера — хоч ножем ріж. Люди від одного духу чаділи, вниз падали. Ото сміху було! Пам'ятаєш, Михайловичу, як те звали?

— Ну, це вже при дівчині зовсім ні до чого... Ти, внучко, може, думаєш, що в хлоп'ячій казармі тільки молодь і мешкала? Чи неодружені? Де там! Батьки сімейств, бородачі-гладушники...

— А гладушники — це хто?

Дівчина присунулась до діда. Багаття освітлює велике його обличчя, все немов обсипане сріблястим пухом, який влітку злітає з тополь, і здається їй, що розповідає він не те, що сам бачив, пережив, а щось далеке, казкове, ну, ніби те, що колись вона вичитувала в уральських казках про малахітову шкатулку.

— Гладушники? — перепитує дід, вдоволений допитливістю слухачки.— А це ті, хто на фабриці, працюючи, не залишав землі. У селі в нього з поясок смужка. На ній жінка, діти його порпаються... Бувало, в суботу він на дзвін перехреститься, в лапті перезується, мішок на плечі — й додому, щоб получку, не дай боже, не пропити. А в неділю вночі повертається, і в мішку у нього хліб, картопля й обов'язково гладущик квасу — це щоб у харчовій хазяйській лавці грошей не витрачати... От за це їх і звали гладушниками.

— Ах, он воно що! — розчаровано говорить дівчина.— Ну їх, гладушників, ти про бабусю, про вашу любов...

— Отак любов у нас з Варкою і йшла, гуляли разом, не соняхом, а цукерками ландрін я її частував. Я ж, Галко, парубком нічого собі був. Бувало, розтягну міхи та як вріжу «Сашенька, ти Саша, Саша молодая, радость дорогая» — вся спальня в танок іде... А з бабусею твоєю, коли ми ще й під вінець не ходили, у нас так завелось: у тебе свої думки, а в мене свої. У мене друзі поважні: гравери, ракліcти, фарбовари; у неї свої: підпільні, мені невідомі... Я вже про них і не питаю... Один лише раз її і мої друзі на нашому весіллі за столом зустрілись, і то мало до бійки не дійшло. Її гості кажуть: бога нема, бог — це фікція, попами для експлуатації народу вигадана,— а мої: без бога ні до порога... Мало не навкулачки доводили.

— А коли бабуся в п'ятому році брала участь у повстанні, ти вже з нею був?

— Та думками нарізно, а насправді ніби з нею... Тут же як у нас вийшло? На Верхнєволзькій мануфактурі п'я-

тий рік був серйозний. Хазяїна Холодова — з фабричного двору в шию, в будинку його штаб повстання, всі ворота барикадами загородили. І в начальство собі від усіх фабрик обрали Раду робітничих депутатів. А що ти думаєш? І Рада за діло взялася: дружини створили, в механічному кинджали та піки кували для оборони. Вже нащо гладушники — і ті піднялися: на підводах із сіл нам на фабрику продукти для страйкарів почали везти. Залізницю розібрали, щоб карателів не пропустити. Он як було!

Ну а бабуся твоя, певна річ, у самій гущі там крутилась, інакше ж вона не може. Я то навіть усього не знав. Вже потім, після революції, в газетах прочитав, що й тоді була Горошина в ярих більшовичках. І йти б їй на каторгу, якби її твоя тітка Марія не виручила. Так, так, а що ти думаєш? У нас тоді вже Ксеня й Тетяна були. Я їх няньчив, поки бабуня твоя на мітинги там усякі бігала. Вагітна була на останньому місяці, а жодного, бувало, не пропустить... А коли їх барикаду біля Бавовняних воріт артилерія рознесла та козаки у двір на конях ввірвалися, Варка моя поранених підбирала. І отут з переляку, чи що, чи від переживань і почала вона передчасно родити. Її на руки й прямо в лікарню, по-тодішньому кажучи, в прийомний покій... Коли поліція людей з Ради робітничих депутатів хапала, Варка вже Марію привела. Лікар, ну, Володимир Володимирович наш, він їм співчував, в лікарні її затримав. Так вона при маленькій і відлежалась од тюрми, а може, й од каторги. Хожалий уже після того винюхував, винюхував: де, мовляв, є така Горошина? Але люди її заховали: не чули ми ні про яку Горошину, а про Варвару, мовляв, Калініну не сумнівайтесь, гріх таку бабу в чомусь запідозрювати: мати трьох дітей, і саме найменше он — немовля.

— І ви вже одне одного так усе життя й пролюбили? — питає дівчина, знову повертаючи розмову на болючу для неї тему.

— Так, онучко, й пролюбили. Адже це в кіно закохані тільки цілуються, а в житті — справжня любов непомітна. Тому й знайти її, справжню, важко... Ну, а вже як пощастить тобі, знайдеш,— тримай обома руками, не випускай, як я твою бабусю не випустив, бог з нею зовсім!

— А картопелька вже й зварилась,— оголошує Гонок, жадібно поглядаючи у бік багаття й нюхаючи парок, яким тягне від вкипілого казанка.

Неквапливо злили воду, сіли. Старі вихоплювали гарячі картоплини, студили їх, перекидаючи з долоні на долоню. Степан Михайлович, не поспішаючи, кидав шматочки в рот. Гонок їв жадібно, майже не прожовуючи, ковтав, як качка. Дівчина, щулячись від холоду, закутувалась у ковдру і зовсім не доторкалась до спокусливої страви.

Коли, наївшись, подлубавшись у зубах, Гонок заснув, згорнувшись на купі виполотої трави, внучка присунулась до діда.

— Які ви з бабусею щасливі, а я...— І вона, поспішаючи, збиваючись, нервуючи і обурюючись, розповіла все, що відбулось на річці.

Спочатку дід дивився на неї з тривогою, потім ласкаво усміхаючись, і, нарешті, почав тихо посміюватись.

— Ти чого? — ображено спитала Галя і навіть одсунулась від нього.

— Один давній мудрець сказав друзям: «Короткочасна невдача краще, ніж короткочасна удача». Чуєш?

Дівчина не відповіла. Запала така тиша, що можна було чути й напружений, дзвінкий звук, що доносився з електростанції, і як десь пружно вибухає з труби пара, і як жаби несамовито навперебій кричали на річці, і як тихо шелестіло в дотліваючому багатті вугілля.

Раптом дід стріпнувсь і навіть приклав до вуха долоню, складену ложечкою.

— Фріци?

Дійсно, здалека ледь чутно, наче дзижчання летючого комара, доносився вібруючий звук. Він швидко наростав.

Гонок прокинувся. Старі миттю розкидали й затоптали багаття і ще до того, як літаки наблизились, встигли залити головешки водою. Коли бомбардувальники пролітали над городами, дівчина спробувала бігти, але старий силою зупинив її.

— Куди?

— Та туди ж, додому.

— Під бомби?.. Лягай тут...

Степан Михайлович був зовні спокійний, і це заспокоювало й інших. Всі троє лягли між грядками й спостерігали, як у барабанному гуркоті зенітних батарей здіймалась перед містом тремтлива стіна вогнів... Ні, навіть уявити не можна було, що тут тепер така зенітна оборона. Вогні густішають. Завивання сирен повітряної тривоги вже ледь чулося крізь дружний гарматний гуркіт. Одна бата-

рея била так близько, що закладало в вухах. Все це: фехтування блискучих мечів, що розсікали пітьму, різнобарвні кетяги трасуючих снарядів, судорожні розриви і, нарешті, багряна заграва, що здіймалась то тут, то там,— з боку нагадує зловісний, але красивий фейєрверк. І коли прожекторам вдалося піймати в небі смертоносну сріблясту бабку й вогні трасуючих снарядів метнулись до неї, як світляки, дід злорадно зашепотів:

— Це їм не минулий рік!

Серія бомб рвонула десь недалеко, на фабричному подвір'ї, всі троє притислися до землі, і Гопок бурмотів гикаючи:

— Свят, свят, свят!..

Степан Михайлович насмішкувато дивився на нього:

— Бог не захоче, чиряк не вискочить.

Дівчина лежала між грядками, затуливши вуха. Її трусило. Все, що відбувалось, здавалось їй неприродним й особливо страшним тому, що на городі пахло кропом, цибулею, помідорами, тому що земля, ласкаво віддаючи накопичене за день тепло, пахла миром і спокоєм.

8

В ніч бомбардування Анна прокинулась від виття сирен. Вона ледве розбудила дітей, які, як завжди після походів на дідів город, спали особливо міцно. Одвівши їх у бомбосховище й віддавши під нагляд Арсена Курова, вона кинулась на фабрику. Доконечної потреби в тому не було. Цехові парторги на своїх місцях. У парткомі на піч лишався вартовий. І все-таки тривожно. В нічній зміні багато молоді. Раптом зчиниться колотнеча? Та чого тільки не буває...

І от вона мчить по безлюдних вулицях під перегукування сирен і барабанний бій зеніток, мчить, хвилюючись і за дітей, і за тих, хто на фабриці. Але противний страх не залишав її. Кожного разу, коли десь недалечко осколок зенітного снаряда падав на асфальт, вона скрикувала й на мить завмирала. А коли з пронизливим, просвердлюючим ревінням падала вниз бомба, вона ледве стримувалась, щоб не кинутись куди-небудь у рів. Але те, що рухало нею, було дужче за страх. Добігши нарешті до прохідної, де поруч з фабричним вахтером стояли вже й військові,

вона довго не могла дістати з кишені перепустку: так тремтіли руки.

— Ну, нічого не трапилось? — спитала вона старого вахтера, голова якого ховалась у рогатій трофейній касці, одягненій по тривозі, згідно інструкції ППО.

В коридорах було темно, безлюдно. Бій зеніток лунко розлягався по принишклих приміщеннях, що ніби притаїлися.

— Та наче поки, слава богу, мимо падає.

— Тисняви не було?

— Почалась було: дівчата тут у проходах скупчились... Але цей ваш великий, від парткому, вартовий, якого ще фабзайці зовуть дядьком Пудом...

— Лужников?

— От-от... Він тут усіх одразу втихомирив. Ну, а потім ішли ніби під час процесії.— Вахтер прислухався.— От дає, сучий син! Одна десь зовсім недалечко гепнула. Годинник он зі стіни злетів, хороший годинник, веселий, з боєм... Як це вже без нього будемо?

Анна побігла вниз, у підвал, що служив бомбосховищем. В душній вогкуватій пітьмі горіли сині лампочки. Обличчя людей здавались тут неприродно блідими. Незважаючи на тьмяне світло, Анну зразу пізнали, й схвальний шумок пройшов по приміщенню.

— Прийшла... Гляньте, Анна Степанівна!

— Де?

— Та он біля колон стоїть, піт витирає...

І вже хтось із пітьми питав:

— Дорога, невже ти з дому прибігла?

І хтось поспівчував:

— А дітей з ким лишила?

І хтось з запізненням журився:

— Для чого ж, у такий час і стукнути могло! На вулиці людина зі всіх боків відкрита.

І хтось голосно, навіть дуже голосно, захоплювався:

— Ось вона, орлиця наша, нічого не боїться: під бомбами до своїх прийшла! Мати рідна...

Люди натовпом обступили секретаря парткому. Всі тривожились і не так за себе, як за дітей, за безпорадних старих, що лишилися дома. Коли бомба розривалася десь недалеко і підвал, стрепенувшись, починав густи, ті, що товпились навколо Анни, якось підсвідомо тулилися ближче до неї.

Ось протовплюється крізь натовп Слесарєв. Піджак одягнений прямо на нічну сорочку. Квадратне його обличчя не голене, і, очевидно, тому випнуте вперед підборіддя здається особливо важким, наче з чавуну відлитим.

— Прибігла-таки, не витримала! — бурмоче він, але вузькі, широко посаджені очі дивляться спідлоба з повагою.

— А ти?

— Я директор, чоловік.

— Ну, а я жінка, секретар парткому.

— Могла б і не ризикувати. Сьогодні ваш вартовий Лужников тут усім заправляв. Мене натовп на виході зім'яв, потяг, а його збий! Стоїть як скала: стоп, задній хід, без паніки... Путящий, дужий чолов'яга!

— А ти в нього партквиток збирався забирати...

Анна сяє. Ні, варто ще й не стільки, й не так потрудитись, щоб відчути таке довір'я, повагу, ласку! До цієї радості додається ще й інша; від того, що Лужников, якого ще недавно ніхто не поважав і якого Анна наче заново відкрила для людей, сьогодні так себе проявив. Їй приємно говорити про цю людину.

— А ти його з партії хотів виключити,— повторює вона, помітивши, що Слесарєв зробив вигляд, ніби не розчув фрази.

— Ну й злопам'ятна ти! — посміхається директор.— Ну, було, хіба ми мало помиляємось? А тепер от думаю: висувати його треба.

— Ну, що ж, підтримаємо... Ага, відбій нарешті!

Зразу відчувши полегшення, люди в бомбосховищі зарухались і, збуджено перемовляючись, пішли до виходу.

І по дружному, веселому гомону, який поніс із собою з бомбосховища людський потік, по тому, як швидко сповнилась фабрика гуркотом машин, Анна з задоволенням відчула, як виріс, згуртувався за цей час колектив.

Ті, що запізнились, уже бігом бігли на свої комплекти.

Власне, тепер секретарю парткому можна спокійно йти додому. Але Анні хочеться знайти Лужникова, подякувати і, чого там гріха таїти, хочеться просто побачитись, слівцем перемовитись із цим велетенським несміливим чоловіком, який і справді дивиться тепер на неї якимись дивними, чисто тобі закоханими очима. Вона вагається: чи варто? Для чого? Чим це може закінчитись? Потім вирішує: а що тут поганого? Чому б їй і не поговорити з комуністом, який сьогодні так відзначився? Більше того, це її

обов'язок. І цікому нема ніякого діла до того, якими очима він на неї дивиться.

Вона подзвонила по телефону додому, почула знайоме, дуже сонне: «Володимир Калінін слухає»,— прийняла від Вовки рапорт, що всі вони з дядею Арсеном благополучно пересиділи наліт у бомбосховищі, що дома всі шибки цілі і що зараз усі лягли спати.

— Ма, ти швидше приходь!

— Гаразд, гаразд, спіть... Мені ще треба в партком зайти.

Все ще переживаючи збудження від тільки що минулого нальоту, радість від того, що все так добре кінчилось, Анна швидко пробігла коридор. Але біля скляних дверей чомусь завагалась, потім нерішуче постукала й навіть спитала: «Можна?»

Без піджака, в розстебнутій сорочці, витягнувши ноги в шкарпетках, Лужников сидів у кріслі і, одягши на носа окуляри, читав якусь книгу. Побачивши Анну, він для чогось схопив зі стола комірчик з галстуком, а книга впала на підлогу. Обличчя виказувало зніяковіння і радість.

— Анна Степанівна... Пробачте вже, я тут у вас... по-домашньому...

— Дурниці, сидіть, сидіть! — поквапливо вимовила Анна, теж чомусь почуваючи незвичайне і зовсім не важке зніяковіння.— Я на хвилиноку, подякувати вам, Гордію Павловичу. Здорово ви тут, кажуть, командували. Навіть директор був вражений.

— Що ж тут дивного? В громадянську я цілим полком, Анно Степанівно, командував,— відповів Лужников і раптом ні з того ні з сього, конфузливо опустивши очі, сказав: — І вмієте ж ви людину за душу зачепити! Пам'ятаєте, весною ми з вами поговорили?.. От задумаюсь — і все наче чую ваш голос...

— Я теж той вечір пам'ятаю,— просто призналась Анна, але зразу ж спохватилась: — Не вечір, розумієте, а ту нашу розмову.

Але кінець фрази не замаскував того, що було сказане напочатку. Дивна посмішка затремтіла на губах Лужникова.

— Невже згадували?

Анна покірно зітхнула.

— Згадувала! — але зразу ж знову поправилась: — Я секретар парторганізації, мені про всіх комуністів дума-

ти належить... А ви взуйтесь, Гордію Павловичу, негарно, сидите, наче на базарі перед холодним шевцем, раптом хтось зайде?..

Лужников одійшов у куток, взувся, одяг комірчик, зав'язав галстук. Він став з другого боку стола, і потроху в них зав'язалась невимушена розмова.

Скільки в Анни накопичилось невирішених питань, неперевірених думок, необмірковань починань! Не з кожним цим поділишся, не кожний зрозуміє. А от Лужникову легко, навіть приємно розказувати. Відчувається, що цей чоловік, такий сильний і такий слабкий, такий бувалий і такий безпорадний, все-все розуміє. І вона говорила, а він слухав, кивав головою, усміхався і більше мовчав. Так, інколи вставить слово-друге: «так», «ні»,— непевним вигуком висловить співчуття чи здивування. Анні з ним чомусь надзвичайно легко й хороше. Лише зрідка, коли погляди їх стрічались, обоє швиденько опускали очі, й обом ставало трохи незручно, але це була якась особлива незручність — радісна, приємна. Хотілося слухати її знову й знову.

Так, самі того не помітивши, проговорили вони, поки гудок, віщуючи ранок, не ввірвався в їх бесіду. Він прогув так раптово, що Анна навіть здригнулась.

— Оце так, оце забалакались! — І заспішила: — До побачення, Гордію Павловичу...

— Та куди ви одна в таку пору?.. Я вас проведу...

Хоч по радіо було оголошено, що ні гуртожиток, ні посьолок не потерпіли, після бомбардування всі спішили розійтись по домівках. Зміна пливла так густо, що Анні й Лужникову довелось, стоячи збоку, перечекати основний потік. І вона помітила, що дехто з робітниць поглядає на них, інші навіть озираються. «Ну й нехай»,— усміхнулась вона. На душі було легко й радісно, як у людини, що бачила прегарний сон.

Коли в поріділому потоці вони вийшли з дверей, на вулиці було вже зовсім видно. Тільки що пройшов дощ. Земля була волога. Подекуди у відсвітах сходу сонця рожевіли веселі калюжки. Анна зупинилась, на повні груди вдихнувши густо настояного тополевим листом повітря, усміхнулась Лужникову.

— Хороший деньок буде, Гордію Павловичу!

В цю мить вона почула ззаду різкий деренчливий голос:

— Ні, ви подивіться, подивіться, люди добрі, моду яку

взяв: по ночах з чужими бабами волочитись!.. Колода гнила! Статуй! Димар фабричний!

Аша зразу зрозуміла, хто й кому це кричить. Вона не розгубилась і, не оглядаючись, пришвидчила ходу. Але ззаду по асфальту її доганяли. Чулося нерівне, зле дихання. Худенька жінка з зів'ялим, поснованим дрібненькими зморшками, наче потрісканим, обличчям, забігаючи збоку, кричала:

— Тікаєш? Від мене не втечеш, безсоромна! Я дожену! Саму чоловік кинув, так вона за чужими полює... Га, як вам це, громадяни?

Потік зміни, хоч уже й поріділий, все ще плив. Люди зупинялись, дивились на двох жінок, на величезного чоловіка, що безпорадно переступав з ноги на ногу біля них, слухали. Лужникова все те бачила і з мстивим розрахунком саме їм, тим, що слухали, й адресувала свої жовчні слова:

— Думаєш, що як партійний секретар, так тобі все й спишеться. Ні, я знайду на вас управу!..

— Лізо, не треба, замовчи! — благав Лужников.

Маленька жінка миттю зірвала з ноги черевика і, розмахнувшись, вдарила його по обличчю...

— Ось тобі, негіднику!

Будь-яку спробу вгамувати чи присоромити її Лужникова зустрічала пибухом лайки. Вперше в житті Аша зовсім розгубилася. Все, що в розпалі оскаження викрикувала ця жінка, було абсолютною брехнею. Але Анна щось неясно відчувала в собі, і це заважало їй зупинити бешкетницю, як це зробив колись Володимир Володимирович, заважало просто повернутись і піти.

Анна так і стояла серед скверу, намагаючись бути хоч зовні спокійною. Чим би все те закінчилось, важко сказати, коли б у дверях фабрики не з'явився Слесарєв. Зразу зметикувавши, в чому справа, він рішуче взяв Анну під руку і, не звертаючи уваги на викрики й погрози, що неслись їм услід, підвів до машини, яка на нього чекала. Відчинивши дверці, він майже увіпхнув Анну на заднє сидіння.

Сидячи спереду, з шофером, Слесарєв мовчав. Тільки вилиці ходили від напруження. Так, не все подобалось йому в Анні Калініній. Ця її невгамовність, постійні шукання, надмірна поквапливість у справах, які вимагали спокійного, розсудливого обміркування, були не до душі директорові. Він не любив цієї її «комсомольської», як він для

собе відзначив, манери не рахуватися з авторитетами і просто на людях, іноді навіть на зборах, говорити людині про її недоліки. Він не забував і не вибачав зумисних чи незумисних образ. Але при всьому цьому здатний все врахувати, проаналізувати, співставити, він не міг не бачити, як з учорашнього ремонтного майстра на очах зростав міцний, діяльний, а головне потрібний для фабрики партійний працівник... Старий текстильник, що сам виріс в одному з тутешніх гуртожитків, він передбачав, до чого міг привести такий, хай випадковий, хай безпідставний, публічний скандал. Знав і хвилювався, хоч квадратне, нерухоме обличчя його було спокійним.

Машина швидко мчала, підскакуючи й метляючись на погано розрівняних снарядних воронках. На задньому сидінні було тихо. Притаївшись у кутку, Анна кусала губи. Їй вдавалося стримувати ридання, але сльози, як горох, котилися по полум'яніючих щоках. Слесарєв зняв з голови масивну велюрову шляпу і, разів зо два обмахнувшись нею, наче ненароком почепив її на косе дзеркальце, в якому водій міг спостерігати, що відбувається на задньому сидінні. Директор вважав, що представники мас не мусять бачити, як плаче секретар парткому.

9

Чуть світ на квартиру до Арсена Курова прибіг заводський кур'єр. Від нічного бомбардування в ливарному цеху потерпіла сталеплавильна піч. Майстра викликали на завод.

Коли, застібаючись на ходу, стрибаючи через двоє східців, Арсен спускався вниз, назустріч йому піднімалась Анна. Вона йшла важко, тримаючись за поручні. На обличчі в неї був якийсь дивний вираз, коли, здавалось, людина нічого не бачить і не чує.

— Щось трапилось? — встиг запитати Куров.

Анна мовчки кивнула головою, й вони розминулись.

А втім, Арсену ніколи було задумуватись над чужими неприємностями. Якщо піч потерпіла серйозно, це загрожувало зривом всієї заводської програми. Тут було над чим посушити голову.

А земля після нічного дощу так чудово пахла! В сонячних променях то тут, то там поблискували хвильками

калюжки. Димився темний, підсихаючий асфальт. На ньому подекуди виднілися дивні руді камінчики. Куров підняв один з них. Це був шматочок металу з гострими обірваними краями. Це осколки зенітних снарядів встигли, виявляється, за ніч взятися іржею.

Новий день усміхався, але люди, що поспішали на роботу, зовсім не помічали його. Йшли прислухаючись. Тривожно вдивлялися в прозору блакить. Тільки й розмов було, що про нічний наліт: прорвалось двадцять п'ять... Де там двадцять п'ять — сорок!.. Та ні, не сорок, п'ятдесят бомбардувальників. Проїхала пожежна команда. Машини рухались повільно, без гудків. Брезентові роби в пожежників були мокрі й подекуди пропалені, а самі вони ледь на ногах трималися, спираючись на поручні. Їх проводили мовчазними поглядами. І хоч точно ніхто нічого не знав, жваво обмірковувалось, куди впали бомби, що зруйновано, скільки людей загинуло, скільки літаків пощастило збити, і тут же в цих розмовах цифри швидко збільшувались: чотири юнкерси, та ні, не чотири, а шість... і не шість...— дев'ять, це точно... А ще тривожно вгадували, що ж це він має означати, цей раптовий масовий наліт, після такого тривалого затишшя? На півдні ворожі армії рвуться до Дону, чи не перейшли вони в новий наступ і тут, у верхньоволзьких краях?

По фабричному подвір'ї люди майже бігли: так хотілось усім швидше опинитися в своїх колективах, щоб разом обміркувати тривоги, розсіяти побоювання...

Ще здаля Куров помітив, що у дворі його заводу, де складали залізний брухт, натовпом стояли люди. Якраз сюди влучила бомба. Вона впала з боку ливарного корпусу, там, де лежав металевий брухт, і сама особливої шкоди не завдала. Але масивний чавунний осколок, підкинутий силою вибуху, влетів у вікно й потрапив у сталеплавильну піч. А втім, усі цехи, за винятком ливарного, працювали на повний хід. На своїх звичних місцях були й військовополонені. Але сьогодні їх знову відокремлювала та незрима стіна, яка була майже зникла за ці останні місяці. Ніхто до них не підходив. Люди похмуро поглядали на них, наче й вони були винні в тому, що сталося. Куров помітив це й не схвалив: несправедливо. Тому, зайшовши до себе, він зразу ж підійшов до Ебберта і, озираючись на своїх «орлів», що неприязно поглядали на німця, простягнув йому руку.

— Гут морген, Гуга.

Німець усе збагнув. Він міцно потис руку майстра.

— Страстуйте, гер шеф...

Загалом з того дня, як розігралася сцена біля машини, що її німець вирішив зібрати по-своєму, у стосунках цих двох робочих людей сталися цікаві зміни. Визнавши тоді, що німець правий, Арсен потім так і не зміг забути про те. Йому було досадно, незручно. На кого була та досада, чому йому було незручно, він так і не розібрався. Але вранці, поспішаючи на роботу, одвертаючись від Ростика, який вкладав свої зошити й книги, він одірвав від вінка, що висів на цвяхові, найбільшу головку часнику й поклав у кишеню. Майстер не забув, як німець сплюнув у папірець червону слину. В нього, мабуть, той же авітаміноз, від якого страждав і сам Куров. А найкращими ліками від цієї хвороби тоді вважали часник. Але цілий день майстер шелестів часничиною в кишені, все не наважуючись її віддати. Тільки після роботи, коли німець уже переодягався, щоб іти до виходу, Куров швидко підійшов до нього, тицьнув у руку часник і, не озираючись, пройшов мимо.

Потім він уже перестав соромитись. Коли ж Єрофей Кочетков, відлежавши своє в лікарні, зів'ялий, блідий, обстрижений наголо, вернувся в цех і Курова спитали, що він скаже, якщо Кочеткову дати самостійну ділянку, Куров, здивувавши всіх, не заперечував. Так німець став законним його помічником.

Це був загалом непоганий помічник, точний, старанний, але, на досаду Курова, якийсь дуже вже повільний у всьому. Він нагадував добре відрегульований механізм, що мав лише одну швидкість. Ніщо не могло змусити його працювати швидше. І майстер, що жив тільки інтересами заводу і близько до серця приймав будь-яку заводську біду, сердився, спостерігаючи таку дивну для нього «добросовісну байдужість». Навіть під час якоїсь, як говорили на заводі, «катавасії», коли, згідно з тим же заводським лексиконом, всі «йшли під три чорти» і люди, забуваючи про перепочинок, не рахували робочих годин, німець зразу ж після гудка відкладав інструмент, відкочував рукава блузи і, вимовляючи своє звичайне «та сфітанія, гер шеф», ішов собі вниз чекати, поки підійде вся партія полонених.

«Напевне, тому, що не хоче, чортяка, на нас працювати»,— міркував Арсен. Іноді в хвилину досади закрадалась підозра: «А може, саботує, бісова душа?» Часом він вирі-

шував: «Ні, характер такий. Є ж люди з риб'ячою вдачею: день відстукав, і гаразд». Але спостерігаючи за німцем, він поступово відкинув і перше, й друге, й третє. А нове пояснення не приходило в голову. І ось одного разу, коли всі в цеху з сил вибивались, намагаючись в строк закінчити якесь замовлення, Арсен, виведений з терпіння байдужою повільністю свого помічника, покликав перекладачку і зажадав, щоб вона сказала німцеві, що він не людина, а якийсь могильний камінь.

— Так і скажи, чуєш, кирпата? Могильний камінь!

Побоюючись сердитого майстра, дівчина довго шукала відповідне німецьке слово: «Хрест? Монумент? Пам'ятник?» Коли ж з гріхом пополам їй пощастило нарешті перекласти цю фразу, німець звів свої вилинялі брови мало не до блискучої лисини.

— Патшему?

Того дня ніколи було розмовляти. Але одного разу, коли видалась вільна хвилина, коли Арсен і Гуго влаштували в кабінеті майстра короткий перекур, німець сам повернувся до незакінченої розмови. От гер шеф обізвав його могильним каменем. Він розуміє думку, але не розуміє докору. Хіба ті маленькі добавки до продуктових карток, які люди одержують, компенсують величезну додаткову затрату енергії? Навіть машина, якщо її весь час форсувати до крайньої швидкості, швидко зноситься. Метал — і той стомлюється.

Дівчина ледве встигала перекладати цю таку незвичайну й несподівану для неї розмову.

— Ми, німці, народ трудолюбивий, але в нас робітники не люблять тих, хто дуже старається. А у вас навпаки. От хоча б цей товстенький хлопчина, що вчора прищикнув собі пальця, цей гер Юрко. Він виробляє вдвоє, а то й втроє більше від інших. На нього не тільки що не сердяться, він у хлопців за ватажка... Вечорами в себе в таборі ми багато про це говоримо. Всі дивуються, для нас це якась загадка.

Люлька Курова попихкувала все частіше й частіше. Застеклена клітка наповнювалась димом. Раптом, на здивування перекладачки, похмурий майстер почав посміхатись і посміхатись якось особливо, тою тихою посмішкою, яка з'являється на обличчі в літніх людей, коли вони згадують свою молодість. Так, Куров раптом згадав ту пору, коли він сам хлопцем-учнем, ставши коло лещат, не розу-

мів перших заводських ударників, що брали на себе підвищені зобов'язання, згадав, як не любили їх старі слюсарі, як, вийшовши на роботу, ударники читали слова погроз, написані крейдою на підлозі, на кришках ящиків з інструментами; згадав, як у втулках їхніх машин іноді виявляли пісок, як він сам одного разу в престольний празник Арсенія-чудотворця ніс на руках пораненого друга Костю Єжова, того самого, що зараз директором у них на заводі; хтось ззаду встромив тоді Єжову ніж у спину.

Тепер усе це згадується як щось химерне, незрозуміле. Але ж воно дуже схоже на те, про що ось зараз говорить німець! Так думав Арсен, а Гуго між тим, палячи цигарку, вів далі:

— Був на заводі «Рейнметал» один дуже здібний токар. Він винайшов свій спосіб заточки різців і став заробляти вдвоє, втроє більше, ніж решта... Всі цікавились, як це виходить, а він, одпрацювавши, забирав різці з собою. Це погано, але це зрозуміло: його винахід — його капітал, значить, його й проценти. Потім він запатентував цей свій винахід і відкрив невелику майстерню по ремонту автомашин. Тепер у нього самого є робітники... А от ви, гер шеф, видумуєте, стараєтесь, а хіба ви стали дуже багатим? — спитав Гуго, посміхаючись блідими губами.

— Так, я дуже багатий,— відповів майстер і бачачи, що дівчина запнулась, нахмурився: — Ну чого ж ти? Перекладай.

Білясті прозорі брови німця знову полізли вгору.

— Особисто ви багаті?

— Особисто я.

Німець не приховував посмішки. Він уже чув про важкі умови, в яких майстер живе зі своїм прийомним сином після того, як квартиру його розбомбили, і зараз сприйняв це як комуністичну пропаганду.

— О, о, я про це не знав! — сказав він, скупо посміхаючись.— І що ж, гер шеф, ви вклали капітал: в акції, в прибуткові будинки, чи, може, у вас є фабрика, завод?

Арсен Куров спокійно пускав з рота кільця диму й слідкував за тим, як вони, розпливаючись, поступово збільшуються. Він уже обдумав відповідь і з задоволенням чекав підходящого моменту, щоб її викласти.

— Є фабрики, є заводи, є будинки, є й акції,— сказав він не кваплячись, і під сивіючими його вусами зринула хитрувата посмішка.— Ти, Гуга, між іншим, теж у мене на

заводі працюєш. Не знав? Перекладай, перекладай, дівчино, тільки не перебріхуй. Так і скажи йому: працює, мовляв, він у мене... Радянське — значить, моє...

Вислухавши переклад, німець тільки здвигнув своїми широкими кістлявими плечима. Допаливши, вони мовчки звелись і пішли в цех, явно виказуючи, що кожний з них лишився при своїй думці... Ця давня й дещо незвичайна розмова одразу згадалась Курову, як тільки він зайшов до ливарні. Біля покаліченої печі стояли не тільки свої заводські, але й Сєвер'янов, і якісь незнайомі люди, мабуть, представники фабрик, для яких завод виготовляв обладнання. Нерухомі їх постаті м'яко вимальовувались у сизуватій напівпітьмі. Всі були заклопотані, і обличчя мали такі, наче ці люди зібралися біля постелі конаючого. Подібність підсилювалась ще й тим, що перемовлялись вони пошепки. Майстер зрозумів: про все вже переговорено, але виходу ще не знайдено, на нього навіть ще не натрапили.

— Ось і товариш Куров, від нього багато залежить,— наче продовжуючи розмову, сказав директор і легенько підштовхнув Курова до незнайомих.— У нього величезний досвід... Ну, може, ти щось придумаєш, майстре?

— Так вже ж придумали: метал спустили, нехай піч холоне,— відповів Куров і, морщачись від жари, спробував заглянути у вирву.

До нього донеслась приглушена розмова:

— І то ж треба отак всадити, можна сказати, в саме серце стукнули!

— Подумайте, подумайте, товариші інженери! — благав стривожений голос.— Без ваших відливок ми ж цех пустити не зможемо. Мені ж кожної півгодини сюди дзвонять... Може, все-таки спробуємо зробити гарячий? Попробуєм? Га?

— Що ж тут пробувати? Простягніть руку й переконайтесь, яка температура... Хто ж витримає?

Затуляючи обличчя від жари рукавом, Куров все ще стояв біля печі. Зрідка він одходив, щоб ковтнути свіжого повітря, й знову наближався до неї. Замислене його обличчя відбивало напружену роботу думки. Ось він витяг з рота люльку, вибив попіл об закаблук, рішуче підійшовши до печі впритул, простяг руку до вирви, але зразу ж сіпнув назад. Тепер усі дивилися на майстра. Сєвер'янов навіть одяг окуляри, щоб краще було видно, що робить у сивій напівпітьмі цей могутній, неквапливий чолов'яга. Але

Куров, мабуть, і не помічав поглядів, спрямованих на нього з надією, подивом і навіть з іронією. Він дістав з кишені складаний метр, щось прикинув, замислено похитав головою, ще прикинув, зник за піччю й через деякий час появився з іншого її боку, зосереджений, рішучий. Він підійшов до начальника ливарного цеху.

— Нехай сюди проведуть пожежну кишку.

— Що ти, Івановичу, як це можна піч водою охолоджувати? Все потріскається, і тоді...

— Нехай проведуть! — роздратовуючись, говорив Куров.

— Ну, що-небудь начаклував, маг і чарівник? — дещо навіть запобігаючи, спитав Сєвер'янов.

— Цим не займаюсь,— відповів майстер, відводячи жарт.

— Візьмешся зробити гарячий ремонт?

— Спробую.

Тепер усі оточили майстра, і це його явно дратувало.

— Дивись, Арсене, робітників не попечи,— попередив директор, якому не подобалась ця таємничість.

— Якщо вже попечу, то себе,— відповів майстер і, вперше глянувши на всіх, що стояли навколо, зажадав:— І хай усі підуть звідси... Нікому тут не треба бути. Потрібних сам покличу.

Він пішов і через півгодини повернувся в ливарню в супроводі давнього свого приятеля Єрофея Кочеткова й улюбленця «орлів», товстенького й веселого слюсарчука Юрка Пшеничкіна. Прийшов з ними й німець. Всі четверо були одягнені в бахматі незграбні азбестові костюми й шоломи, в яких у перші дні війни вартові по протиповітряній обороні гасили бомбозапалювачі. Принесли великий брезент, інструменти, лампу на довгому броньованому проводі. Майстер, мабуть, уже встиг розтлумачити кожному, що він має робити, і четверо майже мовчки швидко розмістили все принесене біля печі. Прохання Курова було виконане: поблизу нікого вже не було. Лише десь збоку гуртком стояли начальник ливарні, директор та секретар партійного комітету. Коло печі був тільки секретар райкому. Куров підійшов до нього:

— Ступай і ти, Сєвер'яновичу! Політико-моральний стан мій правильний, роботу серед мене вести не треба, а досвід цей ніколи нікому не знадобиться.

Сєвер'янов мовчки потис Арсену руку й теж відійшов.

Повернувшись до печі, Куров накинув на себе брезент і скомандував Юркові:

— Воду!

Струм із стрімким шипінням вирвався з брандспойта, затарабанив по азбестовому костюму, по брезентові, який зразу набряк і зробився твердим. Арсен насунув на обличчя шолом, прикрився мокрим рушником.

— Світи!

Кочетков теж спустив шолом, підняв лампочку-времянку, припасовану до залізного прута, і, одвертаючись від спеки, всунув у вирву. Німцеві Арсен нічого не сказав, але той сам підійшов до печі з ящиком вогнетривкої глини й інструментами.

І ось масивна постать майстра зникла з поля зору. Всім здалося, що час зупинився, тільки кров, стукаючи в скроні, відраховувала секунди. Мимоволі в умах тих, що спостерігали, виникло побоювання: може, Курову погано? Може, він уже впав? Лише легке похитування тонкого стального троса, який був прив'язаний до його пояса, говорило: ні, людина живе й працює. Коли б хто-небудь у цю мить подивився на німця, він побачив би, як зразу зблідло й ще більш осунулось його худорляве обличчя, як надулись на скронях сині жили і який жах світився в його банькатих очах. Німець, здавалось, закам'янів.

Ось трос заворушився, ось показалися грубі башмаки з підметками, на яких поблискували стоптані цвяхи, а ось і ввесь Куров, замотаний у брезент, від якого клубками валила пара. Коли його взяли на руки, брезент був такий гарячий, що люди мало не впустили його. Майстер стояв біля печі, тяжко дихаючи й похитуючись.

— Воду! — хрипло вимовив він, і, коли струмінь з шипінням затарабанив по брезентові, він почав ротом жадібно хапати бризки.

— Ану, в обличчя! — скомандував він і, приємно щулячись, підставив себе під холодний струм.— Баня... Ще й яка баня! Парилка, найвища полиця!

Віддихавшись, залишаючи по собі слід води, що стікала з нього, Куров рушив до печі й знову зник. Тепер, коли його помічники повірили, що в неймовірних цих умовах працювати все ж можна, кожний з них став особливо уважний і пильний на своєму посту. По одному рухові Арсенової руки вони догадувались, що йому треба подавати, й подавали з такою швидкістю, що в звичайний час

ніколи б не змогли. Куров знову й знову підходив до вирви. З кожним разом він помітно втрачав сили, працював менше часу, відпочивав довше. Вдалині, в кінці цеху, поруч із Сєвер'яновим уже білів халат лікаря. Але вимоги Курова дотримувались, і ніхто не підходив до місця роботи.

Останній раз Куров спускався особливо довго. Йому вже допомагали. Обережно поставлений на підлогу, він не встояв на ногах, похитнувсь і сів. Він нічого вже не говорив, тільки рукою показав: мовляв, обливайте. Довго сидів під струмом і раптом приліг. Зразу ж біля нього появився лікар. Зняли шолом, розстебнули комірa, стали промацувати пульс. Сєвер'янов приніс кварту присоленої газованої води і, підвівши голову Курова, підніс її до його обпалених, потрісканих губ. Куров допався й не одірвавсь доти, поки не допив останньої краплі. Потім він спробував підвестись, спираючись на стіну, але протримався недовго, знову сів і, поводячи білками очей, що різко виділялись на закопченому обличчі, дав знак, щоб до нього нахилились.

— Один раз... ще один раз,— прохрипів він...— Все готове. Разок полізти... один разок.— Для переконливості він підняв вказівний палець, а потім слабенька усмішка скривила великі його губи.— Не можу... насос... здає насос.

Він показав рукою на груди. Поруч почулося шипіння води. Арсен поглянув у той бік. Довготелесий німець стояв біля печі і, зігнувши резиновий шланг, обливав себе водою. Всі одразу зрозуміли, до чого він готується. Єрофей Кочетков ревниво рвонувся до німця, але Куров зупинив його.

— Нехай...— Червоні, набряклі очі його з подивом і в той же час з задоволенням слідкували за Еббертом.— Допоможіть, хлопці... Гугу...

І ось уже довга, закутана в брезент постать зникла з очей. Тепер усі намагались допомогти німцеві, вгадуючи його бажання... Ебберту довелося спускатись не один, а три рази, і коли він в останній раз спустився вниз, жестом показуючи, що всі внутрішні роботи завершено, люди тисли йому руки, поплескували по плечі, вітали, і, розуміється, ніхто й не згадав, що піч виведена з ладу нальотом німецької авіації.

Зовнішні роботи були вже справою звичайною і не дуже складною. Доручивши завершувати її Єрофею Кочеткову, Куров дозволив відвезти себе додому. Його відправили на директорській машині в супроводі медсестри

з медпункту. Сам він вважав це зайвим: серце заспокоїлось, тільки паморочилась ще голова та дивна слабість, пом'якшуючи м'язи, робила їх ніби з вати. Боліли руки: опіки так і пульсували під бинтами. Зате думка була ясна, і, думаючи над тим, що тільки що довелось пережити, майстер Куров сам намагався збагнути, чому його так радує, що не старий приятель Єрофей Кочетков і не улюбленець цеху, спритний і кмітливий Юрко, а саме цей німець, через якого він колись стільки страждав, завершив справу. Що його, довготелесого чорта, штовхнуло на це?

10

Ще недавно Ксенія Степанівна жила від листа до листа. Листоноша був найбажанішим гостем в її квартирі. Але от зараз лежить перед нею на столі великий конверт, а вона, прийшовши з роботи, стоїть і не наважується його розкрити. Звичайний конверт. Адресу написано незнайомим почерком. Іноді в таких конвертах пересилають їй з Президії Верховної Ради депутатську пошту. Але ті сині, а цей білий. Невже від воєнного комісара? Невже похоронна? Невже Пилипа Шаповалова нема серед живих?

Ксенія Степанівна простягає до конверта тремтячу руку й повільно відводить її. Кажуть, тепер похоронних не присилають, викликають до воєнкома, а той усно передає страшну звістку. Кажуть... А може, в конверті й лежить фатальна повістка воєнного комісара? Поранені, з якими подружила Ксенія Степанівна, врешті решт переконали її: коли цілі дивізії виходять з оточення, чому не вийти одному, але найпотрібнішому, найдорожчому для неї солдатові? Вона навіть якось пристосувалась до відчуття постійного чекання. І ось лист. Що в ньому?

Нарешті, вимучившись, вона бере конверта, відриває кут, рвучко розпорює папір, і в руках у неї другий конверт, маленький сірий, потертий. Адреса на ньому написана рукою її чоловіка. В госпіталі вона стійко переносить вигляд найстрашніших, кровоточивих ран. Але тут вона безсило опускається на стілець. Радість приголомшила її. Руки тремтять і ніяк не можуть розірвати цей другий конверт. Коли ж нарешті Ксенія Степанівна вийняла листа і прочитала перший рядок, вона починає ридма ридати, за-

тискуючи рот чорною косинкою, що пахне машинним мастилом, людським потом, трудом.

Виплакавши ці раптові, солодкі, заспокоюючі сльози, вона витирає обличчя тією ж косинкою й читає: «Дорога моя дружино, Ксеніє Степанівно! Пише тобі твій чоловік, боєць доблесної Червоної Армії, а нині радянський партизан Пилип Шаповалов. Кланяюсь я тобі, моя дружино, й дочці нашій, Юноні Пилипівні, і цим сповіщаю вам усім, що я жив і здоров, почуваю себе непогано і воюю на славу, тому що й тут, у тилу ворога, радянські люди, виконуючи наказ товариша Сталіна, теж громлять ненависних окупантів і створюють їм нестерпні умови».

Закінчивши сторінку, Ксенія Степанівна знову прочитує, намагаючись вгадати, чи не криється між цими ясними рядками чогось такого, про що Пилип не написав, а тільки думав... Замислюється й сама: партизан, оце новина! Вона намагається уявити чоловіка бородатим, у шапці з червоною стрічкою по околишу, з гранатами за поясом, з автоматом у руці, але простеньке обличчя Пилипа ніяк не поєднується з тим традиційним портретом партизана, якого часто можна бачити на плакатах. Зітхнувши, Ксенія Степанівна читає далі й довідується про подробиці, частково їй уже відомі. Навальна німецька контратака, кулеметники прикривають відступ. Розстрілявши останню стрічку й збагнувши, що відрізані від своїх, вони, користуючись артилерійським наскоком, повзуть у ліс. Далі все просто. Довго бродять двоє солдатів по лісах і болотах, шукаючи можливості перейти фронт. Випадково натрапляють на партизанський загін. У загоні для Пилипа Шаповалова — майстра на всі руки — знаходиться важлива справа. Він організовує майстерню, лагодить трофейну зброю. «Загалом хліб недарма жуєм, Гітлеру спати не даєм».

І десь в кінці листа, вже після численних поклонів родичам і знайомим, Ксенія Степанівна знаходить найцікавішу новину: виявляється, льотчик, який підтримує зв'язок із загоном і відвезе на Велику землю цього листа, розповідав, що є наказ партизанам із оточенців організовано пробиватись через фронт для продовження служби в своїх частинах, і що, може, незабаром і Пилип Шаповалов вийде з тилу, і тоді йому належить відпустка для побачення з сім'єю...

Якусь мить Ксенія Степанівна сидить нерухомо, потім

біжить у кімнату Анни і, нічого не сказавши дітям, починає нетерпляче бити по ричажку телефону.

— Юнона, Юночка, від тата лист, він живий! Чуєш?.. Живий, він у партизанах! Незабаром буде дома!

— Вибач, мамо, я погано чую: тут у мене товариші... Тато партизан? Справді? Невже? Як цікаво...— Дівчина й тут не втратила свого звичайного спокою.— Але потім, потім... Все розкажеш, коли я прийду... Зараз зайнята.— Матері було чути, як приглушено, мабуть, прикривши долонею трубку, Юнона говорить комусь: — Надзвичайна новина: тільки що одержано листа від батька, виявляється, він у партизанському загоні. Ви подумайте: два покоління — син і батько, один Герой, другий партизан.— І знову голосно: — Мамо, чуєш? Я скоро буду! Рада, дуже рада!

Ксенія Степанівна повільно поклала трубку. Діти Анни й Ростик, який навіть в очі не бачив Пилипа Шаповалова, голосно, зі щирою радістю виявляли своє захоплення. Безконечно повторюючи «дядьо Пилипко, дядьо Пилипко», вони пускаються навколо прялі в танок. Анна, повернувшись, зупинилася в дверях.

— Пилип? — питає вона, догадавшись про причину такої радості.

— Так,— відповідає Ксенія й показує листа.

Радість занадто несподівана, занадто велика. Не дочекавшись дочки, жінка поспішає туди, де в тяжку хвилину знайшла співчуття, де всі її старались допомогти. В госпіталі, перекладаючи дорогий конверт з жакета в халат, вона посміхається гардеробниці:

— Мій же знайшовся, лист ось... Виявляється, в партизанах...

Але замість вигуків радісного здивування вона чує приглушене ридання.

— Ти чого? — розгублено питає вона гардеробницю.

— Володимир Володимирович...— ледве вимовляє та тремтячими губами.

Ксенія Степанівна замовкає вражена.

— Коли?

— Сьогодні... В обід...

Старий лікар помер у себе в кабінеті: викликав когось з помічників, що припустився помилок у роботі, почав розпікати, посварився на нього навіть палицею й раптом змовк на півслові, відкинувся на подушку, заплющив очі... Той кинувся до нього, та було вже пізно. Серце не билось.

11

Одну з нових вулиць міста Верхнєволзька міськрада назвала іменем Вознесенського. Але дуже багато горя ходило тоді по землі, й ховати Володимира Володимировича вирішено було скромно. Але голосуючи за це досить розумне за воєнних умов рішення, товариші з виконкому явно не уявляли собі, що таке любов і повага верхнєволзьких ткачів.

В призначену годину, коли спеціально обрані депутації фабрик, заводів, міських і військових організацій, інститутів повинні були невеликою групою рушити слідом за труною, всі вулиці, що прилягали до госпіталю, виявились забиті людьми. Десятки рук підхопили труну в дверях і понесли над натовпом. Розтягнувшись більше, ніж на кілометр, процесія в міру просування все збільшувалась. Робітники вливалися в неї зразу ж після зміни. Вони так і йшли в спецодязі, з слідами бавовняного пуху.

Повільно плив безконечний живий потік, заповнюючи вулиці, зупиняючи рух. Водії воєнних машин, що безнадійно захрясли в ньому, відтиснуті в проїзної частини у кювети, на тротуари, здивовано дивились на скромну червону труну, що пливла попереду, піднята робочими руками, на порожню траурну машину, на безконечну процесію і з подивом питали:

— Кого ховають?

Їм відповідали:

— Володимира Володимировича.

В устах верхнєволзьких робітників це звучало вагоміше, ніж довгий перелік наукових ступенів, звань, нагород, які мав покійний.

Звичайно, і сім'я Калініних прийшла попрощатись із своїм давнім другом. Сходились нарізно, але після похорону зібрались докупи і, за традицією, як і завжди, коли доводилось їм сходитись, пішли попити чаю до старих. Кожен з Калініних якось був зв'язаний з покійним, кожен по-своєму любив його. І тепер їх мучило відчуття, що поховали вони ще одного члена своєї сім'ї. Але підкреслювати і навіть просто виявляти своє горе вони не звикли. Щоб дати можливість усім заспокоїтись, старі обрали дальній шлях: через ліс, через річку Тьму, що саме тут круто звивалася, мимо фабричного стадіону, де звичайно глухо бухкав футбольний м'яч, через Малий гайок, звідти саме

тоді, взявшись за руки, слідом за вихователькими поверталося з гуляння галасливе населення численних дитячих ясел.

Старі йшли попереду, Анна рухалась в оточенні дітей. Трохи оддалік ішов замислений Арсен Куров з забинтованими руками й лицем. За ним Ксенія Степанівна з Параскою. На прохання матері, найстарша дочка мала поговорити з невісткою: дуже вже багато розмов було на фабриці про її зальоти.

Параска слухала, усміхаючись, покусуючи нижню повну губу, наче кішка, жмурячись на сонце. Її несподівана мовчазність дуже лякала співбесідницю.

— Ой Ксенечко! — сказала вона раптом.— От Володимир Володимирович покійний говорив, що потеревенити про гарненьких молодичок — це фізіологічна жіноча потреба... На кожен роток не накинеш платок.

Ксенії Степанівні, яка звикла поважати ловкі обережні Парасчині пальці, її сміливість під час складних перев'язок, її невтомність у роботі, розмова ця була особливо важкою.

— Чогось дуже вже багато ротків говорить, Паню! — зітхнула вона.— Дійде до Миколи, що ж хорошого?

— Він, Ксенечко, не повірить.

На Парасці була сьогодні косинка з маленьким червоним хрестиком на лобі, які носили сестри милосердя під час першої світової війни. В обрамленні твердо накрохмаленого полотна рум'яне, заляпане родимками обличчя її мало вигляд особливої задерикуватості. Варвара Олексіївна, що краєм вуха прислухалась до бесіди, зупинилася, чекаючи співрозмовників. Параска одразу це помітила.

— І потім, Ксенечко, хіба я винна, що подобаюсь чоловікам? — вже голосно сказала вона, переходячи на свій звичайний грайливий тон.— Скличте хоч який консиліум, і вам підтвердять: це вже від природи, а не від вдачі... Адже так, мамашо?

— А ти оту вдачу скороти,— суворо вимовила Варвара Олексіївна.— Ти яке прізвище носиш? Калініна! Це прізвище на всіх фабриках знають. З таким прізвищем не можна підтичкою трусити.

Параска спокійнісінько вислухала цю репліку, але в зеленуватих «козячих» очах її спалахнули небезпечні вогники.

— Однак трусять же,— невинно мовила вона.

— Ти що цокочеш, сороко? — спитала Варвара Олексіївна, переходячи на шепіт.— Хто?

— Та вже ж не я, звісно... Мені поки що ніхто через чужого чоловіка сцени біля фонтана на людях не влаштовував.

Варвара Олексіївна з острахом озирнулась, шукаючи очима дітей, але вони в ту хвилину бігли з Анною через заливний луг до річки. Арсен зупинився і, розкурюючи люльку, відстав від усіх.

— Замовкни! — пошепки наказала стара.

— З якої речі? Я пчихни — у вас тиші падають, а про нашу милу Аню тут всі три фабрики інформовані, а ви навіть і не чули... Може, вам вуха позакладало? То я можу зайти з перекисом водню. Промиємо.

Ці останні її слова почули всі, крім Анни й дітей, які захоплено кидали шишки в воду. Виказавши все, Параска махнула кінцями накрохмаленої косинки й прискорила ходу, легко несучи свою міцну, гарненьку фігурку. Переганяючи Степана Михайловича, вона майже проспівала:

— До побачення, тату, змушена вибачитись, мені сьогодні страшенно піколи.— І, здаля помахавши Анні рукою, гукнула: — Бажаю вам, Анно, найвищого тонусу життя!.. Привіт!

Варвара Олексіївна розгублено дивилася на старшу дочку.

— Ач, яка?.. І придумає ж... Чекай-но, Ксеню, а ти нічого про це не чула?

— Хіба все переслухаєш?..— здвигнувши плечима, неохоче відповіла прядильниця.

Стара знала: старша дочка не виносить пліток. Те, що вона ухилилась від цієї відповіді, здалось їй загрозливим. Невже?.. Панька, бог з нею, шелихвістка і є шелихвісткою. Але Анна! Людину обрали на такий пост, таке довір'я виявили!.. Ні, не може бути!

Сім'я Калініних ішла вже фабричним двором, коли Варвара Олексіївна, не витримавши, рішуче зупинила Анну.

— Що це про тебе теревенять, моя мила?

Знаючи вдачу дочки, мати сподівалась, що та скипить, розгнівається, чекала різких слів. Але та тільки опустила голову.

— Що? Невже правда?

— Ні.

— Але ж розмови йдуть?

— Розмови йдуть..— І раптом, притиснувши до себе маленьку, худеньку стару матір, дочка з болем заговорила:— Мамо, даю слово: все вигадка. Але... так уже... трапилось. Ну порадьте, що мені тепер робити? Що?

12

Одна з кімнат німецької комендатури міста Ржави була завалена тюками пропагандистської літератури. Якось відпочиваючи й перебираючи її, Женя Мюллер знайшла літографований номер плаката-газети. Найперше впали в око знімки Ржави. Старий собор угвинчував у низьке зимове небо масивні цибулини облізлих бань... Круча над річкою і на ній старовинне приміщення краєзнавчого музею, зруйнованого бомбою... А ось перон тутешнього вокзалу. На вилитих чавунних колонах перехрещені німецько-націстські й італо-фашистські прапори... Сам Адольф Гітлер, плутаючись у полах довгого воєнного плаща, в гостроверхому кашкеті, витріщивши по-рачому очі, картинно простягає руку до вікна вагона, з якого висовується голова Беніто Муссоліні, в чорній шапочці з китичкою, з тяжким і круглим, як п'ята, підборіддям... Ось вони разом ідуть мимо застиглого на пероні почесного караулу. Солдати стоять у фронтовій формі, в низько насунутих рогатих касках, обляпаних вапном... Ось ця пара знялась у відкритому автомобілі на залізному мосту так, що ззаду видно стрілку дорожнього покажчика і на ній напис «Волга». А що ж це?.. Заметена снігом вулиця на передмісті. Садочок. Жінка, закутана в строкату ковдру, троє дітей. Театрально посміхаючись, Гітлер простягає яблуко обірваному хлопчині. В жінки перелякане обличчя. В тапочках на босу ногу вона стоїть просто на снігу. З рота вихоплюється хмаринка холодної пари...

Зацікавившись фотографіями, Женя прочитала підписи й з них довідалась, що на початку грудня минулого року, коли німецькі артилеристи нібито вже бетонували площадки для дальнобійних гармат, щоб обстрілювати Москву, Адольф Гітлер прибув сюди, в старовинне місто, очікувати тут моменту, коли він зможе, подібно Наполеонові, на білому коні в'їхати в Москву. Сюди ж, смакуючи падіння столиці Радянського Союзу, приїхав до нього Беніто Муссо-

ліні. Газета-плакат і була випущена для пропаганди цієї «історичної зустрічі на порозі златоглавої Москви».

Женя, злорадіючи, розглядала плакат. Зустріч «історичною» не стала. Нанісши гітлерівцям взимку 1941 року нищівного удару біля стін столиці, вдавшись до чудового наступального маневру біля Верхневолзька, Червона Армія, розвиваючи наступ, за короткий час опинилась на підступах до Ржави і, обійшовши її, направилась далі на захід. Ржава, де два фашистських диктатори жадібно розглядали план Москви, зразу перетворилась у прифронтове місто. Поїзди Гітлера й Муссоліні зникли в невідомому напрямі, звільнивши місце на залізниці санітарним ешелонам, а тюки газет-плакатів, заздалегідь надрукованих десь у Німеччині і заздалегідь доставлених сюди, так і лишились валятися в Ржавській комендатурі.

Зацікавившись усім цим, Женя зібралась було найближчим часом продовжити свої історичні досліди. Але як тільки вона це вирішила, сталася несподівана подія: перекладач-німець, який здійснював зв'язок комендатури з бургомістром, при невідомих обставинах втопився, купаючись у річці. Фрейлейн Марті, призначений на його місце, доводилось тепер розриватися, поспішаючи туди й сюди. Тут уже не до старих плакатів.

До нової перекладачки тут придивились. Її мовчазність, діловита скромність, може, й розчарували молодих офіцерів, але зате комендантові це дуже сподобалось. Тепер усім було відомо, що цей обережний, нещадний службист симпатизує фрейлейн Марті, яка, як казали, встигла вже завести жениха-офіцера есесівського полку, що тримає оборону на самій відповідальній ділянці, в районі воєнного аеродрому. Симпатії коменданта й жених у чорній формі з срібними блискавками в петлиці — це було немало. Писарі почали навіть побоюватись гарненької білявенької німки, що виросла серед поволзьких «фольксдойчів».

Женю влаштували в кращій кімнаті в будинку залізничного машиніста недалеко й від комендатури, й від бургомістрата. Господар будинку був на сході. Вже під бомбами вивів він один з останніх ешелонів з пораненими й назад з того рейсу не повернувсь. В домі господарювала його дружина, худенька жінка невизначеного віку. Навіть у жаркі дні вона закутувалась у чорну шаль, ходила в якихось опорках, не вмивалася, не розчісувала голови, не стригла нігтів. Загалом вона справляла враження душев-

нохворої. Живучи з дітьми надголодь, вона нічого не брала від квартирантки. Діти ж її, яким дівчина частенько намагалась підсунути щось смачненьке поїсти, дивилися на неї зі страхом й відштовхували цукерку чи тістечко з таким виглядом, ніби їм простягали живу гадюку.

— Що ви, що ви, діти, для чого ви ображаєте добру фрейліну? — усміхаючись, говорила їх мати, а сама дивилась на квартирантку так, що в тої мороз ходив поза спиною.

Женя прямо-таки фізично відчувала глуху ненависть цієї жінки. Дівчина не боялась бомбардувань. Потроху вона привчила себе до того, що снаряди далекобійних радянських гармат з журавлиним курликанням проносяться іноді над містом, щоб розірватись потім десь у районі товарних станцій. Але цієї маленької мовчазної жінки, що нечутно рухалась по будинку, вона боялась так, що, лягаючи спати, кожного разу присувала до дверей важкий комод. Наївна ненависть, що переслідувала Женю з дня на день і так добре зрозуміла їй, викликала в душі тоскну безвихідь, наче вона й справді зрадила Батьківщину й працювала на ворога.

І ось одного разу дівчина прокинулась від страшного гуркоту. Що це? Ревуть мотори. В кімнаті надзвичайно свіжо. Зірвана маскувальна штора висить на одному цвяхові. Нічний вітер з ріки, ввірвавшись у розбите вікно, м'яко підкидає й опускає занавіску. Женя схопилась. Інстинктивне почуття страху перемішувалося з радістю: адже це бомбардують свої! Зенітки істерично кудкудакали, як перелякані кури, до яких на пташник заліз тхір. А літаки кружляли й кружляли...

Нашвидку одягнувшись, Женя вибігла в сіни. Перелякана господиня несла на руках маленького й штовханами підганяла старшеньку дівчинку. Вони, очевидно, поспішали на город, де в кутку, під рябиною, ще рік тому господар викопав звивисту траншею, зарослу тепер жорсткими лопухами. Женя підхопила дівчинку і, хоч та, голосно заплакавши, дряпалась і відбивалась, перестрибуючи через грядки, донесла її до бомбосховища. Господиня, що встигла стрибнути вниз, вирвала в неї дитину.

— Для чого ви собі завдаєте клопоту, фрейліна, ручки свої дорогоцінні брудните?..

Закінчити почату фразу вона не змогла. Десь над ними виник наростаючий свист, наче стоп-краном на повному

ходу зупиняли поїзд. Об стінку траншей вдарило грудками землі. Вся тремтячи, Женя не зразу підвелась із дна траншеї. Поруч стояла господиня й дивилась у зеленаве шовкове небо, де серед білих м'яких розривів, що нагадували Жені розкриті коробочки бавовни, вже освітлені променями вранішнього сонця, виблискуючи крилами, йшли літаки. З землі, оповитої передсвітанковою хиткою млою, можна було навіть розрізняти червоні зірки на крилах. Ці зірки немов гіпнотизували жінку. Вона не могла відірвати од них очей. Ось зайшовши зі сходу сонця й вишикувавшись у каре, літаки стали стрімко спускатися униз. Знову наче хтось зірвав стоп-кран. Але жінка тільки прихилилась, немов для того, щоб прикрити собою дітей, а очей від зірок не відводила. Коли стих гуркіт розривів, Женя побачила, що господиня дивиться на неї й зблідлі губи жінки скривились в недобрій посмішці.

— Здорово частують!

— А ви не боїтесь? — мимоволі вигукнула Женя, позираючи на дві живі грудочки, що перелякано пришишкли на дні траншеї.

— А ви думаєте, жити тут солодше?

Літаки зникли. Поступово змовкли зенітки. Бавовняні коробочки, зовсім розпукавшись, розпливалися в хмаринки, легенькі, пухнасті, золотаві. Але звідкись, очевидно, здалека, все ще долинав глухий гул. Наче весняний грім, він перекочувався по горизонту й не змовкав. Жінка пильно дивилася в обличчя Жені. В очах її горіла така ненависть, що дівчина мимоволі відступила в дальній куток траншеї.

— Чуєте? — шепотіла господиня, не спускаючи з Жені важкого погляду.— Чуєте? Це наші гармати.

Десь недалечко прогув і стих мотор, і схвильований чоловічий голос покликав:

— Фрейлейн Марта, фрейлейн Марта!

— Я тут,— відповіла дівчина по-німецькому, пізнавши голос комендантового довіреного.

Підстрибнула, підтягнулась на руках і з почуттям полегшення вибралася з траншеї наверх.

— Заради бога, що трапилось? — питала вона знайомого унтер-офіцера, коли машина їх мчала по зарослій вулиці.

— Ви не догадуєтесь?.. Прислухайтесь, адже це івани! — розгублено відповів той і хотів ще щось сказати,

але машина, обходячи свіжу воронку, зробила такий поворот, що мало не перекинулась набік.

У комендатурі, незважаючи на ранній час, відчувалось незвичайне хвилювання. Грюкали двері, дзвонили телефони, цокали поквапливі кроки. Помічник коменданта, неголений, у розстебнутому кітелі, люто крутив ручку телефону, з ненавистю дивився на мовчазний пластмасовий ящичок. На дерев'яному дивані валялися шматки скривавленого бинта. Все нагадувало чимсь роздратований мурашник.

— Фрейлейн Марта, ну де ж ви пропадаєте? — сказав помічник коменданта, з роздратуванням жбурнувши німу трубку телефону.— Пан полковник переніс свій вимпел у бункер... У нього там... термінова нарада. Ви йому не потрібні, ідіть швиденько у бургомістрат, до пана Владиславлєва. Він тільки що одержав від нас купу завдань, вам доведеться з ним попрацювати.

— Але заради бога, що трапилось? — спитала Женя, намагаючись швидше знову увійти в роль фрейлейн Марти і тому особливо підкреслюючи свій цілком зрозумілий переляк.

— Нічого, абсолютно нічого,— відповідав офіцер, нервово застібаючи кітель.— Просто івани сказали нам з повітря «доброго ранку»... Ну, а всі ці пани,— він зневажливо кивнув у бік блідих тиловиків, що нервово метушились по кімнаті,— всі вони, що чули постріли хіба що тільки на полюванні, підняли тут несамовитий галас. Тільки це й більше нічого... До речі, скажіть там панові Владиславлєву, щоб він нікуди не здумав відлучатись... А втім, не треба. Ми про те й самі потурбувались, правда, трохи пізнувато. Шановний бургомістрат, ця паршива «кунсткамера», почав розбігатись... Що до чого, дзвоніть прямо мені.

Крива посмішка помічника коменданта насторожила дівчину. Відбувалось щось дуже серйозне.

На відміну від комендатури в бургомістраті майже нікого не було. Лише в дальньому кінці коридора, де знаходився апарат радника з економічних питань, вздовж стін сиділи навпочіпки якісь люди. Біля дверей, де на дощечці значилось «Дипломований інженер І. О. Владиславлєв, заступник бургомістра з економічних справ», стояв солдат. Це було новиною. Перепусткою Женя не запаслась. Але

фрейлейн Марту з комендатури тут добре знали. Піднявши в два прийоми автомат, вартовий мовчки взяв на караул.

Взагалі приміщення бургомістра Ржави нагадувало склад награбованих речей. Але кабінет радника з економічних справ був обставлений строго: важкі меблі, письмовий стіл, просторий, як футбольне поле, високий годинник в кутку неквапливо похитував маятником. Все це було перенесено сюди з управління залізницею. Тепер в оточенні цих солідних меблів невисокий, кремезний чоловік з вимученим і все-таки рум'яним обличчям і розкішними чорними, як вугілля, вусами надсадно вмовляв когось по телефону:

— Панове, панове, не гнівайтесь! Я не розмовляю по-німецьки... Їх шпрехе дойч ніхт... Ах, боже ти мій, ніхт, розумієте, ніхт! — Вимовляючи це, він з острахом дивився на інший телефон, що дзеленчав ще настирливіше, ще вимогливіше й лютіше.— Фрейлейн Марта! — радо вигукнув він, побачивши в дверях дівчину.— Нарешті! Ці телефони... Можна з глузду з'їхати...

— Випийте холодної води, пане Владиславлєв,— дещо гордовито вимовила Женя, сідаючи за стіл.— Заспокойтесь і почнемо працювати.

Давно минув і вже вивітрився з пам'яті той жахливий день, коли Женя вперше увійшла сюди зі страхом у душі: а раптом цей чоловік її впізнає? Вона тоді ледве змусила себе глянути в це рум'яне чорновусе обличчя. Але, побачивши, що темні, масні очі дивляться на неї з запобігливістю й цікавістю, вона зразу заспокоїлась. У бургомістраті фрейлейн Марта тримала себе холодно, зверхньо. Вона, як, до речі, і всі працівники комендатури, ніби підкреслювала, що несерйозно ставиться до цієї установи, вважає її декорацією, яку, на жаль, доводиться виставляти з політичних міркувань.

— Ви, пане Владиславлєв, маєте такий вигляд, наче за вами хтось гнався... Злякались бомбардування?

— Е, бомбардування!.. Цей гуркіт, чуєте? Вони почали наступ... І зразу в мене все рухнуло... Робоча сила, всім потрібна робоча сила, всім подавай робочу силу! Всім негайно, всім скоріше, всім побільше, а де я її візьму? У мене найневідкладніші справи зупинились... Ні, ще трохи — і я збожеволію!..

— Це ваша особиста справа,— байдуже мовить перекладачка і, діставши з сумочки блокнот і олівець, питає:—

Може, все ж облишимо переживання й почнемо працювати? До речі, де ваші люди?

— Люди? Хіба це люди? — Інженер Владиславлєв безнадійно махнув рукою.

І справді, якщо віддалений грім артилерійської підготовки викликав у комендатурі судорожну метушню, то тут, у бургомістраті, почалася справжня паніка. Бургомістр десь зник разом із печаткою. Надійшли відомості, що його бачили десь у районі станції, але, спохватившись, знайти вже не змогли. Його радник у справах культури — неприродно довгий чоловік, з такою головою, ніби її хтось настромив на палицю, по сумісництву редагував в окупованій Ржаві газету «Голос Росії», яка виходила раніше у Верхнєволзьку,— появився лише для того, щоб спитати, чи будуть евакуювати співробітників бургомістрата, і, нічого до ладу не дізнавшись, теж зник. Лише Владиславлєв був на місці. Тепер перекладачка зрозуміла посмішку офіцера: вартовий, що стояв біля кабінету, мав, очевидно, наказ не тільки охороняти, але й нікуди не випускати самого пана радника.

І ось тепер Женя здивовано спостерігала, як Владиславлєв наполегливо, уперто, з властивою йому енергією, долаючи паніку й безладдя, намагався знову налагодити демонтаж обладнання й відновити вантажні роботи біля елеватора на західних і східних складах. Він кричав до хрипоти, обіцяв продуктові надбавки, погрожував розстрілом і дійсно попросив коменданта для острашки прилюдно розстріляти когось там за саботаж.

В ході роботи Владиславлєв проговорився, що комендант обіцяв йому, в разі успішної евакуації запасів зерна, продовольства й обладнання, якщо того вимагатиме обстановка, надати інженерові спеціальний грузовик. Тепер, перекладаючи його телефонні розмови, розпорядження, мимоволі вражаючись настирливістю, з якою діяв цей чоловік, дівчина іноді з цікавістю поглядала на нього: «Що ж примушує тебе так старатись? Відданість ідеям націзму? Страх перед карою? Чи, може, ця обіцянка коменданта дати грузовик для вивозу лахміття?»

Загалом у бургомістраті, який офіцери комендатури називали між собою «кунсткамерою», Владиславлєв був дивиною. Але для Жені він був зрозумілий. Бургомістр, колишній гусарський офіцер, що працював перед війною банщиком і гнав потайки самогонку, за ці місяці запустив

вуса й ноздрьовські кучеряві бакенбарди. Розтлінний чоловік, він таємно займався звідництвом, підшукував для офіцерів з комендатури дівчат, напившись, співав під гітару жорстокі романси і сп'яна щось бубонів про велику трагедію російського царського офіцерства. Таких ворогів Женя частенько бачила в кіно. Радник у справах культури теж не являє собою нічого загадкового. Останній нащадок старовинного дворянського роду, його колись у Верхньоволзьку мали за безневинного дурника. Носив «чеховське» пенсне на темному шнурочку, демонстративно хрестився біля кожної церкви — діючої і перетвореної на музей, дерев'янливим тенорком, підспівував біля криласа церковному хору. Лютий ворог, двадцять п'ять років ховався під машкарою блаженненького.

Решта діячів ржавського бургоміструту були ще простішими: колишні люди, пройдисвіти, спекулянти, типи з кримінальним минулим, звільнені німцями з тюрми, й такі, що видавали себе за жертви політичних переконань. Вся ця жалюгідна братія завжди кишіла в коридорах бургоміструту, плескала про «єдину і неділиму», про віру й демократію й спритно торгувала з-під поли патентами на магазини й ремесла, грабувала залишені квартири, міняла карбованці на окупаційні марки і, одержуючи від усього цього неабиякі прибутки, потихеньку ділилася з офіцерами з комендатури.

Нічого подібного не помічали за інженером Владиславлевим. Працюючи з ним, Женя відзначала, що він ніколи не лає вголос Радянську владу, не бреше про Червону Армію, гидливо відсуває газету «Голос Росії» кожного разу, коли вона потрапляє до нього на стіл. Але ось зараз, коли радянські війська знову почали наступ на Ржаву й прорвалися до її передмість, коли вся «кунсткамера», боячись неминучої кари, розбіглась, тільки він лишився на місці й продовжував працювати, як добре налагоджена машина. І дівчині було ясно, що коли на складах, на елеваторі, на залізниці й щастить зараз хоч як-небудь відповити навантаження ешелонів і автоколон, що вивозили «трофеї»,— це тільки завдяки йому, з допомогою ним придуманої шкали продуктових заохочень, які сьогодні комендант, за його порадою, подвоїв і навіть потроїв. Тільки ці подачки і могли примусити голодних, доведених до відчаю людей працювати... Як Владиславлєв, людина, що недавно

на «Більшовичці» мала непогану репутацію, потрапив у «кунсткамеру»? Це питання мучило Женю.

А втім, сьогодні їй про це ніколи було думати. Зараз, коли всі схвильовані й налякані, люди були менш застережливі, забували про звичайну обережність. У дівчини багатий улов. Треба тільки запам'ятовувати номери ешелонів і колон, назви вантажів, пункти формування, маршрути і, запам'ятавши, не переплутати. Це так важливо! Від цифр і назв пухла голова. Перекладачка ледве дочекалась, коли коротка стрілка торкнулась цифри «два» й по кабінету розплився густий, благородний бас старовинного годинника. Перервавши переклад на півслові, дівчина рішуче встала.

— Ви навіть сьогодні пунктуальні, фрейлейн Марта,— втомлено посміхнувся Владиславлєв, і Женя встигла помітити, що нервовий тик став сильніше пошарпувати його віко.

— Німці сильні своєю організованістю,— солодко вимовила вона одну з улюблених фраз коменданта і, зібравши олівці й блокнот у сумочку, ледь кивнувши головою, попрямувала до дверей.

Вона вже була на порозі, коли її благально покликали.

— Пробачте, фрейлейн, у мене невеличке приватне прохання. Бачите, мені тепер приносять обід сюди... Чи не могли б ви купити для мене... пляшку тої вашої горілки?

— Шнапс? Он як? Дивно! Всі вважають, що ви єдина в цій установі неп'юща людина.

— Фрейлейн, дуже прошу... Заради бога! Ось, будь ласка, гроші.

Діставши жменю зіжмаканих окупаційних марок, Владиславлєв поквапливо відраховував потрібну суму. Дівчина злорадно спостерігала, як у цього звичайно такого врівноваженого чоловіка тремтять білі, м'які, схожі на жіночі руки.

— Боюсь, пан підполковник буде дуже розчарований,— сказала вона, байдуже кладучи гроші в сумочку.

— А, все одно, яке це зараз має значення?

Поблажливо усміхнувшись, фрейлейн Марта виходить...

Коли, пообідавши, вона залишає комендантський ресторан, у неї під пахвою загорнута в газету пляшка. Вона, не поспішаючи, дивиться на годинника і, побачивши, що до початку роботи ще є час, вирішує пройтись. Прогулюючись, вона повертає до міського парку. Ще зовсім недавно

він був тінистий, кучерявий, а зараз, за рік окупації, дуже помітно облисів. Ось і зараз кілька дерев, зрубаних осколками чи повалених вибуховою хвилею, валяються поперек алеї, перепиняючи їй шлях. Канонади майже не чути, але в парку ні душі. Дівчина прискорила ходу. От вона зупинилась, спершись рукою на урну, по вінця набиту сміттям, яке давно ніхто не вивозив, скинула черевика й вибила з нього пісок. Навколо нікого. Але коли б і був хто і навіть сидів недалечко на лавочці, навряд чи помітив би він, як вона щось вийняла з урни і щось всунула в сміття.

Знову взувши черевика, дівчина, ніби й справді прогулюючись, не поспішаючи пішла алеєю і тільки біля виходу з парку розгорнула папірця. На ньому цифра 1, обведена кружечком. На мить Женя затуляє очі і стоїть, наче остовпівши. Потім рішуче стріпує головою і йде далі. «Сьогодні в годину ночі? Так швидко?» Губи починають тремтіти. Почуваючи це, вона щільно їх стискує. Бліді, тонко окреслені, вони зливаються у вузеньку пряму лінію, і на обличчі з'являється саме той гордо презирливий вираз, який до лиця представниці раси панів, що перебуває на захопленій землі.

13

Для Ксенії Степанівни настали дні, коли їй почало здаватись, що всі годинники в місті уповільнили ходу. Від чоловіка прийшов ще лист, справжній солдатський лист, з трикутним штампом польової пошти і навіть з викресленнями, зробленими воєнною цензурою. Пилип повідомляв, що з групою партизанів благополучно пробився через фронт і що при цьому навіть постріляти як слід не довелось. А зараз має він направлення в якесь місто, назва якого виявилась пильно викресленою. Але слова про те, що він сподівається побачитись із сім'єю, цензор лишив, і Ксенія Степанівна догадалась, яке це місто, і навіть зрозуміла, куди лежить чоловікові дорога.

Він буде дома, її Пилип, він, може, й зараз у дорозі! Думки ці не залишали її ні на фабриці, ні в госпіталі, ні в години, коли вона займалась депутатськими справами, ні дома, куди вона інколи приходила лише переночувати. Прядильниця повеселішала. Вона знову приладнала на стіну фотографію сина, але не ту, що пройшовши по

газетах і журналах, стала для матері ніби чужою, а іншу, яку вона, відклеївши від старої фабричної перепустки, віддала збільшити. З неї дивився не руський богатир і герой, а простий фабричний хлопчина з обстриженою головою, з простакуватим і хитруватим виразом обличчя.

Одного їй тепер не вистачало: ні з ким було дома посидіти за чашкою чаю й не поспішаючи, зі смаком, грунтовно ще і ще раз поділитися радістю очікування. Юнона зовсім захопилась комсомольською роботою, Анна ходила мовчазна, поринувши в свої думки. Арсена все ж змусили лягти в лікарню — лікувати опіки. І Ксенія Степанівна, як і раніше, ходила до «своїх поранених», з якими в перервах між різними госпітальними справами ділила радість, як раніше ділила горе.

Але одного разу в прядильний цех до Ксенії Степанівни забігла дочка.

— Мамо, не йди сьогодні в госпіталь. Мені треба з тобою обов'язково про дещо поговорити.

Прядильниця зраділа. Повернувшись раніше, нагріла чаю, переодяглася в байковий халат, взула домашні пантофлі, про існування яких якось зовсім забула останнім часом, і замислилась біля співучого електричного чайника... Поговорити! Навіть з матір'ю словом перемовитись ніколи бідненькій дівчинці! Збори, засідання, заходи... Всім потрібна, звідусіль кличуть, ніде без Юнони не обійдуться. Ксенія Степанівна гордилась дочкою. Колись в юності вона теж так захоплювалась громадською роботою, ліквідацією неписьменності, вуличним комітетом, курсами Червоного Хреста, народним хором. Навіть лагідний Пилип бурчав: «Носиться по зборах, оселедця, й того самому чистити доводиться...» І все ж хороше було, цікаво. А тепер черга за дочкою, в матір пішла, активістка... Але про що ж їй треба поговорити?.. Напевне, висувати кудись збираються. Ну, що ж, щасти їй, не помиляться...

І ось прийшла Юнона, стомлено кинула на стіл маленький портфелик, поправила перед дзеркалом хвилясте волосся. Мати з гордістю спостерігала за граціозними рухами її красивих рук. Як розквітла, от батько помилується!

— Виросла ти як, донечко! — усміхаючись, сказала вона.— Отак і не помітиш, як хтось пропищить: «Баба Ксеня».

— Дурниці,— сказала Юнона, сідаючи за стіл і присовуючи до себе налитий матір'ю чай. Поклала в стакан

цукру і почала нишпорити очима по столу.— А ложечок, здається, нема...

Ксенія Степанівна підійшла до буфета, дістала чайні ложечки.

— Спасибі,— дівчина уважно оглянула ложечку, поморщилась, витерла її об краєчок скатерки, але потім раптом відсунула чашку так різко, що чай через блюдце хлюпнувся на стіл.— Ти, мамо, нічого про наші комсомольські справи не чула?

— Ні, а що? — стривожено спитала мати.— Які там у вас особливі справи?

— Ну ясно, де ж тобі моїми справами цікавитись! В тебе один клопіт: поранені. А твоїй дочці тим часом яму копають...— Юнона звела на матір свої великі з довгими віями очі, які й зараз, коли голос її звучав роздратовано, лишались непорушно красивими й не міняли свого холодного спокійного виразу.— Ех, мамо, ти депутат, член райкому і зовсім не цікавишся тим, що відбувається на фабриці!

— Та що там у вас таке, Юпочко? — занепокоїлась Ксенія Степанівна, не помічаючи навіть колючого тону дочки.

— А те, що швидко перевибори, мій звіт, і мене будуть завалювати. Тепер зрозуміла?

— Як це завалювати? Хто буде завалювати?

— Знайдуться... різні дезорганізатори, яких я закликала до порядку. От хто!

Тільки зараз Ксенія Степанівна зрозуміла те, про що говорить дочка, зрозуміла й дуже здивувалась.

— Хто ж їм дасть, дезорганізаторам? Адже будуть збори, комсомольці тебе знають, робота твоя на виду. Хіба вони допустять?..

— Ой мамо, тебе смішно слухати! Ти захрясла десь у двадцятих роках, коли ви там червоні косинки носили. Збори... Що таке збори? Цей псих Федя Кошельов і його люди все огудять, спаплюжать, вивернуть навиворіт... Я говорила в райкомі комсомолу і з першим, і з другим — обидва за мене горою. Але їм незручно тиснути на збори. Тут стараєшся, аж голова тобі обертом іде, працюєш, ні часу, ні сил, ні себе не шкодуючи... І от... Пам'ятаєш, як мене в Іваново підносили? А тут? Хто придумав молодіжні бригади імені Марата Шаповалова? Про це в газетах було. А вони, оці, галасують: казенщина!

Тут Ксенія Степанівна по-справжньому обурилась:

— Як це так казенщина? Та вони слово це розуміють — «казенщина»?

Юнона поморщилась.

— Все вони прекрасно розуміють. А кричать нарочито, щоб мене завалити.— І раптом, звівши на матір свої красиві очі, вона сказала:— Ти повинна прийти до нас на збори. Чуєш? Ти депутат Верховної Ради, ти член райкому і член бюро парткому...

— Мати я тобі,— нетерпляче перебила прядильниця. І замислилась, підперши голову долонями, занепокоєно й допитливо дивлячись на дочку. Якась неясна тривога зароджувалась у ній.— Я подумаю,— вимовила вона нарешті.— А ти заспокойся: молодь чутлива, вона серцем чує правду і хорошу людину не образить.

Прядильниця підвелась, пригорнула до себе голову дочки, почала обережно гладити її волосся шкарубкою долонею і, відганяючи цю міцніючу в душі тривогу, хоч ще й не цілком зрозумілу, заговорила про інше.

— Скоро батько наш приїде... От ніяк собі не уявляю: Пилип — і раптом партизан... Боєць — ще так-сяк, але партизан... Якби ти, доню, знала, як я за ним скучила!

Дочка м'яко відвела руку матері й підвелась.

— Побіжу я. Мені ще треба в ощадкасу встигнути, членські внески здати.

— А я думала, що ти зі мною вечорок побудеш,— сумно зауважила Ксенія Степанівна.

— Що ти, у мене ще стільки справ! — І, вже йдучи до дверей, Юнона зупинилась біля портрета брата.— Мамо, зніми, га? Ну для чого ти цей почепила? Скрізь висять красиві портрети, а тут якийсь безпритульник обстрижений... Він же Герой Радянського Союзу! Недобре... Ну, можна, я зніму?

— Не чіпай,— зсунувши брови, сказала прядильниця і, не одриваючи погляду від дверей, за якими зникла дочка, замислилась.

14

Наближався час перевиборів партійних комітетів. Коли в райкомі інструктували секретарів, як складати звіти, Сєвер'янов запропонував був надіслати на допомогу Анні,

працівникові молодому, досвідченого інструктора. Але та навіть скипіла. Хіба вона сама не зуміє розказати комуністам про свою роботу? І ось зараз, який уже день, вона сидить у парткомі до ночі над звітом, складання якого виявилось не дуже вже й легкою справою.

Партзбори, розподіл навантажень, політнавчання, висування нових кадрів, керівництво комсомолом — про це написалось легко. А от як напишеш про те, скільки людей після пам'ятної бесіди з Сєвер'яновим пощастило Анні залучити до активної партійної роботи, як вони втягнулися в справу, зміцніли, як учаться самі без вказівок розбиратися в справах і як їй, секретарю парткому, від цього стає все легше й легше працювати? А про повсякденну роботу парткому з людьми, про те, що ткачі йдуть тепер сюди з різними особистими справами, горем, радощами, пропозиціями,— як про це напишеш, під якою рубрикою втиснеш його в звіт? А те й інше Анна вважає тепер найбільшим досягненням партбюро.

Спитати б у когось, як про це пишуть... Порадитись би з кимсь... Але до Слесарєва йти не можна. Він іронічно ставиться до цієї сторони Аннииої діяльності. Мати більше живе минулим: підпілля, більшовицькі осередки перших років... Піти до Сєвер'янова після того, як вона так рішуче відмовилась від його допомоги, не дозволяє самолюбство. Міг би, звичайно, прекрасно допомогти Гордій Лужников. Але після скандалу біля прохідної Анна й розмовляти з ним боїться. Тепер частенько вона ловить на собі його винуваті, благальні погляди, від яких їй стає й радісно, й важко. Хочеться підійти до нього, усміхнутись, поговорити, але замість цього вона підкреслено від них одвертається. Ні, з ним тепер не порадишся. Доведеться, очевидно, до всього самій додумуватись...

Одного вечора, коли секретар парткому засиділась допізна над звітом, хтось настирливо постукав у двері.

Зітхнувши, Анна поклала ручку.

— Увійдіть!

Зайшла мотальниця Ліза Борисенко, молода комуністка, яка вже забігала тижнів два тому. Зайшла вона тоді заплакана, з бідою, яка майже не піддавалась партійному впливові: з чоловіком серйозні неполадки. Раніше був шовковий, золотий, солодкий, надивитись на неї не міг. Народився син, сина бавив, а тепер ось дома й години не буває. Дорікати почнеш — у відповідь тільки лайка. В кіно

сама, до клубу сама, в гості сама. А на всі докори відповідь: «Надокучила ти мені гірше гіркої редьки!» А тут ще в гуртожитку чутка пішла, наче завелась у нього якась на стороні.

Зараз, коли Анна знову побачила цю маленьку чорноку жінку, вся ця розмова одразу ожила в пам'яті. Сиділа тоді, дивилась на заплакану й думала: чим же тобі допомогти? Він безпартійний та ще й працює не на ткацькій, а на механічному заводі, так що й для розмови викликати важко. І вирішила тоді Анна цю справу по-жіночому: втішати не стала, а, навпаки, накричала на Борисенко: сама, мовляв, у всьому винна. Молодиця гарненька, молода, а ходиш, наче старчиха. Волосся он густе, красиве, його розчесати та викласти, як артистка Любов Орлова будеш. А в тебе що на голові? Дівчиною від дзеркала, мабуть, і не відходила... Одно слово, носа не вішай, не хникай, не бурчи. Він з дому, й ти з дому. Він пізно повернувся, а ти ще пізніше. Де була? В кіно чи там у театрі... З ким? З добрими людьми.

— Ой лишенько!.. Не вабить мене нікуди без нього...— зітхнула жінка.

— Не вабить, то й не ходи. Мати є? В матері, в подруги якоїсь пересидь вечір, а скажеш, була в театрі, а перед цим одягнись як краще, губи підфарбуй...

Вийшла тоді, пам'ятає, Борисенко задумана, збита з пантелику, одержавши від секретаря парткому таку дивну пораду. А зараз ось зайшла зовсім інша. Анна навіть не зразу й упізнала її. Бліде обличчя відтіняла копиця гарно викладеного волосся. Ситцеве плаття, акуратно випрасуване, щільно охоплювало худеньку гарненьку фігурку. Чорні очі дивилися не безнадійно, а весело і навіть з лукавою іскоркою.

— Ану, повернись,— скомандувала їй Анна,— пройдись! Ну прямо бубнова краля... Допомогло?

— Ой, що тільки робиться! Ревнує, жах! Недавно мама мене затримала, запізнилась я, він мало не прибив... Їйбогу!

Надзвичайно цим задоволена, Анна подумала: «Коли б це у звіті навести як приклад, от сміялись би збори!» Їй і самій стало смішно від цієї думки.

— Ти чого, Степанівно, на мого Отеллу, чи що?

— Отеллу!

Тепер обидві сміялись, сміялись до сліз. Потім сіли на

диванчику. Анна зиркнула на недописаний звіт і, бачачи, що Борисенко не квапиться, спитала:

— У тебе ще щось?

— Ой, є то є, та вже чи сказати, чи ні, не знаю,— мимрила мотальниця.— Як сказати?

— Так просто й кажи.

— Бачиш, Степанівно,— повільно вимовила та, жмакаючи в руці носову хусточку.— Добра ти жінка, любимо ми тебе, що на душі тайного, і те тобі несемо.

— Ти що, на виборних зборах з моєю кандидатурою виступаєш, чи що?

— Кинь ти його, рідна! — раптом випалила відвідувачка.— Ну його к бісу, хай йому грець!

— Кого? Як кинути? — упалим голосом мовила Анна, прекрасно вже знаючи, про кого річ.

— Одинока ти, образили тебе — це народ розуміє. Але ж він жонатий, яка не є — жінка,— відвідувачка дивилася на Анну благально.— Не простять тобі цього люди.

Радість, що було спалахнула, згасла. Не було вже ні досади, ні бажання доводити свою невинність, переконувати. Була лише страшна втома.

— Але ж нічого такого,— сумно вимовила Анна,— не було і нема...

— Звичайно, звичайно, чого тільки в коридорах язиками не плещуть,— охоче погодилась відвідувачка. Але все ж, мабуть, вирішивши довести справу до кінця, додала:— А ти, Степанівно, все-таки відступись від нього. Краще буде...

Кілька хвилин вони просиділи мовчки. В чорних очах відвідувачки були прохання, тривога, печаль...

— Вибач, мені ще тут зі звітом возитись треба,— тихо сказала Анна, поглядаючи на білий аркуш, на якому поки що було написано заголовок розділу «Робота з людьми».

— Степанівно, ти не журись, я ж від щирого серця...— І Борисенко вийшла зажурена і, може, навіть трошки ображена.

Анна знову сіла за стіл, запустила пальці в свої русяві коси й замислилась. Що, власне, було? Що особливого трапилось? Ну, відкрив їй цей чоловік якісь сторони свого життя, про які мало хто знав. Ну, пожаліла вона його, зацікавилась. Було приємно з ним поговорити, порадитись, розказати те, про що іншому, мабуть, і не розкажеш... Чи

все? Ну, добре, коли вже бути абсолютно чесною, можна признатись, що іноді думала про нього, про недоладну його долю. Ну, хотілось його зустріти, побути з ним хвилину-другу. Але кого це стосується? Кому яке діло до того, що в неї на серці? Адже навіть і він про це не знає. Не знає й не взнає. Так чому люди ніяк не можуть забути брутальної вихватки нерозумної істеричної жінки?

...Днями в умивальні, розгородженій фанерними стінками, Анна випадково підслухала таку розмову:

— ...Ну, що тут дивного: одинока жінка, розведена, не в монастир же їй іти? Та й нема тепер жіночих монастирів,— говорить незнайомий голос, який, очевидно, належав якійсь літній робітниці.— На неї й ображатись не можна, коли її саму доля зобидила.

— Добре діло, «не ображатись», «що ж тут дивного»,— зацокотів знайомий голос Перчихіної.— Їм, партійним, виявляється, можна, а безпартійним аморально... Ні вже, даруйте, у нас усі громадяни рівні, зі всіх однаково спитають...

Тут у розмову втрутився третій голос, в якому Анна пізнала знайому їй ткалю-комуністку.

— Зайвого плескати язиками не треба, партійність тут зовсім ні до чого, і не вірю я у всю цю історію... Але в одному люди праві: коли людині таке довір'я виказано, повинна вона слідкувати, щоб не тільки порошинка, але й тінь її на неї не впала...

Давно вже розійшлися ті, що розмовляли. Руки в Анни задубіли, а вона все тримала їх під краном, боячись вийти з-за перегородки чи привернути до себе увагу.

Тепер вона сиділа над чистим аркушем паперу, роздумуючи про все те. «Тінь від порошинки». Чи може вона залишатись секретарем? Чи можна їй продовжувати роботу на фабриці, де вона мимоволі буде зустрічати цього чоловіка? Зітхнувши, вона знову взялася за олівець. «За звітний період партком намагався приділити увагу...»

— Строчиш, дочко?

— Мама?

Анна з полегшенням відірвала очі од осоружного паперу. Тихо підходячи до столу, Варвара Олексіївна з докором дивилася на штепсель виключеного телефону.

— Зрозуміло... А я дзвоню, дзвоню — все зайнято... Ти чого ж це від людей відключаєшся?

— Та ось не клеїться. Дзвінки, розмови, а звіт...— Анна з досадою показала на аркуш паперу, на якому темніла єдина недописана фраза.— Як зранку поклала перед собою, так і лежить... На шматки розривають.

— Така вже в тебе посада: всім потрібна... Який же ти секретар парткому, коли тебе люди турбувати не будуть?.. Ну, та гаразд. Я от зайшла спитати, як ти поведеш себе, якщо на виборах твою кандидатуру в партком знову назвуть?

Варвара Олексіївна сіла проти Анни. Чорні очі вимогливо дивилися на дочку.

— Я вас не... розумію, мамо,— з занепокоєнням у голосі відповіла Анна, вгадавши вже, що й мати зайшла неспроста.

— Брешеш, розумієш,— безжалісно мовила Варвара Олексіївна.— І коли б ти в мене поради попросила, я б тобі відповіла: подумай, дочко, добре... Полюбили тебе люди, дійсно. І секретар парткому з тебе наче нічого. Тому з тебе вдвое треба спитати.

Варвара Олексіївна говорила, як і завжди, прямо, різко. Погляд її був вимогливий, суворий. Але десь у глибині її чорних очей, які все ще зберігали юнацьку заповзятливість, Анна вловила не осудження, а тривогу, навіть печаль. Мати вважала партійну роботу найважливішою справою. Стара більшовичка більше, ніж будь-хто в сім'ї, гордилася дочкою, обраною на такий пост. Але Анна знала й те, що нема на фабриці людини, яка б уміла так відчувати серце колективу, як ця старенька ткаля.

— Я думаю про це, мамо,— тихо відповіла дочка.

Варвара Олексіївна обійшла стіл, обняла Анну, притисла до себе її голову. Молоді очі, які ніби жили окремо від старого обличчя, вже не намагались приховати скорботу...

— Було у вас щось із ним? — тихо спитала Варвара Олексіївна.

Анна вся стріпнулась.

— Та нічогісінько ж! — з пристрастю вигукнула вона, потім зразу зів'яла, пригорнулась до матері, заговорила майже пошепки:— До тої ночі я мало про нього й думала: шкода було його — і все. Хороша людина, а життя все зім'яте, така сильна людина й безпорадна, як дитя... І говорити з ним люблю: все з півслова розуміє, чуйний, добрий... А от тепер, після того, й з голови він не виходить...

Побачу його хоч здаля чи голос його почую... А, та що там говорити, мамо рідна, коли б усе по-іншому!..

Анна, як в дитинстві, притискалася до матері. Шепіт її був ледь чутний. Раптом вона відчула, як щось тепле капнуло їй на шию. Здригнулась. Зразу випросталась. Гордо подивилася на стареньку.

— Ви мене, матусю, не жалійте... Мені й вашої жалості не потрібно... І якщо хочете, я вже вирішила: тут я не буду... Не можу. Не можна. Зрозуміло?

Варвара Олексіївна стояла тепер одвернувшись, зосереджено дивлячись у порожній куток кабінету, де не було нічого особливого. Потім, не таючись, втерла очі кінцем косинки і, зітхнувши, сказала зовсім по-старечому:

— Так я й знала...

— Що? Що ви знали? — стривожено спитала дочка.

— А те, що неспроста моя Анна голову схилила. Не було б нічого на серці, стукнула б ти кулаком по столу: досить, кінчайте базікання!.. Ну, що ж, от і недарма, виходить, поговорили.— І, очевидно, для того, щоб показати, що до цієї теми більше повертатись не треба, раптом заклопотано сказала:— З Параскою нашою біда якась трапилась... Не чула?.. Дівчата в госпіталі вартували, кажуть, лежить, погано їй... Зібралась я, було, до неї, та не любить вона мене, грішну. Може, ти навідаєшся, га? Або разом сходимо?

Зітхнувши з полегшенням, Анна швидко склала аркуші незакінченого звіту й заперла їх у сейф.

— Добре! Зараз і підемо... А що з нею таке?

15

Зведення Радянського Інформбюро останнім часом повідомляли про те, що на північ і північний схід від міста Ржави частини Червоної Армії ведуть наступальні бої великого масштабу. Верхнєволзці знали про це не тільки зі зведень, а ще й з того, що до них у тил, один за одним почали прибувати санітарні поїзди й літаки. За короткий час госпіталі виявились переповненими. Медперсонал падав з ніг. Поранених поступило так багато, що запаси консервованої крові швидко вичерпались.

По фабриках кинули клич, який потім розійшовся по всьому місту: дамо кров пораненим воїнам! Донорські

пункти працювали цілу добу. Літаки привозили консервовану кров з інших міст області. І все ж часом її не вистачало. Не виявилось її в потрібний момент і в знайомому нам госпіталі, коли з аеродрому доставили одразу шість поранених. Черговий лікар, обзвонюючи всі інші госпіталі і лікарні міста, охрип біля телефону. Звідусіль відповідали: нема. Він уже зовсім засмутився, коли до нього підійшла перев'язочна сестра Параска Калініна.

— В чому справа? — сказала вона.— Візьміть мою. Я універсальний донор. Моя кров годиться для всіх.

Лікар вдячно подивився стомленими очима на перев'язочну сестру й, покладаючись на її досвід, навіть не спитав, коли в неї брали кров останній раз. Взяли максимально можливу норму. Сестра спокійно перенесла всю процедуру, але потім, раптом збліднувши, послалась на перевтому і попросила дозволу трошки полежати на кушетці. Розбудили її через кілька годин. За цей час персонал змінився, але в госпіталі панувала та ж метушня. Приймали нову партію. Ставити ліжка було вже нікуди. Для них і звільнили кімнату сестер, де на кушетці спала Параска Калініна. Вона швидко встала, обсмикнула зім'ятий уві сні халат, послинивши пальці, протерла очі і підійшла до дзеркала поправити зачіску. Але тут руки в неї опустились, і вона похитнулася; обличчя було біліше косинки, родимки на нім темніли, як вуглинки. У вухах дзвеніло. Перед очима, як рій комарів погожого вечора, товпились рої темних цяточок. Параска знала, що це таке: кілька днів тому, під час такої ж гарячки, вона віддала вже багато крові. Тепер, не вичекавши належного терміну, віддала кров знову, і ось результат.

Але сумувати було не в правилах сестри Калініної. Поки вносили ліжка, вона дістала пудреницю, губну помаду й швиденько зробила, як вона висловлювалась, «косметичний ремонт». Потім, одягши офіцерський плащ й розправивши по плечах накрохмалені крила своєї незвичайної косинки, вона рушила додому. По коридору схвильовано метушилась хірургічна сестра другої зміни. Вона зупиняла всіх підряд: лікарів, санітарів, прибиральниць.

Сестра Калініна намагалася йти бадьоро, щоб ніхто з чоловіків, боронь боже, не помітив, що вона «як тюфяк з соломою». Але коли сестра зупинила і її, знову відчула вона холодну порожнечу у всьому тілі, і рої чорних цяточок знову завовтузились перед очима.

— Заради бога, яка у вас група крові?

— Ну, перша, в чому справа? — відповіла Калініна, намагаючись говорити як можна врівноваженіше й твердо.

— Панечко, золотко, молодесенький хлопчина помирає, зовсім підліток... У мене син такий — Волька... Якби у мене підходяща група, хіба б я... Він льотчик, вистрибнув з палаючого літака, а ті звірюки його на парашуті підстрелили... Сонечко, рідненька! Ну ж... Пульсу майже нема.

— Льотчик?

— Ну да, звичайно!

І Параска Калініна раптом сказала:

— Гаразд. Тільки підтримайте мене, Вірочко... Голова щось спросоння паморочиться.

Просявши вся, сестра підхопила Параску за талію. Поранений лежав на столі в операційній. Хірург у білому халаті й білій масці, в шапочці, виставивши наперед розчепірені пальці, стояв біля нього.

— Слава богу, на щастя, в Калініної перша група! — метушливо бубоніла хірургічна сестра, відводячи Параску вбік, де були приготовані прилади.— Ні, ні, рідна, чому праву? Ліву давай, правою вам треба працювати.

— Я лівша,— ледь чутно збрехала Параска, інстинктивно притискаючи до себе ліву руку, де ще зберігся свіжий слід голки, змащений йодом. Все перед нею крутилося. Звичні запахи анестезуючих засобів викликали нудоту.

— А я й не знала, що ви, Паню, така нервова,— бубоніла хірургічна сестра, слідкуючи за тим, як кров повільно стікає в колбу.

Щоб не впасти, Параска невідривно дивилася на біле обличчя хлопця, що лежав на столі, дивилась і думала, що, може, отак і її Микола лежить десь, нерухомий, зімкнувши сині тремтячі повіки, і якась друга, незнайома жінка віддає йому свою кров.

— Ви, очевидно, зовсім знесилені: дуже вже повільно тече,— дивувалася хірургічна сестра.

Слова її ледь-ледь долинали до свідомості Параски. Щоб не викрити себе, треба було відповісти, вона прошепотіла яскраво пофарбованими губами:

— Так, так, пізно засиділась тут учора зі знайомим офіцером. Зовсім не виспалась...

— А я дивуюсь: така гарна жінка, вашому рум'янцю всі заздрять... Ой, що з вами?

Сестра Калініна повільно, немов у неї розтавали ноги, опускалась на підлогу.

— Дурниці, бабське знепритомнення! Відлежиться! — різко сказав хірург.— Скільки взяли? Двісті?.. Малувато. Ну, вливайте, вливайте, вливайте швидше!.. Ей, хто-небудь дайте донору понюхати нашатирю!

Параска Калініна, втративши свідомість, сиділа на підлозі, приклавши голову до холодної кафельної стіни. Вона опам'яталась лише після того, як її винесли з операційної й поклали на кушетку. Тільки тут усе вияснилось.

Тепер Параска Калініна знаходилась в одній з палат, в куточку, біля вікна, відгороджена від решти ширмою. Обличчя її було таке бліде, що зливалося з миткалем подушки, а апельсинового кольору волосся, до якого в коріщах повернувся його природний колір, лежало ніби само по собі і наче не мало ніякого відношення до тихої жінки, майже дівчинки, з втомленими зеленими очима.

Коли таємниця несподіваного знепритомнення відкрилась, усіх вразило, як просто, рятуючи життя невідомого юнака, сестра Калініна поставила на карту своє власне. Хірург, який навіть не підійшов до неї, коли вона впала, сам гасав по місту на санітарній машині, добуваючи для неї кров. І коли пізно ввечері Варвара Олексіївна з Анною ввійшли в знайомий під'їзд «свого госпіталю», вони, до ладу ще не знаючи, що трапилось, зразу відчули незвичайність події.

— Як тут Параска Власівна?— спитала Варвара Олексіївна гардеробницю, яка подавала їй халата.

У тієї жінки було прізвисько «Радінформбюро», і вигадали його за виключну здатність швидко розповсюджувати госпітальні новини. Скільки разів саме з цього джерела Варвара Олексіївна одержувала найбезрадіснішу інформацію про невістку! На цей раз «Радінформбюро» тільки зітхнула заклопотано:

— Пульс слабий... З мединституту професора привозили... Консиліум був. А вона лежить вся біла-біла й тиха, як голубка... Всі навшпиньки ходять.

Черговий лікар вагався, чи допускати рідних.

— Призначено повний спокій... Ох, Варваро Олексіївно, хто б міг подумати! Обманула найдосвідченішу сестру... Чули? Комісар частини, звідки цей льотчик, телеграму їй по військовому проводу відстукав.

До ліжка хворої підходили навшпиньки.

— Здрастуй, Паню,— нерішуче вимовила Варвара Олексіївна.

Хвора ледве розімкнула посинілі повіки.

— Здрастуйте,— сказала вона тихо, побачивши схилені над нею знайомі обличчя.— От знову... надивачила... Знову вам, мамо... клопіт....

— Ну що ти, що ти, Панюшенько, який там клопіт! — Зніяковіло заговорила була стара.

— Як ти себе зараз почуваєш? — перебила її Анна.

Хвора слабо похитала головою.

— Нічого... Краще... Коля вісточку подав: перебазовуються до Ржави... може, пише, буду... на деньок... От уже... не до речі... Ви не пишіть... йому...

— Та як же це ти рішилась на таке? — вихопилось у Варвари Олексіївни.

Округлі зеленуваті очі глянули на неї з глибоко запалих потемнілих орбіт, і на мить, як здалось Анні, мигнув у них задерикуватий «козячий» вираз.

— Так уже... Хлопчика стало жаль... Гарнесенький такий... хлопчичок...— Але зразу ж очі стомлено заплющились.— Вибачте... Важко мені...

Всім стало ніяково. Лікар з-за ширми подавав знаки: пора кінчати розмову. Варвара Олексіївна нахилилась, поцілувала блідий холодний лоб невістки, поправила на ній ковдру й навшпиньки вийшла в коридор. Тут стара зупинила лікаря й допитливо глянула на нього.

— Було погано... Зараз краще... Робимо все можливе,— відповів той.

Повертаючись з госпіталю додому, мати й дочка не перемовились і словом. Кожна думала про своє, тривожне, заплутане, невеселе.

16

Годинник пробив... тринадцяту.

— Тобто як це тринадцять? Чому тринадцять? Що за нісенітниця? — спитав себе вголос Владиславлєв і з мукою, наморщивши лоба, подивився на циферблат, який, здавалось, почав розходитись.

Маятник похитувався з солідною неквапливістю. В повітрі ще жив мелодійний вібруючий звук останнього удару.

«Просто з незвички, не можна стільки пити, друже

мій, дипломований інженере». Чітко, як удари маятника, звучать у коридорі кроки внутрішнього вартового: п'ять кроків — поворот, ще п'ять — знову поворот... Може, від неприродної методичності цих звуків, що повторюються, так неприємно паморочиться в голові, і все, що є в кабінеті: стіл, крісла, годинник, велика, геть покреслена карта ліній залізничного вузла на стіні,— все це похитується. «Гидоту якусь у цей шнапс, напевне, підмішують, щоб люди переставали міркувати».

Кроки лунають в коридорі, наче вночі в цеху, коли зупинені машини. Чути, як зовсім близько, очевидно, в районі аеродрому, за який уже зав'язався бій, стріляють радянські гармати. Владиславлєв знає: б'є вже не далекобійна, а звичайна артилерія.

Прислухавшись до грому розривів, пан радник з економічних справ поглядає на карту залізничних ліній: цілять в депо і в третій товарний тупик, де зараз вантажать два ешелони... Звідки *вони* все знають? Адже вчора там не було жодного вагона. Лише надвечір вдалося зігнати робочу силу і сяк-так налагодити вантаження.

Владиславлєв не вірить ні в бога, ні в чорта, ні в людський розум. Він ні в що не вірить. Але після того, як вночі на вулиці, яка здавалась зовсім безлюдною, раптом розлігся постріл і куля збила з нього шляпу, нерви зовсім здали. Його переслідує невідступна ідея. Ввижається, що в *них* скрізь очі, що все: і ці ось стіни кабінету, і цей стіл, і цей годинник, і заростаючі травою руїни там, за вікном, кожний телеграфний стовп, кожна тротуарна тумба — підглядають, підслуховують і зараз же невідомими шляхами доносять *їм*. Навіть уві сні Владиславлєв не може тепер позбутися відчуття, що за ним слідкують *їхні* очі, що саме це понівечене місто, сама ця забур'янена земля продовжують вірно служити *їм*.

Карбідна лампа ллє облудне світло. Зручна, чорт забирай, німецька лампа, але в її світлі обличчя стають синювато-зеленими, як у мерців. А електрики нема. Електростанція, до відбудови якої Владиславлєв доклав стільки праці, зірвана. Вночі. Раптово. Другого дня після пуску. Її монтували таємно від усіх в приміщенні парового млина. Навіть цей ідіот-бургомістр був певен, що там мелють муку, і просив: чи не можна потихеньку від німців роздобути «приватним порядком» мішечків три-чотири крупчатки. Але їх провести не вдалося. *Вони* знищили

електростанцію... Ні, від *них* нічого не сховаєш, будь вона тричі проклята, та хвилина, коли він, Владиславлєв, переступив у Верхнєволзьку поріг німецької воєнної комендатури!.. Але для чого, для чого все це знову згадувати? Не треба... Досить. Для чого мучити себе?

З гидливим виглядом, ніби касторку, Владиславлєв допиває стакан і, здвигнувши плечима, гидливо спльовує. На великому, на різних лев'ячих лапах письмовому столі, крім пляшки й склянки,— вечеря в трьох судках і записка. Пляшка випита наполовину, до вечері й не приторкнувся. Записка прочитана. Жінка повідомляє, що пани з комендатури такі уважні, що виставили охорону біля їх квартири. Ад'ютант коменданта сам заїздив до неї і запевнив, що на випадок чого (ці два останні слова багатозначно підкреслено) в розпорядження радника з економічних справ буде виділена спеціальна машина... Машина! Наче це щось вирішить, від чогось врятує...

Стіл, пляшка, судок вже не хитаються. Вони пливуть по колу. «П'яний, вірно, але де ж воно, те знамените хмільне забуття?» І як, по суті, все до дурниць просто вийшло! Жаль було залишати нову, тільки що з такою любов'ю обставлену квартиру, руйнувати добре налагоджений побут, тікати в невідомість, як це робили інші. Думалось, не звірі ж ці німці, справді... А потім в окупованому місті це геббельсівське радіо. Ці сенсації: передові частини вермахта бачать Москву в бінокль... Здався Ленінград... Червона Армія відступає за Урал... Здавалось, що напівзруйнований, оповитий пітьмою Верхнєволзьк, що здригався від холоду, опинився в глибокому тилу німецьких армій. Люди мерли з голоду, замерзали на власних постелях. Владиславлєв хотів допомогти не гітлерівцям, а їм, цим нещасним упертим. І він приніс німецькому коменданту маленький невинний проект. Устаткування фабрики не все вивезене. Є запаси бавовни. Можна, відновивши електростанцію хоча б частково, пустити підприємство, дати людям роботу. От і все, чого він хотів...

— Адже так було? — жалібно питає сам себе вголос Владиславлєв.

Він довго вдивляється в цю хитко пливучу кімнату, в її стіни, що, здається, рухаються, й нетвердо погрожує собі пальцем.

— Ні-і-і, пане раднику з економічних справ, не зовсім так, ми тут одні, будемо відвертими. Вас, голубчику мій,

привела туди не турбота про людей... Просто ви хотіли вижити й вирішили пристосовуватись. Але хіба це злочин — бажати врятуватись?

...Проект похвалили. Вдоволений, сидів Владиславлєв перед комендантом, палив чудові болгарські сигарети, запропоновані йому. Охоче прийняв пост економічного радника в тільки що створеному бургомістраті.— Потім цей проклятий лист в газеті «Голос Росії», лист про «більшовицькі звірства», яких ніколи не було. І під цим листом першим підпис: «Дипломований інженер-орденоносець О. І. Владиславлєв». О, як він тоді обурився, з якою лютістю стукав кулаком по столу свого колеги, радника в справах культури! Той тільки плечима здвигав: боже мій, чи можна інтелігентному чоловікові так висловлюватись? Скільки хвилювань через дрібниці! Коли події повернуться по-іншому й німці будуть переможені, чи не все рівно, за що висіти на мотузці? Незабаром Владиславлєв зрозумів, що фабрики ніхто пускати не збирається. Йому сказали: от якби пощастило розшукати сховані десь частини електричних машин і відновити теплоелектроцентраль, дати енергію й світло,— це інша справа, тут економічний радник зустріне всіляку підтримку й допомогу командування.

— Енергію й світло.— Вимовляючи це вголос, Владиславлєв інстинктивно відсахнувся. На фоні стіни він ясно бачить вимучене, обросле світлим волоссям обличчя інженера Лаврентьєва. Воно спотворене гнівом. До війни їхні сім'ї дружили, ходили один до одного на іменини, до ранку засиджувались за преферансом, разом зустрічали Новий рік. А тут, навіть не дослухавши, старий друг плюнув йому в обличчя.

Видить бог, Олег Ігорович нікому не скаржився! Це хтось із комендантських вигадав поставити біля дверей Лаврентьєва вартового й нікого не пускати до нього доти, поки той не відкриє таємниць. І все-таки кров Лаврентьєва впала на нього, на Владиславлєва... Будь проклятий той день, коли він у комендатурі запалив першу запашну сигарету!..

Коли німці залишили Верхнєволзьк, Владиславлєв тікав разом з ними до Ржави. Але за ним прийшли й сюди... Он знову вдарила гармата. Це *їхня* гармата. А коли обійдуть місто, оточать, хіба сховаєшся? Адже *вони* не зводять з нього очей... А цей лист від партизанського

командира з підписом «Дід».. Цей Дід дякував радникові Владиславлєву за цінні відомості, якими той нібито постачав партизанів. Диявольська вигадка! Цей лист підкинули до дверей з розрахунком, що його піднімуть і прочитають. Яке щастя, що листа підняв він сам!.. А коли б він потрапив до коменданта?.. Але хто *їм* допомагає? Він десь тут, поруч, *їхній* помічник, *їхнє* око...

Олег Ігорович боязко обводить поглядом кімнату. Карбідне світло не тільки убиває кольори, воно робить усе неприродно чітким, як на дуже контрастних знімках, ця тінь за годинником, що це? Хтось притаївся?.. Ні, ні, нісенітниця, хто міг сюди пройти? За дверима вартовий: п'ять кроків — поворот, ще п'ять кроків — знову поворот... Охорона... А може, не охорона? Може, цей вартовий поставлений, щоб потрібний німцям дипломований інженер не втік?

Вражений цим здогадом, радник замислився. Важко, ой, як важко зібратися з думками! Противно паморочиться голова. Це в Данте в останньому колі пекла мучаться зрадники... Химерна фантазія, в пеклі замість вогню — мороз... Ні, ні, звільнитись від усього цього, забути про все це хоч на хвилину!

Тремтячою рукою розхлюпуючи вино на стіл, Владиславлєв наливає повну склянку, притуляється до нього і, стукаючи об скло зубами, п'є не відриваючись, як у спеку п'ють газовану воду. Тьху як погано!.. Кімната гойдається, як корабельна палуба. Вп'явся в стілець — гойдається стілець, схопився за стіл — хитається стіл. Олег Ігорович, давлячись слиною, поквапливо одвертається в куток. Він починає блювати...

...На вулиці тріщить мотоцикл. Звук наростає, наближається. Що це? Стих біля ганку. На сходах кроки. Невже принесло когось із комендатури? Цього ще тільки не вистачало! Владиславлєв поквапливо закриває обблювану підлогу розгорнутою газетою, кволою рукою ховає пляшку під стіл... Ну, звичайно, з комендатури. Голос цієї білобрисої Марти. Вона про щось говорить з вартовим. Стукіт. «Увійдіть!» Двері відчиняються. Так, Марта і з нею незнайомий обер-лейтенант у чорній есесівській формі. І вартовий чомусь зайшов за ними й стає, загороджуючи двері... Які гидкі, синювато-зелені в них обличчя: рухомі мерці... Чекай! А може, все це ввижається? Геть, геть!

Кволою рукою інженер робить відсторонюючий жест... Не зникають. Стоять. У цієї німкені таке дивне обличчя.

— Панове, чим я зобов'язаний в такий пізній час?..

Ессесівець, поправивши окуляри, іде до столу і раптом, діставши якийсь папір, кидає його в обличчя панові раднику з економічних справ. Що це, лист? Як? Той самий надрукований на машинці лист, де якийсь Дід дякує Владиславлєву за цінну інформацію, дану партизанам. Тверезіючи, Олег Ігорович втуплює очі в аркуш паперу і раптом починає розуміти: все кінчено. Але звідки, звідки у них цей лист? Адже він спалив його на цій ось лампі, спалив, попіл розтер, здмухнув на підлогу. Невже *вони* підкинули другого?.. Офіцер не кричить, але видно, який він розлютований:

— Владиславлєв, ви викриті! Ви таємний агент партизанів! Це ви наводите радянські літаки на наші об'єкти. Через вас, негіднику, загинуло стільки німецьких солдатів!..

Фрейлейн Марта поквапливо перекладає ці слова. Ні, це не ввижається. Господи, якщо ти є, хоч ти допоможи!..

— Фрейлейн, мила фрейлейн, ви мене знаєте, ви ж бачили: я трудився, як віл... Ночей недосипав, ризикував... Я відданий фюреру, я ненавиджу більшовиків. Фрейлейн, заради бога, поясніть йому.

І тут відбувається зовсім неймовірне. Розмова ніби роздвоюється.

— Мовчати! Не розмовляти! Досить ви нас водили за носа, тепер нам усе відомо. Ваші руки по лікті в крові німецьких солдатів! — чує вартовий німецьку мову лейтенанта.

А Владиславлєв по-російськи чує зовсім інше. Дівочий голос, тремтячи від гніву, говорить:

— Шкура, негідник!.. Ти зрадив Батьківщину, ти вбив інженера Лаврентьєва, ти допомагав фашистам обкрадати «Більшовичку». І тепер ти крадеш для них наше, кровне, радянське... Падлюка!

«Що це говорить ця німкеня? В її очах, що стали зовсім темними, лють... Чому вона так говорить? Звідки вона знає про Лаврентьєва? Ні, я божеволію!» — думає Владиславлєв.

— Панове, панове, тут якесь страшне непорозуміння,— бурмоче він, важко вибираючись з-за столу. Він увесь тремтить. Наперекір усьому, його звичайний рум'янець не зійшов з обличчя, губи, як і раніше, червоніють з-під

розкішних вусів. Але облудливе світло карбіду перетворює червоне в чорне. Здається, що це п'яне, перелякане обличчя вже гниє.

— За все це я вас за наказом командира пристрелю на місці! — Чує вартовий по-німецьки...

— Собака, скажена собака, та більше не будеш кусати своїх! Зараз ти здохнеш! — Чує Владиславлєв по-російськи.

Зовсім витверезившись, Олег Ігорович кидається на коліна, повзе до офіцера, чіпляється руками за його чоботи, притискається до них.

— Вона, фрейлейн Марта, вона не фрейлейн!..— несамовито кричить він, про щось уже догадавшись.

— Мовчи, негіднику!..

Один за одним лунають три постріли. Важке тіло, зразу обм'якнувши, з глухим стуком валиться на підлогу.

— Охороняйте це! — наказує офіцер, показавши парабелумом на труп, і ховає зброю в тверду кобуру.— За ним прибуде машина з комендатури, а поки що нікого не підпускайте ні до тіла, ні до паперів. Особливо до паперів.

Недбало козирнувши, офіцер виходить, пропустивши попереду себе перекладачку. Мотоцикл тріщить під вікнами. Чорний струмок крові темною змійкою виповзає з-під лежачого на підлозі трупа і, розпливаючись по паркету, добирається до ніг вартового. Той відступає і стає на другий бік дверей. Годинник вибиває один удар. Густий звук довго тремтить у безлюдній кімнаті. В цю мить масивна будова бургоміструту починає стрясатись. Дальнобійні снаряди з журавлиним курликанням, гаубичні — з шелестом проносяться над містом.

Рівно о першій ночі радянська артилерія відновлює інтенсивний обстріл.

17

Пилип Шаповалов прийшов додому опівдні. Дорослі були на роботі. Двері відчинили діти. В двох із них він одразу пізнав похудлих, підрослих племінників. Третій — тоненький хлопчина з строкатим від ластовиння обличчям, з прямим солом'яним волоссям — був йому незнайомим.

— А ти що за птиця? — спитав Пилип, скидаючи з

плечей важкий солдатський мішок з тих, що в війну чомусь іменувались «сидорами».

— Ростислав,— серйозно відрекомендувався незнайомий хлопець, простягаючи худеньку, розцяцьковану яскравим ластовинням руку.— Ростислав Куров.

— Куров? — Пилип нахмурив брови так, що на засмаглому його лобі розправились зморшки, показавши смужки світлої шкіри.

— Він тепер син дяді Арсена,— вважав за свій обов'язок роз'яснити Вовка.

— Вони живуть у маленькій кімнатці біля кухні,— додала Лена.

— Ну, так, голубе Ростислав, виявляється, ми з тобою наче як свояки,— сказав солдат, серйозно потискуючи руку хлопцеві.— А я Пилип Шаповалов, Пилип Іванович, чи дядя Пилип, це вже вибирай, як тобі до вподоби... Ну, люди, а де ж тепер наш куток? Показуйте, куди багаж класти.

Діти табуном повели солдата в кімнату Ксені, але той зупинився на порозі, скинув шинелю, склав її в кутку, підперезався, поклав на шинелю пілотку, а потім несподівано скинув чоботи, поставив їх рядком біля дверей, всунув у них онучі і, лишившись в одних шкарпетках, увійшов у кімнату. Вона була для нього новою, ця кімната, де перед війною в Шаповалових була столова. І речі були здебільшого незнайомі. Тільки стара, незграбна, роблена «під горіх» слов'янська шафа та саморобні книжкові полиці й лишились від колишньої обстановки. Шафа ця існувала, коли Шаповалови жили ще в гуртожитку. Ще тоді чадолюбивий Пилип вишкріб на внутрішньому боці дверцят дати народження сина й дочки. І тепер, підійшовши до старого друга, солдат відхилив дверці й побачив: «Двадцять перший рік. П'ятдесят шість сантиметрів. Чотири кілограми. Назвали Марат». Марат! Ні, про це краще не думати! Пилип зітхнув і, поплескавши шафу долонею, відійшов од неї.

Ззаду засміялись. Оглянувся, побачив дітей, які стояли в дверях. Лена й Вовка намагались затамувати посмішки. Це в них не виходило: то одне, то друге пирскало в долоні.

— Що таке? — поцікавився Пилип.

— Ростик, ну, Ростик, що тобі, покажи! Він хороший, не образиться,— шепотіла дівчина.

— Він тебе показує,— пояснив Вовка.

— Як показує? Він що ж у вас, артист! Ану, малий, покажи!

Хлопчик із строкатим обличчям миттю перевтілився. Він став соромливим, вайлуватим. Якось боком і навшпиньках, наче боячись зім'яти мостини, пройшов він по кімнаті і, наче коня по морді, поплескав долонею комод. Пилип розсміявся.

— Та ти, браток, справді артист...

— А як він Юнону показує, пупа увірвеш! — заявив Вовка.— Це в нього коронний номер.

Пилип ще більше зацікавився. Йому здалось, що він давним-давно, багато років не бачив дочки. Яка вона? Діти перешіптувались.

— Давай, давай, ну, Ростику, ну, Росточку, хіба тобі важко? — підлещувався Вовка, передчуваючи задоволення.

Ростик глянув на Лену, ніби питаючи її. Та розводила руками: мовляв, не знаю як.

— Ну що ж ти, забув, чи що? — добродушно питав Пилип.

— Ні, не забув.

І хлопчик із солом'яним волоссям раптом якось зразу виструнчився й ніби закляк. Легким, чітким кроком пройшов він по кімнаті, недбало простягнув Пилипу руку «оселедчиком». Зберігаючи на обличчі погордливо самовпевнений вираз, він повторив уже відому нам сценку, за яку йому одного разу перепало на вечорі в старих. Діти аж присіли від реготу.

Пилип Шаповалов здивовано дивився на них. Він завжди з гордістю згадував свою красиву дочку. Хіба могла вона бути такою, як зараз показує цей насмішкуватий хлопець.

— А жінці я звідси подзвонити зможу? — спитав він, коли вщух регіт.

— Юноні можна,— відповіла Лена.— Ходімо, дядю Пилип.

Всі зайшли в кімнату Анни. Поки Ростик викликав комутатор фабрики, солдат схвильовано дивився на одну з чотирьох квадратних плям, що різко виділялись на пофарбованій підлозі. Тут у Шаповалових у спальні стояло трюмо, і підлога ще зберігала сліди його ніжок. А трюмо це батько з сином купили одного разу Ксенії Степанівні як подарунок на 8 Березня, вгативши в нього обидві полу-

чки й премію. На доставку грошей уже не лишилось, і вони вдвох на руках притягнули його з міста.

Між тим хлопець біля трубки витягнувся по-військовому.

— Доповідає рядовий Ростислав Куров! Товаришу начальник, сповіщаю, що ваш татко, дядя Пилип, прибув додому й знаходиться в розташуванні нашої квартири.

— Дай-но мені халамидницку, — Пилип, хвилюючись, узяв трубку двома руками, приклав до вуха і за воєнною звичкою склав пальці лодочкою біля мікрофона.— Юночко, це я, тато... Не пізнаєш голосу? Я, я! Прибув ось... нещодовго. Відпросись там у себе скоріше і біжи додому. Не можеш? Тобто як не можеш? — Солдат розгублено озирнувся.— Засідання? Ну то й що? А ти скажи там своїм засідателям: мовляв, батько з фронту прибув. Вони зрозуміють... Та швидше: у мене відпустка тільки до вечора, я ж з ешелону відпросився. І матері зараз же скажи, чуєш? Спробуєш? Та що там пробувати? Приходь... У мене все...

На обвітреному, зораному глибокими зморшками солдатському обличчі застиг вираз здивування.

— Поклала трубку... Може, ще подзвонити?

— Не турбуйтесь, дядю Пилип, тьотя Ксеня о дванадцятій сама повертається,— сказала Лена.

Всім цим дітям уже стільки довелося пережити, що вони, якщо й не цілком розуміли, то уміли співчувати переживанням дорослих.

— От що, товариші начальники, ідіть побігайте, а я піду до себе, трошки ляжу. Втомився щось з дороги,— сказав солдат, повільно повертаючись у свою кімнату.

Лишившись один, він постояв біля комода, роздивляючись фотографії дітей, переводячи погляд з простуватої фізіономії Марата на красиве обличчя Юнони. Зітхнув, відійшов. Оком господаря оглянув кімнату, помітив, що рама осіла й не зачиняється. Похитав головою, дістав з мішка старий, наполовину вже сточений саперний тесак, зняв раму, підрізав розбухлу планку, закріпив петлі. Переконавшись, що рама стала на місце, знову оглянув усе навколо. Відірваний від стіни вимикач метлявся на одному шнурі. Солдат вийняв з мішка інший ніж, пузатий, з великою кількістю лез. Міцним нігтем виколупав він з нього викрутку і, повозившись з вимикачем, прикріпив до стіни. За цими нескладними домашніми справами він трохи заспокоївся й розсудив, що, мабуть, дочка права, і крізь

батьківський смуток навіть зрадів, що виросла вона така ділова, з міцним характером.

Але в передній кімнаті почулися легенькі поквапливі кроки. В дверях з'явилась Юнона. Вона видалась батькові такою красивою, що в старого солдата сльози навернулися на очі.

— Донечко!.. — Тільки це він і вимовив.

Вони обнялись. Але дівчина зразу ж м'яко відхилилась.

— Тату, я ж лише на хвилиночку. Прямо з райкому комсомолу. Зараз там механічний з якоюсь дурницею виступає, а потім я. У мене дуже важливе питання: про шаповаловський рух. Це ж наше починання, і у нас майже сто процентів молоді в шаповаловських бригадах.

— Тобто як це в шаповаловських? — батько з подивом дивився на дочку.

— Ну, бригада імені Героя Радянського Союзу Марата Шаповалова... Про це вже в газетах пишуть... Хіба ти, тату, не читав?

— Імені Марки?

— Ну, так тепер його ніхто не називає!.. Татусю, ти не сердься, але я побігла!.. Адже мене привезли на машині секретаря, вона тут біля під'їзду чекає... Я не прощаюсь, я постараюсь якнайшвидше повернутись. Пока!

Поцілувавши батька в щоку, Юнона, помахавши в дверях рукою, зникла, як красиве видіння, залишивши зніяковілого батька самого. Машинально узяв він просяний віник, почав замітати стружки коло вікна і штукатурку, що обсипалась під час ремонту вимикача. При цьому виявилось, що під меблями зібралось дуже багато пилюки. Змочив віник, одсунувши ліжка, вимів сміття і вже мів його до порога, як тихенько відчинились двері. В них непорушно стояла Ксенія Степанівна.

— Пилип! — скрикнула вона і, здригнувшись, подалася вперед.

— Ксеню! — забувши кинути віник, солдат так і обняв дружину, тримаючи його в руках.

Так мовчки й застигли вони, наче злившись одне з одним. Нічого не було навколо, нікого їм зараз не треба було, і здавалось, що отак могли б вони стояти щасливі все життя.

— Ти надовго?

— До поїзда. В двадцять один ноль-ноль повинен бути в ешелоні.

— Так швидко?

— Довше не можна, діло солдатське... На ржаву рухаємось.— І знову беручись за віника, він спитав: — В який куток у вас тут сміття змітають?

Ксеня тихо посміхнулась.

— Дивак, це ж не окоп чи, як його там у вас, не бліндаж... Забув, що сміття добрі люди на смітник виносять.

Тепер сміялись обоє.

— В партизанах доставалось?

— На війні скрізь не з медом... Але нічого, звик. Я ж то й стріляв рідко. Все зброю трофейну ремонтував, таку собі майстерню-літучку на німецькій машині збудував та й крутився в ній навколо лещат... Поважали мене партизани... Майстровий чоловік завжди на покуті сидить.

— А німців ти хоч бив?

— Та не куняли. Але що про це говорити: ми їх били, вони нас били... Вдома, Ксеню, забути про це хочеться. Он краще подивись, вимикач я вам полагодив.

— Давно вже відірвався. Все забувала Арсену сказати. Він у нас один чоловік на весь терем-теремок.

— Ну, як він, усе скучає за Марією?

— Хлопця усиновив. Хорошого хлопчину... А що ж ти, Пилипе, про дочку не питаєш? Он бач, подивись на фотографію, яка краля стала!

Обличчя Пилипа, заспокоєне й таке домашнє, що всі зморшки на ньому розгладились, і виявилось, що воно посноване незасмаглими борозенками, стало сухішим.

— Вже бачились. Заскочила на хвилину, ніколи їй...

— А ти, Пилипе, не ображайся. Ми з тобою гордитись повинні: вся в справах... Одна вона у нас лишилась, зате яка! Що з лиця, що станом, що розумом — кругом хороша... Двором іде — люди озираються.

Фотографії дітей висіли на стіні поруч. Але Пилип у цю хвилину дивився не на дочку, а на сина, і в його світлих, ніби вигорілих на сонці очах лежав смуток.

— Хороша то хороша...— замислено вимовив він, зітхнувши.— Між іншим, незабаром прийде, пообіцяла. От що, Ксеню, ванна у вас працює?

— Яка там ванна!.. Але не журись, я зараз тобі окропу на плиті зігрію...

Вимившись, переодягши білизну, сидів Пилип, наче перед святом, з дружиною за чаєм. Але розмова якось не

клеїлась. Обоє прислухались, чи не дзвонить у сусідній кімнаті телефон, чи не скрегоче в дверях ключ. Але телефон не задзвонив, а ключ не заскреготав. Це наклало на зустріч подружжя якусь тривожну тінь. В належний час, не сказавши про це й слова, вони підвелися з-за столу.

Вже надівши шинелю, Пилип підійшов до комода, над яким висіли фотографії дітей. Стояв і дивився то на одну, то на другу. Потім погляд його зупинився на Маратові.

— А схожий.— Солдат зітхнув і раптом попросив:— Дай-но мені його з собою...

— Візьми, візьми обох! — Стріпнувшись, заметушилась Ксеня.— Нехай обоє будуть з тобою, а я для себе віддам збільшити... Це ж просто... А ти візьми.

Вона відчепила од стіни фотографії й стала загортати їх у газету з тою ласкавою обережністю, з якою сповивала дітей, коли вони були ще немовлятами. Коли Пилип теж обережно впаковував згорток у мішок, сльози навернулись їй на очі. Озирнувшись, солдат помітив їх. Він пригорнув дружину і останню хвилину вони простояли мовчки, притулившись одне до одного. Потім він ласкаво відсторонив її од себе.

— Мені, Ксеню, пора...

Обоє, за звичаєм, мовчки сіли, а потім мовчки зійшли по сходах униз. На станцію йшли пішки вздовж залізничної колії, під руку, як ходили колись, коли ще все життя було попереду.

Ні про сина, за якого обох горе гнуло, ні про гіркоту розставання, ні про взаємну любов, ні про пережиті в розлуці тривоги не було в них розмови. Щось говорили про фабричні справи, про діла на фронті, згадували знайомих та ще говорили про те, що треба буде зробити, що придбати, коли закінчиться війна і все налагодиться. Те, що переповнювало їх серця, тривожило розум, не виявляючись у словах, мерехтіло в глибині очей, передавалося дотиком шкарубких пальців.

Добравшись до станції, вони неквапливо відшукали ешелон. Гвардії рядовий Пилип Шаповалов підвів дружину до свого вагона і з гордістю відрекомендував товаришам і начальству. Потім стояли осторонь, тримаючись за руки, дивлячись одне одному в вічі, і ні про що вже не говорили.

Тільки коли состав, дзвякнувши буферами, рушив, а рядовий Шаповалов, підхоплений дружними руками, вже

на ходу стрибнув у вагон, він почув жіночий крик: «Пилипе!» В цьому короткому вигуку було стільки любові, тривоги, надії, що солдату всього цього вистачило на всю дорогу до Ржави...

А коли, засапавшись від бігу вгору по сходах, повернулась додому Юнона, кімната була вже порожня... Зупинившись на дверях, дівчина зітхнула. Потім покрутила в руках забутий на ліжку ножик із строкатою ручкою, набраною з різнокольорового плексигласу. Переклала зі столу на комод кілька плиток шоколаду в яскравих іноземних обгортках. Понюхала. Тут ще жив специфічний солдатський запах, що складався з суміші різкого аромату тютюну, дубленої шкіри, промоклої шерсті й чоловічого поту. Юнона підійшла до вікна і, відкриваючи його, приємно здивувалась, коли рама відчинилася легко, без скреготу й деренчання.

18

В зеленуватій передранковій млі надсадно виє над Ржавою одинока сирена повітряної тривоги. Здавалось, невідома істота, що залетіла з іншої планети, кричить, здихаючи, охоплена смертельним розпачем. Радянська артилерія б'є все частіше. Снаряди різних калібрів рвуться в районі товарної станції. В місті падають лише випадкові, але це місто безлюдне, воно, як квартира, з якої виїхали мешканці.

По зарослих вулицях з надсадним тріском мчить військовий мотоцикл. Він мчить, не засвічуючи фар. Це небезпечна їзда. То там, то тут під зорями темніють свіжі воронки, схожі на кратери місяця з малюнків у шкільних підручниках. Не зменшуючи швидкості, мотоцикл об'їжджає їх. Він робить одчайдушні віражі, і тоді прицеп, в якому сидить дівчина в білій в'язаній кофточці, заносить так, що колесо його відривається од землі.

Одиноке виття сирени, вибухи, що струсають зеленувату пітьму ночі, скажена їзда — все це, як не дивно, дещо заспокоїло Женю. Вп'явшись у борти залізної калоші, вона намагається не прикусити язика.

— Швидше, Курт! Ну швидше ж!

Двічі на їхньому шляху, відійшовши од стін, виникали

темні постаті. Синій ліхтарик сигналив заборону швидкої їзди. Мотоцикл тоді тормозив.

— Месер,— чулося з пітьми.

— Мюнхен,— відповідав з сідла мотоцикліст, одягнений у темну форму військ СС.

— Пароль прийнятий, можете їхати, пане обер-лейтенант.

Вогник згасав, постать зникала. Шалена їзда продовжувалась. Після кожної такої зупинки, проїхавши квартал чи два, Курт, звертаючи в провулок, міняє маршрут. Його супутниці все це здається зайвим. Умліваючи від нетерпіння, вона весь час говорить одне і те ж:

— Швидше, швидше!..

Нарешті, проїхавши останню вулицю передмістя, мотоцикл звертає на пустир, де під яскравими серпневими зорями неясно вимальовуються руїни якогось будинку. Мотор стихає. Молоді люди злазять з машини. Вони зіштовхують мотоцикл в якусь яму — колишній підвал чи льох— і біжать, вже не розбираючи дороги, деруться через руїни, перебігають забур'янені двори, де в пітьмі часом поблискують очі здичавілих кішок.

Курт тримає дівчину за руку, допомагає їй, коли вони лізуть через руїни. А коли стежечка приводить їх у балку й шлях їм перепиняє струмок, він, якусь хвилину повагавшись, бере супутницю на руки й, розбризкуючи чобітьми воду, несе її на протилежний берег.

— Мені страшно, Курт,— шепоче Женя, обхопивши рукою його шию, як їй здається, тільки для того, щоб полегшити його стан.

Він іде повільно, намацуючи ногою кам'янисте дно, боячись спіткнутися, впустити дорогоцінну ношу.

— Заспокойтесь, товаришко Женя. Цю дорогу я дуже добре знаю. Я проходив нею багато разів.

— Я не про дорогу.— І вона міцніше пригортається до нього.

Потім вони знову біжать у пітьмі, весь час слухаючи, як десь попереду них, тепер уже не так і далеко, наче хтось зі всього маху б'є важким у дно великої бочки. Іноді прохурчить снаряд, пролітаючи над їхніми головами. Вибухи тепер гримлять далеко позаду, в районі залізничних майстерень, де все вище й вище піднімається вгору клочкувата заграва. Вони знали, куди б'є радянська артилерія. Вони її не бояться.

Коли втікачі зупиняються серед руїн перепочити, Курт Рупперт, прослідкувавши кілька спалахів, заклопотано повертається до своєї супутниці.

— Товаришко Женя, вам не здається, що вони б'ють правіше від того місця, де вантажать ешелони?

— Мені здається, що він, цей жахливий чоловік, збожевolів... Невже ми стріляли в божевільного? — відповідає Женя. Її знову мучить нетерплячка.— Та ходімо ж, ходім!.. Незабаром світатиме...

Звідкись із заходу, застеляючи зоряне небо, важко напливає велика хмара, зловісно підсвічена знизу червоною загравою. Пітьма гусне. Поодинокі краплини важко, ніби дріб, б'ють по лопухах, по доріжці. Потім дощ сильнішає, і все навколо в потемнілій млі набуває своїх голосів: шумить, шелестить, булькотить. Молоді люди підставляють під дощ розгарячілі обличчя. Намокла біла блузка обліплює плечі, груди, руки Жені, спідниця липне до ніг. Курт скидає свій чорний кітель і хоче накинути на плечі дівчині.

— Не треба,— не згоджується вона й квапить: — Ходім, ходім!

І знову, сковзаючись і спотикаючись, вони пробираються через згарища, що пахнуть чимсь гірким, через спустошені городи, через залишені садиби, від яких віє духмяними пахощами некошених, посохлих на пні трав. Ця частина передмістя, спалена ще в дні німецького наступу, зовсім спустіла. Ані душі. А коли втікачі, пройшовши руїни якогось великого будинку, опиняються серед розореної вибухами землі, на них віє, душить важкий, солодкуватий сморід.

— Тут глиняні кар'єри. Вони повні трупів, їх звалювали туди з машин, як сміття, в минулому році восени. Не трудились навіть як слід закопати... Тисячі: старики, жінки, діти... Між іншим, товаришко Женю, цією операцією керував сам пан комендант. Кажуть, він навіть одержав за це орден...

— Звірі! — промерзлим голосом промовляє дівчина і, намагаючись не дихати, кидається геть від цього страшного місця.

Дощ посилюється. Пітьма гусне так, що Курту знову доводиться вести свою супутницю за руку по ледь помітній стежині, що біжить від страшних кар'єрів до узлісся, що темніє вдалині. Серед дерев тихше, тепліше. Терпко

пахне мокра глиця, але Женю все ще переслідує липкий солодкуватий дух гниття. Він переслідує її, як у страшному сні, і ні розкислий грунт, на якому роз'їжджаються ноги, ні віття, які невидимо хльоскають по плечах, не можуть змусити її забути жахливий запах.

Вони біжать до тих пір, поки в дівчини не забиває дух.

— Заждіть-но,— просить Женя й, знесилена, чіпляється рукою за берізку.

Зупинившись поруч, супутник прикриває її полою кітеля. Вона чує, як б'ється його серце.

Скільки разів мріяв він про те, що коли-небудь ця білява голівка пригорнеться до його грудей! Зараз, коли мрія несподівано збулася, Курт ніяковіє. Він завмер, боячись поворухнутись.

— Я хочу вам сказати, товаришко Женя, що таких дівчат, як ви, раніше не було,— вимовляє він раптом.

— У вас? — лукаво питає вона, піднімаючи мокре від дощу обличчя.

— В людства.— Це звучить дуже урочисто.— Ви надзвичайна, ви самі не знаєте, товаришко Женя, яка ви.

Дівчина чекає, що він ще скаже. Але Курт мовчить, і, зітхнувши, вона, намагаючись рішучістю тону замаскувати розчарування, мовить:

— Ходімо.

— Так, так, ходімо.— І, понизивши голос до шепоту, Курт попереджає: — Тепер найважче. Недалеко узлісся, й там передова. Тут багато військ. Треба спробувати пробратись непомітно. А не пощастить — ви пам'ятаєте, як діяти... Головне — проскочити узлісся, за ним зруб, і там наші...

Курт зняв окуляри, протирає. Він чомусь зволікає.

— Що ще? — стривожено питає Женя, почуваючи, як мимоволі в її душу вповзає страх.

— Я думаю... Якщо зі мною щось трапиться... Пообіцяйте, коли кінчиться війна, написати моїй матері в Мюнхен, що цей останній день я був з вами. Це дуже важливо, товаришко Женя. Адресу дасть Густав Гофман на МПГУ.

Прохання розгнівало дівчину.

— Не смійте думати про це!.. Чуєте? — І, стріпнувши мокрими, обважнілими косами, вона з удаваною відчайдушністю додає: — Хіба первина? Ходімо! Ну, ходімо ж!

Але Курт усе ще вовтузиться з окулярами.

— У мене до вас ще одне дуже велике прохання,—

ледь вимовляє він, весь час ніби абсолютно захоплений протиранням стекол.— Поцілуйте мене, товаришко Женя.

Навіть у передранковій млі видно, як страдницьки червоніє його обличчя. Дівчина стріпнулась, повернулася до нього, рішуче зазирнула в його світлі короткозорі очі і, ставши навшпиньки, обняла рукою його шию, міцно притислась до його холодних, мокрих від дощу губ. Курт так розгубився, що не зразу відповів їй. Коли ж губи його ожили, Женя рішуче відсторонилася.

— Потім.

Як незвичайно, як радісно забилося серце дівчини! Тут, під дощем, у цьому темному лісі, що зловісно про щось шумить, їй поруч з ним хороше, тепло. Ще колись, коли вони знову зустрілися в хаті штабного села, вона з печаллю збагнула: ні, те, що між ними було, не можна назвати коханням. Але в цьому понівеченому місті, де вони обоє жили між чужими, страшними для них людьми, де їх на кожному кроці підстерігала небезпека, де їм доводилось весь час грати ненависні ролі, тут, у гущі війни, раптом прийшло до неї це живе почуття, якого вона ще по-справжньому не зазнала, прийшло владно, заполонило її. Воно світило їй у пітьмі неспокійних ночей, кликало до рішучості й сміливості в гострі хвилини її небезпечної роботи, рятувало від ненависті господині, підбадьорювало в хвилини душевної втоми, міцнило надію.

Але Курт не помітив цієї зміни. Його світлі очі, як і раніше, з благоговінням дивилися на дівчину. Взявши Женю під руку, він вів її обережно, наче ніс якусь коштовну, ніжну, надзвичайно тендітну річ, боячись, що вона розсиплеться від першого ж необережного дотику. Тільки тепер його руки по-чоловічому обняли її...

— Потім...— шепотіла Женя, почуваючи, як усе в ній співає. Навіть страх кудись подівся, і якось сама собою з'явилась віра, що все обійдеться добре, вони благополучно проберуться через фронт, і тоді...

— Товаришко Женя...— Ошелешений тією ж радістю, Курт весь тягнувся до неї.

— Потім, любий, потім...— І раптом, усміхнувшись, вона тихо мовить: — Ти молишся на мене, ніби на якусь ікону, дивак. А я, бач, проста, звичайнісінька дівчина, а не товаришка Женя.

Вона сама пригорнулась до нього. І хоч дощ припустив, з віттів берез лило, а ліс дихав неприємною вологістю,

обоє вони ладні були стояти так, обнявшись, забувши і про страшну небезпеку, яка підстерігала їх під кожним деревом, і про нерухоме тіло, що валялося в бургомістраті, як лялька з ганчірки, і про страшний запах гниття, яким дихали глиняні кар'єри, забувши про все, навіть про війну... Міна, що розірвалась десь поблизу, нагадала про те, де вони, і для чого сюди прийшли.

— Любий, ходім...— тихенько попросила Женя, сама дивуючись, яким тоном вона вимовила ці слова.

І тут Курт раптом сказав:

— Ах, як це хороше — жити!

— Так, любий, так,— відповіла вона й знову квапила: — Ходімо, ходімо...

І вони йшли, намагаючись ступати як можна обережніше. Злива пройшла, але дощ сіявся густий, обложний. Як Женя не напружувала слух, у шумі вітру, в шелесті віття вона нічого не могла почути, крім пострілів і вибухів. Ліс ніби завмер і притаївся. Шелестіло під дощем листя, шуміло віття. Все, що відбулось: і розмова, й поцілунки,— здавалось прекрасним, дивним, раптово перерваним сном.

Тепер вони рухалися перебіжками. Ступаючи навшпиньках, зроблять кілька м'яких стрибків, зупиняться, застигнуть біля дерева, прислухаються. Знову стрибок, і знову застигають. Жені, яка не звикла до лісових блукань, важко. Але вона намагається не відставати. Вона бачить, як Курт знімає з пояса і кладе в кишеню кітеля штурмовий ніж, і догадується, що ось зараз починається найнебезпечніше. І знову охоплює її крижаний жах, що сковує руки. Коли б він знав, як їй зараз страшно! Від кожного хрускоту гілки мороз проходить поза шкірою, кожен шерех пронизує ніби електричним струмом. Хочеться кинутись на землю, заткнути вуха, завмерти...

— Хальт! — розлігся раптом різкий окрик так близько, що Женя скрикнула.

Темна тінь відокремилась від дерева. Мокрий ствол автомата націлюється то на Женю, то на її супутника.

— Свої, солдат, свої,— добродушно відповідає Курт, наче й не звертаючи уваги на націлену на нього зброю.— Пароль Мюнхен... Відповідь?

— Мессер...

— Фрейлейн Марта, прошу вас, не бійтесь.

— Чого ж мені боятися, пане обер-лейтенант? — відповідає Женя. Вона намагається говорити спокійно, хоча

всю її трясе, наче в лихоманці.— Ну й забрели ж ми в трущобу! Я зовсім мокра... Хто тут? Що йому треба?

— Дійсно, ми, здається, заблукали...— Голос у Курта спокійний. В ньому чується навіть досада й зніяковіння.

Зачувши пароль, вартовий опустив автомат. Але видно: палець його лежить на спускові. Сам вартовий схвильований, насторожений. Він допитливо дивиться на затриманих. Ну ні, у Курта достойна партнерша.

— Я вам казала, казала ж: ми не туди йдемо! — продовжуючи гру, капризно дорікає дівчина.— Всю ніч таскав мене по дощу й вивів невідомо куди... Ну, чого ви стоїте? Спитайте в нього, де дорога?

Чиста німецька мова, на якій ведеться весь цей діалог, заспокоює вартового. Звичайна картина: ти тут мокнеш у секреті, боїшся цигарку запалити, а ці есесівці шляються під руку з гарненькими дівчатами, погань така...

— Я зобов'язаний відвести вас у комендатуру, пане обер-лейтенант,— похмуро говорить він.

— І чудесно, ми хоч трошки обсохнемо й почекаємо там світанку,— відповідає Курт.— Фрейлейн, вашу руку. Тільки ви, ей, як вас, показуйте дорогу! Тут можна шию скрутити.

Коли вартовий проходить уперед, Курт, вирвавши руку з кишені, заносить і блискавично опускає ніж. Висока постать у чорному клейончатому плащі на мить застигає, ніби спіткнувшись і шукаючи рівноваги, і зразу ж валиться на траву. Падаючи, вартовий приглушено, тоскно скрикнув. Курт хапає дівчину за руку. Вже не дбаючи про обережність, вони вибігають з кущів на зруб. Тут світліше. Легко можна розрізнити березові пні, біліючі в напівтемряві квадрати заросших травою стосів дров і навіть темне листя брусниці, що ласкаво поблискує від дощу. За зрубом, здається, зовсім недалечко, темніє ліс. Там кінець усьому страшному. Порятунок! Лавіруючи між пнями, вони біжать, намагаючись як можна швидше проскочити відкритий простір.

— Не стріляйте, свої! — кричить Женя, й луна, особливо гучна тут, на зрубі, відповідає: -і-і-і-і!

Ліс, що темніє на тому боці просіки, насторожено мовчить. Зате кущі, звідки вони тільки що вискочили, посилають їм навздогін десятки куль. Моторошно попискуючи, вони летять над зрубом із свердлячим дзижчанням, підстрибують, відрикошетивши від пнів і стосів. Кілька

освітлювальних ракет здіймається вгору, пропоровши передсвітанкову напівмлу. Вони звисають над лісом на своїх парашутиках, і зразу стає так видно, що можна розрізнити кожну травинку, кожну трісочку.

— Лягай! — командує Курт по-німецьки й сам, кинувшись на землю, кричить по-російськи: — Не стріляйт, ми єсть свої!

Намагаючись рухатись, зливаючись із землею, майже притискаючись обличчям до набряклого золотого моху, Женя чомусь згадує, як вчили вони цю фразу в Верхневолзьку. Згадала, здивувалась: яка нісенітниця лізе в голову! Вона повзе, зрідка озираючись на освітлювальні ракети. Що це вони нагадують! Ах, так, медуз! Отаких медуз бачила вона на Чорному морі, коли піонеркою їздила в Артек... Невже підстрелять?.. А як він це сказав: «Це хороше — жити!..» І раптом уб'ють саме тепер?

Дівчина прилягла, заховавшись за товстий пень. Одна, друга, третя кулі б'ють саме в цей пень. Остання пішла рикошетом і злісно завищала. Пня не проб'єш... Можна трохи перепочити. Але де ж Курт? І раптом здогад: убили? Дівчина на мить зводиться оглянути поляну і зразу ж падає обличчям у сирий мох.

Їй здалося, що хтось сильно вдарив її по спині розпеченою залізною палицею. Біль, не дуже гострий, але важкий, знесилюючий біль зразу сповнив усе тіло. Воно стає якимсь чужим, нічого не відчуває, крім цього болю.

«Ну, от і підстрелили»,— думає Женя й тихо стогне, намагаючись повернутися, зручніше лягти на траві. Крізь вищання куль вона чує, як десь близько й зовсім тихо починають вибухати міни... Вже й страх пройшов. Тільки біль і втома, сильна втома, яка переборює і біль, і страх.

«Хто це дихає поруч, прямо у вухо?» Ледь повівши очима, Женя бачить обличчя Курта. Воно все в мокрій землі, волосся злиплося, дихання зі свистом вириваєтьсяся крізь зціплені зуби. «Живий! — радіє Женя.— Що він робить, для чого?» Наблизившись впритул, Курт звалює дівчину собі на спину й незграбно повзе зі своєю ношею, не наважуючись підвестися навіть на коліна й лікті. Дівчина стогне...

— Одну мінутошку, одну мінутошку,— повторює Курт по-російськи.

Женя зціплює зуби, але біль такий, що стриматись нема сили, й вона починає плакати, жалібно, як дитина.

Міни вибухають частіше. Курт ледве рухається. Він часто застигає, уткнувшись обличчям у траву... «Яке щастя — спокій!» Але от він знову бубонить: «Одну мінутошку, одну мінутошку...» і не змовкає, навіть коли, вибухнувши недалеко, міна засипає їх обох торфяністою землею.

— Та облиш ти мене! — кричить Женя. А втім, її це тільки здається. Ніхто її не чує: все навколо і сама вона застелилось і розтає в якомусь лишкому, гарячому тумані.

19

Микола Калінін, льотчик авіації далекої дії, умів появитись раптово, як весняний грозовий дощ, наробити веселого шуму й так само раптово зникнути, залишивши в навколишніх посмішки на обличчях і найсумбурніші спогади. Так само раптово, без будь-яких попереджень, заявився він одного чудового вечора в терем-теремок. Не встиг ще поставити в куток свій чемодан, зняти в передній темну шинелю з голубими петлицями, як уже зовсім освоївся й, по-ведмежому м'яко ступаючи у величезних волохатих унтах, у спідній сорочці з розстебнутим коміром, обліплений дітлахами, ходив з кімнати в кімнату, закидав усіх питаннями і, не слухаючи відповідей, рухався далі, розкидаючи жарти, примовки.

— Прийшов додому — на дверях замок. Ну, думаю, не інакше, Паня мене не дочекалась, заміж вийшла, а вона — на тобі, в госпіталі. Зайшов до старих батьків привітатись — теж замкнено. Ну, я до вас... Хлоп'ята, тягніть-но з чемодана стрижки-брижки... Перед тим, як піти до жінки, мені треба помолодіти...

Через кілька хвилин на кухні бурхливо шипів над раковиною потік води. Голий по пояс, з грудьми, зарослими густим золотавим волоссям, Микола з хрускотом збривав з обличчя світлу цупку щетину, підпираючи зсередини язиком то одну то другу щоку. А втім, це не заважало йому мимрити пісеньку й відповідати на питання Вовки, який одразу полюбив незвичайного дядю й тепер ні на крок не відставав від нього.

— Дядю Колю, а який він, Берлін, га?

— Нічого собі містечко, мішень, голубе Володимире, багата, не промажеш.

— А ти туди ще полетиш?

— Аякже! Я, старий, Гітлера ж іще не розбомбив... Так от і буду літати, аж поки не вліплю йому бомбулю в саму маківку.

Лише ненадовго, після того, як Анна розповіла братові, як і при яких обставинах його жінка сама опинилася в госпіталі на становищі хворої, його велике, з крупними рисами, обличчя набрало сумного й заклопотаного вигляду...

— Ну, а зараз як?

— Зараз краще... Слабенька ще, але поправляється...

Тривога, сум, мабуть, зовсім не могли жити в цих випуклих голубих очах. Льотчик дзвінко ляснув себе долонею по стегні.

— Ох і жіночка!.. За врятування літуна їй багато гріхів відпуститься!

Він схопився і швидко почав одягатись.

— Ти куди?

— Як куди? До неї!

— Хто ж тебе в таку пору пустить?

— Мене не пустять? — щиро здивувався Микола Калінін.— Анюто, ти, мабуть, зовсім забула брата!

І дійсно, в госпіталь його пустили. Вже потім довідались рідні, що більше години просидів він біля ліжка Параски, тихий, схвильований, тримаючи її руку в своїй здоровенній лапі. Ідучи з госпіталю, він навідався до старих батьків, а потім якимсь чином зумів «завернути» на воєнний аеродром, що знаходився в кількох кілометрах від міста, і п'яна компанія льотчиків з шумом і гамором ввалилася в терем-теремок.

Вони окупували кухню. На столі ніби самі собою з'явилися пляшки. Майже до ранку рокотала гітара, квартиру стрясали волзькі, ямщицькі й нові військові пісні.

З цими гучноголосими, засмаглими, здоровими хлопцями якось непомітно розійшовся Арсен: він грав на гітарі, співав і пив, наче в колишні довоєнні часи. В цех наступного дня прийшов свіжим, хоч і недоспав, з легеньким шумком у голові. Посмішка, яка давно не з'являлася на його обличчі, ховалась під острішками його густих і зовсім уже сивих вусів: «І вродиться ж отакий веселий чолов'яга!» — роздумував він про шурина, і його тягнуло якнайшвидше потрапити додому, ще раз побачити Миколу, який за давнім своїм звичаєм міг раптом зникнути, нікому нічого не сказавши. «Легкий чоловік, недаремно ще хлопчи-

ком пішов до аероклубу... І правий він, чортяка, в житті дивився вперед, а не назад. Від зайвих роздумувань тільки волосся сивіє».

В розпал роботи до цеху подзвонили з заводоуправління. Сказали, що до Курова прийшов якийсь офіцер, негайно просили зайти до директора. «От непосида, й на завод прителющився!» — посміхнувся майстер. Він не переодягся, а тільки помив руки і в звичайному своєму робочому вигляді увійшов до кабінету. Увійшов і здивувався. В кріслі перед столом директора сидів не Микола Калінін, а незнайомий, худорлявий, лисуватий офіцер з фронтовими петлицями, на яких були ледь помітні дві майорські шпали захисного кольору. На колінах у офіцера лежав кашкет з яскраво-зеленою тулією. Та й загалом по виправці, по манері триматись, по тому, як без жодної складочки була заправлена за ремінь гімнастьорка, неважко було вгадати в незнайомому воєнного кадровика й саме прикордонника.

— Оце і є наш Арсен Іванович,— відрекомендував директор, чомусь тривожно поглядаючи на прибулого.

Офіцер підвівся, простягнув маленьку сильну руку.

— Майор Соколов.

— Куров.

— Пробачте, я вас залишу, мені в цех,— поквапливо сказав директор і майже навшпиньках направився до дверей. Перед тим як вийти, він кинув на майстра тривожний, співчуваючий погляд. Але той цього не помітив. Він скоса розглядав незнайомого. При всій своїй фронтовій виправці офіцер був якось неприродно блідий. Він м'яв у руках кашкета й мовчав:

— Кажіть, для чого покликали, а то робота у мене стоїть.

— Бачите,— почав прикордонник з помітним зусиллям,— я вийшов з госпіталю й розшукую свою сім'ю. В бюро по розшукуванню мені повідомили, що у вас живе мій син Ростислав. Ростислав Соколов, тридцятого року народження.

Якби поруч розірвалася бомба, це, мабуть, менше вразило б і налякало Курова. Він безпорадно озирнувся. Як же так? Усі знали. Ростик — круглий сирота... І раптом тепер, коли вони звикли один до одного, з'являється цей незнайомий майор і хоче його забрати...

— Не знаю я ніякого Соколова. Ростислав Куров, це вірно, такий у мене живе.

— Ви що ж, усиновили його? — стривожено спитав офіцер.

Куров тільки кивнув головою. Вони сиділи мовчки. З ливарного доносився глухий гомін повітродувки, від роботи великого молота дзвеніли шибки вікон, звідкись із двору чулося барабанне стукотіння пневматичного долота.

Офіцер дістав пачку цигарок, розкрив.

— Палите?

— Спасибі... Тільки люльку.

Запалили кожний своє. Арсен кидав на офіцера часті й швидкі погляди: «Де ти взявся на мою бідну голову?»

— Спека! — сказав він нарешті й поліз за носовою хустинкою в кишеню комбінезона.

— Точно!..— підтвердив майор Соколов і розстебнув верхнього гудзика біля коміра гімнастьорки. Потім він вийняв з кишені червону командирську книжку й простягнув її співбесідникові.— Ви, може, в чомусь сумніваєтесь? Ось моє посвідчення. Бачите, в ньому й дата записана: син Ростислав, тисяча дев'ятсот тридцятий рік народження... Подивіться.

— Ні, для чого ж? Я вірю...

Арсен розумів, що закон і совість на боці цього незнайомого чоловіка. Але все в ньому бунтувало проти доводів розуму. Думка втратити хлопця була для нього такою страшною, непереносною, що він боявся навіть припустити, що таке може статися.

— От що, товаришу майор,— сказав він нарешті.— Не через приблудне щеня сперечаємось. Це ж людина! Ходімо до нього й запитаємо. Як сам малий скаже, так і буде. Ну?

— Чекайте, як це? Він же мій!..— гнівно схопившись зі стільця, почав було майор, але зразу ж стримався.— Ну що ж, давайте спитаємо. Він же не маленький: одинадцять років.

— Дванадцять,— ревниво уточнив Куров.— Дев'ятого травня дванадцять стукнуло... А де ж це ви пропадали?

— Це довга історія.

Домовились зустрітися в садочку перед заводом після зміни і, не прощаючись, розійшлись.

Справи того дня в Арсена не клеїлись. Він був неуважний, роздратований, забував усе. Лише поглядав на годинника і, в міру того як час наближався до гудка, хвилювався все більше. Одна тільки думка про те, що, може, завтра хлопця заберуть, заполонила його. Коли разом зі

зміною Куров виходив із заводських воріт, в нього навіть з'явилася чисто дитяча надія, що Соколов чомусь не прийде, що він загалом передумав, відмовився од свого наміру взяти сина й виїхав.

Але майор був на місці. Він сидів на лавці в сквері, прямий, насторожений, проціджуючи поглядом людський потік, що плив із заводу. Побачивши велику постать сутулого майстра, він пружинисто підвівся й пішов йому назустріч, порипуючи добротними хромовими чобітьми.

Вони знову потисли один одному руки. На цей раз рукостискання виявилось більш тривалим.

— Ну що ж, ходімо? — спитав Куров.

— Ходім,— відповів офіцер і пішов поруч з Арсеном, твердо чеканячи крок.

Проминули міст через Тьму, проминули ворота, які чомусь ще недоречно стояли посеред вулиці, хоч паркан, який колись з'єднувався з ними, досі не був відбудований.

— Тут можна сісти на трамвай. Але краще пішки. Недалечко. Як?

— Ходімо пішки.

Тепер було ясно, що обидва збентежені цією зустріччю з хлопчиком і обидва відсували її, збираючись з думками. Механік, який спочатку справив на Соколова враження людини важкої, похмурої, все більше починав йому подобатись. Директор заводу, до якого майор звернувся, уточнив у міськвно місцеперебування сина, вже розповів йому історію куровського лиха. Тепер, заспокоївшись, він розумів, який удар йому доведеться нанести цьому знедоленому чоловікові. Розумів і співчував йому. Але раптом йому спадало на думку: а що, коли й справді син зажадає залишитися в чоловіка, який приютив його? І він починав дивитись на супутника з інстинктивною неприязню, якої не могли перебороти ніякі доводи логіки.

— Як же це ви так раптово? Наче взяли та й з того світу вирнули? — спитав нарешті Куров.

Як? І зразу перед очима майора Соколова постала та ніч проти неділі, коли на їхню заставу, застелену передсвітанковою млою, зненацька обрушився вогонь гітлерівських гармат. І нерівний бій. І рідіючий на очах гарнізон, який не припиняв обороцятись. І смерть товаришів. І ця страшна свідомість того, що війна просувається все далі на схід, а жменька людей одна, без надії на підкріплення, на допомогу й підтримку, повинна оборонятись на всі

чотири боки... Той останній відчайдушний ривок на захід, придуманий полковником й несподівано вдалий. І партизанський загін. І перша поразка. І знову люта війна в лісах, наскоки на ворожі гарнізони. І, нарешті, той організований прорив через фронт назустріч наступаючим радянським військам, рана, одержана в останній момент, госпіталь. Довгий вимушений спокій на ліжку, усугублений повною невідомістю про долю сім'ї, яка пішла на схід і зникла безслідно десь на шляхах у трагічній плутанині відступу. Все це разом згадалося майору. Але відповів він коротко:

— Невдалий вихід з ворожого тилу... Майже чотири місяці в ліжку прокачався.

— А як вдалося натрапити на слід сина?

Як? Розшуки сім'ї майор Соколов почав, ще лежачи нерухомо на госпітальному ліжку. Добрі люди допомогли йому, писали запити, брали довідки. Надію змінювали розчарування й відчай. Припливи енергії — свідомість марності зусиль. І раптом уже перед самою випискою маленька листівка з центральної довідкової установи: Ростислав Соколов, нині Куров. Місто Верхневолзьк, всиновлений Куровим Арсеном Івановичем у січні 1942 року.

Розповідав майор спокійно, але Куров бачив, а вірніше почував, що якась прихована думка гнітить співбесідника і що він весь час ніби намагається її обминути.

— Ну, а про бабусю, про матір, про сестру й братика Слава вам щось говорив? — запитав зрештою майор ледь чутно.

Куров аж зупинився. Він вважав, що Соколов знає й про долю сім'ї. І раптом йому, що не забув власного болю, доведеться повідомляти страшну звістку.

— Ну, чого ви мовчите?

Обидва стояли на тротуарі один проти одного. Офіцер жадібно дивився на Арсена.

— Сироти ми з тобою, майоре,— хрипло сказав механік.— Круглі сироти, і на двох у нас один хлопчина.

Соколов нічого не сказав. Так само твердо ступав він по землі, так само порипували підошви хромових чобіт, тільки худорляве обличчя його зробилося ще сухішим, а очі ще посуворішали. Мовчки дійшли вони до будинку, мовчки зійшли по сходах. Арсен рішуче постукав. Ростик, що відчинив їм двері, не помічаючи, що Куров не сам, одразу випалив:

— Татусю, дядя Коля каже, що з мене вийде класний технар! Технар — це вони так своїх бортмеханіків називають.— На хлопчику був напівкомбінезончик з чортової шкіри, і матерія іскрилась від алюмінієвих ошурок. В руках він тримав майстерно виточений маленький літаковий гвинт.— Дядя Коля пробує такий виточити, а в нього не виходить, а в мене зразу вийшло, і без малюнка, прямо на лещатах!

Хлопчик був так захоплений усім цим, що навіть не помічав офіцера, який стояв на дверях, вчепившись рукою за одвірок.

— Чекай-но, Ростик,— глухо сказав Арсен, відступаючи.— Диви, хто до нас з тобою прийшов.

Тільки тепер хлопчик глянув. Якусь мить він остовпіло роздивлявся худорляве бліде обличчя, потім перевів погляд на Арсена, потім знову на офіцера і раптом, скрикнувши, кинувся йому на шию, вткнувся веснянкуватим носом у шинелю, завмер. Арсен мовчки пройшов повз них до себе в кімнату й появився вже разом з Миколою Калініним. Батько й син усе ще стояли: майор у незручній позі і хлопчик, уткнувшись йому в груди. Рука батька судорожним рухом притискала до себе ніби соломою вшиту голову.

— Ідіть у кімнату, чого ж тут стояти?.. Там і наговоритеся вволю,— сказав Арсен.

Чубатий льотчик з неприхованою цікавістю спостерігав цю сцену.

20

Женя прийшла до пам'яті від гострого болю. Вона побачила дивну стелю, яка, як здавалося, злегка хиталась і випромінювала густе золотисто-медове світло. Потім чиюсь голову, всю оповиту білою марлею. Крізь вузьку щілину виднілись лише очі, які невідривно стежили за Женею. В них було щось дуже знайоме. Здивувавшись незвичайному їх виразові, дівчина спробувала згадати, де вона їх бачила, але не встигла зосередитись. Знову все навколо застелив сірий туман, все наче потопало в душній ваті. Крізь цю вату Женя чула, як знайомий, дуже знайомий жіночий голос давав короткі розпорядження:

— Тампон... Пінцет... Голку... Ні, не ту... Швидше... Йод... Спирт... Лийте сюди...

Голос говорив російською мовою. Значить вона все-таки дома, в своїх. І чомусь подумалось: «От тільки б згадати, чий це голос, що долинав, здавалося, здалека, і все буде гаразд». Дівчина вже збагнула, що вона на операційному столі, що над нею схиляється хірург, що це його очі, його голос, і голос цей чомусь теж знайомий. Потім думка перенесла її в дитинство, на фабричний двір, де вона й маленька Галя, стоячи на різних кінцях дошки, покладеної на поліно, підстрибуючи по черзі, намагались, опускаючись, так наддати ногами, щоб якнайвище підкинути одна одну... «Дівчата, шию ж скрутите! — кричить їм хтось і потім тим же голосом веде далі: — Пінцет... Марлю... Тут і тут... Зберіть кров... Тампон...» — Дошка стукотить, Галя верещить від страху і задоволення. Все навколо злітає й падає...

Знову Женя приходить до пам'яті вже на ліжку. Тепер їй усе ясно. Медове світло, що випромінює стеля,— це внутрішність госпітальної палатки. Очі, що так дивно дивились на неї через марлеву маску,— очі матері. От вона стоїть поруч. Білий халат щільно облягає повне тіло. На голові міткалева шапочка, зсунута на потилицю. Високий лоб ще зберігає рубець від її пружка, і з-під неї видніється посивіле волосся.

— Білочко, Білочко моя! — шепотять крупні губи.— Дуже болить?

— Мені хороше, мамо.

Дивно, але Женя зовсім не здивована ні тим, що вона тут, ні тим, що поруч виявилась мати. І їй дійсно хороше. Все страшне: окупована Ржава, сухий і прямий, як палиця, комендант із своєю жахливою посмішкою, що оголює рівні фарфорові зуби, необхідність жити чужим життям, грати, не сходячи зі сцени, годину за годиною, день за днем гидку мерзотну роль, глуха ненависть маленької блідої господині квартири, той повзаючий по підлозі смертельно переляканий чоловік з божевільним обличчям, страшні рови, що дихають смородом гниття,— все позаду, все здається тепер поганим, важким, моторошним сном.

А ось це — справжнє. Медична палатка, освітлена сонцем, вузьке ліжко, простиня з чорним ляпісовим штампом. І мати. Як же це хороше, що вона виявилась тут разом зі своїм медсанбатом! Тільки чому посилюється, ніби роз-

пливаючись по всьому тілу, важка слабість, чому замерзають кінці пальців на руках і ногах, а все тіло горить? І чому очі матері такі скорботні, чому її рука так судорожно мне шматок марлі?

— Мамо,— мовить Женя і дивується, чому її не чують ні мати, ні якийсь літній чоловік, що стоїть в головах, ні медсестра, яка, нахилившись, щось там робить, біля столика в кутку палатки.

— Мамо! — повторює Женя голосніше.

Тепер мати почула чи вловила рух її губ. Вона опустилась на коліна, нахиляється:

—Лежи, Білочко, лежи, не рухайся, тобі не можна рухатись!

— Він живий... Курт?

Але мати не чує голосу.

— Курт... Курт Рупперт... Німець...

Тепер Тетяна Степанівна зрозуміла.

— Живий, донечко, живий!.. Він скоро прийде... Адже це він тебе виніс.

Женя це знає. Вона вже пригадала все до того моменту, коли знепритомніла на просіці. Очима вона робить матері знак нахилитись. Та притуляється вухом до її губів, і щока її чомусь здається Жені гарячою.

— Ми виконали... завдання... те, вчорашнє...

— Не думай ні про що, дівчинко. Він про все вже доповів. Він і зараз у полковника, незабаром буде тут. А ти постарайся заснути...

І Курт прийде. Як хороше! Тільки чому це в тої сестри чи санітарки там, у кутку, так дивно тремтять плечі? Щось іще трапилось? Сині очі дівчини допитливо дивляться туди, в куток. Мати перехопила той погляд.

— Вийдіть, Люба! — нервово говорить вона.

Сестра поспіхом виходить, одвертаючи обличчя від Жені. Звідкілясь зверху простягається сухувата чоловіча рука й вивіряє пульс. Очі матері спрямовані на цього чоловіка, якого дівчина не бачить. В них питання, надія, відчай.

— Шприц! — каже чоловічий голос.

Мати, звівшись з колін, важко біжить у куток, де на маленькому столику на спиртівці кипить блискучий ящичок. Повернувшись, вона піднімає ковдру. Робить різкий рух. Женя не відчуває ні уколу, ні холодного дотику. До неї доходить тільки запах ефіру, і вона знову поринає у

вату, крізь яку вже зовсім здалека долинають знайомі голоси. Курт... невже він тут? Це його голос. Тільки він може так смішно сказати по-російськи: «Трастфуйте». Женя робить зусилля й розплющує очі. Так, це Курт. Він знову в радянській воєнній формі без знаків розпізнання. Нема окулярів, і, мабуть, тому погляд його такий безпорадний. І ще одне обличчя, теж бліде, пасмо темного волосся звисає на лоб, очі з опущеними віками різні: ліве ширше, праве вужче... Майор Ніколаєв? Але чому всі вони такі дивні, наче закам'янілі? Дівчина пробує усміхнутись і почуває: губи не слухаються. «Це погано, коли не можеш усміхнутись»,— думає вона. І раптом в мозку майнув здогад:

— Я вмираю, так?

Але ніхто не чує питання, ніхто, крім матері, гаряче вухо якої знову приникло до її холодних губ.

— Я вмираю, мамо? — повторює Женя.

Мати не відповідає, тільки закусила губу і люто хитає головою.

Дивачка мама... І знову, але вже не тепла вата, а щось сіре, туманне, схоже на ті хмари, в які залітає, часом високо забравшись, зв'язковий літак, щось таке невагоме, холодне оповиває її всю, і дівчина, намагаючись повернути згасаючу свідомість, здивовано питає, вірніше, їй здається, що вона питає:

— Я вмерла? Так?

21

«Чудні якісь тепер комсомольці! Ну, погаласуйте, ну, посперечайтесь, ну гаразд, уже полайтесь, чи що, і навіть образливе слово під гарячу руку одне одному скажіть — нічого, молоді... Але для чого розводити якісь інтриги: того «звалити», того «протягнути». Недобре!» — так думала Ксенія Степанівна, збираючись до комсомольців своєї фабрики, в яких сьогодні були звітно-виборні збори.

По совісті кажучи, йти туди їй дуже не хотілося. Прядильниця вважала, що матері секретаря, який звітується, незручно бути присутньою на таких зборах. Але Юнона стільки розповідала їй про різні неполадки в комсомольській організації, про підсиджування, підкопи, які хтось

її робить, про демагогів і дезорганізаторів, які зривають роботу, що Ксенія Степанівна вирішила все ж зайти, послухати, подивитись. Та й Анна вчора якось багатозначно порадила піти.

Але, опинившись у червоному кутку серед хлопців і дівчат, які, зібравшись групами, весело гомоніли то тут, то там, вона зразу забула про свої сумніви. А коли в кутку голосисті дівчата затягнули пісню, прядильниця, згадавши молодість, сама приєдналася до них.

— Ксеніє Степанівно, а ви були комсомолкою?

— Ну, як же? Звичайно, була!

— Правда, тоді дівчата червоні косинки носили, а любов вважалась забобоном?

— Косинки дійсно носили, а про любов — який це дурень вам таке наплів?..

І пригадалися прядильниці бурхливі комсомольські роки, ешелон, що стояв у тупику біля бавовняних амбарів. Такі ж от, а може й молодші, хлоп'ята в кошлатих папахах, в кашкетах, у ватяних тужурках, підперезаних ременями, а то й просто очкурами, підсаджуючи одне одного, лізуть в телячі вагони. І десь тут, серед них, в гомоні й шумі, в звуках гармоній і пісень, походжає її Пилип, вже не тільки комсомолець, але й молодий більшовик. В нього теж войовнича кошлата папаха з собачого хутра. Тужурка підперезана широким «велосипедним» поясом з кишенькою для годинника. І на мирному тому поясі — здоровенний сміт-вессон, які колись носили поліцейські... Свисток. Гармонія надриває міхи. Ксеня перелякано тулиться в гурті притихлих дівчат. Дзвякають буфери. Состав рухається. В дівчат на очах сльози. А Пилип висунувся з теплушки, ще вище заломив на потилицю папаху.

— Дівчата, не дрейфте, на нас уся Ресефесерія дивиться! — А сам поглядає тільки на неї.— Повернемось! Чекайте!

— Ні, любили ми не згірше вас,— каже Ксенія Степанівна й розчулено дивиться на веселу молодь, дарма намагається вгадати, хто ж тут демагог, хто дезорганізатор, хто з них збирається «валити» комсомольський комітет.

А де ж дочка?.. Юнони нема. Ну, звичайно ж, це завжди буває, не вистачило п'яти хвилин! Над чимось там сушить голову. Адже вперше буде звітувати — справа не проста! Але ось і вона. Закоханими очима слідкує мати

за тим, як дочка впевнено підходить до столу. Розкрила папку. Торкнулась дзвінка. Стукає по ньому нігтем, а сама дивиться в зал. І очі, які очі! В кого тільки вона така вдалась?

— Всього в нашій організації 310 комсомольців, 70 чоловік в даний момент працюють, шестеро відсутні по хворобі, один з невідомих причин, в наявності 233... Я вважаю, ми можемо відкрити збори...

«Іч, як напрактикувалась!.. В її роки ми, дівчата, коли, було, оберуть до президії зборів, сидимо, ні живі ні мертві, а вона он — прямо пливе... І найкраща між дівчатами... А доповідає як!.. Анна на що вже досвідчена, а й та тепер свої виступи пише, а ця почала навіть без записочки». Захоплена материнською гордістю, Ксенія Степанівна не вдумується в слова доповіді. Тільки коли Юнона починає розповідати, як молодь фабрики дружно відгукнулась на славну смерть колишнього члена свого колективу Героя Радянського Союзу гвардії лейтенанта бронетанкових військ Марата Шаповалова, як розгорнувся в цехах рух шаповаловських бригад і які в них успіхи, прядильниця насуплюється й опускає очі: не треба було б так про брата! Але це швидко проходить, мати знову милується дочкою, згадуючи сказані якось Степаном Михайловичем слова: діти швидко ростуть під час хвороби, а люди — під час війни. Спадає чомусь на думку: «Давно не була в старих, як вони там! А що, коли зі зборів, якщо вони не затягнуться, зайти до них разом з дочкою?» Але від домашньої цієї думки її відволікає шумок, що з'являється в залі. Прядильниця насторожується.

— А я вважаю, що така критика — нездорова критика, вона служить не нашій меті,— багатозначно зазначає Юнона.— Для справжньої постановки змагання облік — головне. А облік — це цифри.

— А ми думали, що головне — люди! — насмішкувато вигукує хтось у залі.

Ксенія Степанівна спохмурніла й опустила очі: ні, не варто було йти їй сьогодні на ці збори!

— А тебе, Юнонка, ще й не так пісочити треба! — кричить з місця маленька бистра дівчина, сердито трясучи дрібненькими білими, наче бавовняними, кучериками.

Вона сидить поруч з Ксенією Степанівною і збуджено дихає прямо їй у вухо. Це саме та, що розпитувала її про колишні комсомольські справи. Тоді вона видалась Ксенії

Степанівні милою й трошечки смішною. Тепер обличчя в неї недобре, голос звучить різко, задерикувато.

— Коли я, як Галя й Зіна з ткацької, почала з бригадою рівницю економити, це Шаповалову не цікавило: не наша ініціатива. Видумуйте своє, нічого нам за ткачами в хвості плестися. Так чи не так? Юнонка, ти відповідай!

Тепер Ксенія Степанівна слухала уважно. В словах «бавовняних кучериків» явно був резон. Адже недарма партком прядильної засудив у свій час повільність з розповсюдженням починання молодих ткалі.

— Чого ж ти з місця кричиш? Ти запишись, чудненька, на дебати,— шепнула вона сусідці.

— А чого ж вона? Цифри, цифри! Цій задаваці аби самій на виду стирчати, а до комсомольців їй діла мало!— задерикувато відповіла та, але згадавши, кому вона це говорить, зовсім по-дитячому зніяковіла.— Вибачайте, Ксеніє Степанівно, дуже вже я нервова.

Навскоси від прядильниці сидів інструктор райкому комсомолу — смуглявий, солідний, дещо розповнілий юнак. Прядильниця допитливо глянула на нього. Він старанно занотовував щось до блокноту, й з виразу його обличчя не можна було зрозуміти, що він думає про те, що відбувається.

— Продовжую доповідь. Але оскільки ви самі обмежили мені час, прошу більше не заважати мені репліками,— солідно говорить Юнона.

І знову течуть рівні, округлені, впевнені слова. Ксенія Степанівна присунулась ближче до дівчини з світлими кучерями.

— Ти справді ходила до неї з цим починанням?

— А то ж як, тьотю Ксеню?.. Як вранці радіо прослухала, так своїм дівчатам у гуртожитку й кажу: дівчата, це в ткаль справа підходяща. І зразу ж взялися ми підраховувати, що в нас вийде... Потім усю дорогу сперечались і аж запалились усі. А Юнонка на нас холодною водою та ще нам у ніс твої, тьотю Ксеню, наскрізні бригади тицьнула... От, мовляв, учіться, як свою фабрику підносити треба!

Голова зборів постукав по гудзичку дзвінка, поглядаючи на «бавовняні кучерики», але ті ніяк не могли вгомонитися.

— Ми так розстроїлись тоді, тьотю Ксеню, ну, я тобі сказати не можу! — вела далі кучерява гарячим шепо-

том.— Та хіба тільки це? Я б тобі ще сказала, та он голова психує.

Прядильниця розхвилювалась не на жарт. Стільки лиха і клопоту звалилося на неї за ці місяці, що вона якось непомітно відійшла від фабричного життя. «Невже дочка дійсно так вела справи? Ні, ні, не може бути... А втім, у кого не буває помилок!» Все тривожніше ставало на душі в Ксенії Степанівни. Доповідь тим часом закінчилась. Округливши її лозунгами, які викликали дружні оплески, Юнона складала свої папери і, збуджено усміхаючись, дивилася на матір: як, мовляв? Ксенія Степанівна кивнула їй. Кивок вийшов більше замисленим, ніж схвальним.

Але коли доповідь дочки викликала тривогу, то дебати просто приголомшили матір. Ніхто не заперечував даних звіту, але всі, ніби й справді змовившись, по-різному говорили одне і те ж: в роботі комітету нема душі. Все є: і політнавчання, і змагання, і в вечірніх школах, незважаючи на військовий час, молодь учиться, і на курсах майстрів навчаються,— а от душі, вогника, живої струнки нема.

Білобриса сусідка Ксенії Степанівни, одержавши слово, запально кричала:

— Комітету нашому байдуже, що там молодь думає, йому аби зведення в райком вчасно подати, аби фактики якнайсмачніші свої в «наприклад» підкинути!

— Вірно! — кричали з місць.— Щоб птичку у звіт: проведено захід.

Коли слово надали Федору Кошелєву, гамір одразу вщух. Згадавши розповідь дочки, прядильниця подумала: «Ага, це і є головний башибузук, він то й буде «валити»! На трибуну щось довго ніхто не виходив, а в залі дивно порипувало. Це, накульгуючи, повільно рухався проходом високий худий юнак у вигорілій, запраній, але дбайливо випрасуваній солдатській гімнастьорці, в синіх військових штанях. Ксенія Степанівна ледве пізнала в ньому Маратового друга по боксерному гуртку, колишнього помічника майстра, що повернувся з фронту без ноги. Він працював тепер в озброєній охороні фабрики. Не дійшовши до трибуни, юнак зупинився і повернувся обличчям до залу.

— В чому головне завдання комсомольського комітету? — спитав він і сам зразу ж відповів:— По-моєму, в тому, щоб знати, як живе молодь, про що думає, зі всім поганим боротись, а коли що хороше — підмічати, розпалювати, щоб воно багаттям розгорялось, щоб усіх надиха-

ло і гріло... Так я кажу, товариші?.. Може, не так, тоді ви мене поправите. А поки що продовжую. А як було у нас? От молодіжні соціалістичні договори.— Він підніс і потряс пачкою акуратно віддрукованих у друкарні папірців.— Шаповалова їх збере, підрахує. Всі комсомольці змагаються? Всі. Добре! А коли не всі, коли не вистачає отаких папірців — тривога. Охопити! Їй важливо, щоб не дев'яносто п'ять процентів, а всі сто були. А чи прочитала вона хоч один такий договір? Думаю, ні. Та для чого їй читати? Всі вони однаково надруковані в друкарні, тільки місце залишено для прізвища, імені, цеху та цифр... Хіба це соціалістичний договір? Ні... Може, я знову не правий, тоді ви мене поправите...

Так, ставлячи собі питання і сам на них відповідаючи, говорив Федір Кошелєв. І Ксенія Степанівна, сама того не помічаючи, все з більшим інтересом прислухалася до його слів, і, коли голова, сильно подзвонивши, показав йому на годинника, вона разом зі всіма якось мимоволі вигукнула: «Продовжити, хай говорить!» Червоні плями виступили на щоках Юнони, вона щось сердито шепотіла голові зборів, той розводив руками, кивав на збори. Прядильниця вже розуміла, що цей безногий фронтовик зовсім не башибузук, що комітету давно треба було б до нього прислухатись. Так що ж виходить? Цей хлопчина, Ростик, зображуючи Юнону, розумів її більше, ніж вона, її мати, стара комуністка? Тривога в душі Ксенії Степанівни переростала в тоскний біль.

А безногий юнак все ще тряс пачкою акуратних однакових папірців.

— Як на фронті солдати заяви в партію пишуть? «Іду на смертний бій, як загину, вважайте мене комуністом». Оце документ. Він людину на подвиг веде, він його в важку хвилину підтримає, він у простому хлопцеві героя розбудить... Отак і договір на змагання повинен писатися. Тоді договір справжній. А це!.. От ви всі, товариші, ці папірці попідписували, ну, а хто-небудь хоч раз про них згадав?

З залу почулося: «Ні!» — потім оплески, веселі, збуджені. Ксенія Степанівна оглянулася: всі аплодують. Тільки один інструктор щось занотовував і занотовував, здавалось, байдужий до всього, не відриваючи очей від блокнота. Прядильниця бачила: дочка пригнічена від усього того, що відбувалось. Їй було жаль її, страшно за себе,

але вона зовсім не гнівалася на цих галасливих юнаків і дівчат, що не лізли в кишеню за словом. І ще згадалось їй, як у рік бурхливого розмаху новаторських починань всі на фабриці ходили навіть ніби напідпитку, як вона сама одного разу цілий вечір, до ночі, пробродила по фабричному парку, думаючи, що б це вкласти своє, корисне до всесоюзної скарбниці ініціативи. Договір свій Ксенія Степанівна писала дома, багато разів переписуючи кожну фразу. Потім читала Пилипові і знову переробляла. І весь він вмістився на чвертці паперу. Але от і зараз, скільки ж то вже років минуло, вона напам'ять знає кожне слово і навіть пригадує листок, який вирвав Марат для матері зі свого зошита для арифметики...

Ну, гаразд, всі ці комсомольці не башибузуки. Вони праві. Але чому вони такі сердиті на її дочку? Хіба вона хотіла зла? Хіба вона не віддавала всю себе комсомольським справам? Може, заздрість?

Ось зараз говорить високий закуйовджений хлопець Рабов. Це син того майстра, з яким допізна за чашкою чаю обмірковувала колись Ксенія Степанівна свою знамениту пропозицію про наскрізні бригади. Старого Рабова вже нема серед живих. Він загинув десь під Москвою. А от син говорить так, як і батько, так само смішно розкидаючи руки і так, як і той, часто пересипаючи свою мову словом «товариші».

— Я, товариші, був, товариші, в хлопців і дівчат на ситцевій. Там якраз, товариші, теж до звіту готувались. Так секретар їх Ганька Гаврюшкін від машини до машини з аркушем паперу ходив і все своїх питав, чим вони в комсомольській роботі незадоволені. А Юнона наша, товариші, як воротар, товариші, на футбольному полі, у неї тільки й турботи, що критику в свої ворота не пропускати. Всі м'ячі відбити, щоб потім до протоколу записати: виступало, мовляв, стільки-то, і критика була гостра, і збори пройшли одностайно і на високому рівні. А потім на машинці відстукати і в райком. От і виходить, що всі ми тут для райкомівського архіву варимось.— Він говорив і ще щось, а потім раптом несподівано повернувся до Ксенії Степанівни.— У нас тут, товариші, стара комуністка Ксенія Степанівна Шаповалова, товариші, сидить. Попросимо, товариші, її тут сказати, що вона про нас думає.

Збори заворушилися, загомоніли і багатоголосо загули: «Просимо, просимо!» Білява дівчина, що сиділа поруч

з прядильницею, гаряче зашепотіла їй у вухо: «Ну, дорогесенька, ну, золота наша, гляньте, як вас усі люблять! Скажіть що-небудь!» А з президії з надією дивилась на неї Юнона. І прядильниця не витримала, підвелась, підійшла до трибуни, для чогось одягла окуляри, потім зняла і, тримаючи їх у руках, звернулась до принишклих зборів:

— От ви тут, товариші, бюро своє трясли. Дочку мою, Юнону Шаповалову, ганили.— Прядильниця зітхнула, і в приміщенні стало так тихо, що зітхання те почули навіть на останніх рядах.— Ну що ж, по-мосму, правильно... Чекайте, до чого тут оплески?.. І не тільки мою Юнону, але й мене, Ксенію Шаповалову, більше всіх критикувати треба.

Сердитим жестом одмахнувшись від оплесків, які знову було зринули, прядильниця вела далі:

— Чому? Зараз скажу. От ви, коли бігаєте, паличку якусь там передаєте одне одному... Як воно у вас називається?

— Естафета! — відповіло кілька голосів.

— Ну от, естафета, правильно... Так от повинна була я цю естафету їй передати... А виходить, не передала. Це перша моя провина.

Мати суворо глянула на дочку. Та сиділа, втягнувши в плечі свою красиву голову, наче на неї і справді сипалися невидимі удари.

— А перед тобою, дочко, я винна, що не застерегла тебе вчасно.— Тепер тиша в залі була така, що стало чути, як тонко дзижчать веретена, відгороджені багатьма стінами. Ксенії Степанівні було ніяково. Їй здалося, що не тільки дочка, яка покладала на неї всі надії, але і всі ці хлопці і дівчата чекають від неї якихось особливих, важливих, потрібних слів, а їй нічого їм сказати, крім цих, наспіх сформульованих тут на зборах думок.— Та нічого, у нас така країна: мати прогавить — люди дитині впасти не дадуть. Не знаю, що вже вона вам тут у заключному слові скаже,— це вже справа її розуму й совісті, а від мене вам за урок материнське спасибі!

Наче скинувши важкий тягар, Ксенія Степанівна пішла було до виходу, але, щось згадавши, підвела руку, показуючи, що хоче додати. І знову стало чути, як шумлять веретена. Вона підійшла до Федора Кошелєва, який сидів на краю лавки, виставивши в прохід неживу ногу, що не згиналася, поклала руку йому на плече.

— Ось він вам тут говорив, як на фронті в партію заяви пишуть. Дуже хороші це слова! Правий він: кожний договір, кожне зобов'язання людина повинна в собі, як мати дитину, виносити, тоді це буде сила.— І несподівано закінчила.— Була б я, як ви, молода, була б на мені червона косинка, а в кишені комсомольський квиток,— висунула б я в секретарі оцього фронтовичка!

Наче дружний весняний дощ затарабанив по даху, і під веселий цей шум прядильниця стала пробиратись до виходу, пряма, рішуча, спокійна.

Збори продовжувались. І нікому з їх учасників, навіть Юноні Шаповаловій, не могло спасти на думку, що поки тут закінчувались дебати, приймалася резолюція, обмірковували кандидатури у комсомольський комітет і голосували за них, в порожній кімнаті терема-теремка, не запалюючи світла, в темряві, нерухома і наче нежива, сидить, літня, стомлена жінка, сидить і з сумом думає про те, що вона, мати, довгий час своєю самовідданою, сліпою любов'ю, сама того не помічаючи, шкодила своїй дочці, псувала її, свою дівчинку, яку вона любить над усе на світі.

22

Опівдні Анні подзвонив секретар парткому ситцевої фабрики. Це був фронтовик, що доношував ще своє військове обмундирування і заправляв порожній рукав за пояс гімнастьорки.

— Так от, товаришу начальник, доповідаю,— весело сказав він у трубку,— о дванадцятій ноль-ноль до вас прибуде наша депутація. Координати ваші ті ж самі? Ну, так чекайте. У мене все.

— А у мене не все. Може, ти все-таки поясниш, що це за таємнича депутація?

— По роду зброї — городники. Індивідуали, як ви їх волієте називати. У них вчора до самих зір на городі були дебати. Прийнято рішення, і його несуть вам... Люди, між іншим, особисто вам відомі...

Через півгодини до парткому ткацької входив Степан Михайлович зі своїм давнім другом Гонком. Побачивши на батькові довгополий, ще з мирного часу шевйотовий піджак, схожий на сюртук замоскворецького купця з п'єси

Островського, галстук-самов'яз, Анна зрозуміла, що привела їх справа урочиста і незвичайна.

— Який ти сьогодні, тату, шикарний! — сказала вона, ховаючи посмішку.— Та ви, товариші, сідайте!— І вона присунула їм стільці.

Але старі не сіли. Степан Михайлович повільно розмотував щось старанно загорнене в газету. Виявилось, що це величезна, сплюснута з полюсів редька з веселим мишачим хвостиком і густою зеленою гичкою.

— Ткачі, як відомо, були ініціаторами городів, от нам, Анно Степанівно, скромний подарунок від ситцевиків,— мовив батько, звертаючись до дочки на «ви».

— Так, редька! — підхопив Гонок.— І просимо звернути увагу яка! Ваші ткацькі молодички зволять нас дражнити індивідуалами. Добре, нехай. Але хочемо подивитись, що ви покладете поруч з таким коренеплодом...

Анна розсміялась. Прізвисько «індивідуали» дійсно виявилось живучим. Якийсь халамидник додумався навіть написати його крейдою на кілках, виставлених на межі ділянок обох фабрик. Але не приїхала ж ця така урочиста депутація тільки для того, щоб продовжити давню суперечку. Прикинувши на руці важкенький подарунок, Анна сказала:

— Це що ж, персональний догляд було встановлено за цією редькою?

— Чому ж, у нас за кожним овочем такий догляд...— Почав було Гонок, упадаючи в звичайний для себе блазнівський тон, але Степан Михайлович зупинив:

— Не тріщи! Ми до вас, Анно Степанівно, у справі. Вчора на зборах городників ситцевої вирішили врожай з кожної третьої грядки пожертвувати пораненим воїнам того самого госпіталю, над яким ви шефствуєте. І от, будьте ласкаві, лист зі всіма нашими підписами.

Старий простягнув до супутника руку, а той поквапливо розгладжував на коліні цупкий папір, що весь час скручувався.

— От.

— Правильно. І руку до нього приклали більше як півтисячі чоловік. Одне місце, Анно Степанівно, я дозволю собі вам зачитати. М-м-м,— ось воно: «...І вирішили ми нашим урожаєм з вами, товариші воїни, поділитись. Їжте собі на здоров'я цей подарунок від робітничого класу глибокого тилу та поправляйтесь і набирайтесь сил для

повного, остаточного розгрому проклятих гітлерівських окупантів...» Просимо вас, Анно Степанівно, передати це вашим підшефним, і нехай у суботу, надвечір, машину присилають з корзинами під ранні овочі, цибулю, порей, петрушку, часничок, кріп. Це ми на той час свіженьке зберемо і в одне місце складемо.

— Від одноосібників! — не без яду додав Гонок.

— Підожди-но, не мели язиком. І ще ми, Анно Степанівно, закликаємо ткачів на таку саму справу: кожна третя грядка — пораненим.

Анна мовчала. Думала. Хто ж не знав, як старанно господарюють сусіди на своїх латочках! Сама бачила, як цілими сім'ями вони вовтузилися біля грядок. Посміювались над ними ткачі: одноосібники, кожна морквинка у них на обліку! Та що там люди, рідна мати її до цього часу не простила батькові цієї, як вона висловлювалась, «строкатої ковдри»! І от зараз ці люди, що дійсно, мабуть, полічили всі морквинки на своїх грядках, так щедро діляться урожаєм з госпіталем! Це так схвилювало Анну, що вона навіть слів відповідних не знаходила.

— Спасибі! От спасибі! Таке вже вам спасибі, що взяла б вас та й розцілувала.

Степан Михайлович сам був до сліз схвильований своєю добротою і всім тим, що відбувалось. Але Гонок не розгубився.

— Ловлю на слові,— заявив він, витираючи долонею свій поморщений ротик.— Ех раніше, бувало, ваші ткацькі молодички за мене бились, а зараз хоч одну на слові спіймати!

Витягнувши губи рурокою, він рушив до Анни, і довелося секретарю парткому виконати таку необачно дану обіцянку.

— Ох, Анно Степанівно, тільки покійничків так цілують! — почав було Гонок, вдоволено облизуючись, але та вже не звертала на нього уваги.

— Мені б, тату, з тобою словом перемовитись.

— Ступай, Гонок, посидь у садочку перед фабрико́ю... Місія наша кінчилась, а тепер тут — сімейне,— сказав старий, з тривогою помічаючи, що дочка нервує.

— Це можна... Адью!

Анна посадовила батька, сіла проти нього і почала, схопивши за хвостик, вертіти перед собою редьку.

Старий відібрав у неї коренеплід і поклав на стіл.

— Це не тобі, це ткачам-городникам подарунок. Ну, я слухаю, дочко.

— Як ви, тату, до цього додумались?

— Та як? Просто... Я тепер у вечірню працюю, то ж вранці вчора навідався до Параски. Тут їм саме стали обід подавати. Суп там з пшона і на друге сушена картопля з тушонкою «другий фронт». Так ніби й багато, калорій, мабуть, вистачає, але дуже вже негарний вигляд у тих калорій. А тут у мене свіжа часничина в кишені. Ну я Пані зубок у миску й покришив. Той часниковий дух як розійшовся по палаті, то всі так і закричали: чи нема, дядьку, ще? Є, племіннички, їжте на здоров'я! А як виходив, всі й почали добиватися: ви б нам, дядьку, часничку, великі гроші заплатимо... Гроші! А де ти його тепер купиш? Ну, я з госпіталю прямо до городників: слухайте, люди, так і так.. От і вся премудрість.

— І всі без заперечень?

— Та галасували багато, а заперечень — які тут можуть бути заперечення!.. Нащо вже Гонок, з роду цигарок не купував — все стріляв,— а вчора це ж він і закричав: для поранених кожну третю грядку!

— Ну, ну!.. А Параска як?

— Краще... Коля ж три дні біля її ліжка просидів. Повеселішала. Бадьориться. А як Микола прощався, у всіх на очах ревіла.

— Як, хіба Микола вже полетів?

— А ти не знаєш? Вранці... Наказав нам усім Параски не забувати. Та для чого й наказувати? Наша мати тепер до неї кожного вечора бігає, і дома все: Паня та Паня... От, дочко, в кого вчись помилки визнавати!

В цих словах батька Анна почула натяк.

— Багато дечому, тату, мені у мами вчитися треба.

І якось зразу, без вагань, без соромливості, такої важкої для самолюбивих натур, Анна почала розповідати батькові про те, що її останнім часом гнітить, мучить, заважає в роботі. Степан Михайлович слухав замислено. Він не цікавився подробицями, він навіть жодного разу не глянув на дочку, поки вона говорила, і все ж таки відчула: він її розуміє.

Хтось зазирав у партком, але вона вибачалась і говорила, що зайнята. Хтось дзвонив по телефону, але вона піднімала трубку й клала на місце... Коли, розмовляючи з матір'ю, Анна сказала, що вирішила залишити партійну

роботу, а може й фабрику,— це було напівправдою. Так думала вона згарячу, а прохоловши, починала розуміти, як важко розстатися із справою, яка подобається їй усе більше, з колективом, в якому вона провела все своє свідоме життя. І в той же час вона вже розуміла, що брутальна вихватка істеричної жінки була все ж не випадковою. За ці тижні Лужников помітно осунувся. Частенько Анна ловила на собі його тоскний, благальний погляд і з жахом відчувала, що й сама, наперекір доводам розуму, тягнеться до цього чоловіка. Тепер вона до нього й близько не підходила. Коли в справах доводилося стикатись, вона поводилась так сухо й насмішкувато, що той і слова зайвого сказати не наважувався. Але нелегко давалась їй ця сухість і насмішкуватість. Поводити ж себе з ним інакше вона не могла і, здавалось, не мала права... І все-таки чутки по фабриці поширювались, безжалісні, несправедливі. Це відволікало Анну від роботи, зв'язувало її.

— А жінку ж свою він любить? — спитав раптом Степан Михайлович, обірвавши плутану розповідь дочки.

— Жінку? — Анна ошелешено глянула на батька.— А яке це має значення, тату?

— Велике, Анно, велике...

— Я не знаю... Мені ніколи... Я....— Анна не розуміла, чому вона так захвилювалась, чому просте й природне це питання так вразило її, і в той же час вона усвідомлювала, що весь цей час мимоволі думає над цим.— Він сказав якось... з нею мені важко, але й без неї, мовляв, йому не життя...— І раптом з сумом дочка спитала: — Тату, що ж мені робити?

Степан Михайлович, урочистий і трошечки кумедний у своєму шевйотовому піджаці й старомодному галстуці, підвівся, попробував, чи двері щільно зачинені, почав:

— Древній мудрець Діоген жив у бочці. Друзі одного разу спитали його: «А що ти будеш робити, коли зламається бочка, в якій ти живеш?» І знаєш, що він їм, дочко, відповів? Він сказав: «Я не горюю, адже місце, яке я займаю, зламатися не може».

Анна сумно усміхнулась:

— Це ж як, тату, розуміти?

— А просто, дочко, не горюй. Своє місце в житті правильний чоловік завжди знайде. І на ткаль своїх не сердься: їм зараз нелегко на фабриці за двох — за себе й за чоловіка — гнутися? Кіло хліба на шість частин розрізати,

сім'ю одній утримувати?.. От і сувері, й сердиті тепер жінки, не при матері твоїй будь це слово сказано.

— А я хіба не жінка? Хіба не ті самі труднощі й у мене?..

— Ти ватажок, до тебе народ особливо вимогливий.— І, беручись за свій старий капелюх, Степан Михайлович сказав: — Моя порада тобі, Анно Степанівно, заявляй самовідвід. За це тебе люди ще більше поважати будуть.— І, може, для того, щоб підкреслити, що він не нав'язує цієї своєї думки, а може, просто поспішаючи закінчити цю важку розмову, старий додав:— Давно Арсена щось не бачив... Як там у нього справи? Як два батьки хлопця поділили?

І раптом, відчувши полегшення, Анна усміхнулась широко, весело, як не посміхалась уже давно.

— Микола тут їм усе влаштував, знаєш же, який він... Вони стоять один проти одного. Хлопчик між ними кидається, а цей раптом як зарегоче: знайшли, бобилі, за що сваритись!.. Кінчиться війна — живіть разом. І малий як закричить: разом, разом!.. Учора ввечері Арсен з Ростиком майора провели на вокзал... От, тату, кому заздрю — Миколі нашому: легко він по життю ходить.

— Так, це цінна якість,— зітхнув старий.

Прощаючись із батьком біля дверей, Анна затримала його руку:

— Спасибі... Ох ти, Діоген Діогенович мій!..

23

Досі пошта приносила Галі тільки радощі: то лист від матері, повний ласки й турбот, то від Жені, коротенький і завжди страшенно цікавий, то трикутничок від жениха. І дуже багато хороших листів від різних незнайомих їй радянських людей.

І ось ця сама добра пошта завдала Галі Мюллер два страшних удари один за другим. Останні тижні Галя й Зіна їздили по фабриках країни: ділилися своїм досвідом. Дивно було дівчатам з напівзруйнованого Верхнєволзька, страшні рани якого ще тільки починали загоюватись, потрапляти в міста, які стояли цілісінькі і навіть дозволяли собі розкіш вечорами освітлювати вулиці. Подруги повернулися додому сповнені вражень, змужнілі і щиро призна-

вались, що дуже скучили за рідною фабрикою. Того ж вечора Галя, наспівуючи, взялася переглядати листи, яких зібралось чимало за час її відсутності і які купкою лежали на її вузенькому ліжку. Найшовши серед них листа від матері, вона скрикнула від радості і зразу ж розірвала конверта. Але наступної ж миті дівчина вже лежала, уткнувшись у подушку, здригаючись від ридань.

Кілька разів вона брала себе в руки, але варто було тільки уявити, що Білочки нема вже серед живих, як вона знову падала обличчям у подушку і ще гірше плакала, закусивши зубами наволочку. Старих не було дома. Нікому було навіть розповісти страшну звістку. Галя кидалась одна, й минуло чимало часу, поки вона змогла прочитати лист матері від початку до кінця. «Тепер, донечко, лишилося нас двоє. Ми завжди будемо гордитись татом і Женею, намагатимемось бути достойними їх. Шануй себе, пиши частіше мамі, яка зараз більше, ніж будь-коли, сумує за своєю далекою Галочкою... У мене тут прекрасні товариші. Всі вони в ці дні біля мене, але малесенький лист від тебе мені зараз потрібніший, ніж співчуття всіх людей...»

От уже втретє цього року смерть відвідувала сім'ю Калініних. Від нової страшної звістки Варвара Олексіївна, здавалось, якось зразу стала нижчою на зріст і висохла. Степан Михайлович сховався в себе за занавіскою. Звідти чулись тільки його хрипуваті зітхання. А онука з якоюсь новою, зовсім не властивою їй раніше мужністю раптом сіла за стіл і одним духом написала відповідь матері. Потім збігала «на ріг», кинула листа в ящик і, повернувшись, взялася розбирати останні. Раптом знову почувся її крик.

Баба й дід одразу ж опинились біля неї. З острахом дивилися вони на Галю. Що ж іще могло трапитись? Обличчя дівчини так зблідло, що чітко окреслились на переніссі мідні цяточки ластовиння, яких звичайно не було помітно на її смуглявій шкірі. Розширеними від жаху очима вона дивилась на папір, що лежав перед нею.

— Що?.. Що, рідненька? — питав дід, ледве вимовляючи слова.

— Лебедєв...

— Що Лебедєв?

— Убитий... Ось товариші його пишуть...

Дівчина показувала листа. Тепер, здавалось, зовсім спокійна сиділа вона біля столу над купою конвертів, і

старі навіть переглянулись. Їм обом здалося, що за цей короткий час весела Галя раптом чимсь невловимим стала схожою на сестру. Обличчя серйозне, очі сухі, на впалих щоках позначились дві тоненькі, скорботні, наче голкою надряпані зморшки. Це була якась нова, незнайома Галя.

— Та поплач ти, абощо! — жалібним голосом попросила Варвара Олексіївна, запалі очі якої теж були сухі.— Хіба їх воскресиш?

— Горе сльозою стікає...— зітхнув дід. Його так трусило, що страшно було дивитися.

— Ну от ви й плачте! — несподівано твердо відповіла дівчина і взялася перечитувати листа, в якому повідомлялось про обставини загибелі розвідника Лебедєва.

Група, що вийшла на пошуки за лінію фронту, на нічийній землі натрапила на таку ж групу противника. Лебедєв з автоматом заліг у рівчаку прикривати відхід товаришів. Коли вночі пощастило відшукати його тіло, воно виявилось все поколоте якоюсь холодною зброєю.

Кинувши листа, дівчина закричала, люто блискаючи очима:

— Звірі, нелюди! Їх бити, бити, бити треба! — І, дивлячись кудись повз вражених старих, які притислись одне до одного, вимовила крізь зуби:— Гаразд, подивимось!.. Я знаю, що мені робити.

Потім, нічого більше не додавши, вона пішла.

— Мабуть, до Анни подалась,— висловив здогад дід, коли в коридорі стихли поквапливі кроки.— Як це зразу одно за другим! Ну, хай провітриться, бідна...

— Ні, не до Анни вона пішла,—сказала Варвара Олексіївна і раптом заплакала, тоненько, жалібно, зовсім по-старечому.

24

Вирішивши сама собі, що на перевиборах вона заявить самовідвід, Анна зразу заспокоїлась. Дуже важко залишати справу саме тоді, коли ти на ній почав по-справжньому розумітись, коли ти її полюбив. Але саме тому, що тепер вона знала й любила партійну роботу, їй здалося, що не може вона лишатись секретарем. З тим і зайшла вона ввечері до Севєр'янова, коли в райкомі майже нікого вже не було. Найскладніше було розказати про важкі для

самолюбивої натури, і особливо важкі для жінки, причини, що спонукали її до такого рішення. Але як тільки, ховаючи очі, безжалісно терзаючи хустину, Анна завела про це мову, Сєвер'янов зупинив її:

— Не треба, Анюто, все знаю.

— Та звідки? — вигукнула вона, вражена дружньою ласкавістю тону, такого незвичайного для цього насмішкуватого чоловіка.

— І з чим ти прийшла, знаю.— Сєвер'янов вийшов з-за столу, сів на диван, ляснув рукою по сидінню.— Сідай.— І коли Анна пересіла з крісла на диван, він вів далі:— Тільки краще цю розмову не починай. Не треба. Все одно ми тебе з партійної роботи не відпустимо.

Анна схопилась.

— Тобто як це не відпустимо? Що ж це я, не вільна людина?

— Ти комуніст, а комуністи підкоряються рішенням партії... Ні, ти не бігай по кімнаті і не заварюй кашу! — говорив Сєвер'янов, міняючи тон і немовби знову стаючи комсомольцем Сергієм. Він знав, де слабина секретаря парткому ткацької, і знову хотів атакувати її з комсомольського минулого, яке обом їм було однаково дорогим.— Ти ж дівчина на ять! Чи тобі відступати перед божевільною бабою, перед паскудною пліткою!

Вулицею спаленої слободи йшов гармоніст. Награвав він щось нехитре, але пом'якшена відстанню мелодія долинала до вух Анни наче з юності. Згадався й молодіжний Ленінський клуб, і глибокодумні дискусії на тему «Чи буде сім'я при комунізмі», й танцюльки, й гарячі суперечки про те, чи є життя на Марсі. А цей повний, солідний чоловік, що сидів з нею поруч, згадувався хвацьким хлопчиськом-жартуном, баляндрасником, вигадником різних химерних комсомольських «заходів». І дивився він на неї зараз, короткозоро мружачи веселі, пустотливі очі, очі слюсарчука з механічного, з яким у неї була давня, майже з дитинства дружба.

— Справи в тебе, Аню, йдуть як з пушки. Чи ж тобі через цю нісенітницю руки опускати?..

Але сьогодні спогади про юність ще більше збентежили Анну, викликали невдоволення собою, тугу, тільки зміцнили її рішення.

— Не треба, Сергію... Я все обдумала,— тихо сказала вона, зводячись, і пішла до дверей.

— Так будемо вважати, що відставка не прийнята,— почула вона вслід.— Домовились?

Жінка зупинилася на порозі, оглянулась і заперечливо хитнула головою...

«Ні, не домовились ми з тобою на цей раз, голубе Сергію!» — думала Анна, згадуючи цю зустріч, поки слесарєвська машина везла її наступного дня в міськком. На прийом до першого секретаря вона їхала вже зі спокійною душею і тому з цікавістю дивилася на місто, що бігло за стеклами машини. Чи давно по оцих вулицях ходили німецькі солдати! Тепер тут глибокий тил. Чорні згарища розібрані. Зяючі вікна у вигорілих коробках кам'яних будинків закладені цеглою, і цегла вже побілена під колір стін. Зеленіють дерева. Тільки на газонах замість квітів картопля.

В міськкомі теж усе мало вигляд, як у мирні часи. Звичайно одягнені люди — партійні працівники, господарники, інтелігенти,— які сиділи в приймальній, вели бесіду про звичайні справи: план, якість, нестача кадрів і житла, підготовка до навчального року. За вікном, на курному дворі, залитому гарячим сонцем, довгоногі дівчатка в коротеньких строкатих платтячках грали в класи, і дзвінкі голоси доносились до приймальної, як щебетання птиць.

Анна терпляче сиділа в кутку, чекаючи своєї черги, і, знічев'я прислухаючись до розмов, думала про те, як то начальство поставиться до її прохання. Пройшов уже й начальник міськтопу, який приніс сюди скаргу на військових, вони ще й досі не розмінували до кінця поля на торфорозробках, і завідуючий міськкомунгоспом, що приходив пояснювати, чому досі не відновлена трамвайна лінія для машинобудівельного заводу. В приймальній лишилась тільки Анна та два якихось молодих чоловіки, які весь час перешіптувались між собою та все кидали погляди на пригожого секретаря парткому. Анна була настільки захоплена думками про наступну бесіду, що навіть не помічала цього.

Нарешті запросили й її. Покашлюючи і усміхаючись, секретар міськкому йшов назустріч.

— А, ткацька «Більшовички»! Ну, що ж, сідайте, Анно Степанівно, тільки попереджаю: часу у нас мало, постараємось його якнайкраще використати.

Він знову, як і колись при першому знайомстві, показав їй на крісло, сам сів напроти, зняв пенсне, хукнув на

стекла, заходився їх протирати, і очі його, залишившись без звичного захисту, зробились, як і того разу, по-дитячому безпорадні. «З чого б це найкраще почати?» — мучилась Анна.

— Тікати зібралась? — почула вона раптом.

Одягши пенсне, секретар міськкому допитливо дивився на неї, похрускуючи суглобами пальців. І знову нагадав він Анні покійного вчителя математики.

— Вам доводилось, Анно Степанівно, бувати в Криму? Ні? Ну так от, там є така квітка, як її ботанічна назва, не знаю, але всі зовуть «не-чіпай-мене». Не чули? Доторкнешся рукою — вона опускає листочки. Ви що ж, наслідуєте цю квітку? — І раптом сказав рішуче: — Ні, з партійної роботи вас не пустимо, і розмови не починайте!

Он як! Виявляється, цей чоловік уже все знав, і не тільки про її рішення, про яке вона говорила з Сєвер'яновим, але й про розмову з батьком. Вона ж про неї нікому не розповідала!

— Хороша у вас мати,— несподівано сказав співбесідник,— але надто вже до себе і взагалі до Калініних вимоглива.

Сказавши це, секретар міськкому заклопотано поглянув на кишенькового годинника, якого він, припасувавши до великого шкіряного браслета, носив на руці.

— Ого! Через півгодини мені треба бути у машинобудівельників... Ви чули, вони в подарунок Червоній Армії збудували санітарний поїзд? Прекрасний! Чудово обладнали!.. Знаєте що? Давайте разом поїдемо, подивимось, по дорозі про все й поговоримо, а потім я вас одвезу додому.

Взявши ініціативу бесіди на себе, секретар міськкому якось непомітно зруйнував весь план розмови, намічений Анною, відкинув усі її доводи. З Анни згодом вийде чудесний партійний працівник, казав він, вже сидячи в машині. Якщо стати більш врівноваженою та одержати політичну освіту,— перед нею великий шлях. Добре б, звичайно, поїхати у Вищу партійну школу, та ба, час військовий і такого — секретар особливо підкреслив слово «такого» — працівника відпускати зараз на навчання невигідно, просто не можна.

— У вас двоє дітей? — спитав він несподівано.

— Так,— тихо підтвердила Анна, запитально дивлячись на співбесідника.

Вона хотіла спитати, чому це його цікавить, але не встигла. Машина, звернувши з проспекту, проїхала кілька вулиць посьолку машинобудівельників і вже під'їжджала до запасних заводських колій. Крізь бідненьку зелень зачахлих, задимлених беріз показався довгий свіжофарбований новенький поїзд. На дашках і стінах вагонів яскраво виділялись червоні хрести. Якісь люди, що стояли біля вагонів, вже подалися назустріч машині. В метушні вітань, здавалось, всі забули про Анну. Одначе, коли господарі привели гостя оглядати поїзд, секретар заводського парткому, сам місцевий інженер, виявився біля неї.

— Ну, а ви, колего, чого сиротою стоїте?.. Гарний, га? Ото ж то! Ходімо всередину: хіба таке ще побачите!..

Поїзд і справді був прекрасним. Хтось із конструкторів пояснював: вагони для поранених у живіт... для обпечених... вагон-штаб... операційна... перев'язочна... аптека... електростанція. Анна не слухала. Для неї вся ця, що виблискувала нікелем, чистотою і довершеністю, пишнота наче злилися воєдино. Але коли оглядали якийсь особливий вагон з мудрою назвою, без перегородок, з ліжками в три поверхи, підвішеними до стелі на пружинах, вона не витримала і прилягла на одну з них, викликавши загальне пожвавлення. Пружини ласкаво прийняли її в свої обійми, легко підтримуючи з усіх боків.

— Ну, як, колего?

— Здорово! — тільки й відповіла Анна.

Але з вагона вона вийшла замисленою і, поки секретар міськкому вітав конструкторів і будівельників, стояла осторонь, не беручи участі в розмові.

— Подобається? — спитав її секретар міськкому, коли вони йшли до машини.

— Ну ще б пак!

Анна поглядала на свого супутника з деякою навіть образою: на її прохання він так і не відповів. Забув, чи що? А той заклопотано розказував їй, що тепер міській парторганізації належить укомплектувати цей поїзд відмінними кадрами. Потрібні лікарі, сестри, санітари, сиділки, електрики, опалювачі, провідники, машиністи... Ціла лікарня на колесах.

— Жаль, що я не лікар! — якось несподівано вирвалось у Анни.

Секретар міськкому допитливо глянув на неї. Він наче чекав цих її слів.

— А ви поїхали б?

— Я? Та хоча б і сиділкою... На початку війни, коли ополчення формувались, просилася. Не взяли: солдатка.

— А діти?

— Діти? Так, діти, звичайно... але ж війна! Скільки людей від дітей на фронт пішло! Я б своїх у старих влаштувала, старі у мене хороші...

Несподівана думка йти на фронт поступово захоплювала Анну. Секретар міськкому скоса слідкував, як її жваве, квітуче обличчя запалюється енергією, як зразу засвітились чорні зі світлими віями очі.

— В поїзді ще й комісар потрібний,— сказав він, покашлюючи і поглядаючи на неї.— Міцний мужній більшовик... Що б ви сказали, коли бюро рекомендувало б вас комісаром поїзда?

— Мене комісаром?!

Анна з подивом дивилась на співбесідника. Незважаючи на теплий вечір, він сидів, звівши комір плаща, засунувши руки в рукави, худий, мерзлякуватий.

— Ми тут багатьох перебрали... І про вас була мова... Знаєте, ви дуже підходяща кандидатура.

— В комісари? — Анна ще раз повільно вимовила це слово, наче прислухаючись до його звучання.

З дитячих років поняття «комісар» було оповито в сім'ї ореолом романтики... Анна Каліиіна — комісар... А це означало відірватися від дітей, поїхати з Верхнєволзька! Це в розмові легко кинути: «А дітей до старих». Діти спати не лягають, поки вона не прийде. Лена так і називає себе маминою подружкою. А Вовка, він же тільки на зріст високий, а так ще ж зовсім дурненький. Вони лишились без батька. Чи сміє вона тепер позбавити їх матері? Звичайно, старі не відмовлять, але хіба хтось зможе замінити їм матір?.. Комісар Анна Каліиіна!.. Велика це відповідальність. Але за місяці секретарства вона дечому навчилась. І велика радість від свідомості, що міськком, відкинувши плітки, довіряє їй таку роботу, і маленька радість від того, що від'їзд на фронт одразу розв'язав би всі вузли, і тривога за дітей, і хвилювання перед новою, почесною, незнайомою роботою — все це перемішалося. Схвильована жінка не знала, що їй відповісти. Але її й не квапили.

— Бачите, як оживає місто? — сказав секретар міськкому. Він опустив бокове скло—вітер віяв йому в обличчя,

розтріпував вибиті з-під високого кашкета сивуваті пасма, змушуючи його весь час притримувати пальцями пенсне. Раптом він крикнув шоферу:

— Стій!

Пискнувши тормозами, емка зупинилася біля зруйнованої трамвайної колії. Біля місця робіт нікого не було. Жінки, відклавши лопати, кирки, ломи, сиділи збоку, на тротуарі, в затінку лип. Деякі куняли, опустивши на очі строкаті хустки, кінці яких розтріпував вітер.

— Чому затримка? — спитав секретар міськкому.

— Зварювальних апаратів нема, товаришу начальник,— пояснив низенький засмаглий чоловічок, що підбіг до машини з битком набитою польовою сумкою, яка теліпалася у нього збоку на довгому ремені.

— От що, доведеться мені тут лишитись,— вирішив секретар міськкому.— Знову міськкомгосп очі замилює... Ну, я до нього доберусь! — І наказав шоферові:— Ти одвези Анну Степанівну, куди їй потрібно, а через годину підбереш мене.

Анна занепокоїлась:

— А як же?

— Думайте добре... Такі питання нашвидкуруч не вирішують. Поговоріть із рідними, з Варварою Олексіївною обов'язково порадьтесь... До речі, передайте їй від мене поклін і спасибі, велике спасибі! Вона знає за що...

І от уже йшов він через гори розритої землі на своїх журавлиних ногах, за ним дріботів переляканий засмаглий чоловічок, секретар прямував до жінок, що лежали в тіні дерева на теплому асфальті й зараз зводились, обтрушуючись, схоплювались на ноги.

— Ну, дасть він тепер комунгоспу жару! — усміхнувся шофер і спитав:— Куди везти?

— На «Більшовичку». Двадцять другу спальню знаєте?..

В знайомі двері Анна стукала чомусь нерішуче.

— Увійдіть,— відізвався жіночий голос, який здався їй одночасово знайомим і незнайомим.

На «татовій» половині нікого не було. Але рожева занавіска з розкішними півоніями розсунулась, і з-за неї показалась невисока фігурка у військовому.

— Галя? — звівши здивовано очі, вимовила Анна, не пізнавши спочатку племінниці.

— Так точно, курсант школи снайперів, рядовий

Галина Мюллер! — виструнчуючись за всіма правилами, відрапортувала та.

— Як це так? Коли?

Анна навіть обійшла навколо племінниці, оглядаючи її. Вже дуже був не схожий цей маленький, зібраний, смуглявий курсант на бистру дівчину, яку на фабриці часто звали Галочкою! на Галю-вигадницю, Галю-лепетуху, веселу дівчину, охочу до співів і танців. Кучері свої вона підстригла «під хлопчика». Обличчя витягнулось, схудло. Сірі очі дивились уже зовсім по-дорослому. Навіть ніс, який був, звичайно, такий, як і раніше, трошки кирпатенький, здавався вже не таким легковажним і задерикуватим.

— Як це ти надумала?

— Війна, тьотю Анно, треба вже воювати...

— Ну, а старі? Погодились?

— Дід нічого, тільки плаче, а вже з бабусею лихо,— якось по-новому, скупо посміхаючись, відповіла дівчина,— бабуся все лається: і антихристка я, і бешкетниця я, і дезорганізатор я... Ой, що вже було! Піду, каже, до вашого комісара, скажу: ти літун з виробництва, від роботи втекла, щоб з гармат по горобцях стріляти.

— А ти?

Анна все ще ніяк не могла звикнути, що замість смішної, милої, невгамовної, енергійної дівчини перед нею стоїть доросла, серйозна людина.

— А я, що ж, я стою вже на смерть: не маленька, паспорт ось у кишені. Вирішила — і піду, хто ж мені заборонить?

Видно було, що з тіткою, яка її не лаяла і не розраювала, дівчина говорила щиро, від душі. А в Анні боролося два почуття. Вчинок племінниці викликав повагу, навіть порадував її. І в той же час вона думала про сестру Тетяну, про вдову, в якої на руках при таких трагічних обставинах нещодавно загинула старша дочка. Женя як жива уявлялась їй на фоні рожевої занавіски, стояла і, спираючись на палицю, дивилась на тітку синіми, чистими, твердими очима, як у той давній ранок, коли Анна згарячу так тяжко образила її. І думалось: коли б вчасно втрутилася вона в долю племінниці, то, може, й не пішла б вона на фронт, не було б цього страшного листа, цього нового лиха, що потрясло всю сім'ю... Женю не воскресиш, і от Галя... Чи може, чи має право Анна, мати двох дітей, що живуть тут, у безпеці, схвалити намір племінниці, не

зробивши спроби навіть розраяти? І в той же час чи має вона право розраювати її в тому, в чому, як секретар парткому, вона б заохочувала будь-яку іншу дівчину?

— Ти хоч з матір'ю порадилась? — розгублено спитала Анна.

— А я їй листа послала. Я їй так і написала: я не заспокоюсь, якщо я тут, у глибокому тилу, залишусь. Тьотю Машу вони втопили, Марата спалили, Білочку застрелили, Іллюшу закололи і все ще по нашій землі бродять. Ні, я їм буду мстити!.. І не з гармат по горобцях стріляти — я ворошиловський стрілець. Інструктор сказав, що в мене рука чоловіча, міцна.

Мимоволі милуючись новими рисами характеру племінниці, Анна думала, як вона сама порозуміється з старими, і знала наперед, що в неї буде нелегка розмова.

25

Всі ці останні дні були настільки ущільнені, сповнені новими, незвичайними, складними справами, що Анна, а втім, ні, вже не Анна, а старший політрук Анна Каліпіна під кінець дня вже ледве піднімалась до себе в терем-теремок з єдиним бажанням скоріше заснути. Але добравшись до ліжка, не могла зімкнути очей. Зелений з червоними хрестами поїзд так і стояв перед очима, миготіли обличчя лікарів, сестер, технічного персоналу. І хоч він, цей поїзд, не зробив ще жодного кілометра, Анна вже встигла, за влучним висловом паровозного машиніста «прикипіти до нього серцем». І стільки вже було клопоту у комісара, стільки невирішених питань, стільки ще не пізнаного, не вивченого, що ночами Анна крутилася, зітхала, марно накликаючи сон, що десь наче заблукав.

Комісар! Дуже нелегка, виявляється, ця посада, навіть коли ти й маєш вже деякий досвід партійної роботи! Одержавши форму, що пахла інтендантським складом, Анна цілу ніч просиділа над старенькою швейною машинкою, яку приніс батько, вшиваючи, випускаючи, переставляючи гудзики,— словом приганяючи все це «по кістках». На ранок темна спідниця й гімнастьорка, щільно підперезана широким офіцерським поясом, і заново випрасувана пілотка сиділи «як вилиті». До рукавів плаща й гімнастьорки були нашиті червоні комісарські зірки. Одягнувши все це,

Анна зазирнула в дзеркало і лишилась задоволена. Свіжоспечений комісар вважав, що він повинен являти собою взірець військового вигляду, тим більше, що на більшості підлеглих форма сиділа, як на корові сідло.

Але одна справа — підігнати військову форму, а друга — врости в нове середовище. І комісар незабаром зрозумів, що справа не в зовнішніх атрибутах військового життя, а в тому, які встановляться стосунки з підлеглими, як він зуміє з ними спрацюватись, роз'їжджаючи по фронтових дорогах. Зрозумівши це, Анна зразу відчула в собі полегкість. Тут уже був у неї досвід, тут око в неї пильне, вухо гостре, серце чуле. Справи владнаються.

Спустошуючи для поїзда запасні фонди міських бібліотек, добуваючи кінопересувку, з надзвичайними труднощами дістаючи частини деталей для радіовузла, Анна встигла потурбуватись в депо про позачерговий ремонт квартири машиніста, що відправлявся з поїздом, допомогла перев'язочній сестрі виписати з Алма-Ата до старої матері старшу дочку, яка могла замінити ту, що пішла на фронт, домоглась, щоб дітей жінки-лікаря ще до її від'їзду влаштували в кращий дитячий будинок. «Товаришу комісар... товаришу комісар... товаришу комісар»,— чулося з усіх боків, і Анна Калініна, навіть якщо вона й була в ту хвилину зайнята чи заклопотана чимось іншим, повертала ся на звертання з такою ж уважною посмішкою, яка властива була Миколі Івановичу Вєтрову, цьому «чоловікові для людей».

Анна почувала, як у важкі для персоналу хвилини, коли лікарям, сестрам, машиністам треба було, наче листові восени, відірватися від дерева, від звичного життя й мчати в невідомі далі, всі вони, навіть начальник поїзда,— старий міський лікар з учнів Володимира Володимировича,— тягнуться до неї, що її вже зв'язують з ними багато ниток. Іноді в голові мигтіло: от якби зараз повернутися в партком «Більшовички», як би розгорнула вона роботу, скількох би помилок уникнула! Але «Більшовичка» була вже десь осторонь від її життя, і про неї вона думала тільки в минулому часі.

Ще до того, як оголосили про її нове призначення, чутка про те, що Анна Калініна їде на фронт, як це часто траплялось, невідомими шляхами, випереджаючи події, просочилася в цехи. Всі зразу стали з нею якось по-особливому ласкавими. Доповідь парткому на звітно-виборних

зборах слухалась з особливою увагою. В дебатах, що загалом було не в традиції, особливо підкреслювали заслуги секретаря. І коли перед висуванням кандидатур у партком слово взяв Сєвер'янов і заявив, що райком, цінуючи хорошу роботу Калініної, висунув її кандидатуру на почесний і важкий пост комісара збудованого і укомплектованого верхневолзцями санітарного поїзда, зрінули було оплески, але зразу якось обірвались. Настала сумна тиша, яка дуже красномовно свідчила, що Анну поважають.

Зі зборів Анна вийшла в супроводі цілого натовпу ткаль, схвильована, розчулена. Біля дверей збоку стояв Гордій Лужников. Здаля дивився він на Анну, явно намагаючись бути непоміченим. Але для цього він був надто великим. Він височів над усіма. Не побачити його було неможливо. Анна навіть не побачила, а скоріше відчула на собі його погляд. Продовжуючи рухатись у супроводі натовпу жінок, вона вже пройшла мимо Лужникова, але раптом повернулась і подалась прямо до нього.

— Що ж, попрощаємось, Гордію Павловичу! — рішуче промовила вона, простягаючи руку.

Ті, хто йшов з Анною, зупинились було зачекати її. Але, побачивши, до кого вона йде, зразу рушили далі. І от зараз вони стоять поруч, на очах у комуністів, що розходилися з червоного кутка.

— Анно Степанівно! — тільки й вимовив чоловік. Він благально дивився на неї і тис її руку в своїх величезних долонях.— Анно Степанівно! — повторив він, все ще не знаходячи слів.— Дозвольте, я вам... усе напишу? Я вам писати буду, я...

— Не треба, Гордію Павловичу, не треба, рідний, не вийде у нас з нами... листування,— тихо відповіла Анна, і очі її стали сумними. Вона хотіла ще щось додати, але поруч почувся різкий голос:

— Дочко, тебе люди чекають!

Непомітно підійшовши, Варвара Олексіївна стояла поруч, суворо дивлячись на Анну своїми гострими чорними очима.

— Так, так... Прощайте, Гордію Павловичу! — І, вирвавши з теплих долонь руку, Анна побігла доганяти робітниць, які табунчиком очікували її біля воріт.

Ще раз побувала Анна на фабриці, коли передавала справи Настасії Нефедовій — новому секретарю. Гордія Лужникова теж обрали в бюро. Він був тут. Іноді вона

ловила на собі погляди механіка, але вдавала, що нічого не помічає. У військовій формі вона була зібрана, діловита й навіть сухувата, і ніхто не запідозрював, чого все це їй коштує... І тепер ось, проїжджаючи вранці на цибатому, схожому на коника всюдиході мимо фабрики, Анна тільки зітхала й, відвівши погляд, намагалась думати про інше, про сьогоднішнє...

Бої під Ржавою тривали. Гітлерівська авіація частенько налітала тепер на Верхнєволзьк. Тому вирішено було поїзд відправити без усякої помпезності. Вночі з заводських колій його перегнали на станцію, але не до пасажирського вокзалу, а на товарні пути. З начальства на проводи прибули лише секретар міськкому та Сєвер'янов і ще конструктор поїзда, делегація робітників, що будували його, та родичі від'їжджаючих, яких виявилось зовсім небагато. В останню хвилину комісару було особливо багато клопоту. Як це завжди буває в таких випадках, виявилось, що одне недороблене, друге не привезли, третє забули. У вагонах чулося: «Товаришу комісар», «Де товариш комісар?», «Чи не бачили товариша комісара?», «Боже мій, та куди ж подівся комісар?»

Анна намагалася встигнути там і тут, наказувала, відчитувала, усовіщала, радила. Але при цьому вона весь час кидала оком у вікно на своїх, що стояли окремим гурточком біля східців штабного вагона. Батько в шевйотовому своєму костюмі, в галстуці-самов'язі й старому, зім'ятому капелюсі. Мати в строгому шерстяному платті, з головою, за фабричними звичаями, закутаною строкатою косинкою, Лена і Вовка, притихлі, приголомшені розлукою, топталися біля старих, а збоку стояв маленький міцний солдатик Галина, в пілотці, в кирзових чоботях з такими широкими халявами, що, здавалось, у будь-яку з них вона могла б всунути обидві ноги. Статечна непорушність всіх цих любимих людей якось особливо боляче вражала серце Анни.

Але комісарське око не випустило з поля зору й інших проводжаючих. Воно помітило, що маленька бабуся плаче на плечі хірургічної сестри, що машиніст і електрик якось дуже вже збуджено жестикулюють, що начальник поїзда одиноко стоїть осторонь від усіх, що головного лікаря проводить гарненька, вишукано одягнена дама з букетом квітів, але що при цьому обоє вони стоять як чужі, нудьгуючи, дивляться в різні боки. Все це і багато дечого іншого встигло помітити комісарське око. Це були люди. Це були

характери. Це були долі. І відтепер долі цих і ще багатьох інших людей будуть близькі їй, Анні Калініній.

— Ну що ж, комісаре, щасливої дороги! — сказав секретар міськкому, піднявшись у вагон і потискуючи руку Анні своєю холодною, зволоженою рукою.— Вище голову! У вас справи підуть... А про своїх не турбуйтесь, вважайте, що тепер вони наші.

Сергій Север'янов, що теж увійшов з ним, був зовсім незвичайним. Його рожеве, з блідими плямами ластовиння обличчя мало не властивий цьому іронічному чоловікові вираз: тривожне, схвильоване, ласкаве. Але й останнє мить він зумів це приховати і, посміхаючись, дивився на Анну.

— Ви погляньте-но тільки на цього військового! Гітлер з переляку посивіє, довідавшись, які тепер в Червоній Армії розкішні комісари. Тільки одне йому тепер і залишається: хенде хох і йти до нас дороги лагодити... Слухай! — Паровоз довго, протяжно свистів.— Апото, марш до своїх! Зараз рушаєте...

Анна зіскочила з підніжок, пригорнула до себе дітей і завмерла, забувши про все на світі. Так і застигла, обнявши їх, і здавалось, ніщо не зможе відірвати її від Лени й Вовки.

— Дочко, дочко! — тряс її за плече Степан Михайлович.— Другий раз свистять...

І справді, состав дзвякнув уже буферами. Востаннє притисла до себе дітей, вп'ялася вона губами в щоку дочки, поцілувала кудись у маківку сина і, відштовхнувши його, кинулась до штабного вагона. Чиїсь руки втягнули її на підніжки, що вже рухались.

Анна присіла на них, не маючи сили відірвати погляду від гурту, що віддалявся. Батько, обнявши матір, махав капелюхом. Галина стояла, приклавши розгорнуту долоню до пілотки. Не витираючи сліз, плакала Лена, і Вовка, смішний, урочистий Вовка, що знав усі воєнні правила, витягнув руки по швах, віддаючи салют відбуваючому ешелону. Нарешті, все зникло за составом платформ, вантажених в навал понівеченим військовим залізом і алюмінієм, а Анна все ще дивилась туди, де залишились дорогі її серцю люди...

— Товаришу комісар! — схвильовано покликав раптом дівочий голос.— Подивіться, що спереду робиться...

Поїзд наближався до фабрики «Більшовичка». Заліз-

ничне полотно сходило тут на насип, і схили його були обліплені людьми. З площадки тамбура було видно, як по двору фабрики поспішають ті, що запізнились.

— Може, це нас проводять? — невпевнено сказала молода сестра і раптом закричала на весь вагон, ошелешена своїм здогадом:— Та нас же, звичайно, нас! Дивіться, махають!

І дійсно, поїздові махали хустками, кепками, кашкетами, просто руками, махали і щось кричали. Анна схопилась, обсмикнула гімнастьорку, поправила пілотку, обернулась назад.

— Сестра, оббіжіть вагони, скажіть, щоб усі підійшли до вікон і відповідали на вітання.

Сама вона подалася в тамбур, а вперед на підніжку підштовхнула начальника поїзда.

Тепер вагони бігли мимо людей. Поїзд набирав швидкості. Обличчя тих, хто стояв ближче, зливалося в суцільну смугу. Вітальні вигуки перебивали стукіт коліс. Начальник поїзда, піднявшись наверх, усміхаючись, звільнив місце Анні.

— Ні вже, товаришу комісар, ставайте ви вперед. Прислухайтесь, що вони кричать.

В гомоні натовпу, що ніби нісся мимо поїзда, чітко звучало: «Анно Степанівно! Анно Степанівно!» Тільки тепер комісар зрозуміла, що рідні фабрики проводять не тільки цей поїзд, але й її саму. Вражена цим відкриттям, Анна, зірвавши пілотку, тримаючись рукою за поручень, вся потягнулася до них.

— До побачення, дорогі! До побачення, спасибі!..

Поїзд мчав уже швидко. Важко було щось зблизька розпізнати. Але схвильованому комісарові здалось, що промайнуло квадратне, наче з граніту висічене обличчя Слесарєва, сивий, розвіяний на вітрі чуб Арсена Курова і десь поруч солом'яна голівка Ростика. Зовсім чітко побачила у віддаленні від полотна високу постать сестри Ксенії і біля неї Юнону. Так, он вони обоє стоять, і на Юноні синій піджак підмайстра, з засуканими рукавами. Мабуть, обидві прибігли прямо з роботи.

Анна здригнулась.

Віддалік височіла над натовпом масивна постать Гордія Лужникова. Він жадібно нишпорив очима по рухомому поїзді і раптом, побачивши комісара, усміхнувся й закричав, склавши долоні рупором. Гуркіт поїзда заглушив

слова. Вони не долетіли до Анни. І все ж їй здалося, ніби вона розчула, що їй кричать. Мить повагавшись, вона приклала до рота долоні й крикнула механіку:

— Пишіть!.. Пишіть, Гордію Павловичу!

Чи почув він це, чи ні, було не так уже й важливо...

«До побачення, милі ви мої!» — в думках сказала Анна, присівши на верхній підніжці і розгублено слідкуючи за тим, як плавно рухається, ніби обертаючись на місці, й поступово віддаляється назад мліючий від спеки Верхневолзьк, оповитий густими димами своїх фабрик і заводів.

Прогримів під колесами короткий міст через Тьму, прогримів довгий через Волгу. З-за дерев замаячіли вдалині залізні димарі заводу, на якому народився поїзд, замаячіли, відпливли вбік, сховались, і старий бір, підступивши до залізничного полотна, війнув прохолодою й ароматом смоли. Анна, розгублено слідкуючи, як освітлені сонцем стовбури зливаються в суцільну золотаву масу, замислилась, притулившись щокою до поручня, що гостро пахнув свіжою фарбою...

— Товаришу комісар,— покликав ззаду заклопотаний чоловічий голос,— товаришу комісар!..

Анна, здригнувшись, відірвала погляд від лісу, що мчав десь назад, швидко піднялася в тамбур. І стільки зразу навалилось на неї справ, що ніколи стало навіть у вікно глянути.

А поїзд тим часом, вирвавшись з лісного коридора на залитий сонцем простір осінніх ланів, пришвидшив ходу. Ось уже сховався вдалині, ніби розчинився в кінці рейок, що сходились на горизонті, останній його вагон, і тільки дим від паровоза деякий час ще вився над барвистим некошеним лугом. Потім і він розвіявся. І зовсім уже здалека долинув короткий, ледь чутний, бадьорий, енергійний свисток.

Але, може, то свистів інший паровоз...

1954—1958 роки
Москва

ЗМІСТ

Частина перша 5
Частина друга 136
Частина третя 250
Частина четверта 371

ПОЛЕВОЙ БОРИС НИКОЛАЕВИЧ

Глубокий тыл

(На украинском языке)

Редактор Л. О. Носенко — Художній редактор *К. К. Калугін*

Художник *О. Л. Губов* — Технічний редактор *Л. М. Мосейчук*

Коректор *І. П. Чепіга*

Здано на виробництво 27. VIII. 1960 р. Підписано до друку 3. XI. 1960 р. Формат паперу 84×108¹/₃₂. Папер. арк. 8,25. Друк. арк. 27,06. Обліково-видавн. арк. 29,921. Ціна 10 крб. 50 коп. (З 1.I. 1961 р. 1 крб. 5 коп.) Замовлення 226. Тираж 25 000.

Держлітвидав України, Київ, вул. Володимирська, 42.

4-а поліграффабрика Головполіграфвидаву Міністерства культури УРСР, Київ, пл. Калініна, 2.